ČASOPIS ZA KULTURU I DRUŠTVENA PITANJA BEHAR GODINA XXIII • 2014. • BROJ 117-118 • CIJENA 40 KN

BEHAR

SEAD BEGOVIĆ:
Sporadična medijska zainteresiranost za nacionalne manjine

IBRAHIM KAJAN:
"Preporod" je ono što sadrži "Behar": duh naroda koji jedino i isključivo živi u kulturi

FILIP MURSEL BEGOVIĆ:
Manjinske jadikovke ili za što nam je kriv Savjet za nacionalne manjine

ELI TAUBER:
Zeineba Hardaga nije spašavala Jevreje, spašavala je komšije

SEAD ALIĆ:
Odnos Europe i islama – Kako postaviti pitanje?

NEBOJŠA ŠERIĆ SHOBA:
Bosnonostalgija

LIKOVNO OKNO

Riječ, pismo, slika
(Iz riznice Orijentalne zbirke Arhiva HAZU)

INTERVJUI:

- **EKREM ČAUŠEVIĆ**
- **SONJA BISERKO**
- **DRAŽEN FRANOLIĆ I KAMENKO ĆULAP –** zagrebački duet za arapsku lutnju i tarabuku

Zamišljanje zabranjenog:
predstave harema i orijentalizam u Srbiji

KNJIŽEVNI PODLISTAK: Rosemary Menzies • Mirzana Pašić Kodrić • Željko Grahovac • Amir Knežević • Danja Đokić • Nadija Rebronja • Senad Nanić • Ali Faruk Biser • Elis Bektaš • Emina Žuna • Milko Valent • Adem Subašić

BEHAR, dvomjesečni bošnjački časopis za kulturu i društvena pitanja

Nakladnik:
Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske PREPOROD

Glavni i odgovorni urednik:
Sead BEGOVIĆ

Izvršni urednik:
Filip Mursel BEGOVIĆ

Urednik Ekonomskog podlistka:
Faris NANIĆ

Grafički urednik: **Selma Kukavica**

Uredništvo: **Remzija HADŽIEFENDIĆ PARIĆ, Rusmir AGAČEVIĆ, Edin Urjan KUKAVICA, Senad NANIĆ, Sena KULENOVIĆ, Azra ABADŽIĆ NAVAEY, Edib AHMETAŠEVIĆ**

Rukopisi i fotografije se ne vraćaju

Adresa:
BEHAR
KDBH "Preporod"
Ulica Grada Vukovara 235,
10000 Zagreb, Hrvatska
Telefon i fax: 00385 (0)1 483-3635
e-mail: casopisbehar@gmail.com
kdbhpreporod@kdbhpreporod.hr
web: www.behar.hr

Cijena po primjerku 20 kn, dvobroj 40 kn, godišnja pretplata 120 kn
Cijena u BiH: 5 KM, dvobroj 10 KM, godišnja pretplata 30 KM.

Kunski žiro-račun:
ZABA **2360000-1101441490**

Devizni žiro-račun: SWIFT ZABA HR 2X:
703000-280-3755185
(S naznakom: Preporod, za Behar)

Tisak: **Grafomark d.o.o.**

Tiskano uz financijsku potporu iz Državnog proračuna Republike Hrvatske putem Savjeta za nacionalne manjine Republike Hrvatske

ISSN 1330-5182

Mišljenja i stavovi koje zastupaju autori, nisu nužno i stavovi uredništva.

Behar je prvi slavni bošnjački list tiskan latinicom u Sarajevu godine 1900., a izlazio je sve do 1911. godine. Prvim mu je urednikom bio Safvet-beg Bašagić, a vlasnik Ademaga Mešić. Objavljivao je tekstove "za zabavu i pouku", izvorne i prijevodne književne priloge bosanske i islamske obojenosti. Beharov se sjaj nije dao integracijom pretopiti u bliske susjedne kulture, a niti preimenovati. Od 1992. godine izlazi zagrebački Behar ocijenjen "najboljim što su Bošnjaci dosad imali". On je najbolji izraz povezanosti nacionalne manjine sa životnom sredinom, dijasporom u svijetu i matičnim narodom u Bosni i Hercegovini. U desetogodišnjem razdoblju (1992.-2002.) glavni i odgovorni urednik zagrebačkog izdanja bio je književnik dr. Ibrahim Kajan, a potom ga je zamijenio dr. Muhamed Ždralović koji je tu službu obnašao do ljeta 2006. godine.

BEHAR | **SADRŽAJ**

Na naslovnici: Nebojša Šerić Shoba: *Bez naslova*

UVODNE RIJEČI
3 Sead Begović: **Sporadična medijska zainteresiranost za nacionalne manjine**
4 Ibrahim Kajan: **"Preporod" je ono što sadrži "Behar" - duh naroda koji jedino i isključivo živi u kulturi**

CENTAR ZA URGENTNU MEDICINU
5 Filip Mursel Begović: **Manjinske jadikovke ili za što nam je kriv Savjet za nacionalne manjine**

ESEJ: TOKOVI MISLI
9 Sead Alić: **Odnos Europe i islama - Kako postaviti pitanje?**
16 Vildana Pečenković i Nermina Delić: **Lik majke kao opsesivni motiv i referentna tačka u stvaralaštvu Skendera Kulenovića**
22 Denis Striković: **Uvod u razumijevanje višeslojnog identiteta kao doprinos anti-nacionalizmu: slučaj Zapadnog Balkana**

ISLAM NA BALKANU
25 Anđelko Vlašić: **U poplavljenoj Gunji oduvijek postoji suradnja i zajednički život**
28 Irena Ćirović: **Zamišljanje zabranjenog - predstave harema i orijentalizam u Srbiji**

INTERVJU: Ekrem Čaušević
37 **Turska književnost danas spada među čitanije nacionalne književnosti u Hrvatskoj** (*Razgovarala Azra Abadžić Navaey*)

ZOON POLITIKON
44 Faris Nanić: **Košmar iz budućnosti ili stvarnost sadašnjosti: Dosta je gospodo SELJACI!**

GLAZBA
47 Stipe Majić: **Dražen Franolić i Kamenko Ćulap - zagrebački duet za arapsku lutnju i tarabuku**

LIKOVNO OKNO
51 Tatjana Paić-Vukić: **Riječ, pismo, slika** (Iz riznice Orijentalne zbirke Arhiva Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti)

BROADWAY BOOGIE-WOGGIE
57 Nebojša Šerić Shoba: **Bosnonostalgija**

KOMŠILUK
59 Eli Tauber: **Zeineba Hardaga nije spašavala Jevreje, spašavala je komšije**

POVIJESNO-KULTURNI DNEVNIK
61 Ibrahim Kajan: **Grad velike svjetlosti - Mostarske vedute**
62 Sead Begović: **Životna neukrotivost, aroma i žuboriti glasovi Mostara**
68 Alen Žunić: **Sjajna knjiga o kulturnom identitetu grada Mostara**

REPORTAŽA
69 Edvin Kanka Ćudić: **Srebrenica - sramota Europe i svijeta** (Fotografije: Jusuf Hafizović)

KNJIŽEVNI PODLISTAK
73 Filip Mursel Begović: **Postoji li najveći bosanski književnik?**
74 In memoriam Rosemary Menzies: **Oprostite mi što pišem kao stranac** (osvrt Arif Ključanin)
76 Mirzana Pašić Kodrić: **Lirska subjekta:** *O flertu i odanosti* (osvrt Sead Begović)
84 Željko Grahovac: **U oba roda**
88 Amir Knežević: **Garib** (osvrt Sead Begović)
91 Danja Đokić: **Novo je vrijeme novih promjena na gore**
94 Nadija Rebronja: **Flamenko utopija** (osvrt Sead Husić Beli)
98 Senad Nanić: **Opet je tu**
99 Ali Faruk Biser: **Čovjek ujeo psa** (osvrt Sead Begović)
102 Elis Bektaš: **Svaka radost ima svoju sumnju**
107 Emina Žuna: **Esma Sultanija**
111 Milko Valent: **Reportaža o Saneli**
116 Adem Subašić: **Dobri: U potrazi za imenom** (osvrt Sead Begović)

POLITIKA
121 Faris Nanić: **Izborni model i politička kriza**

INTERVJU - Sonja Biserko
127 Sonja Biserko: **Stav Beograda prema Bosni je nepromenjen** (Razgovarao Edvin Kanka Ćudić)
132 Sonja Biserko: **Implozija Jugoslavije - Decentralizacija Jugoslavije i jačanje srpskog nacionalizma**

IZLOŽBE
142 Amir Telibećirović: **Priča iz 1001 naučnog izuma**

STAV
145 Nebojša Šerić Shoba: **Koje su zastave "ratne", a koje nisu**
146 Salmedin Mesihović: **Historijske osnove Referenduma (29. 2. i 1. 3. 1992.) o nezavisnosti SR BiH**
147 Khaled A. Beydoun: **Afrički robovi su prvi u Americi postili Ramazan**

ISLAMSKA DUHOVNOST
148 Hadži hafiz Halid ef. Hadžimulić: **Drugi ders u tekiji Nadmlini** (05.11.1988.)
151 Elvir Musić**: Pojam i nivoi mira u Mesneviji**

PUTOPIS
155 Filip Mursel Begović: **TURSKA: Zemlja motiviranih ljudi i životodajnog elana**

PRIKAZI I KRITIKE
161 Ivan Šarčević: **Teonomija ljubavi** (*o Ghazi bin Muhammad bin Talalu*)
164 Sead Begović: **Đavo koji u kostimu anđela čeka hadži rodu** (*o Amiru Taliću*)
166 Hamza Ridžal: **Semantičke niti Kadićeve "Paučine"** (*o Samedinu Kadiću*)
168 Mirsad Bećirbašić: **Niti i biti – Sudbonosna tkanja** (*o Enesu Topaloviću*)
170 Mirsad Sinanović: **Smion roman o tajni Bosanskog štapa** (*o Enesu Ratkušiću*)
171 Sead Begović: **Poetizirane zanoktice života** (*o Elisu Bektašu*)
172 Fahrudin Novalić: **Simbioza liberalizma i nacionalizma** (*o Zlatku Hadžidediću*)
174 Enes Ratkušić: "**Autonomna pokrajina Zapadna Bosna" kao velikosrpski projekat** (*o Kasimu Mujagiću*)

Sporadična medijska zainteresiranost **za nacionalne manjine**

Sead Begović,
glavni urednik

Manjine se moraju prije svega samospoznavati, bio je jedan od ključnih zaključaka nedavno održanog seminara u Opatiji pod radnim naslovom "Mediji i nacionalne manjine u Hrvatskoj". Govornici su pokušali dokučiti kako i na koji način dosegnuti višu razinu normativnih prava nac. manjina u Hrvatskoj u situaciji kada su znatno smanjena sredstva za pojedina manjinska društva i njihove tiskovine i kada se svi susreću s problemima u kontaktu s medijima. Dakle, teži se ka uspješnijoj provedbi ustavnog zakona o jeziku i pismu nac. manjina te u korektnom pristupu vlasti i nedovoljno senzibiliziranim medijima.

Uz sve to još uvijek imamo pojedinačnih predrasuda (primjerice prema Romima ili prema Srbima) uz ksenofobne animozitete koji odudaraju od europskih standarda. O razlozima ovaj put nećemo progovoriti. Međutim, jasno je to: da bismo krenuli dalje moramo se osvrnuti na druge – na građane s drugačijim potrebama. Tu su naravno, i još uvijek prisutne ratne frustracije koje se ne mogu obnoć posakrivati pod tepih ili pod ćilim. Stoga, ništa ne treba biti tabu tema, jer, kako je slikovito rekla jedna od sudionica seminara – ono što se zataji, koliko god to bilo grozomorno, prsnut će u jednom trenutku kao gnojni čir. U svakom slučaju dobro je da Savjet za nacionalne manjine potiče ovakve razgovore.

Mi nismo ovdje u službi neke političke arbitraže već se želimo predstaviti posredstvom kulture te se i prepoznati po kulturi na ponos Hrvatske i matične zemlje. Bez predrasuda i ustaljenih klišeja "Behar" (kao i na WEB portalu) objavljuje tekstove i drugih istaknutih pripadnika nac. manjina kao i uglednih i uspješnih hrvatskih kulturnjaka.

Nama se pak čini da "Behar" nema pregolemih takvih i sličnih problema, osim što je uredništvo ogorčeno zbog sramno umanjenih sredstava (iako smo svjesni stanja u kulturi) i kada časopis bilježi nagrade i pohvale sa svih strana, a i prisutnost u medijima jest solidna, a nadamo se da će uskoro biti i bolja. Posebno tome pridonosi Beharova WEB-stranica koja bilježi 1 000 do 5 000 tisuća posjetitelja dnevno. To je možda i stoga što uredništvo dobro shvaća da mi nismo ovdje u službi neke političke arbitraže već se želimo predstaviti posredstvom kulture te se i prepoznati po kulturi na ponos Hrvatske i matične zemlje. Bez predrasuda i ustaljenih klišeja "Behar" (kao i na WEB portalu) objavljuje tekstove i drugih istaknutih pripadnika nac. manjina kao i uglednih i uspješnih hrvatskih kulturnjaka.

Nažalost, u počesto getoiziranim džamijskim krugovima pojedinci svoje biltene nazivaju časopisima što graniči s uređivačkim neukusom, a nedvojbeno predstavlja otužni amaterizam. Istodobno, opće je poznato da je "Behar" temeljni "Preporodov" projekt koji je uspio izići iz uskih manjinskih okvira i prepoznatljivo se predstaviti na široj hrvatskoj i bosanskoj kulturnoj sceni. Uz to, na našu veliku žalost, "Behar" je trenutačno jedini bošnjački časopis za kulturu koji izlazi u kontinuitetu već 22 godine, a ponosi se tradicijom od čak 114 godina.

Istinski žalimo što, na primjer Romi smatraju da su sami krivi za svoje nedaće kao što se i Srbi, nažalost, ne suočavaju s nedavnom prošlošću. U takvim okolnostima manjine postaju žrtve medijskih istupa javnih osoba i političara. Spašavaju nas pojedini dobro koncipirani programi na HRT-u. Tu treba svakako istaći Danijelu Draštatu, voditeljicu multinacionalnog programa "Prizma" koji ipak magazinski pokriva tekuće probleme i amblematske karakteristike "manjinaca", iako uz mali novinarski tim. Tu još ističemo i premalo zainteresirane radijske programe.

Nadalje, ne bi trebalo prešućivati udjel nac. manjina u Domovinskom ratu. Ponosni smo što je na seminaru Branko Sočanac (ravnatelj ureda za ljudska prava i prava nac. manjina Vlade Republike Hrvatske) posebno istaknuo veliki broj Bošnjaka, sudionika u zadnjem ratu, a jedan od preživjelih sudionika je i pisac ovih redaka. Zaključit ćemo da je hitno potrebno uravnotežiti sve argumente kada je riječ o važnosti u ostvarivanju prava nacionalnih manjina, posebno kada je riječ o katastrofalnoj i sporadičnoj medijskoj zainteresiranosti. Naime, smatramo, da je problem razine političke kulture spram nacionalnih manjina trebalo intenzivnije pokazivati prije ulaska u EU. ■

"Preporod" je ono što sadrži "Behar": duh naroda koji jedino i isključivo živi u kulturi

Ibrahim Kajan,
pokretač i prvi urednik časopisa "Behar"

Nakon 20 godina uspješnog razvoja i rasta utjecaja časopisa "Behar", sada smo obaviješteni o prvom i uvijek efikasnom znaku njegovog ugrožavanja: značajnom smanjenju njegova proračuna.

"Behar" je započeo izlaziti u ljeto 1992. godine iz goleme potrebe da se, osim puke informacije, oblikuje vlastiti prostor u kojem bismo podastirali obrazložene stavove o vremenu koje nam je sudbinama pripalo, u najgorem vremenu rata u Hrvatskoj i započete agresije na Bosnu i Hercegovinu. Nekoliko prvih brojeva objelodanili smo svojim vlastitim novčanim prilozima, donacijama i besplatnim uslugama - da bi "Behar", kroz prvih deset godina postao respektabilan i vrlo uvažen manjinski, bošnjački, časopis u Hrvatskoj. Kroz to vrijeme, možda i neskromno procjenjujemo, njegov plodotvoran utjecaj – bio je više nego evidentan.

U mirnijim razdobljima, nakon 2000-te godine, "Behar" je prošao sljedeće dvije razvojne faze, mirnije, ali ništa manje značajnije za uvid u suvremene tendencije sociooloških i kulturoloških tema, prezentiranih kroz različite diskurse, od publicističkih do književnih.

"Behar" je na taj način postao pisanim refleksom bošnjačkog kulturnog življenja u Hrvatskoj, pa na taj način i jedini analitički kulturno-sociološki ispisani prostor relevantan za bilo koji pristup proučavanja bošnjačkog svjedočenja demokratske strukture političke vlasti u Republici Hrvatskoj.

"Behar" je postao pisanim refleksom bošnjačkog kulturnog življenja u Hrvatskoj, pa na taj način i jedini analitički kulturno-sociološki ispisani prostor relevantan za bilo koji pristup proučavanja bošnjačkog svjedočenja demokratske strukture političke vlasti u Republici Hrvatskoj.

"Behar" je prije dvije godine zaokružio dva desetljeća svog izlaženja. To je uspio i zbog toga, što je u samom Kulturnom društvu Bošnjaka "Preporod" Hrvatske, uživao središnji status koji mu je na samom startu namijenjen. To je urađeno s velikim razlogom, jer "Preporod" je ono što sadrži Behar: duh naroda koji jedino i isključivo živi u kulturi.

Određene razlike u pristupima trojice glavnih dosadašnjih urednika su primjetne, ali nijedna "razlika" među njima nije "Behar" dovela u pitanje na način u koji ga dovodi financijska restrikcija koja se sada pojavljuje u njegovom godišnjem proračunu iz fondacija namijenjenih kulturnom razvoju nacionalnih manjina u Hrvatskoj. ■

centar za urgentnu medicinu

Piše: **Filip Mursel Begović**

Manjinske jadikovke ili za što nam je kriv Savjet za nacionalne manjine

Srbi, Talijani, Mađari, Česi i ostale manjine u Hrvatskoj imaju svoja stečena prava i hvala Bogu da je tako. Bošnjaci, kao drugi po veličini manjinski narod u Republici Hrvatskoj, za svoja se tek trebaju izboriti, kako u Savjetu za nacionalne manjine tako i zajedničkim nastupom prema hrvatskom društvu u cjelini. Partikularni interesi pojedinih bošnjačkih političarčića, kao i beskičmene višegodišnje jadikovke nekih predsjednika bošnjačkih udruga, tome neće pripomoći, a ujedno su osobni, možebiti teledirigirani krivci za otužno stanje u kojem se Bošnjaci nalaze.

Bošnjaci u Hrvatskoj se bave, po ne znamo koji put, međusobnim optuživanjima i grabežom oko ponuđenih mrvica na stolu. Riječ je, naravno, kao što je to već poznato, o nepresušnim izvorima egoizma i lažnim pretpostavkama o vlastitoj važnosti. Riječ je o Odluci potpore za programe ostvarivanja kulturne autonomije nacionalnih manjina Savjeta za nacionalne manjine iz Državnog proračuna Republike Hrvatske za 2014. godinu. Iako je kompletni bošnjački manjinski korpus u Hrvatskoj značajno financijski oštećen, a nakon popisa stanovništva 2011. i primjetnog rasta broja pripadnika bošnjačke manjine u Hrvatskoj očekivano je baš suprotno, neki su se tradicionalno osjetili oštećenijima od drugih, pa se optužbe neselektivno upućuju na sve strane. Odnosno, ovdje je nažalost riječ o pogubnoj teoriji da su svi Bošnjaci među sobom jednaki, samo su neki "jednakiji" od drugih.

Bošnjaci u Hrvatskoj taoci su egoista i višegodišnjih potvorica iz vlastitih redova

Kako smo uvjereni da ne postoje nedostojanstveni poslovi, uključivši i onaj čistača ulica, već samo nedostajanstveni radnici,tako smo uvjereni i da nekoliko stihova bošnjačkog pjesnika u Hrvatskoj, Enesa Kiševića primjerice, vrijede više od čitavog dvadestogodišnjeg institucionalnog klaćenja nekih pripadnika bošnjačke nacionalne manjine u Hrvatskoj. Dakle, ovi Kiševićevi stihovi *Da, gospodine predsjedniče/gledano u cjelini /i prijatelji su, i ljepota/i istina u manjini* vrijede više od svega što su neki samorazvikani Bošnjaci za svoga radnoga vijeka napravili za svoj narod u Hrvatskoj.

Pritom je posve nebitno imenovati pojedince, bitno je samo istaknuti da kontinuirano, već dvadeset i kusur godina, predstavljaju loš model po kojem funkcionira bošnjačka nacionalna manjina u Hrvatskoj.

Elem, stanje nije nimalo beznadno kao što se čini, ali Bošnjaci u Hrvatskoj taoci su egoista i višegodišnjih potvorica iz vlastitih redova, kojima nije stran netransparentan rad, neprincipijelno koaliranje sa onima "koji da više novaca". Kičma im je toliko savitljiva da svoje zaštitnike traže u prvoj političkoj nomenklaturi koja im se sladunjavo nasmiješi, bez obzira bila ona na vlasti ili tek opoziciona i lokalna. Zatim,u beznadnoj potrazi za tzv. liderom omogućuje se pojedincima,koji nemaju te predikate, da u malešnim okvirima jedne manjine razvijaju vlastite egoističke predstavke o smjerovima kojima bi se ostali trebali kretati, što je

> **Molim lijepo, ne participira li 30 000 Bošnjaka u Hrvatskoj u poreznim davanjima za državu u kojoj žive već preko 150 godina, a ako uzmemo u obzir prešućeno razdoblje osmanske prisutnosti govorimo o preko 400 godina. Pa čiji porezni novac onda bošnjačke tiskovine troše da bi čuvale svoj manjinski identitet, koji im je zagarantiran ustavnim pravima? Pita li netko 30 000 Bošnjaka u Hrvatskoj slažu li se sa uređivačkom politikom Vijenca, Zareza, Hrvatskog slova...? Naravno da ih se ne pita.**

za sada uvijek bilo štetno za zajednicu koja je ostala potpuno nerazvijena i razjedinjena. Naime, lider u suvremenim uvjetima, jer više nismo u Srednjem vijeku pa da se rukovodimo zakonom sile i plemenskim normativima, ne može postojati ukoliko ga ne istakne složna i samosvjesna zajednica. Naravno, ima još, ali tek da istaknemo da se neprincipijelnost skupo plaća, prije svega gubitkom obraza i dostojanstva, a zatim i činjenicom da se nečijeg nekritičnog adoranta i slugu ne može prepoznati kao vrijednost od bilo kakvog značaja.

Kao pozitivan primjer mogao bi poslužiti istup predsjednika KDBH "Preporod", književnika Ervina Jahića, koji je, usprkos činjenici da je udruga koju predvodi doživjela značajan pad sredstava u 2014. godini, nesebično prigovorio i za smanjenja drugim bošnjačkim udrugama.

Dakle, neki bošnjački *vrtimiši* u Hrvatskoj zabavljeni su egoističnim grabežom oko ponuđenih mrvica na udrugaškim stolovima, a za jadno stanje u kojem se nalaze bošnjačke udruge u Hrvatskoj nisu domislili bolje od optuživanja Srba, Talijana i Mađara za otuđivanje nečega što pripada Bošnjacima. Zar je tome doista tako? Grijehe koje pripisuju drugima, navodno se rukovodeći općim dobrom za bošnjačku manjinu u Hrvatskoj, sami su činili, i to bez imalo solidarnosti. Do sada su u Savjetu za nacionalne manjine Republike Hrvatske, koji odlučuje o dodjeli sredstava potrebnih za rad bošnjačkih udruga, sjedila trojica Bošnjaka i sva trojica su bez iznimke ili bili nezainteresirani za boljitak Bošnjaka u cjelini ili su pokazivali partikularne interese favorizirajući vlastite pijune i vlastite udruge.

Dakle, nismo zabilježili minimum svjesti o potrebi da se pokaže solidarnost među bošnjačkim udrugama koje tek zajedničkim djelovanjem, prije toga se načelno dogovorivši o temeljnim vrijednostima i potrebama koje zastupaju, mogu napraviti iskorak prema boljem statusu Bošnjaka u Hrvatskoj. U tom smislu ni jedan bošnjački saborski zastupnik nije pokazivao ni viziju ni idejnost da bude dobronamjerni koordinator među bošnjačkim udrugama već je smatrao da, po principima davanja *sadake* iz Državnog proračuna, udruge trebaju njemu uzvratno služiti u izbornom agitiranju za ionako slabu političku poziciju u Hrvatskom saboru.

Odnosno, kada govorimo o analizama rada bošnjačkog saborskog zastupnika, koji je ujedno po automatizmu i član Savjeta za nacionalne manjine, do sada je primjetno da se posve oklijeva u objektivnom i nepristranom ocjenjivanju njegovog rada, a da se stav bošnjačkih udruga prema vlastitom predstavniku, kao što smo već naglasili, artikulira upravo kroz činjenicu koliko favorizira ili ne favorizira neku udrugu.

I zato, ako ništa drugo, barem možemo reći da dosadašnji predstavnici Bošnjaka imaju tračak savjesti jer što je ona drugo nego ogledalo unutarnjosti. Za neke sa viškom savjesti bezmalo je to dokaz "živoga srca", a za neke dokaz da je ono što upućujemo drugima kao grijeh u biti odraz vlastite kvarne prirode.

Kako smo uvjereni da ne postoje nedostojanstveni poslovi, uključivši i onaj čistača ulica, već samo nedostajanstveni radnici,tako smo uvjereni i da nekoliko stihova bošnjačkog pjesnika u Hrvatskoj, Enesa Kiševića primjerice, vrijede više od čitavog dvadestogodišnjeg institucionalnog klaćenja nekih pripadnika bošnjačke nacionalne manjine u Hrvatskoj. Dakle, ovi Kiševićevi stihovi *Da, gospodine predsjedniče/gledano u cjelini /i prijatelji su, i ljepota/i istina u manjini* vrijede više od svega što su neki samorazvikani Bošnjaci za svoga radnoga vijeka napravili za svoj narod u Hrvatskoj.

Ono na što smo ostali slijepi, a neprestano se bunimo i nezadovoljno gunđamo, jest da osim Savjeta za nacionalne manjine postoje i druge instance na koje se mogu prijavljivati projekti i tražiti novac kojim bi se moglo nadoknaditi nastali nemali manjak, za Bošnjake i više nego sramotno očigledan u 2013. i 2014. godini.

Je li Savjet za manjine urotnički savez?

U Savjetu za nacionalne manjine Republike Hrvatske i među njenim članovima primjećujemo da se neurotično prepoznaje i neki urotnički savez koji radi na štetu Bošnjaka. Daleko od toga da Bošnjaci ne trebaju tražiti sugovornike u Savjetu za nacionalne manjine, na čelu sa svojim političkim predstavnikom u tom državnom tijelu koje bi trebalo biti nezavisno od politike, radi konkretnije i pravednije provedbe metodologije dodjele sredstava, kao i odlučno zajedničko traženje objašnjenja u vezi nelogičnosti, posebice kada je riječ o tome da je posve neshvatljivo da druga po veličini nacionalna manjina u Republici Hrvatskoj biva posve podcjenjena. No, treba u tom smislu tražiti sugovornike, a ne kontinuirano stvarati animozitete i paranoidno zamišljati urote.

Uz to, potpuno se zaboravlja na teško ekonomsko stanje u kojemu se trenutno nalazi Republika Hrvatska te je logično da kada se većini "reže na sve strane" ni manjini ne može biti bolje. Potpuno se zaboravlja, ili se ne želi znati, da se Savjet za nacionalne manjine već godinama grčevito bori da sačuva stečena manjinska prava, bez obzira što su zahtjevi za smanjenjem financija manjinama sve učestaliji.

Statističko pobrojavanje koliko dobivaju Srbi i Talijani, bez obzira na ogroman nesrazmjer dotacija u uspo-

redbi sa onim koje dobivaju Bošnjaci, te prozivanje istih, stoga, posve je izazivačka i kontraproduktivna strategija i nastup primjeren narikačama i tužibabama. Bošnjacima takav pristup neće donijeti ničega dobrog. Doduše, po srijedi jest određeni pomak jer je vidljivo da nismo zabavljeni vlastitim mrvicama na stolu, već bi hapali tuđa peciva i krušne štruce.

Srbi, Talijani, Mađari, Česi i ostale manjine u Hrvatskoj imaju svoja stečena prava i hvala Bogu da je tako. Bošnjaci, kao drugi po veličini manjinski narod u Republici Hrvatskoj, za svoja se tek trebaju izboriti, kako u Savjetu za nacionalne manjine tako i zajedničkim nastupom prema hrvatskom društvu u cjelini. Partikularni interesi pojedinih bošnjačkih političarčića, kao i beskičmene višegodišnje jadikovke nekih predsjednika bošnjačkih udruga, tome neće pripomoći, a ujedno su osobni, možebit teledirigirani krivci za otužno stanje u kojem se Bošnjaci nalaze, potpuno podzastupljeni od lokalnog do državnog nivoa, bez obzira na svoje mnogostruke zasluge u izgradnji hrvatskog društva na svim nivoima.

Neće nam pomoći, dokazano je, neučinkovito ponavljanje da su neki manjinci Hrvatsku napadali, a neki Hrvatsku branili tijekom Domovinskog rata. Srbi će, naime, svoje odnose s Hrvatima, kako one iz prošlosti tako one iz budućnosti, i bez obzira na ishod, s pravom rješavati bez uplitanja Bošnjaka. Uostalom, Bošnjaci se nisu i neće ih se ništa pitati o toj temi. U međuvremenu hrvatski Srbi su razvili zavidnu razinu građanskih inicijativa, medijskog profesionalizma, spojili se sa raznim nevladinim udrugama za ljudska prava, i vode, bez obzira na razna tumačenja, više-manje samosvojnu politiku i to na najvišem državnom nivou. Naravno, ovdje se ne sugerira da se ikoga oponaša, već da se napokon krene u osmišljavanje za Bošnjake socijalno i kulturološki prilagođenih uspješnih modela, kako u profesionalizaciji naših medijskih projekata, tako i u utjecaju na društveno-političke instance u Hrvatskoj.

Ne treba zaboraviti činjenicu da Bošnjaci u Hrvatskoj, za razliku od ostalih manjina, nemaju ni podršku svoje matične domovine, što se ogleda u nepostojanju bilo kakvih međudržavnih inicijativa ili ugovora sa obje strane. Bilo bi logično da se barem pokrene suvisla međudržavna rasprava o toj temi, budući da Republika Hrvatska značajno financijski podržava bosanske Hrvate. Doduše, bosanski Hrvati su konstitutivni narod pa se suštinski ta tema ne može statusno ni izjednačavati ni problematizirati, ali su nedvojbena brojčana manjina koja kontinuirano upozorava na vlastitu majorizaciju, što se, primjerice, ogleda u izbornoj prevari tada SDP-ovca Željka Komšića i njegovog šefa Zlatka Lagumdžije na prošlim bh izborima prilikom biranja hrvatskog člana Predsjedništva BiH. Budući da inicijativa te vrste nema na nijednom nivou vlasti u obje zemlje, Bošnjaci u Hrvatskoj za sada su ostavljeni da se sami bore za svoja prava.

Upiremo prste u druge, a nemamo vlastite vizije

Ono na što smo ostali slijepi, a neprestano se bunimo i nezadovoljno gunđamo, jest da osim Savjeta za nacionalne manjine postoje i druge instance na koje se mogu prijavljivati projekti i tražiti novac kojim bi se moglo nadoknaditi nastali nemali manjak, za Bošnjake i više nego sramotno očigledan u 2013. i 2014. godini.

Kada bi izašli na čistinu, koja postoji, nevidljiva oku manjinskih egoista, uvidjeli bi da postoji jedan sasvim novi svijet mogućnosti, pa i za ono što neke najviše zanima, sakupljanje novaca. Nismo pritom shvatili da nije cilj sakupljanje novaca – cilj je osmisliti projekt koji će u sebi nositi univerzalnije vrijednosti, prepoznatljive i u većinskom korpusu. Takav projekt, uz malo volje i menadžerskih sposobnosti, mora kad-tad uspjeti, pa ni novac tada neće izostati.

No, naravno, za taj poduhvat bi trebalo nešto i osmišljavati, imati viziju koja se ne bi svodila na dosadno birokratsko i zlonamjerno statističko pobrojavanje koliko je tko dobio novaca od Savjeta za nac. manjine, upiranje prstiju u druge manjine, paušalno ocijenjivanje tuđeg truda, a pritom veličanje svog... Zapravo, trebalo bi raditi. Na primjer, ne postoji bošnjačka udruga u Hrvatskoj koja je aplicirala na nama legitimne izdašne fondove Europske unije, konkretno fondove za kulturu ili strukturne socijalne fondove, koji u sebi sadrže i programe za ranjive manjinske skupine. Ostalo se potpuno slijep na hiljade fondova raznih fondacija za civilno društvo, za natječaje mnoštva hrvatskih banaka, na koncu i za natječaje Ministarstva kulture Republike Hrvatske, koje, uzgred

Bošnjaci još uvijek najvećim dijelom svoju aktivnost svode na reagiranje, jer njihov mentalitet nije još ni emancipiran ni autonoman. Otuda i ta negodovanja na ono što rade drugi, umjesto da se samostalno i efikasno djeluje u skladu sa svojim ciljevima.

Kada govorimo o analizama rada bošnjačkog saborskog zastupnika, koji je ujedno po automatizmu i član Savjeta za nacionalne manjine, do sada je primjetno da se posve oklijeva u objektivnom i nepristranom ocjenjivanju njegovog rada, a da se stav bošnjačkih udruga prema vlastitom predstavniku, kao što smo već naglasili, artikulira upravo kroz činjenicu koliko favorizira ili ne favorizira neku udrugu.

rečeno, već nekoliko godina višestruko podržava Preporodove izdavačke projekte, zaključno sa dotacijom za časopis "Behar" u 2014. godini.

Primjer da je takav pristup moguć su Bošnjaci u Sloveniji, koji suočeni sa potpunim ignoriranjem slovenskog društva i vladajuće diskriminatorne politike, već petu godinu zaredom uspješno apliciraju na razne fondove Europske Unije i, vjerovali ili ne, tek sa nekoliko agilnih entuzijasta, iz godine u godinu prolaze na natječajima, ostvaruju značajne projekte, integriraju se u društvo, povezuju se sa matičnom domovinom i zapošljavaju pripadnike vlastite manjine. Nisu se okrenuli jadikovanju, nisu upirali prste u srodne udruge (baš nasuprot, okupili su ih u uspješan Savez), za vlastito im stanje nisu bili krivi manjinski Srbi i Talijani, nisu plakali pred Vladom Slovenije, već su zasukali rukave i uz izniman trud – uspjeli. Uz to, svesrdno su pružili ruke i ponudili pomoć Bošnjacima u Hrvatskoj, izražavajući želju da se surađuje te zajednički u transnacionalnim projektima apliciraju i traže sredstva.

Čiji novac troše manjine?

Nedavno me je izrazito zaboljela potvora jednog hrvatskog izdavača da časopis "Behar", za novac hrvatskih obveznika, književnike Hrvate muslimane (Safveta bega Bašagića, Maka Dizdara i Envera Čolakovića) trpa među književnike Bošnjake (iako je "Behar" od svojih početaka s ponosom isticao i nikada nije nijekao njihov bileteralni status), a pritom se u "Beharu", po riječima istog, neprihvatljivo dokazuje neko osmanlijsko prisustvo u Hrvatskoj (kojemu, uzgred rečeno, bez obzira na reconquistu, svjedoče stoljetni materijalni ostaci diljem Hrvatske). Priči o prisvajanjima i ekskluziviziranjima rečenih književnika samo na jednu književnost, onu hrvatsku, ne nazire se kraj, kao ni predrasudama prema Osmanlijama, te mi one nisu bile ništa novo. Međutim, nečija pomisao da "Behar" troši novac hrvatskih poreznih obveznika izrazito me je uznemirila i uvrijedila. Smatram je fašistoidnom.

Molim lijepo, ne participira li 30 000 Bošnjaka u Hrvatskoj u poreznim davanjima za državu u kojoj žive već preko 150 godina, a ako uzmemo u obzir prešućeno razdoblje osmanske prisutnosti govorimo o preko 400 godina. Pa čiji porezni novac onda bošnjačke tiskovine troše da bi čuvale svoj manjinski identitet, koji im je zagarantiran ustavnim pravima? Pita li netko 30 000 Bošnjaka u Hrvatskoj slažu li se sa uređivačkom politikom Vijenca, Zareza, Hrvatskog slova...? Naravno da ih se ne pita. Isto tako većinskog naroda se ne bi trebalo ticati što Bošnjaci promoviraju u svojim tiskovinama za svoj porezni novac, posebice ako ne podrivaju državu u kojoj žive. Isto tako se Bošnjake, ukoliko se direktno ne spominju ili je riječ o zajedničkoj manjinskoj problematici, ne bi trebalo ticati što blizu 200 000 hiljada Srba u Hrvatskoj dobiva i što radi za svoj porezni novac u tjedniku "Novosti". Ukoliko se to radi možemo govoriti i o elementima nedemokratskog i ksenofobnog ponašanja.

Neki bošnjački *vrtimiši* u Hrvatskoj zabavljeni su egoističnim grabežom oko ponuđenih mrvica na udrugaškim stolovima, a za jadno stanje u kojem se nalaze bošnjačke udruge u Hrvatskoj nisu domislili bolje od optuživanja Srba, Talijana i Mađara za otuđivanje nečega što pripada Bošnjacima. Zar je tome doista tako? Grijehe koje pripisuju drugima, navodno se rukovodeći općim dobrom za bošnjačku manjinu u Hrvatskoj, sami su činili, i to bez imalo solidarnosti.

No, moramo odlučno govoriti o tome da drugoj po veličini nacionalnoj manjini u Republici Hrvatskoj nije omogućen minimun uvjeta da svoje medijske projekte i kulturne djelatnosti financijski profesionalizira, iako za to postoji i potreba i kadrovi. Pritom je teško ne primijetiti da je drugim manjinama, poput Srba i Talijana, to izdašno omogućeno.

Bošnjački mentalitet nije emancipiran i autonoman

Bošnjaci se zabavljaju djetinjastim međusobnim svađama, a očito odnedavno traži se i kobni sukob sa ostalim manjinama u Hrvatskoj. Tu vrstu pogubnog mazohističkog mentaliteta nedavno sam analizirao sa prof. dr. Feridom Muhićem koji se posve složio sa konstatacijom da Bošnjaci, gdje god se nalaze, danas većinom djeluju heteronomno i reaktivno.

To je zato što su nesigurni, što nisu emancipirani u svom identitetu, što nemaju svoj program. Onaj ko je siguran u sebe djeluje autonomno, ne osvrćući se na ono što će reći čaršija ili što radi netko drugi, jer njegov um nisu zaposjeli *idola fori*. On ne re-agira, jer mu nije potreban spoljni pokretač; on agira, jer je njegov impuls u njemu, a ne izvan njega. Glavna briga emancipiranog i autonomnog mentaliteta nije kako se adaptirati sukladno promjeni uslova, otkriva filozof Ferid Muhić, već kako realizirati vlastiti zadatak s obzirom na promijenjene uslove, a često i direktno nasuprot uslovima.

Bošnjaci još uvijek najvećim dijelom svoju aktivnost svode na reagiranje, jer njihov mentalitet nije još ni emancipiran ni autonoman. Otuda i ta negodovanja na ono što rade drugi, umjesto da se samostalno i efikasno djeluje u skladu sa svojim ciljevima.

Nažalost, Bošnjacima predstoji dug put do ostvarenja punog nacionalnog integriteta i kulturnog samopoštovanja, kako u Bosni i Hercegovini tako i širom dijaspore. No, sve to neće značiti da ćemo očajavati i odustati, već, ako ništa drugo, potruditi se da se za rečeno u budućnosti stvore neophodni uslovi. ■

Odnos Europe i islama - Kako postaviti pitanje?

Riječ je o radu koji analizira neke pravce razmišljanja o odnosu islama i Europe. Tekst želi prikazati domete, dobre i loše strane, te ishodišta pristupa koji ili unose svjetlo u odnos islama i Europe ili pomažu daljnjem razvijanju nesporazuma. Ishodište teksta je kritičko i filozofijsko. Utoliko tekst pokušava raskrinkati neke neprihvatljive tendencije u nekim pristupima, te sugerirati moguće putanje pristupa koji bi mogao donijeti dobre rezultate. Ti dobri rezultati su svijest o mogućnosti europskog prihvaćanja (dobrih strana) islama kao i svijest o potrebi razumijevanja Europe sa svim njenim povijesnim traumama, podjelama i traženjima. Ideja teksta je tragati za mostovima, detektirati misaonu kontaminiranost teorija kojima je sudbina teći ispod tih mostova, te razvijati diskurs (samo)razumijevanja i (samo)osvješćivanja i Europe i islama i njih u njihovom uzajamnom odnosu.

Piše: **Sead Alić**

1.

Ono što se ne osvijesti, o čemu se ne govori, od čega se bježi, što se potiskuje – izaziva, odnosno odlazi u podsvijest pojedinca i zna isplivati na neočekivanom mjestu u neprikladnoj situaciji. Kako je s pojedincima tako je i s ljudskim društvima: šutnja i potiskivanje nakratko mogu onemogućiti svijest o nečemu, no dugoročno ne: Ono potiskivano, prešućivano ignorirano - nalazi načina kako će isplivati na površinu.

Slično je s govorom i šutnjom kada je riječ o odnosu islama i Europe; zato započinjemo s premisom intuitivnog karaktera. Ona kaže da je *vrlo glasna šutnja u zraku* i da se više razmišlja o tome što se može reći nego o onome što bi moglo biti bliže istini. Govor je usmjeren na manifestne oblike razlika o kojima se šuti – šutnja je u iščekivanju ozbiljnoga govora.

Mogli bismo naravno poput Jane Goody (autorice koja se argumentirano suprotstavlja europocentrizmu) parafrazirati Marxa pa reći (u kontekstu interpretacija 11. rujna) kako sablast islama kruži nad Europom.[1] Razvijajući takav pristup došli bismo do izjednačavanja svetog rata i rata protiv terorizma kojega je Bush objavio svim (islamskim) teroristima svijeta.

Krenut ćemo, međutim, malo drugačije - iz ishodišta razumijevanja odnosno nerazumijevanja onoga što se ne poznaje, što proizvodi strah, skrivanje i/ili prešućivanje nepoželjnoga, kako na razini pojedinca tako isto i na razini čitavih društvenih zajednica.

Na onaj način na koji je Ibn Sina (Avicena) tvrdio da iz posljedice ne možemo shvatiti bit, na nama je danas razumjeti da iz spleta nesretnih posljedica (terorizma, vjerske netrpeljivosti, rasizma…) ne možemo shvatiti/objasniti/predstaviti odnos islama i Europe. Naše pitanje o odnosu islama i Europe ne smije dakle doći iz razine posljedica odnosa, povijesnih događanja ili suvremenih nesporazuma. Posljedice uvijek iznova, igrajući vlastitu igru, postaju novim uzrocima. Izgubljenome se ponekad bolje vratiti na početak puta, onome koji put promišlja, to je zadatak.

Put prema početku istovremeno je traganje za biti jednoga i drugoga (islama i Europe), pa i nečega trećega (traganje za načinom usporedbe, metodom, pristupom… za onom – Avicena bi rekao - 'proročkom inteligencijom' koja se svojom čistoćom i neopterećenošću može uzdići do razumijevanja koje će omogućiti konstruktivno i kreativno prožimanje ideja, kultura, civilizacija...

Kritičko mišljenje ne smije tragati za 'boljim' početkom, početkom koji više obećava jednoj ili drugoj strani. Ono za čime treba tragati pitanja su

[1] Jack Goody: Islam in Europe, Polity, 2004

koja iz ishodišta problema mogu izvući odgovore prema kojima se mogu ravnati pojedinci i zajednice.

Psihološki mehanizmi koji utječu na ponašanje pojedinca imaju utjecaja i na čitave ljudske zajednice. Bijes nekog vladara-pojedinca u povijesti se bilježio kao bijes naroda, države same. Države su nerijetko bile krvave ispod svojih zastava, onako kako su vladari bili beskrupulozni iza svojih namještenih osmjeha. U tom smislu pitanju za kojim tragamo trebamo se približavati ponekad i psihološkim analizama patoloških racionalizacija cijelih društvenih zajednica. U doba reproduktibilnosti, copy-paste kulture, u doba množine i masmedijskih zavođenja i manipuliranja – mehanizmi stampeda počinju dominirati ponašanjem, procjenama, kriterijima, govorom...

Je li Europa, taj duhovno-politički sljednik rimskoga carstva do sada pronašla pravi diskurs govora o islamu? Što ako je Europa zaboravila španjolska iskustva obrazovanja koja su postojala prije onih Bolonjskih (Cordoba, Sevilja, Toledo)? Što ako je premudra Europa zametnula u kolektivnu podsvijest Avicenninu knjigu medicinskih znanja koja je od dvanaestog do sedamnaestog stoljeća predstavljala svojevrsnu medicinsku enciklopediju – najpoznatiju knjigu tog vremena u području medicine? Što ako Europa ne vidi u algebri, al-goritmu, al-kemiji u jezik uklesano znamenje arapske kulture?

Digitalno europsko obzorje počiva na binarnosti jedinice i nule, arapske nule bez koje bi sve bilo beskrajno komplicirano ne samo u matematici?

Povijest možda pišu pobjednici, no njihov nauk blijedi s godinama kojima se udaljujemo od njihove pobjede…

Govorom šutnje pomoglo se tome da se u islamu javio revolt zbog zaborava povijesnih upliva islama na europsku a time i svjetsku civilizaciju. Danas smo u situaciji zamijetiti snažne zahtjeve priznavanja onoga što je stoljećima prešućivano, zahtjeva da se islamskoj filozofiji, medicini, matematici, geometriji, optici, arhitekturi, i drugim znanostima i umjetnostima prizna upliv na ideju europske civilizacije.

Istovremeno javlja se agresivnost kod islamskih imigranata jer se svakodnevno susreću sa zagovaranjem kršćanske ili kršćansko-židovske Europe, u povijesti koje se prešućuju ili blago rečeno ne spominju dovoljno snažni pa i neizbrisivi utjecaji islama. To biva dodatnom preprekom prihvaćanja europskih vrijednosti i dodatnim prostorom nesporazuma, ali i 'pozivom' primitivnoj svijesti zagledanoj u filmske stereotipe da uzme stvar (koja ubija) u svoje ruke.

Putujući prema početku postajemo svjesni čitavih plahti povijesnih zbivanja gurnutih u mračne tavanske zakutke. Riječ je o zbivanjima koja su neophodna za oblikovanje objektivnije slike o islamu, Europi, povijesti znanosti, o kulturama i civilizacijama, dvostrukim mjerilima u tumačenju povijesnih činjenica.

S jedne strane na stoljeća europskih koloniziranja ostatka svijeta (ratnih, ekonomskih, političkih, religijskih…) gleda se kao na uspjeh europskog osvajanja, dok se istovremeno na islamsku radnu snagu u Europi gleda kao na opasnost mirnog preuzimanja Europe. Arapsko osvajanje Španjolske osvajanje je, tumači se, barbarskih Berbera (bez obzira na stoljeća civilizacije koja su s njima došla i razvijanja vjerske tolerancije), dok se na, među ostalim i španjolska osvajanja kontinenta koji je pripadao Indijancima i Majama gleda kao na čin kulturne kršćanske Europe koja je u daleki svijet donijela svoje vrijednosti. Jedna od tih vrijednosti oblik je 'civiliziranja' istrebljenjem.

I doista (ako je vjerovati najavama apokalipse): 80 posto od 2 milijuna muslimana u Engleskoj sebe ponajprije određuju kao muslimane pa tek onda kao Engleze.

Imigracija muslimana na europsko tlo (u internetskim upozorenjima zabrinutih) pokazuje znakove tihog osvajanja Europe – imigracijom i demografskim prirastom useljenika. Za tridesetak godina neke bi države u Europi, ukoliko bi se nastavio ovakav trend postale države s većinskim islamskim stanovništvom

Što učiniti, pita se, ne Europa, nego oni koji znaju da je europsko tlo sačinjeno od pjeskovita i nestabilna tla i karakter molekula i atoma je takav da na tom tlu nije uputno graditi munare. Što učiniti pitaju se i oni drugi - svi mudri ljudi Europe kojima je jasno da se tragati mora bez obzira na sve otežavajuće okolnosti, koji znaju da je prošlo vrijeme iskrivljavanja i prešućivanja povijesti, da se u vremenima brze i globalne komunikacije lako manipulira ali jednako tako da prije ili kasnije mehanizmi manipulacije isplivaju na površinu.

Pitanje koje treba postaviti mora zaobići scile i haribde medijskog i medijsko-političkog manipuliranja. Bez kritičkog propitivanja globalnog medijskog imperijalizma nemoguće je razumjeti što je sve na djelu.

Nedavno upriličeni razgovor video linkom između Sveučilišta u Oxfordu i Zakira Naika medijski osviještenog autoriteta islama i voditelja Peace TV-a pokazao je neke od načina združenog

političko-medijsko-korporacijskog onemogućavanja istine.[2] Odnosno, jedan od načina kako se sljedbenicima islama može onemogućiti ono što se smatra pretpostavkom europske civilizacije – sloboda medijskog komuniciranja. S druge strane opće je poznata stvar da ćete u nekim arapskim državama (ukoliko dobijete dopuštenje ući) dobiti svoju sjenu – osobu koja će Vas štititi, ali koja će istovremeno štititi i režim od Vas.

Što je na djelu? S jedne se strane razvija pa i potiče strah od islamiziranja Europe. Na drugoj strani imamo nadu velikog broja imigranata da će upravo bogata Europa omogućiti siromašnim imigrantima život dostojan čovjeka. Europa se s pravom pita o karakteru vjerskih i društvenih promjena do kojih dolazi utjecajima običaja i vjere imigranata. Imigranti se pitaju o karakteru demokracije i političkih i vjerskih sloboda Europe. Katoličanstvo se, potreseno pedofilijom i financijskim skandalima trudi političkim sredstvima nametnuti građanima Europe. Islam u odrednici 'kršćanske Europe' ne vidi da je viđen i valoriziran njegov doprinos razvoju Europe.

Dio Europe se pita: Što će biti sa stoljećima razvijanom europskom kulturom i civilizacijom koja se konačno nakon bezbroj ratova stoljeća užasa i krvoprolića – domogla civilizacije mira?

Imigrantsko se pamćenje pita: Može li Europa stoljećima kolonizirati, izrabljivati, učiti kolonizirane narode vlastitom jeziku i sustavima vrijednosti, a danas uvozeći radnu snagu upravo iz tih kolonija (za poslove koje vlastiti građani ne žele raditi), zatvoriti mogućnost da taj odnos gospodara i sluge (u Hegelovom smislu) ne stvori neke nove okolnosti.

U tu europsku civilizaciju mira ugrađeno je dosta toga nastaloga u ozračju islama. U tom kontekstu Europa se ne bi smjela ponašati poput nekoga tko bježi od svojih vjerovnika:

Više od 700 godina islama u španjolskoj ostavilo je neizbrisive tragove na europskoj civilizaciji. 500 godina islam je bio dominantna religija u Španjolskoj, ali i najviša razina postignute ljudske civilizacije u cijelome svijetu. Kirurzi u Španjolskoj i danas svjedoče o instrumentima koji su u modernu medicinu ušli kao izumi islamskih liječnika islamske Španjolske.

Možda je i najsretnije doba židovstva bilo ono andaluzijsko?

Mračni srednji vijek bio je vijek svjetlosti koja je dolazila s islamom s istoka.

Polako ali sigurno ruše se zablude o velikom nasilju za vrijeme islamskog osvajanja Španjolske i nasilnim prelascima na islam.

Istovremeno, rekonkvista je (nećemo ovdje o ljudima) ubila više od milijun knjiga na arapskom jeziku, knjiga koje su bile svjedocima tada središnje kulture i civilizacije svijeta – one islamske.

To je spaljivanje bilo znakom da nešto veliko mora biti zaboravljeno.

Nisu to nepoznate stvari. Svaki malo bolji priručnik povijesti o tome će relativno a nekada i vrlo objektivno pisati. No nije tako s općim mnijenjem koje izrasta na prenaglašavanju nekih drugih činjenica: činjenica razlike, sukoba, opasnosti, pa i borbe za opstanak.

Kad govorimo o islamu u Europi mislimo o odnosu islama i kršćanstva i židovstva kao tri velike monoteističke religije. Govorimo o odnosu vjere i religije u različitim povijesnim i zemljopisnim situacijama. Govorimo o različitosti u istome i istosti u suprotstavljenome; govorimo o brendiranju tla, o pravima i obvezama u uzajamnom suodnošenju predstavnika različitih vjera u kontekstu realno postojećih objektivnih zakona ali i gibajućih tendencija javnog mnijenja, javno izrečenih i potisnutih strahova, sve prepoznatljivijih tendencija medijskih manipuliranja na Istoku i Zapadu, te globalnih procesa porobljavanja, globalnih otpora lokalnih zajednica, globalnog snaženja umrežene individualnosti nove (mjerljive) vidljive javnosti.

2.

Kako postaviti pitanje, pita se svaki kritički pristup koji ne želi biti određen nekim posebnim svjetonazorom, idolima mišljenja, dominantnom paradigmom mišljenja, interesima političke, religijske, sveučilišne ili neke druge hijerarhije?

Kako misliti odnos islama i Europe kad je misao ograničenoga dometa i njome se zahvaća samo ono misli dostupno, mišlju, govorom, jezikom iskazivo?

Jednu vjeru i 'komad kopna' sučeliti u misli znači pokušati pronaći ishodište mogućeg razumijevanja odnosa, ishodište nesporazuma, ishodište kao mogućnost jednog drugačijeg početka. (Pritom se misli na razliku u odnosu na nesporazume i nerazumijevanja koju evidentiraju suvremeni masmediji, a koji generiraju onu vrstu aktivnosti koja otvara nove nesporazume a ne rješava probleme).

Riječ je o odnosu islama i Europe, dakle islama i kršćanstva (na jednom određenom geografskom području). U pitanju su sučeljavanja religijskih hijerarhija, razumijevanja povijesti, sudari različitih sustava vrijednosti, različitih odnosa religije i politike, različitih kultura, različitih razina demokratičnosti, tolerancije, razdvojenosti religijskog od vjerskog, etc.

Kako pitati danas kada sa svih strana na samostalnost mišljenja (na njegovu kritičku dimenziju) atakiraju korporacijski interesi oblikovani kao političke pretpostavke demokracije, politički interesi umotani u medijsko ruho igre i/ili spektakla, interesi religijskih hijerarhija umotani u interese vjere. Na mišljenju je (koje želi nepristrano misliti predmet kojim se bavi) - demistificirati, dekonstruirati određenost misaonih izvoda takvim interesima, te pokušati se probiti do horizonta

[2] Vidjeti: http://www.youtube.com/watch?v=fJiPTCtAPAY&feature=fvsr

na kojemu je moguće postaviti nepristrano pitanje neopterećeno ikakvim posebnim interesima (osim osviještene potrebe da se odnos zahvati u svojoj 'neskrivenosti'.

Kakofonija različitih pristupa daje nam slutiti da bi već i samo postavljanje pitanja bio korak naprijed u odnosu na nekritičko zagovaranje/navijanje za bilo koju opciju bilo koje orijentacije mišljenja, bilo kojeg religijskog predznaka, bilo koje političke ili neke druge ideologije... Koncentriranje na segment tog odnosa mogao bi skriti cjelinu odnosa i onemogućiti jedinu moguću dobrodošlu dimenziju pristupa – sagledati cjelinu odnosa u njihovom povijesnom slijedu, u razlikama njihovih svjetonazora, u razlikama organizacijskih oblika, civilizacijskih pristupa, etc. Primjer takvog fokusiranja na detalj pokušaj je da se pitanje o odnosu islama i Europe postavi na temelju činjenica o broju praktičnih vjernika, o aktivnostima vjernika u svakodnevnom prakticiranju vjere?

Svjedoci smo sve veće pasivnosti zapadnih vjernika kada je riječ o odlasku na molitve u njihove bogomolje. Religijske hijerarhije (naročito na Zapadu) sve teže uspijevaju, inače deklarirane vjernike, pridobiti za svoje vjerske obrede. Svojevrsno odustajanje od redovitog odlaženja na religijske rituale ide zajedno pod ruku sa sve snažnijim utjecajem novih *medijskih oltara* na ljudsku svakodnevicu, ali je naravno i dio tradicije uspostavljanja sekularnoga društva koje razdvaja sustave religijskih i državnih hijerarhija.

Pierre Maneut tako kaže: Oklijevat će govoriti o kršćanskoj Europi – onaj 'tko je primijetio koliko je skromna posjećenost vjernika koji obično prate Božju službu u Saint Paul's Catedral ili u katedrali u Marseilleu'.[3]

U temeljima ovakvog stava leži misao da bi aktivnost sudjelovanja vjernika u životu religijskih institucija trebao ili mogao biti kriterijem brendiranja nekoga tla. Pojednostavljeno, ukoliko bi kršćani u Europi češće išli u crkve onda bi i Europa mogla dobiti atribut *kršćanska*.

Ovaj tekst[4] među ostalim želi sugerirati pogrešnost svakog religijskog *brendiranja tla*, pa prema tome pokazati i neodrživost pristupa po kojemu bi učestalost prakticiranja vjere mogla biti odredbenim razlogom određivanja tla islamskim, kršćanskim, židovskim, odnosno povezivanja tla s religijom koja na tom tlu ima najviše aktivnih sljedbenika.

Istovremeno, Manent bilježi činjenicu koja ima veliki utjecaj na stavove religijskih hijerarhija i mislilaca odnosno analitičara koji tom problemu pristupaju navijački. U zraku je nesrazmjer interesa za prakticiranje vjere na Zapadu i Istoku. Ta činjenica poput činjenice o nesrazmjeru nataliteta na

Imigrantsko se pamćenje pita: Može li Europa stoljećima kolonizirati, izrabljivati, učiti kolonizirane narode vlastitom jeziku i sustavima vrijednosti, a danas uvozeći radnu snagu upravo iz tih kolonija (za poslove koje vlastiti građani ne žele raditi), zatvoriti mogućnost da taj odnos gospodara i sluge (u Hegelovom smislu) ne stvori neke nove okolnosti.

Zapadu i onoga na Istoku rađa nemir i često navodi na ishitrene odgovore. U zraku je svojevrsni osjećaj moguće ugroženosti. Ukoliko se taj osjećaj ne analizira. Ukoliko se ne daju racionalni odgovori, odnosno ukoliko se problem ne sagleda u cjelini – on će generirati daljnje nesporazume koji u konačnici mogu rezultirati još većim nesporazumima, nasiljem, pa i ratovima.

Jedno od mogućih ishodišta za pravo pitanje o sučeljavanju islamske/istočne i kršćanske/zapadne civilizacije ono je koje naglašava razvijenost zapadne demokracije u odnosu na oblike društvenog organiziranja koji vladaju u državama u kojima je islam dominantna religija.

Tako primjerice Manent smatra da se svijet "ustrojava prema političkim polaritetima koji se preklapaju s vjerskim podjelama"[5].

Sukob, odnosno rat između 'kršćanskog zapada i islama jedan je od takvih polariteta. Uzrok autor vidi u *nepostojanju političkog oblika organiziranja* suvremenog društva u zajednicama u kojima dominira islam. Ako je Osmansko carstvo oblik u kojemu još uvijek živi islamsko društvo, onda je, smatra Manent, teško s takvom organizacijom uspostaviti ozbiljan i uspješan politički dijalog.

To je naravno zanimljiva teza i doista je moguće misliti kako suvremena zapadna demokratska organizacija sekularne države i na demokraciji utemeljenih društava, teško može naći zajedničke prostore suradnje, pa i zajedničke interese s državama i društvenim uređenjima koja religiju ne razdvajaju od države odnosno u kojima su pravila vjerskog ponašanja iznad (zapadne) ideje demokratske jednakosti svih. U tom smislu otvoren je prostor za negativan odnos prema društvima koja se još nisu uzdigla na nivo povijesnog razvoja demokracije europskih država.

Ali, pokazat će se da upravo niz zapadnih autora cjelokupnu zapadnu povijest ili barem neke njene dijelove vide kao povijest Rimskoga carstva koje se sada uspostavlja i razvija drugim sredstvima, ali s naglašenom ulogom Crkve.

U jednom razgovoru s Rortyjem Vattimo izgovara: "Kršćanska se crkva, predvodeći rimsko carstvo, nije mogla odreći strukture moći i nije uspjela razviti sve antimetafizičke implikacije kršćanstva"[6].

Jedna od povijesti Crkve govoreći o ulozi crkve u mirenju Rima i germanskih plemena (procesu koji je trajao od 4 do pred kraj 7 stoljeća) među ostalim bilježi: "U svijesti domaćeg stanovništva stopilo se u to vrijeme katoličanstvo i nacionalni rimski osjećaj, i rimska je crkva, kako je to jednom prili-

[3] Manent, Pierre: *Religija* Europski glasnik br. 12. Zagreb, 2007, str. 68

[4] Zajedno s tekstom Religijsko brendiranje tla, rađenim za simpozij Mediteranski korijeni filozofije.

[5] Manent, Pierre: *Religija* (Europski glasnik br. 12). Zagreb, 2007, str. 68

[6] Richard Rorty, Gianni Vattimo, Santiago Zabala: *Kakva je budućnost religije nakon metafizike*? Europski glasnik br. 12. Zagreb, 2007, str. 68 str. 249

kom rekao A. v. Harnack, 'postala Zapadnorimsko Carstvo, preneseno u religijsko područje, a njezin je biskup bio skroviti zapadnorimski car'"[7] Dio priče odnosa svjetovnog i religijskog u Europi sadržan je i u slučaju Konstantinove darovnice koja je omogućila papama vrlo svjetovne poteze.

Tu bismo mogli navesti preporuku Jacquesa Le Goffa iz teksta Stara Europa i svijet moderne, da Europu treba ujedinjavati neka druga ideja a ne ideja carstva

Da je teško govorom o carskom karakteru političkih uređenja postaviti ključno pitanje svjedoči i Sloterdijk koji u svom tekstu *Ako se Europa probudi*, među ostalim kaže: "Europa zacijelo nema ni supstancijalnu narodnosnu osnovicu, ni solidne istočne i jugoistočne granice, niti kakav jednoznačan religijski identitet – te nešto kasnije dodaje – kvintesencija europotvorne funkcije sastoji se u mehanizmu prijenosa Carstva. Europa se pokreće i održava u pokretu u onoj mjeri u kojoj joj uspijeva reklamirati se, re-inscenirati i transformirati carstvo koje je bilo prije nje, rimsko; Europa je tako pozornica za metamorfoze imperija…Moglo bi se dakle reći da je bit Europe angažman u imperijalističkoj tisućljetnoj commedii del arte."[8]

Proces pretapanja težnji rimskoga carstva u težnje nacionalnih europskih "neo-carstava" Sloterdijk ilustrira željama tih nacionalnih država da "svoje ime utisnu na što veću krpicu globusa – te dodaje – Europski nacionalizam bio je pluralizam imperijalizama."[9]

Horizont koji se ovdje otkriva pokazuje se kao prostor sučeljavanja pritajene sekularnosti na Istoku i prešutne dominacije religijskog svjetonazora u sekularnim društvima Zapada. Time se taj kontekst čini nečitljivim i nespremnim za ishodište postavljanja pravog pitanja.

Analizirajući odnos Islama i Europe u tekstu *Islamska imigracija*, njemački politolog sirijskog podrijetla Bassam Tibi osnovni problem pronalazi u nedostatku recipročnosti tolerancije. Tibi zamjera sljedbenicima islama (što je i on sam) što traže od Zapada ono što sami ne nude na Istoku. Vrlo prihvatljiva i gotovo samorazumljiva teza o nužnosti tolerancije na obadvije strane razvija se međutim u smjeru korištenja 11. rujna kao datuma 'koji razobličuje one koji su islamizmu čuvali leđa'. Na to se nadograđuje teza o propagandnom stavu islama o neprijateljstvu Zapada prema islamu iza koje se, smatra ovaj autor krije neprijateljstvo islama prema Zapadu. Projicirajući možda i vlastite psihološke obrasce ovaj autor bilježi: "Arapi stalno traže krivnju u drugome (sindrom urote), a nijemci u sebi samima (protestantsko samožigosanje)".[10] Potpuno neprihvatljiv je i sljedeći izvod:

Ovaj tekst među ostalim želi sugerirati pogrešnost svakog religijskog brendiranja tla, pa prema tome pokazati i neodrživost pristupa po kojemu bi učestalost prakticiranja vjere mogla biti odredbenim razlogom određivanja tla islamskim, kršćanskim, židovskim, odnosno povezivanja tla s religijom koja na tom tlu ima najviše aktivnih sljedbenika.

"Islamisti kao jedan dio muslimana koji se doselio u Europu zahtijevaju u ime prava zajednica i u okviru traženja prava na vlastiti ali konstruirani kulturni identitet valjanost šerijata za muslimanske migrante unutar paralelnog društva. Na osnovi tog 'slobodnog prostora' koji migranti zahtijevaju slijedila je objava rata zapadnjačkoj civilizaciji 11 rujna 2001."[11]

Tragedija koja se dogodila 11 rujna 2001. nije nikakva objava rata zapadnjačkoj civilizaciji. Naročito ne od islama ili država u kojima je islam dominirajuća vjera ili pak muslimana cijeloga svijeta. Bez obzira tko stajao iza terorističkog čina 11. rujna 2001. godine, odnosno tko stajao iza Bin Ladena, (osobe čija je obitelj usko surađivala s obitelji Bush u USA) katastrofalna je misaona greška i etički neprihvatljiv izvod kojim se jedan teroristički čin proglašava objavom rata jedne vjere prema drugoj, jedne civilizacije drugoj.

Kad je pak riječ o toleranciji i tu imamo vrlo različitih ocjena (o toleranciji i netoleranciji kroz povijest, kao i o današnjim pokazateljima tog problema). No čini se da je ipak riječ o dimenziji koja proizlazi iz nekih drugih temeljnijih odnosa, te da bi nas usporedba tolerantnosti mogla vrlo zavarati (naročito u svijetu zamagljenom stalnom medijskom proizvodnjom stereotipa)

3.

Na vrlo interesantan način odnos Europe i ostatka svijeta Samir Amin interpretira u tekstu Historijski kapitalizam – akumulacija izvlaštenjem. Razbijajući mit o nužnosti kapitalističke faze u razvoju svih društava ovaj autor ne zaboravlja naglasiti povezanost eurocentrizma, kapitalizma i osvajanja svijeta od strane Zapada. Američki su Indijanci, podsjeća Amin ostali bez zemlje; pljačkom je Afrika unazađena za pola stoljeća, a sličnom se metodom, smatra s pravom ovaj autor, koristi i država Izrael.

Korijeni su dakako u Engleskoj koja je veliki broj Iraca protjerala u svoje i tuđe kolonije da umjesto njenih građana obavljaju poslove brendiranja tla. Umjesto prvobitne akumulacije kapitala trebali bismo dakle, smatra ovaj autor, govoriti o 'trajnoj akumulaciji izvlaštenjem'.[12] Podsjetimo ovdje na ciničnu i istinitu konstataciju Sloterdijka koji na jednom mjestu, govoreći o Bruxellesu, kaže: "Odavno nitko više ne pita u kakvoj je svezi raskošna bruxelleska arhitektura s izrabljivanjem Konga od strane belgijskog kralja Leopolda II."[13]

---

7 Franzen, August: Pregled povijesti Crkve, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1996. str. 103/104

8 Sloterdijk, Peter: Ako se Europa probudi, Europski glasnik,br. 3 Zagreb, 1998, str. 36/37

9 Sloterdijk, Peter: Ako se Europa probudi, Europski glasnik,br. 3 Zagreb, 1998, str. 38

10 Bassam Tibi: Islamska imigracija, Europski glasnik br. 12. Zagreb, 2007, str. 344

11 Isto, str. 346

12 Samir Amin: *Historijski kapitalizam – akumulacija izvlaštenjem*, Tvrđa, 1,2, Zagreb, 2010, str. 79

13 Sloterdijk, Peter: Ako se Europa probudi, Europski glasnik,br. 3 Zagreb, 1998, str. 41

Da je Amin bliži horizontu postavljanja pitanja može posvjedočiti još nekoliko vrlo zanimljivih i značajnih stavova Sloterdijka:

"Opsadom Sarajeva – piše Sloterdijk – završava se razdoblje europskog političkog sna. Dvije godine gotovo pasivno promatrajući komadanje Bosne, kolebajući se između indiferentnosti i nemoćna negodovanja, zapadni Europljani upali su u opscene posljedice svoje političke odsutnosti. Europska bosanska sramota podastire račun za iluzije i lagodnost čitave jedne epohe."[14]

Sloterdijk povlači još jednu paralelu između kolonijalnih osvajanja europskih nacija i religijskog uvjerenja. On uviđa da je ideja samoosjećanja odabranim narodom (inače vezana uz židovstvo) zaživjela i u europskim nacijama o kojima Sloterdijk ne govori lijepo: "Koliko gramzivo toliko i samouvjereno, kao nacija po božjoj milosti, bacaju se na najudaljenije kontinente. U njihovih pripadnika nerazlučivo postaje častohleplje od svijesti o poslanju. Tipična gesta novovjeke Europe – često diskutirana pod varljivim naslovom nacionalizam – bio je onaj manični ekspanzionizam koji se derivira iz vjere da se pripada izabranom narodu. Bez vjere da se pripada izabranom narodu ne bi ni Britanci, ali ni Španjolci, Francuzi, Nijemci, pa čak i Belgijanci mogli na kolonijalnim i imperijalnim frontama provesti svoje navodne i zbiljske misije. Temeljno je za svu manič nu i imperijalnu politiku da njezini nositelji Boga uspjeha vide na svojoj strani. Ne bi bilo pogrešno ni razmišljanje da Europljane od vremena Kolumba nije pokretao samo prijenos Carstva, već još i više prijenosi naslova izabranog naroda."[15]

Jesu li pravi horizont postavljanja pitanja tradicijske razlike, odnosno pokušaji pravnog reguliranja tradicijskih običajnosnih prava?

Danas aktualan problem/pitanje nošenja vela u zemljama zapada ima svoju dugu tradiciju. Prvi veliki sukob po interpretaciji Anne Marie Delcambre kao povod razilaženju s judaizmom zbiva se u Medini kada mlada muslimanka koja prodaje datulje na tržnici ne želi skinuti veo, a židovski zlatar joj pribadačom prikopča/veže/učvrsti/pribode njenu suknju na podlogu na kojoj je sjedila. Ustajući otkriva dio tijela i ta je činjenica bila povodom za ubojstvo, jedno, drugo, treće osobe, niz ubojstava te izvršenje smrtne kazne nad svim židovima Medine. Pritom autorica ne zaboravlja pridodati: "Prorok je na njih (Židove) samo primijenio njihov zakon, židovski zakon Deuteronomij: 'Kad ti ga Jahve, Bog tvoj, preda u ruke, sve njegove muškarce pobij oštrim mačem, a žene, djecu, stoku, sve što bude u gradu – sav plijen – uzmi sebi".[16]

Inače ova autorica islam pokušava razumjeti/interpretirati iz perspektive razumijevanja psiholoških matrica ponašanja, odnosno psihološkog profila Muhameda a.s. Pojedine se rečenice Kur'ana interpretiraju kao izravna posljedica i psihološka reakcija utemeljitelja Kur'ana na vrlo obične životne situacije kroz koje je prolazio.

Izdvaja se, u epilogu, stav o Muhamedovu odnosu prema ženama: "Bio je zasigurno vrlo osjetljiv prema ženskom šarmu i priznavao da iznad svega voli žene. Žene su također slijedile Isusa. Razlika je u tome da ih je Muhamed volio tjelesno. Kršćanski rigorizam to nije mogao prihvatiti… O Muhamedu 'lažnom proroku, opsjednutom demonom tijela' sudilo se prema kriterijima kršćanstva obojenoga osobito puritanskim jasenizmom".[17]

Alain Besancon u tekstu *Islam* iznosi pretpostavku da je islam prirodna religija otkrivenoga Boga (281). Zbog tog, smatra ovaj autor pogrešno je govoriti o tri abrahamske religije ili tri religije otkrovenja i tri monoteističke religije, a ponajmanje o tri religije knjige, jer islam se, navodi ovaj autor razlog, ne poziva na Bibliju nego samo razlikuje ljude knjige (kršćane, židove, sabejce, zoroastrance) od pogana odnosno kafira. 'Ljudi knjige' na neki način je nešto kao pravna kategorija koja omogućuje da se sačuvaju život i imanja za razliku od ostalih koji su osuđeni na smrt ili ropstvo. Neuviđanje ovog odnosa za Besancona je "pokazatelj da kršćanski svijet više nije sposoban jasno uočiti razliku između svoje religije i islama" te dodaje: "Kada jedna crkva više ne zna u što vjeruje, niti zašto vjeruje, ona i ne znajući klizi prema islamu".[18]

Hans Kung, svjetski poznati teolog i mislilac piše u knjizi *Kršćanstvo i svjetske religije*:

"Zastrašujuće je ono što u sredstvima priopćavanja možemo čuti ili pročitati o islamu i što intelektualci općenito o njemu govore. Zastrašujuće u dvostrukom smislu: kao prvo iskrivljenosti i predrasuda koje se otkrivaju u tim sudovima, te, drugo, zbog demonizirajućega tona kojim se ti sudovi odlikuju… A to nije tako istom od naftne krize i islamske revolucije; i u srednjem vijeku ili u ranome novom vijeku zanimanje za islam u širokoj publici najbolje je cvalo kada se nečega trebalo bojati: kada je splasnuo osvajački val križarskih ratova, i kasnije, za vrijeme ratova s Turcima."[19]

Ako američka vlada nije smijenila s dužnosti svoga generala koji je javno izjavio "da smo u ratu s islamom, zlom vjerom"[20] onda nešto nije u redu s američkom demokracijom.

Richard Rorty u tekstu *Antiklerikalizam i ateizam* pojašnjavajući kako je njegova pozicija antiklerikalna, bilježi: "Prema tom gledištu crkvene institucije unatoč svemu dobru, unatoč utjesi koju pružaju potrebitima i očajnima – opasne su za zdravlje demokratskog društva"[21] str

Rorty religiji neće ništa prigovoriti ukoliko se ona kreće u području privatnoga, ali će se oštro suprotstaviti ukoliko uđe u područje okupljanja vjernika oko političkih programa.

U tekstu (odnosno razgovoru između Waltera Kaspera i Petera Sloterdijka) naslovljenom *Religija nikada nije cool*, Sloterdijk označava islam užarenom timotičkom kulturom, uz kojega Zapad, kako on kaže "bez određenog

[14] Sloterdijk, Peter: Ako se Europa probudi, Europski glasnik,br. 3 Zagreb, 1998, str. 42
[15] Sloterdijk, Peter: Ako se Europa probudi, Europski glasnik,br. 3 Zagreb, 1998, str. 46
[16] Anne-Marie Delcmbre: Muhamed, Europski glasnik br. 12. Zagreb, 2007, str. 322
[17] Isto, str 333.
[18] Alain Besancon: Islam, Europski glasnik br. 12. Zagreb, 2007, str. 288.
[19] Hans Kung, Kršćanstvo i svjetske religije, Uvod u dijalog s islamom, hinduizmom i budizmom, Naprijed, Zagreb, 1994. str. 13.
[20] Manent, Pierre: *Religija* Europski glasnik br. 12. Zagreb, 2007, str. 69
[21] Richard Rorty: *Antiklerikalizam i ateizam,* Europski glasnik br. 12. Zagreb, 2007, str. 239

ponovnog osvješćivanja timotičkog ima slabe izglede“[22]

Tomu se može pridodati zanimljiva Rousseauova bilješka. U 9-toj glavi *Ogleda o podrijetlu jezika* Rousseau bilježi: “Tako će se netko pomalo vičan čitanju arapskoga nasmiješiti listajući Kur’an, dok bi taj isti netko, da je slušao Muhameda kako ga izgovara zvučnim i uvjerljivim glasom, koji je najprije zavodio uho, a potom i srce, svoje mudre izreke neprestance potpirujući zanosnim akcentom, bio pao na zemlju kličući: veliki proroče, božji poslaniče, odvedi nas u blaženstvo, u mučeničku smrt: želimo pobijediti ili za tebe umrijeti“[23]

Ovako bi se moglo u nedogled. Pokušajmo stoga predložiti barem kontekst promišljanja mogućeg postavljanja pravog pitanja o odnosu islama i Europe.

4.

Naši su odgovori velikim dijelom određeni našim pitanjima. Fenomen kojega motrimo uvijek uzimamo iz cjeline odnosa. Pokušavajući ga izolirati uvijek iznova činimo teorijski grijeh prema Cjelini. Kako postaviti pitanje a da se istovremeno ima u vidu cjelina odnosa u koju je uronjen fenomen kojega želimo promisliti? Kako sabrati Cjelinu u analiziranim segmentima onoga što motrimo?

Kad govorimo o islamu u Europi mislimo o odnosu islama i kršćanstva i židovstva kao tri velike monoteističke religije. Govorimo o odnosu vjere i religije u različitim povijesnim i zemljopisnim situacijama. Govorimo o različitosti u istome i istosti u suprotstavljenome; govorimo o brendiranju tla, o pravima i obvezama u uzajamnom suodnošenju predstavnika različitih vjera u kontekstu realno postojećih objektivnih zakona ali i gibajućih tendencija javnog mnijenja, javno izrečenih i potisnutih strahova, sve prepoznatljivijih tendencija medijskih manipuliranja na Istoku i Zapadu, te globalnih procesa porobljavanja, globalnih otpora lokalnih zajednica, globalnog snaženja umrežene individualnosti nove (mjerljive) vidljive javnosti.

Sabrati sve to u slijedu linijski oblikovanih misli/rečenica nemoguće je. Svaka zabilježena rečenica početak je neispisanoga teksta od kojega sljedbenik pisma odustaje poradi dobivanja mogućeg.

O islamu u Europi, a samim tim i o odnosu monoteističkih religija uzajamno i u odnosu na povijest Europe teško je govoriti jer je slušateljstvo nerijetko navijački podijeljeno, ostrašćeno, na rubu izazivanja sukoba – u svakom slučaju nedovoljno pripremljeno za razgovor koji nije unaprijed određen nekom politikom, ideologijom, manipulacijskim modelom i sl.

Nisu svi pisci filozofijskih tekstova – filozofi. Mnoge će pisce javno mnijenje nazvati književnicima, a često će biti samo riječ o osobama koje pišu u nekoj od književnih formi. Nije niti svaki prijatelj – prijatelj niti je svaka ljubav ljubav…

Mnogi od sljedbenika vjere u vjeru nisu uvjereni: praktične pogodnosti neke male ili velike zajednice, osjećaj nadmoći prema ne-članovima, kao i ispunjenje pustoši duše nerijetko su neosviješteni razlozi pristupanja zajednici vjere. No s druge strane, to donosi i sljedeći stav: Ako milijarde ljudi sudjeluju (na ovaj ili onaj način) u ideji vjere, onda se religijskim organizacijama vjere mora ozbiljno i s dignitetom misliti. Čak i svaka želja za ‘opijumom’ ima svoje ishodište u takvoj ‘bačenosti u svijet’ koja je određujuća prije svake sredine, organizacijskog oblika, odnosno određenosti oblika i odnosa rada i kapitala, proizvodnje, ekstenzija. Ta ‘bačenost u svijet’ traži metafizičke odgovore Cjeline, traži razumijevanje početaka i dimenzija univerzuma, traži odgovore o prirodi ovoga u čemu jesmo, o prolaznosti, odnosno, neprolaznosti ljudskog postojanja.

Odgovore na ova pitanja kroz povijest su pokušavali dati religija, filozofija, znanost i umjetnost. Naglasimo u ovom trenutku samo ono što se ne može ne reći.

Od mnogoboštva se relativno nedavno odvojila grana monoteizma. Razdvajanje je potpomognuto sazrijevanjem apstraktnog filozofijskog mišljenja, njenom sposobnošću uzdizanja do jednog, do najviše apstrakcije do koje se ljudska misao može uzdići. Sve su monoteističke religije baštinile spoznaju filozofije jednako kao što se filozofija razvijala u krilu teologije. Moderna je znanost bila grandiozan pokušaj da se smisao pronađe u mjerljivom i ponovljivom. Mjerljivo i ponovljivo vremenom se pokazalo potkupljivim i nespremnim odgovoriti na beskonačnost postojećega, na majušnost ljudskoga u odnosu na univerzum, na veličanstvenost medija jezika kojim je čovjek zakoračio u prostore besmrtnosti. Umjetnost se iz područja tržišne neovisnosti proizvodnje umjetničkih djela neumitno kreće prema obliku poželjne i potrebne ljudske prakse kao obliku umjetničke ljudske egzistencije.

Monoteistički odgovori na pitanje smisla ljudske egzistencije mogli su se pojaviti tek nakon uzdizanja ljudske misaone recepcije na razinu Jednog kao najvišeg apstraktnog načela. Utoliko je svako religijsko zagovaranje jednoga Boga dijelom i filozofijski obojeno.

Sva su filozofijsko-jezična propitivanja biti svijeta sugerirala unaprijed i sudbinu tih odgovora: oni su bili ograničeni granicama jezika. Medij vjere potrebuje jezik kao inicijaciju, kao iskru, kao pjesničku metaforu koja odzvanja u ljudskoj duši i na očekivan i na neočekivan način. Medij vjere ide onkraj misli, jezika, racionalnog objašnjenja, logike... Znanosti su nam pomogle upoznati djelić svemira, donijeti nam slike univerzuma u kojemu smo izrasli, ali nam nisu (barem za sada) pomogle bitno u uzajamnom razumijevanju ljudi, u uspostavljanju moralnih ljudskih zajednica, u razvijanju tolerancije i razumijevanja drugoga. Umjetnost kao praksa življenja, kao ostvarenje skrivenog cilja svakog dosadašnjeg umjetničkog djela, oblik je sabiranja bliži ljudskoj vjeri i od filozofije i teologije i znanosti. Umjetnička praksa, praksa umjetničkog življenja najava je one vrste sabiranja koja u sebi sadrži sve mogućnosti sabiranja pa i onoga kojega (do danas) ima samo vjera.

To je kontekst unutar kojega je moguće postaviti pitanje. Na vremenu je i razgovorima poput ovoga da ga oblikuje. ■

[22] Peter Sloterdijk: Religija nikad nije cool, Europski glasnik br. 12. Zagreb, 2007, str. 267.
[23] Citirano prema: Anne-Marie Delcmbre: *Muhamed*, Europski glasnik br. 12. Zagreb, 2007, str. 299

Lik majke kao opsesivni motiv i referentna tačka u stvaralaštvu Skendera Kulenovića

Pojam majčinstva i lik majke prati ljudsko stvaralaštvo od najranijih vremena do danas. Ne postoji vrijeme, mjesto ni literatura u kojoj se o majci ne pišu stihovi ili romani. Majka se kao bitan motiv javlja i u djelima bosanskohercegovačkih književnika ali posebno mjesto zauzima u opusu Skendera Kulenovića. Učestalost motiva majke je segment koji do danas nije potpuno rasvijetljen, a koji se snažno osjeća u cjelokupnom književnom stvaralaštvu ovog autora.

U radu se istražuje projekcija prisustva lika majke u poeziji i prozi Skendera Kulenovića i emotivni intenzitet koji autor unosi u tekst. Uočava se da je lik majke u stvaralaštvu Kulenovića prisutan na dvije razine: prvoj mitološkoj – u ratnim poemama i sonetima i drugoj arhetipskoj – u pripovijetkama, romanu "Ponornica" ali i poemi "Na pravi put sam ti, majko, izišo".

Sama frekventnost pojavljivanja istog motiva, ne osigurava nužno (iako upućuje) i povlašteni status, nego isti ostvaruje na kvalitativnoj razini – prisutnost motiva majke je dinamična (referentna) tačka koja generira ostale motive u tekstu i na taj način stvara koherentni okvir u kojem je smješteno cjelokupno Kulenovićevo stvaralaštvo.

Pišu: **Vildana Pečenković i Nermina Delić**

1. *Ponorni* pjesnik – Skender Kulenović

"Poezija je kao ponornica: teče kroz mračna grotla u pjesniku, objelodanjuje se u svjetlosti, obalama i koritu poetskih riječi i uvire u čovjeka, tim obalama i koritom donesena u njega." (Kulenović 1971: 307)

Skender Kulenović je od samih početaka pisanja, svojih prvih soneta, ratnih poema te kasnije proznim ostvarenjima (romanesknim, pripovjedačkim i/ili esejističkim radom) oduvijek privlačio pražnju – kako čitalačke publike, tako i književnih kritičara i teoretičara. I svi su se složili u jednom: ma kakva bila njegova izražajna forma u datom trenutku, on je postizao savršenstvo: jezikom, formom, izrazom.

Prvim kratkim sonetnim vijencem *Ocvale primule*, oglasio se kao sedamnaestogodišnjak i već tad pobudio interesovanje u književnim krugovima njegovih savremenika. Pet soneta, objedinjenih zajedničkim imenom i vezani motivsko-idejnom strukturom predstavljali su, kako ih je autor nazvao "mali sonetni vijenac". A onda je pjesnička riječ utihnula, da bi se ponovo javila, ovaj put ne u obliku tihog šapata, već bolnog krika – ptice, majke, ratnika. Taj krik je izazvan kolektivnim stradanjem u jeku rata i tada nastaju njegove poeme *Ševa* i *Stojanka majka Knežopoljka*. Nakon rata, Kulenović se okreće pripovijednom stilu i objavljuje niz eseja, kritičkih radova, piše pripovijetke, a onda se ponovo vraća sonetnoj formi i objavljuje dvije zbirke soneta *Soneti* i *Soneti II*. Njegovo posljednje objavljeno djelo je roman *Ponornica*.

Iz tog razloga i Stevan Raičković cjelokupan pjesnički put Kulenovića upoređuje sa ponornicom, koja se pojavljuje na tri mjesta, tri puta u toku svog postojanja: prvi put svjetlucavo (*Ocvale primule*), drugi put hučno (ratna lirika) i treći put ponorno (*Soneti, Soneti II*). Kulenović je, isticao je Raičković (1983: 207) "čitavo ovo vreme na jedan zataje-

ni način, nosio u sebi permanentnog pesnika u stalnom intelektualnom i umetničkom rastu, koji se, međutim, pesnički iskazivao u svega nekoliko kratkotrajnih navrata: 1927. godine *Ocvalim primulama*, 1942-45. ratnom lirikom, a nekoliko poslednjih godina, 1961-66, jednom nevelikom rukoveti soneta. Sav onaj, daleko veći vremenski ostatak, izmedju ovih njegovih zvezdanih trenutaka, bio je ispunjen askezom pesničkog ćutanja."

Sinhronijskim ali i dijahronijskim presjekom Kulenovićevog stvaralaštva uočljivo je kontinuirano premrežavanje motiva. Pjesnik je sklon vraćanju istom tematsko-motivskom repertoaru kroz različite forme unutar cjelokupnoga opusa. Najčešće su to ljubav i rodoljublje, projekcija ideje svejedinstva svijeta i lik majke, koji se kao jedan od najsnažnijih i najčešćih motiva pojavljuje u stvaralaštvu ovog autora, poput "pravog lajtmotiva kojim se povezuju velike faze piščeva života i stvaranja" (Begić 1983: 58-59).

2. Majka – mitološko biće

"Ovo nikad do sad nisam osjetio: da neko odsutan može u jednom trenutku biti ovako prisutan, prisutniji nego prisutan." (Kulenović 1971: 5)

Pjesničko ime Skendera Kulenovića, proslavila je ratna poema *Stojanka majka Knežopoljka*, nastala u jeku oslobodilačke borbe, pod kojom su godinama (u nezasluženoj sjeni) ležala njegova ostala djela. Poema, prvi put čitana 21. augusta 1942. godine pred postrojenim borcima Drugog krajiškog partizanskog odreda "Mladen Stojanović", izazvala je buru emocija i stvorila Pjesnika. Sama poetska identifikacija s glasom Stojanke, majke Kozare, majke trojice sinova, koja "zove na osvetu tražeći sinove Srđana, Mrđana i Mlađena što poginuše u fašističkoj ofanzivi" (Kulenović 1983: 77) dobila je u tim "istrganim vapajima i kletvama stihova uzbudljivu ljepotu jednostavnosti i izražajnog bogatstva, bezbrojnih varijacija glasa i preliva u slikama, izmjena od grča bola do tihe tuge i gorkog prkosa, gdje se uopće ne može govoriti o nekoj tradicionalnoj poetici, nego o ostvarenju bitno modernog kova, smjelih spojeva među riječima i razigrane maštovne plodnosti jezika" (Begić 1971: 17).

Poema je pisana kao tužbalica majke za izginulim sinovima. Majka je ovdje gotovo mitsko biće: heroina koje je tri sina dala, a njihovu smrt podnijela kao ponovno rađanje. Ona je jedina, koja može na svojim plećima da iznese i najteži teret, a taj teret, gubitak sinova ona podnosi ponosno, stoički:

"Znaj:
Kad bi se utroba moja oplodila,
ja bih tri Mlađena,
i tri bih Mrđana,
i tri bih Srđana,
porodila
i ljutom dojkom odojila,
i svatri tebi poklonila!"

Vapaj za osvetom (*Osvetu, seko, osvetu!)*, krik i bol zbog otrgnutog mesa, zamijeniće tragizam ratnograzaranja i vjera u pobjedu humanog nad nehumanim, istine i pravde nad fašizmom

Pjesničku ispovijest moguće je čitati u sonetu Nad mrtvom majkom svojom, koji je, u studiji Pjesništvo Skendera Kulenovića Enes Duraković izdvojio kao jedan od soneta koji u sebi nosi najviše autobiografskih elemenata.

i zlom. Naricanje i proklinjanje reprezentira ne samo ženski, majčin glas, nego se isti utrostručuje i u toj višeglasnoj simfoniji ujedinjuju se glasovi sinova i majki, stapa se pjesnički sa glasom saboraca koji su prisustvovali prvom čitanju poeme. Taj glas i krik, potekao je iz nutrine čovjeka i pjesnika uzrokovan sveopćom histerijom ljudske tragedije. Kasnije je pjesnik u jednom intervjuu o tome rekao: "Sjećam se jednog trenutka iz same ofanzive: duboko sam zaželio da o svemu tome nešto reknem, možda bolje rečeno da urliknem, ako ostanem živ" (Drenovac 1964: 67)

Za razliku od sonetne sažetosti, oblikovnosti i konciznosti, poema nudi autoru širinu u oblikovanju jezičkog materijala i fleksibilnost u poetskom izrazu. Nastala u epohi romantizma, to je vrsta koja ima izuzetno elastične granice i u kojoj se miješaju ustaljene konvencije pojedinih književnih vrsta. U poemi se fabularni elementi preplićу s neposrednim lirskim izrazom, a motivi se redovito osim fabulom povezuju i opisima te asocijativnim nizanjem dojmova.

Midhat Begić je za majku Stojanku istakao da predstavlja"univerzalnu roditeljicu života", prapočetak svega i referentnu tačku kojoj se autor uvijek vraća i na koju se oslanja i onda kada ne piše o njoj, jer majka je, u Kulenovićevom stvaralaštvu "generička podloga porodičnog i narodnog opstanka" (1983: 30). Pored toga što je poema okarakterizirana kao tužbalica majke za poginulim sinovima, ona je u isto vrijeme i slava životu, te poprima himnički karakter. Vizija pobjede koja izvire iz iskonske vjere čovjeka u obnoviteljsku snagu prirode, pretočena je u snagu obnove i neuništivost života.

Prvi Kulenovićevi soneti iz ciklusa *Ocvale primule*, jedinstven su izraz panteističke vizije svijeta, duboko intimna ispovjest i evociranje jedne drame koja upućuje na univerzalni smisao postojanja. Transformacija pjesničkog iskaza u ratnoj poemi *Stojanka majka Knežopoljka*, predstavlja zaokret ka kolektivnim historijskim pojavama, a njegov pjesnički izraz dobiva i jednu novu dimenziju: individualizaciju kolektivnih zbivanja i tragično – slobodarskiton, kojim pjesnik priziva mitsku dubinu sveopćoj povijesnoj traumi.

Pjesnička istina o historijskom i individualnom, životu i smrti, sebi i drugom, nastavlja se u poemi *Na pravi put sam ti, majko, izašo*, koja proširuje sliku o identitetu pjesnika i čovjeka. Krik je ovdje utišan do šapata, pun bola, skrušen i ponizan:

"Mati moja:
Stabljika krhka u saksiji.
Pod strehom pitoma kumrija.
Vijek u četiri duvara.
Čelo na zemlji pred svojim
Allahom velikim i milosnim
Derviš s tespihom u tekiji!"

Pored toga što signalizira o jezičkoj organizaciji i sadržaju poetskog teksta, ovi početni stihovi poeme daju emocionalni ključ za čitanje pjesme: ona u isto vrijeme priziva i oživotvoruje, podsjeća i uprisutnjuje. Majka je ovdje također mitsko biće, praiskonsko, ali njen glas dopire iz sasvim različite dimenzije od one iz koje dolazi glas Stojanke. Iz mitskog bića ona prelazi u arhetip žene majke.

3. Arhetipski lik majke – potčinjavanje Muškarcu i Tradiciji

Žena je svoj svijet morala podrediti muškarcu u tradicionalnom i kulturološkom smislu riječi. Ona je paćenica, poslušna, spremna da se preda sudbini kakvu joj je Allah odredio i kakvu ne može i ne želi mijenjati:

"*Golemo nešto, golemo sam ti skrivila!" – Allaha je zazivala – svakog klanjanja*"

U poemi *Na pravi put sam ti, majko, izišo* pred očima čitalaca otvara se jedan svijet u u čijem je centru djevojčica iz patrijarhalne sredine. Njen lik se utapa u folklorno-romantičarskom kontekstu i potčinjava stereotipu da se žena i njen svijet dočaravaju u pasivnoj atmosferi snova, uzdaha, iščekivanja i ašikovanja. Sa svojim nadama, snovima i strahovima ona se rascvjetava u djevojku koja u duhu patrijarhalne sredine *"od muških očiju bježi, čista da dođe onome koji joj je zapisan, kadifa bijela i kap rose sabahske, na njegov dlan."*

U patrijarhalnim sredinama udaja je stvar dogovora patrijarhalnih autoriteta koji predstavljaju dvije porodice. Žena je pasivni promatrač dešavanja u njenom životu na koje ne može utjecati. Ona prihvata nametnutu sudbinu poput "*ranjenika*", svjesna da izbora nema. Sanjajući o idiličnom životu sa odabranim (a ne voljenim) muškarcem, žena doživljava svoje prvo razočarenje, jer brak ne donosi ni sreću ni spokoj.

"Premrlo krto joj tijelo
u feredžu,
u kabur tijesan, slijep, zagušljiv
staviše.
Ko ranjeniku,
glavu joj bijelim tulbentom
zaviše.
Ko s ovim svijetom,
s rodnom se kućom i plahim Šumećem
rastajala.
Ko mejita,
obeznanjenu je u fijaker unesoše,
i ta dva ata,
ko na onaj svijet,
zanesenu ponesoše
i ko kadifu bijelu i kap rose sabahske

Sinhronijskim ali i dijahronijskim presjekom Kulenovićevog stvaralaštva uočljivo je kontinuirano premrežavanje motiva. Pjesnik je sklon vraćanju istom tematsko-motivskom repertoaru kroz različite forme unutar cjelokupnoga opusa. Najčešće su to ljubav i rodoljublje, projekcija ideje svejedinstva svijeta i lik majke, koji se kao jedan od najsnažnijih i najčešćih motiva pojavljuje u stvaralaštvu ovog autora, poput "pravog lajtmotiva kojim se povezuju velike faze piščeva života i stvaranja"(Begić 1983: 58-59).

mom je ocu
donesoše."

U ovih nekoliko stihova, zgusnula se čitava jedna povijest, način života u tradicionalnim muslimanskim porodicama, gdje je ženi mjesto u kući, ona se moli Allahu, ona ne pita i ona se ne pita. Ona je tu, srasla sa ambijentom domaćeg ognjišta, bezglasna i nepomična ali uvijek prisutna. Prvo je podređena ocu, zatim mužu i na kraju sinu. Ona se ne čuje, ne vidi se. Žena je prisutna kao predstava, ali sa specifičnom konotacijom tijela i prirode – ona je pasivna, dostupna, nemoćna. Muškarcu je omogućeno da se koristi njome kao objektom koji zadovoljava i hrani njegov ego. Između nje i onog što se događa uvijek posreduje muškarac, jer "vještina govora i oglasovljenje" (Denić-Grabić 2010: 166) nisu svojstveni ženi. Pitanja upućena ženama nailaze na tišinu, jer je žena lišena sposobnosti govora.

Po ovome, kako smatra Kate Millet, američka feministička aktivistica, patrijarhat predstavlja primarni oblik društvenog porobljavanja čija legalizacija omogućava provođenje i drugih oblika porobljavanja: političkih, ekonomskih ili klasnih. Osnovni mehanizam putem kojeg funkcionira cjelokupni sistem je patrijarhalna porodica, koja služi kao "tvrđava za odbranu svojinskih odnosa i tradicionalnih interesa" (Millet: 1918: 184). Pomoću takvog sistema dostignut je izuzetno dobro osmišljen oblik "unutarnje kolonizacije", koji teži da bude mnogo otporniji i istrajniji od bilo kojeg drugog oblika potčinjenosti.

Početak novog života i kraj djevojaštva najavljuju stihovi:

"*Usnom i čelom,*
tri nove ruke poljubi:
svekru, svekrvi i njemu.
I kako tada sakri pred njim oči,
nikad mu više u njih ne pogleda:
Nit joj bje softa, nit kadija!"

Teški okovi patrijarhata stavljeni su na nježna pleća žene. Majka je ovdje poput drugih ženskih likova u povijesti. One nemaju nikakvog utjecaja na događaje, premda snose najve-

ći teret i ostaju "zatočenice povijesti, uspomena i vlastitih iluzija" (Nemec 1994: 231).

Majka je arhetip žene koja je potčinjena društvenim normama u kojima je *"muško ovdje svetinja"*. Iznevjereni djevojački snovi o mužu koji je *"dobar i ugasan"* utapaju se u beskrajnu tugu življenja:

"Pitomošću srne zalud ga je prodobrivala.

Voskom podova i mirisom mivene puti,
svjetlinom odaja i grla,
kajmakom na kahvi,
cimetom jela i tijela,
zalud ga je, zalud dočekivala:
sljepočice nikad joj ne dirnu
dlanovima dragosti"

Kod Kulenovića prepoznajemo tipične slike ponašanja žene u muslimanskoj porodici, posebno majke, kojoj upornost i vjera u "obrazac patrijarhalnog življenja" (Duraković 1988: 227) daje snagu u gradnji slike patrijarhalne porodice: *"Nikad se nije znalo kad će na ručak, ni kad će se vratiti noću. Ruča se, večera se bez njega, mati i dalje drži vatru, podgrijava, čeka ga"* (Otac: 202). Ovim se vraćamo na patrijarhalne mitove, koji stoljećima prenose poruku da žena nije samoj sebi dovoljna te da uz nju mora uvijek biti muškarac. On se slušao bez pogovora: *"Ne znam odakle ta njegova moć, ja sam se u tom rodio"* (Otac: 198). Duh žene, majke se osjeća kao stub koji drži zidine spremne u svakom momentu da se sruše ukoliko bi ona popustila i pokleknula pod teretom koji nosi na plećima. "Ta Mati je sva trpkost, istrajavanje u trpljenju" (Rizvanbegović 1991: 138). Majka je tipičan ženski lik – pokorna volji oca, trpljiva, konstanta sudbine. Jedina svijetla tačka u životu je njeno potomstvo: "*Ulazi, s pogledom sve oko mene, a na meni. 'Jesi li mi se naspavao?' kleknu kraj mene. Vidim u pogledu joj neko ispitkivanje. 'Ko panjuga , majko. Ni gromovi me ne bi probudili. Toliki put. Lijepa svoja kuća!' Njoj se lice prosvijetli.*" (Ponornica: 179)

Iako sputana okovima tradicije,

Shema br.1. Asocijativni niz semantičkog polja pojma majka u romanu Ponornica

Mitska spona majke i sina, od najstarijih je vremena tema različitih sociooloških, antropoloških, psiholoških, a u novije vrijeme i feminističkih rasprava.

majka je *Ona* koja je podnosi sav teret života na svojim plećima, Ona koja istiha, da ne poremeti ustaljene norme, gradi porodičnu tvrđavu i stoga je potrebno ukazati na "krucijalnu i neafirmisanu ulogu žene u porodici, a što se posrednim putem reflektovalo na cjelokupnu zajednicu" (Huseinspahić 2010: 203).

Njen život satkan je od tamnih i svijetlih slika. Tamne su one koje govore o životu žene u muževljevoj kući, žene čiji su svi snovi i nade iznevjereni, a svijetle su dijelovi života koje je htjela sastaviti i tako sagraditi dom. Ona poštuje patrijarhalni red u svijetu u kojem *"pred kućnim pragom svi spoljni tragovi ostavljaju se sa obućom"* (Iz smaragda Une: 221) i koji ženama priznaje tradicionalno pravo na neograničenu žrtvu za porodicu.

Njena osnovna uloga i zadatak jeste prije svega biti roditelj, majka u pravom smislu te riječi – što joj nameće osnovnu reproduktivnu ulogu. Žena se ostvaruje jedino kao majka i čuvarica porodičnog ognjišta, a upravo je takva prezentacija žene proizvod "povijesne separacije javne i privatne sfere" (Benjamin 1998: 207) jer patrijarhat i počiva na prizivanju na prirodnu funkciju žene i tvrdnju da "ženina prirodna funkcija rađanja određuje i njezino mjesto u kući i podređen položaj u poretku stvari" (Pateman 1998: 18). Nadu da će u njen svijet *"u četiri duvara"* napokon ući radost daje trenutak kad joj se rodi sin. To najveće blago što je iznenada dobila, taj sin *"očinji vid"*, postao je uzrokom njenih strahova i radosti.

"Stabljika krhka u saksiji", majka je iz ljubavi stvorila snagu pa je pretakala u sinovljevo tijelo. Najljepši i najčudesniji dar kojim je žena darovana, majčinstvo, ženi je vratilo želje i djevojačke snove, sada vezane za drugog muškarca – njezinog sina:

"Da joj ostasam - Allaha svog molila -
ko jablan uz vodu,
i da joj ubijelim, urumenim
ko djevojka pod šamijom,
i da joj upitomim
ko softa pod ahmedijom,
da joj ne budem kockar i pijanica,
nego sve škole da joj izučim"

Djevojačke snove i nade koje je iznevjerio muž, majka projektira na sina. Time se "majčin ideal mladoženje i sina podudaraju" (Mujezinović 2001: 118) i jedan i drugi treba da budu kućevni, pitomi, učevni i ljudevni. Sve one radosti što nije doživjela s mužem željela je da doživi sa sinom:

"mir i bogatstvo da joj rasprostre,
kuću i dušu
bajramskim slastima da joj zalije"

Bosanskohercegovačka književna tradicija vrijednosti ženskog identiteta crpi iz postulata materinstva, koje se različito ispoljava što ovisi o spolnosti potomka. Po tome su majka i sin čvrsto "od mitskih, biblijskih, pa sve do modernih vjerovanja, povezani neraskidivom vezom. Samo takve konstelacije odnosa omogućavaju ženskom subjektu preduvjet etabliranja egzistencijalne i esencijalne samobitnosti" (Gazetić 2003: 48). Ova mitska spona majke i sina, od najstarijih je

vremena tema različitih sociooloških, antropoloških, psiholoških, a u novije vrijeme i feminističkih rasprava.

Ulogom i položajem žene u povijesti, posebno se bavila američka pjesnikinja i feministica Adrianne Rich, koja u svojoj knjizi *Of woman born, Motherhood as Experience and Institution* [*O urođenom ženama, Materinstvo kao iskustvo i institucija*] sliku majčinstva sterotipno vezuje za odnos majke i sina. Rich (1995: 186) u svojoj knjizi ispituje povijest majčinstva te ističe:

"Kako je sinovi doživljavaju: majka u patrijarhalnom društvu, kontrolirajuća, erotična, kastrirajuća, paćenica, osjeća krivnju, ali je i izaziva u drugima; (...) Ona postoji zbog jedine svrhe: da rodi i odgoji sina. (...) Majci neograničeno zadovoljstvo donosi jedino...sin, a to je sasvim posebna, oslobođena relacija u okviru svih ljudskih odnosa".

Snovi majke Hanife o porodičnoj sreći, u stvarnosti se završavaju drugačije i grublje, nego što je željela. Njene želje iznevjerene su i treći put, sin je pobjegao iz njezinog svijeta, kao što je to uradio Muhamed u *Ponornici:* "*Njene suze bile su za tebe samo voda koja lije pa će i prestati*" (Ponornica: 379)

Sebičnost mladosti, vođena slobodom i strastima nije razumjela majčinu bol i patnju. Sama, tužna, još jednom iznevjerena majka bolno, posljednjom snagom, doziva sina:

"O sine, sine, sine nesretni,
bunom mi se otrova
i na put krivi zabasa"

Time se slika majčinog života završava, a poema nastavlja opisom drugog života, drugog svijeta, u kojem je živio njen sin. Ova poema, svojevrsna je pjesnička autobiografska ispovjest. No više od ove, pjesničku ispovijest moguće je čitati u sonetu *Nad mrtvom majkom svojom*, koji je, u studiji *Pjesništvo Skendera Kulenovića* Enes Duraković izdvojio kao jedan od soneta koji u sebi nosi najviše autobiografskih elemenata.

Za ovaj je sonet Midhat Begić (1981: 20) napisao da je jedan od naintimnijih Kulenovićevih soneta, i da je to "najsubjektivnija i najintimnija pjesma, ali i glasovno najstišanija, najutihnutija..."Ovaj se sonet interpretira i kao pjesnikov oproštaj s majkom. Bespomoćnost pjesnika da utječe na stvari, na vrijeme, na život i smrt, ogleda se u stihovima koji su zaustavili vrijeme.

Poljubi još jednom joj čelo, kojim te sada gleda
ispod kapaka mrtvih: usnom što stid ti je stinu
nevjerstva izmjeri svoja na tom čelu od leda,
i zapamti ih vjerno u svakom svom vinu.

Majka Hanifa, piščeva majka, ovim je dobila jedan od najtrajnijih nišana. Nije to "bijeli nadgrobni kamen" na "travi sa poljskim cvjećem i cvrčcima" kako ga S. Kulenović opisuje u romanu *Ponornica*. Riječ je o stihovima beskrajnog beznađa s jedne i lirskog ukroćavanja i prigušivanja emocija s druge strane. Tišina i praznina se međusobno usporede, a između njih je smješten lik majke:

Ne miči nikud, jer korak – korak je zaborava,
stoj, gledaj: tako si nico ko što će iz nje trava.
Zanijemi joj nad grobom, i budi vjerna tišina.

Estetika alogičnih slika, kontrastne simbolike i poetskog gutanja prostora i vremena, ali i obnova tradicije,

Pjesničko ime Skendera Kulenovića, proslavila je ratna poema *Stojanka majka Knežopoljka*, nastala u jeku oslobodilačke borbe, pod kojom su godinama (u nezasluženoj sjeni) ležala njegova ostala djela. Poema, prvi put čitana 21. augusta 1942. godine pred postrojenim borcima Drugog krajiškog partizanskog odreda "Mladen Stojanović", izazvala je buru emocija i stvorila Pjesnika.

odrednice koje se nameću kao okviri strogoj pjesničkoj formi, čine se nedostatneda bi se u njih smjestila misao pjesnika Kulenovićeva kova.

Ako pođemo od pretpostavke da je, između ostalog, zadatak poezije da opiše svijet čije je prostranstvo iza ovog vidljivog, onda možemo reći da poezija briše granicu između svjetova i utače u korito koje je suština pjesništva ali i čovjeka.

Lik majke u stvaralaštvu Skendera Kulenovića figurira na granici stvarnog i irealnog, a sredina u kojoj lirski subjekt egzistira puna je apsurda i protivrječnosti. Granica između *unutrašnjeg* i *vanjskog* nije čvrsta, i

U poemi *Na pravi put sam ti ,majko, izišo* pred očima čitalaca otvara se jedan svijet u u čijem je centru djevojčica iz patrijarhalne sredine. Njen lik se utapa u folklorno-romantičarskom kontekstu i potčinjava stereotipu da se žena i njen svijet dočaravaju u pasivnoj atmosferi snova, uzdaha, iščekivanja i ašikovanja.

sve što postoji u jednom, postoji i u drugom svijetu. Riječ je o stvarnost koja se ispoljava figurirajući na oba plana i taj proces redistribucije i razmjene vanjskog i unutrašnjeg jednak je i u životu i u književnosti. Pjesnik je onaj kojem je dozvoljeno prekoračivanje granice "koja dijeli dva neizmjerljiva svijeta" (Biti 1997: 11). Po tome nas, umjetničko djelo najviše suočava s nama samima, jer "razumjeti što nekomu umjetničko djelo kazuje stanovito je, dakle, susretanje sa samim sobom" (Gadamer 2002: 140).

4. Zaključak

"Mati je ovdje živa svetinja– ženučovjek uvijek nađe, majku nikada"

(Iz smaragda Une:221)

Lik majke kod Kulenovića figurira od mitološkog do arhetipskog što mu omogućava izražavanje univerzalnih istina i višeznačne slike svijeta. Majka je opsesivni motiv u njegovom stvaralaštvu, njegov apsolut i referentna tačka oko koje se sve okuplja, tim više što je bivao stariji. Kulenovićevi stihovi, svjedoci su da se majka *"dojkom ko hurmom"* prelila u njega čime se krug srama zbog svih zaborava i iznevjerenih očekivanja konačno zatvorio.

Otkako se prvi put javila, ona je nijemi promatrač svih događajnosti, svega doživljenog i zapisanog. Lik majke se uklapa u patrijarhalnu matricu žene, koju odlikuje ljepota i čistoća duše, blagost i pokornost. Ona i ne pokušava pribaviti drugačiju identitetsku poziciju osim one koju joj nameće tradicija, a to je da se uda i bude dobra supruga i majka.

Povijest majčinstva, od Stojanke do majke Hanife, reprezentira se i ovaj put poput *ponornice* – sa izmjenjenom hijerarhijom od one koju je uspostavio Raičković govoreći o pjesništvu Skendera Kulenovića. Prvi put ona se javlja hučno (Stojanka), zatim iskri tokom cjelokupnog njegovog stvaralaštva u njegovim esejima, pripovijetkama i romanu *Ponornica*. Na kraju se javlja ponorno – u sonetu *Nad mrtvom majkom svojom*.

Lik majke kod Kulenovića figurira od mitološkog do arhetipskog što mu omogućava izražavanje univerzalnih istina i višeznačne slike svijeta. Majka je opsesivni motiv u njegovom stvaralaštvu, njegov apsolut i referentna tačka oko koje se sve okuplja, tim više što je bivao stariji. Kulenovićevi stihovi, svjedoci su da se majka "*dojkom ko hurmom*" prelila u njega čime se krug srama zbog svih zaborava i iznevjerenih očekivanja konačno zatvorio.

Od majke – paćenice, preko majke – pobožnice do mrtve majke njezin lik je nadmoćan u odnosu na ostale motive koji prožimaju Kulenovićevo stvaralaštvo. Preoblikuju se jedino strategije koje karakteriziraju njegov opus, što vodi ka zaključku da se poetika Skendera Kulenovića temelji na praksi ponavljanja i uzajamnoga reinterpretiranja pojedinoga teksta i cjeline opusa, a misao o postojanosti proširena je i osnažena uvjerenjem u neprolaznu moć pjesničke riječi. U njegovom se stvaralaštvu otkriva drama postojanja i pitanje smislenosti sudbine: majčine, pjesnikove, poetske...

LITERATURA:

Begić, Midhat (1971): "Književna kritika u Bosni i Hercegovini od 1945. do danas", u: *Simpozijum o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo

Begić, Midhat (1981): *Četiri bosanskohercegovačka pjesnika,* Sarajevo, Svjetlost

Begić, Midhat (1983): "Djelo Skendera Kulenovića", u: S.Kulenović*, Pjesme,* Izabrana djela, Knjiga I, Svjetlost, Sarajevo

Benjamin, Jessica (1998): *Shadow of the Other: Intersubjectivity and Gender in Psychoanalysis*, London, New York: Routledge

Biti, Vladimir (1997): *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Zagreb

Denić-Grabić, Alma (2010):*Bosanskohercegovački roman na kraju XX stoljeća*, Preporod, Brčko

Drenovac, Nikola (1964): "Intervju sa Skenderom Kulenovićem", *Pisci govore*, Grafos, Beograd

Duraković, Enes (1988):*Riječ i svijet*, Svjetlost, Sarajevo

Gadamer, Hans-Georg (2002): *Čitanka*, MH, Zagreb

Gazetić, Edisa (2003): "Kći svoje majke", *Razlika/Différance*, Časopis za kritiku i umjetnost teorije, br. 5, Tuzla

Huseinspahić, Ajdin (2010): "Tutela mulierum i pravni položaj žene u starom vijeku", *ANALI* Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici

Kulenović, Skender (1971): *Eseji,* Veselin Masleša, Sarajevo

Kulenović, Skender (1983): *Pjesme,* Veselin Masleša, Sarajevo

Kulenović, Skender (2010): *Novele,* Bosanska riječ, Tuzla

Kulenović, Skender (2010): *Ponornica*, Bosanska riječ, Tuzla

Millet Kate (1981): "Teorija politike polova", *Marksizam u svetu*, br. 8-9, str.168 – 184.

Mujezinović, Fatima Nidžara (2001): *Uvođenje učenika u svijet bošnjačke književnosti,* Dom štampe, Zenica

Nemec, Krešimir (1994): *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. stoljeća*. Zagreb, Znanje

Pateman, Carole (1998): *Ženski nered: demokracija, feminizam i politička teorija*, Zagreb, Ženska infoteka

Raičković, Stevan (1983): "O Stojanki", u: *Soneti i poeme*, S.Kulenović, Veselin Masleša, Sarajevo

Rich, Adrienne (1995): *Of woman born, Motherhood as Experience and Institution,* W. W. Norton & Company

Rizvanbegović, Fahrudin (1991): "Roman 'Ponornica' Skendera Kulenovića", u: S. Kulenović, *Pjesme, Ponornica*, Svjetlost, Sarajevo ■

Uvod u razumijevanje višeslojnog identiteta kao doprinos anti-nacionalizmu: slučaj Zapadnog Balkana

U ovom tekstu autor pokušava predstaviti četiri dimenzije identiteta i aspekte višeslojnosti identiteta, koji je u suprotnosti s nacionalističkim razumijevanjem jednoslojnog identiteta. Autor će predstaviti aspekte višeslojnog identiteta na slučaju Zapadnog Balkana i važnost razumijevanja višeslojnog identiteta u post-konfliktnim područjima, kao što su na Zapadnom Balkanu, koja prolaze kroz proces političke tranzicije i demokratizacije.

Piše: **Denis Striković**

Uvod

Sa slabljenjem Osmanskog carstva u 19. stoljeću i propasti Osmanskog i Austro-Ugarskog carstva u prvom dijelu 20. stoljeća na Balkanu su se pojavile nove države. Značajan vremenski period u 20. stoljeću postojala je i jugoslavenska država, koja je do početka 21. stoljeća raspala na sedam država: Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Hrvatska, Kosovo, Makedonija, Slovenija i Srbija. Termin bivša Jugoslavija zbog loše konotacije sa krvavim ratovima ne izgleda odgovarajuće za upotrebu od strane regionalnih i međunarodnih političara, zato sa uključivanjem Albanije kreiran je termin Zapadni Balkan. O tematici Balkana može se više pročitati u knjizi Božidara Jezernika *Divlja Evropa: Balkan u očima putnika sa Zapada*[1] i u knjizi Marije Todorove *Imaginarni Balkan*.[2]

Kroz kolaps starih država i pojavljivanjem novih država na Zapadnom Balkanu dolazi do novog procesa izgradnje identiteta - interkulturalnog i višeslojnog identiteta, ali i konsolidacije novih nacionalnih identiteta u (višenacionalnim) državama (i također u nekim regijama ostalih država Zapadnog Balkana) kao što su Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Kosovo i Makedonija. Anderson (2007, 142) u kontekstu 'izgradnje nacije' novih država navodi da "volimo vidjeti taj proces kao iskreno narodno nacionalno oduševljenje" ali i "kao sistematsko, pa i čak kao makijavelističko usađivanje nacionalističke ideologije putem masovnih medija, obrazovnog sistema, upravnih propisa i tako dalje". Za potrebe ovog članka raspravljat ćemo o konceptu višeslojnog identiteta na Zapadnom Balkanu kao suprotnom od mnogo jače ideologije nacionalizma koja priznaje samo jedan moguć identitet pojedinca pod okriljem nacionalnog identiteta.

O identitetu

Sama svijest o identitetu je vrlo važna za normalno funkcioniranje pojedinca. "Bez osjećaja identiteta i bez izrađenog koncepta samopoimanja funkcioniranje pojedinca, kao prilagođene, zrele i kompetentne ličnosti je nemoguće" (Musek 1995, 9). U tom kontekstu još je važnije naglasiti da identitet u većini slučaja ne dolazi sam po sebi i da nije stvar koju dobijemo sa rođenjem. "Naše samopoimanje i naši identiteti su u velikoj mjeri socijalno konstruirani. Oboje se razvija u procesima socijalne interakcije tokom cijelog životnog vijeka pojedinca" (ibid., 13).

"Socijalni identiteti i grupe su po osnovi relacijski u smislu da su definirani u odnosu na drugi identitet, druge grupe" (Hylland Eriksen 1995, 151). Ova relacijska dimenzija do drugih dolazi zajedno u konstrukciji naredne važne činjenice o identitetu. "Socijalni identiteti su kreirani, ojačani i održavani kroz usvajanje kontrasta sa drugima" (ibid., 161). Pored konstrukcije relacijske dimenzije identiteta, sljedeći važan dio identiteta je ekskluzivitet. Hylland Eriksen (1993, 62) piše; "Svaka društvena zajednica ili identitet je ekskluzivan u smislu da svi ne mogu biti dio istoga. Grupe i kolektiviteti su uvijek konstituirani u odnosu na *druge*." Identitet je uvijek kreiran u okviru datog sistema."Pojedinac uvijek kreira njegov/njen identitet unutar jednog sistema i formira odnos sa grupom" (Novak Lukanovič 1995, 134).

Četiri dimenzije identiteta

Identitet se može podijeliti u četiri dimenzije:

- Višeslojnost – raznolikost u vertikalnom smislu;

[1] Jezernik, Božidar. (2004.) 2007. (*Wild Europa: The Balkans in the Gaze of Western Travellers*) *Divlja Evropa: Balkan u očima putnika sa Zapada*. London: Saqi Books. Prijevod Beograd: XX. vek.

[2] Todorova, Marija. (1997.) 2006. (*Imagining the Balkans*) *Imaginarni Balkan*. New York: Oxford University Press. Prijevod Beograd: XX. vek.

- Mnogostrukost ili multipla dimenzija – raznolikost u horizontalnom smislu;
- Varijabilnost ili promjene u položaju identitetnih slojeva ili komponenata; i
- Odnos između individualnog i kolektivnog identiteta.

Svi pojedinci imaju identitet koji se sastoji od nekoliko dijelova ili broja slojeva, i zbog toga su neki od tih više izraženiji ili više negirani, tako da redosljed tih djelova ili slojeva varira od jednog pojedinca do drugog. Suštinska razlika između višeslojnosti i multiple dimenzije, što je raznolikost u vertikalnom i horizontalnom smislu, je da pojedinac ima u vertikalnom smislu mnogo različitih vrsta slojeva identiteta (na primjer, pojedinac može biti istovremeno muzičar, muškarac, otac, Ljubljančanin, Slovenac, katolik, Balkanac, Evropljanin, itd.), a u horizontalnom smislu može imati dva ili više slojeva istog tipa identiteta (biti i muzičar, i vojnik i seljak; biti i Slovenac i Hrvat; biti i Ljubljančanin i Zagrepčanin).

"Identitet i samopoimanje su dva vrlo kompleksna fenomena koji su emocionalni i konotativni elementi" (Musek 1995, 10). Činjenica da je identitet višeslojan i da ima kompleksnu strukturu ih čini vrlo važnom dimenzijom identiteta. "Ono što je posebno važno je činjenica da su neki elementi, neke komponente identiteta osnovnije i bitnije od drugih. Ličnost identiteta ima određenu strukturu osnovanu na brojnim središnjim elementima i karakteristikama – identifikacija, personifikacija uloga koje su integrirane u cijeli koncept samopoimanja ili identiteta" (ibid.). Smith (2005, 30) ga definira kao 'modni pogled' i kaže da se na temelju ovog pogleda "identifikujemo sa različitim grupnim vezama – porodične, spolne kategorije, regijske, profesionalne, stranačke, vjerske i etničke – i krećemo se iz jedne do druge, često vrlo lako, ako je to potrebno".

Sljedeća dimenzija identiteta je varijabilnost ili promjena u položaju identitetnih slojeva."Također je postalo jasno da identiteti nisu toliko statični kao što neki ideolozi žele da vjerujemo; oni se mijenjaju situacijsko i historijsko. Kompas grupe sa kojom smo identificirani se mijenja i tako se i mijenjaju kriteriji koji prave grupu posebnom" (Hylland Eriksen 1995, 161). Vanredni historijski događaji mogu u potpunosti promijeniti grupu ili koji dio identiteta. "Kulturni identiteti i zajednice u jednakoj mjeri podliježu procesu promjena i raspadanja nego bilo šta drugo i ove promjene mogu biti postepene i kumulativne ili iznenadne i diskontinuirane" (Smith 2005., 32).

Odnos između individualnog i kolektivnog identiteta predstavlja četvrtu dimenziju identiteta."Identitet pojedinca se uvijek oblikuje unutar određenoga sistema. Sistem utječe na odnos pojedinca prema grupi. Osim ličnog, individualnog identiteta, postoji i grupni/kolektivni identitet, koji reflektira etničke, nacionalne, profesionalne identitete …" (Novak Lukanovič 1995, 134). Veza između pojedinca i grupe je osjećaj pripadnosti grupi. "Stvari postaju još teže kada razmislimo o činjenici da je 'osjećaj pripadnosti' drugačiji u slučaju grupe i u slučaju pojedinca. Grupa, zapravo, ne može da 'osjeća', već jedino može da proizvodi institucionalne, ritualne i diskurzivne preduslove za osjećaje, koji će potom biti zajednički pojedincima" (Kiossev 2002, 166).

Višeslojni identiteti vs. nacionalizam

"Nacionalista ne poznaje slojevitost identiteta – čak i porodica je podređena naciji; nacionalista ne priznaje pogotovo multiplikativnost identiteta" (Sokolović, 2006, 129). Kao što se može vidjeti različite ideologije imaju posebno značajan utjecaj na višeslojnu dimenziju identiteta, koji nam govore 'ko smo mi', 'šta ne možemo biti' i/ili koji sloj ili dio individualnog identiteta je najvažniji ili samo koji sloj/dio važi. "Jedna od osnovnih predpostavki nacionalizma je da svaki pojedinac mora pripadati nekom narodu kako bi bio slobodan" (Smith, 2005, 36). Možemo vidjeti da nacionalizam ima posebno važnu ulogu kao ideološki uticaj na identitet. "Istina je da se nacionalizam proširio na različite načine kroz socijalne klase i svakako nije u potpunosti izbrisao ranije kolektivne identitete, ali njegova pobjeđujuća hegemonija u modernoj eri je neupitna" (Sand, 2010, 41).

U odnosu između identiteta i ideologije je važno uzeti u obzir sljedeće aspekte;

1) "Ne postoji univerzalno objašnjenje ili univerzalna definicija o tome šta je nacionalni ili etnički identitet" (Novak Lukanovič, 1995, 134)

2) i kao što Hobsbawm (2007, 22) kaže, "sve šta je povezano sa nacijom je moderan fenomen". Čak i porijeklo i jezik, pa čak i rasa se može razumjeti na nekoliko načina.

3) Sokolović (2006, 75) kaže da"na današnjem stepenu razvitka etniciteta, nakon toliko seoba i miješanja, porijeklo, dakle, ne može biti uzeto kao objektivan kriterij definiranja etničke grupe" i važan aspekt je da se "etnička pripadnost razlikuje od dobrovoljne pripadnosti" Novak Lukanovič (1995, 134).

4) Zadnji aspekt je da "granice koje razlikuju jezike nepouzdane su baš kao i one koje razdvajaju narode" (Sokolović, 2006, 75).

Slučaj Zapadnog Balkana

Kroz okvire identiteta i njegove kompleksnosti i uticaja nacionalizma na identitet, mi ćemo sada doći do rasprave o identitetu na području bivše Jugoslavije i njeno povezivanje sa svojim južnoslavenskim (Bugari su isto dio Južnih Slavena) i albanskih korijena. "Važna dimenzija identiteta i svakodnevnog života većine južnoslavenskih naroda proizlaze iz religijskih i mitoloških tradicija; od ličnih imena i prezimena do grupnih simbola; od kulturnih obrazaca do načina ishrane, odijevanja i ponašanja" (Velikonja, 1998, 21). Zajednički imenitelji koji bi trebali da formiraju temelj zajedničkog identiteta su oni koji obično određuju nacije (Zapadnog) Balkana kao različite jedna od druge. Obično grade svoje razlike na malim stvarima, koje bi samo mogle da izgrade njihov širi ili njihov višeslojni identitet. Sokolović (2006, 78) kaže "da upravo elementi koji bi trebalo da djeluju integrativno na etnicitet (porijeklo i jezik) mogu da djeluju i u sasvim obrnutom pravcu".

Južnoslavenski dio Balkana predstavlja regiju gdje možemo pronaći najveći broj sličnosti. On se sastoji od Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske, Srbije, Bugarske, Makedonije, ali i Slovenije koja nije daleko. Istaknuti slovenski pisac Ivan Cankar je u Ljubljani 12. maja 1913.[3], u svom predavanju pod naslovom 'Slovenci i Jugoslaveni', govorio o tome koliko su blizu ili daleko Slovenci od ostalih Jugoslavena (Južnih Slavena):

Po krvi smo braća, po jeziku bar rođaci – po kulturi koja je plod višestoljećnog separatnog odgoja mi smo si mnogo više stranci, nego je stranac naš gorenjski seljak tirolskom ili je goriški vinove loze uzgajivač furlanskom.

Najveća razlika između južnoslavenskih naroda je u vjerskom sloju njihovog identiteta; po vjerskoj pripadnosti oni su uglavnom pravoslavci (Bugari, Crnogorci, Makedonci i Srbi), katolici (Hrvati i Slovenci) i muslimani (Bošnjaci i manja grupa Pomaka[4] i Torbeša[5]). To je ujedno i glavni sloj identiteta na kojem su južnoslavenski narodi gradili svoje nacije koje nisu išle istim smjerom kao albanska nacija koja je bila ujedinjena bez obzira na vjerske razlike (Albanci su uglavnom muslimani, ali i velik dio predstavljaju i pravoslavci i katolici).

Osim Južnih Slavena i Albanaca na Zapadnom Balkanu također možemo naći i mnogo drugih etničkih manjina, a jedna od njih je i najveća evropska manjina, Romi.

Zaključak

Definitivno možemo računati na koncept višeslojnog identiteta kao na jedan od anti-nacionalističkih koncepta. On se suprostavlja pogledu da je identitet definiran samo jednim od svojih slojeva. Kroz razumijevanje kompleksnosti višeslojnih identiteta na Zapadnom Balkanu možemo otvoriti put za rješavanje kompleksnih socijalnih i političkih problema, zatim ratova, na Zapadnom Balkanu na kraju prošlog stoljeća.

Budući da države Zapadnog Balkana nisu homogene, u svakoj od tih država možemo naći bar jednu manjinu koja je došla iz susjedne države. Razumijevanje višeslojnog identiteta kao suprotnosti pogledu nacionalizma je bitno, pa i države i pojedinci bi trebali graditi svoj identitet i na drugim slojevima identiteta. Kroz sve to prolama se nada da će stanovnici Zapadnog Balkana u skoroj budućnosti pokazati više razumijevanja jedni za druge. ■

Prijevod eseja: Striković, Denis. 2013. An Introduction to Understanding Multi-Layered Identity as a Contribution to Anti-Nationalism: A Case of the Western Balkans. U Western Balkans Cultural Antenna: Western Balkans' Cultural Innovators in a Creative Intercultural and Cross-Sectoral Dialogue, ur. Denis Striković, 17-29. Ljubljana: Tribun.

Izvori

Anderson, Benedict. 2007. *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis.

Hobsbawm, Eric J. 2007. *Nacije in nacionalizem po letu 1780: program, mit in resničnost*. Ljubljana: Založba /*cf.

Hylland Eriksen, Thomas. 1993. *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*. London and Boulder: Pluto Press.

—. 1995. Two Modes of Group Identification. U *Overlapping Cultures and Plural Identities*, ur. Sonja Novak Lukanovič, 151-162. Ljubljana: Slovenska nacionalna komisija za UNESCO i Inštitut za narodnostna vprašanja.

Kiossev, Alexander. 2002. The Dark Intimacy: Maps, Identities, Acts of Identifications. U *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*, ur. Dušan I. Bjelić i Obrad Savić, 165-190. Cambridge: Massachusetts Institute of Technology Press.

Musek, Janek. 1995. The Psychological Basis of Multiple Identity. U *Overlapping Cultures and Plural Identities*, ur. Sonja Novak Lukanovič, 9-28. Ljubljana: Slovenska nacionalna komisija za UNESCO i Inštitut za narodnostna vprašanja.

Novak Lukanovič, Sonja. 1995. Some Reflection on Ethnic Identity in Multicultural Societies. U *Overlapping Cultures and Plural Identities*, ur. Sonja Novak Lukanovič, 133-138. Ljubljana: Slovenska nacionalna komisija za UNESCO i Inštitut za narodnostna vprašanja.

Sand, Shlomo. 2010. *The Invention of the Jewish People*. London i New York: Verso.

Smith, Anthony David. 2005. *Nacionalizem: teorija, ideologija, zgodovina*. Ljubljana: Krtina.

Sokolović, Džemal. 2006. *Nacija protiv naroda*. Beograd: XX. vek.

Velikonja, Mitja. 1998. *Bosanski religijski mozaiki: religije in nacionalne mitologije v zgodovini Bosne in Hercegovine*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

[3] U to je vrijeme područje današnje Slovenije još uvijek bilo dio Austro-Ugarskog carstva.

[4] Južnoslavenski muslimani uglavnom iz Bugarske.

[5] Južnoslavenski muslimani uglavnom iz Makedonije.

Denis Striković je rođen 1986. u Ljubljani. Završio je univerzitetski dodiplomski program političkih nauka – analiza politike i javna uprava na Fakultetu društvenih nauka Univerziteta u Ljubljani, a trenutno je student interdisciplinarnog doktorskog programa humanističkih i društvenih nauka u oblasti balkanskih studija (program koordinira Fakultet za društvene nauke i Filozofski fakultet Univerziteta u Ljubljani). Njegov glavni fokus istraživanja usmjeren je na područje manjina i pitanjima oko (slojevitosti) identiteta. Kao društveni aktivista pruža pomoć različitim manjinskim organizacijama, između ostalog aktivan je i u Bošnjačkom kulturnom savezu Slovenije. Kao projektni menadžer i koordinator projektni aktivnosti radi na kulturno-obrazovnim projektima koji imaju za cilj povećanje zapošljavanja i veću socijalnu uključenost ranljivih grupa u Sloveniji. Preko udruženja Pokret za održljivi razvoj Slovenije i koalicije Udružena ljevica aktivan je i u političkom životu Slovenije. Član je međunarodne mreže Cultural Innovators Network i suosnivač i koordinator je regionalne međunarodne mreže West Balkans Cultural Antenna. Denis je urednik dviju zbornika:

- WESTERN Balkans cultural antenna: Western Balkans' cultural innovators in a creative intercultural and cross-sectoral dialogue / edited by Denis Striković. – Ljubljana : Tribun, Institute for Culture, Research and Development = Tribun, zavod za kulturo, raziskovanje in razvoj, 2013.

- Z dialogom do medsebojnega spoštovanja / Nedžad Grabus i Denis Striković, ur. – Ljubljana : Kulturno-izobraževalni zavod Averroes, 2012.

U POPLAVLJENOJ GUNJI

oduvijek postoji suradnja i zajednički život

Povijest Islamske zajednice Gunja od doseljenja prvih muslimana u Gunju do današnjih, najtežih dana u njenoj povijesti

Piše: **Anđelko Vlašić**

Selo Gunja nalazi se na istoku Hrvatske, u zapadnom Srijemu i na lijevoj obali Save. Ime sela prvi put se spominje 1428. godine kao posjed koji je pripadao lokalnim alšanskim plemićima. Osmanlije su 1529. godine osvojili Gunju i obližnje krajeve, a kada je 1537. godine osnovan Srijemski sandžak, Gunja je potpala pod jedan od njegovih kotareva, Morovićki kotar. Tako je bilo sve do 1697. godine, kada se Osmansko Carstvo povuklo iz Slavonije. Gunja je tada postala dio Vojne krajine, obrambene pogranične pokrajine koja se u širokom pojasu protezala, među ostalim, i uz rijeku Savu.

Kad je 1873. ukinuta Vojna krajina, Gunja je, kao i čitava Slavonija, pripojena Banskoj Hrvatskoj, odnosno njezinoj Srijemskoj županiji i kotaru Županja. Važan znak napretka bila je gradnja željezničke pruge, koja je dovršena 1886. i povezala je Gunju s obližnjim gradskim središtem Vinkovcima.[1]

Povijest Islamske zajednice u Gunji

Ne zna se kada su se točno prvi muslimani doselili u Gunju, ali se zna da su, osim kao poljoprivrednici, radili i na ciglani, kao šumski radnici i najamnici u šumama uokolo obližnje rijeke Spačve. Prema spomenici gunjanskog Župnog ureda, u Gunji se 1921. godine pod opaskom "stanje duša" spominje i jedan musliman, a 1933. godine i prvi miješani brak. To su tek sporadične naznake muslimanske prisutnosti u Gunji. Muslimani su se počeli intenzivnije i masovnije doseljavati u Gunju i okolna mjesta tek za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Tada su se mnogi muslimani doselili kao izbjeglice, odnosno muhadžiri, iz istočne Bosne. Muhadžiri su ponajviše stizali iz Foče i okolnih općina, odakle su bježali od četničkih pokolja i drugih ratnih stradanja. Pronašli su utočište u Gunji, Posavskim Podgajcima i drugim slavonskim selima. Izbjeglice iz Bosne doseljavali su se u Gunju u razdoblju od 1942. do poratne 1946. godine, kada su se zbog poslijeratne zakonske odredbe morali vratiti svatko u svoje prijeratno mjesto boravka. Dok su živjeli u slavonskim selima, imali su organiziran vjerski život: održavao se vjeronauk i obavljali su se razni vjerski obredi, a domaće ih je slavonsko stanovništvo blagonaklono prihvatilo u svoju zajednicu.[2]

Tadašnji dobri odnosi starosjedilaca i došljaka bili su poticaj za novo masovno doseljavanje muslimanskog stanovništva u Slavoniju, od 1954. godine nadalje. Razlog za doseljenje u Slavoniju bila je i mogućnost života na jeftinoj, ali plodnoj slavonskoj zemlji. Snažan val doseljenja u Gunju odvijao se tijekom sedamdesetih godina prošlog stoljeća, kada su se doseljavali žitelji bosanskih gradova Foča, Srebrenica i Velika Kladuša. Naseljavali su se ponajviše u Gunji, ali i u obližnjem Rajevu Selu, kako bi bili što bliže Bosni i na taj način lakše sačuvali svoj islamski identitet.

Vjerski im je život bio vrlo intenzivan: odmah su se organizirali u sastavu Medžlisa Islamske zajednice u Brčkom, u čijem su sastavu bili sve do raspada Jugoslavije 1992. godine. Zabilježeno je da je Gunjanac Mustafa Korajac prvi muslimanski žitelj Gunje koji je obavio hadž, i to 1971. godine. Njega se zato smatra prvim hadžijom iz toga dijela Hrvatske. Ukupno 14 osoba iz Gunje je do današnjeg dana obavilo petu temeljnu islamsku obavezu i steklo zvanje hadžija.[3]

Najstarija džamija u Hrvatskoj

Vitalna islamska zajednica u Gunji vrlo je brzo, još tijekom šezdesetih godina 20. stoljeća, počela razmatrati potrebu za izgradnjom džamije. Dužnost imama gunjanske muslimanske zajednice obavljao je Hazim ef. Hodžić, koji je bio prvi službeno postavljeni imam u Gunji, iako nije poznato kada je to imenovanje provedeno. Zna se da je ef. Hodžić djelovao u Gunji dok nije bilo ni džamije ni pomoćnih vjerskih objekata, nego se vjerski život odvijao u privatnim kućama. I sam je ef. Hodžić zagovarao izgradnju džamije, a ta se težnja kroz dobrovoljni rad mješta-

1 Islamska zajednica u Hrvatskoj, Medžlis Islamske zajednice Gunja, "O Gunji", http://www.medzlisgunja.com/index.php?option=com_content&view=article&id=47&Itemid=2 (stranica posjećena 31. svibnja 2014.).

2 Islamska zajednica u Hrvatskoj, Medžlis Islamske zajednice Gunja, "Islamska zajednica u Gunji", http://www.medzlisgunja.com/index.php?option=com_content&view=article&id=59:islamska-zajednica&catid=38:o-dzematu&Itemid=27 (stranica posjećena 31. svibnja 2014.). Bedrudin Gušić, "Nas Bošnjake je priznala aktualna hrvatska vlast, još samo da i mi sami sebe priznamo pa možemo ići dalje", http://bedrudingusic.wordpress.com/2013/09/18/idriz-ef-besic-predsjednik-vijeca-bosnjacke-nacionalne-manjine-u-vukovarsko-srijemskoj-zupaniji-zamjenik-nacelnika-gunje-i-glavni-imam-medzlisa-iz-e-gunja-nas-bosnjake-je-priznala-aktualna-hrvatsk/ (stranica posjećena 2. lipnja 2014.).

3 Isto.

na ostvarila 1969. godine, i to u samo godinu dana. Tada je dovršena najstarija i dugo vremena jedina džamija u Hrvatskoj.

Kao što je poznato, danas u Hrvatskoj postoje tri džamije, u Gunji, u Zagrebu i u Rijeci. Džamija u Gunji službeno je otvorena 28. rujna spomenute godine, na zemljištu koje je u tu svrhu darovao, odnosno uvakufio, bračni par iz Gunje, Ismet i Izeta Čandić.[4]

Organiziranjem Mešihata Islamske zajednice u Zagrebu 1992. godine, vjerska općina, odnosno džemat Gunja kooptiran je Islamskoj zajednici u Hrvatskoj i do danas djeluje kao medžlis, u čijem je sastavu neko vrijeme bio i džemat Vinkovci. Kasnijom reorganizacijom džemat Vinkovci pripojen je Medžlisu Islamske zajednice u Osijeku. Prvi imam gunjanske džamije bio je Hasan ef. Suljkanović, koji je došao za imama u Gunju 1969. godine, nedugo prije izgradnje džamije. Ef. Suljkanovića je na mjestu imama naslijedio 1981. godine Idriz ef. Bešić, koji je i danas glavni imam Medžlisa Islamske zajednice Gunja. Osim ef. Bešića, u Gunji djeluje još jedan imam, Adin ef. Hrustić.[5]

Glavni gunjanski imam Idriz ef. Bešić

Ef. Bešić je nakon završene medrese stigao u Gunju i ondje se u posljednje 32 godine naviknuo raditi u višenacionalnom džematu i multietničkoj općini. Iako je Gunja imala džamiju, od pratećih je objekata imala jedino abdesthanu i gasulhanu. Ef. Bešić je osjećao potrebu za dogradnjom barem jedne dodatne prostorije u koju bi se moglo ulaziti u obući i bez abdesta. Zato je 1995. godine pokrenuo izgradnju islamskog centra sa svim potrebnim sadržajima. Islamski je centar konačno dovršen 2010. godine, površine je oko tisuću četvornih metara i sastoji se od knjižnice, multimedijalne dvorane, prostorija za namaz i vjersku pouku, te apartmana za goste, odnosno musafire.[6]

Osim što ima najstariju džamiju u Hrvatskoj, Gunja je prvo naselje na prostoru bivše Jugoslavije u kojem je islamski vjeronauk uveden u osnovnoj školi, i to samo sedam dana nakon katoličkog vjeronauka, u listopadu 1991. godine. Ef. Bešić i ef. Hrustić bili su prvi imami koji su predavali islamski vjeronauk u osnovnoj školi. Ef. Bešić je u vezi s tim izjavio: "Ja sam imao tu čast da sam bio prvi imam na području tada još uvijek Jugoslavije koji je s dnevnikom ušao u učionicu." U gunjanskoj Osnovnoj školi "Antun i Stjepan Radić" islamski su vjeronauk tijekom školske godine 2007./2008. pohađala čak 202 učenika, dok trenutno vjeronauk pohađa oko 150 učenika Bošnjaka muslimana, što čini oko 40% učenika te škole.[7]

Od 1960. godine u Gunji postoji odvojeno i uredno ograđeno muslimansko groblje, zvano mezarje. Na tome je groblju za vrijeme velikosrpske agresije ranih 1990-ih godina sahranjeno nekoliko stotina izbjeglica iz Bosne i Hercegovine.[8]

Gunjanska je džamija do 1999. godine bila pokrivena klasičnom krovnom konstrukcijom na četiri vode, a zatim je uz pomoć nevladine humanitarne organizacije Muslimanske svjetske lige (Rabite), općine Gunja i mještana, renovirana i pokrivena kupolom. Za arhitektonsko rješenje zaslužan je arhitekt Faruk Muzurović iz Zagreba. Budući da se preko puta Gunje, s onu stranu Save, nalazi bosansko-hercegovački grad Brčko, poziv na molitvu, odnosno ezan s minareta gunjanske džamije čuje se sve do Brčkog, a ezan iz džamije u Brčkom čuje se u Gunji.[9]

Multietnička Gunja kao primjer skladnog suživota

Danas je selo Gunja dio istoimene općine u sastavu Vukovarsko-srijemske županije. Prema svojem zemljopisnom položaju i dnevnomigracijskim obilježjima općina Gunja pripada županjskoj Posavini. Gunja je multietnička općina u kojoj žive 5033 stanovnika, od toga 60% Hrvata, a ostalo su pripadnici čak 18 drugih nacionalnosti, od kojih najveću skupinu čine Bošnjaci, njih 30%. Što se tiče religijskog ustroja, u Gunji živi 59% katolika i 35% muslimana.

Zanimljiv je i podatak da u Gunji djeluju dva kulturno-umjetnička društva, KUD Graničari i

Bošnjački KUD Behar. Iako je stanovništvo Gunje različitih vjerskih pripadnosti, njihov je suživot skladan. Svake godine u vrijeme ramazanskog slavlja imamima gunjanskog Islamskog centra pridružuju se gunjanski općinski načelnik, gunjanski katolički i pravoslavni svećenik te drugi uzvanici u zajedničkom proslavljanju Bajrama. Prigodom ramazanskog prijema 2013. godine ef. Bešić je izjavio da u Gunji "nema suživota, nego je ovdje život svih mještana. Gunja je primjer drugima kako skladno žive brojne nacionalne manjine."[10]

Prema tvrdnjama ef. Bešića, u Gunji nikad nije bio nekakvih incidenata na nacionalnoj ili vjerskoj osnovi: "Tri vjeronauka u školi, zajednička molitva za mir, uz blagoslov škole prouči se i prigodna dova. Sva djeca su nazočna u dvorani. To je kod nas normalno."[11]

Odnosi predstavnika dviju najbrojnijih religijskih skupina, katoličke i muslimanske, također su uvijek bili uzorni. Sadašnji đakovačko-osječki nadbiskup Đuro Hranić izjavio je da je uvijek imao dobre odnose s predstavnicima muslimanske zajednice u Gunji. Za ef. Bešića je izjavio da je "poput jednog od svećenika" u njegovom dekanatu i da su uvijek postojali tradi-

4 Osman Kavazović, "Hadži Hazim efendija Hodžić", *Preporod. Islamske informativne novine*, 40/2009., 3/893, 1. veljače 2009., 55. Gušić, isto.

5 Osman Kavazović, "Merhum hadži Hasan efendija Suljkanović", *Preporod. Islamske informativne novine*, 37/2006., 7/825, 1. travnja 2006., str. 35. Gušić, isto.

6 Islamska zajednica u Hrvatskoj, Medžlis Islamske zajednice Gunja, "Islamska zajednica u Gunji", isto. Hasan Čalić, "Radost u srcima postača", http://www.avaz.ba/vijesti/teme/radost-u-srcima-postaca (stranica posjećena 3. lipnja 2014.). Gušić, isto.

7 Islamska zajednica u Hrvatskoj, Medžlis Islamske zajednice Gunja, "Islamska zajednica u Gunji", isto. Gušić, isto.

8 Anica Banović, "Idriz ef. Bešić posjetio nadbiskupa Đuru Hranića", http://www.medzlisgunja.com/index.php?option=com_content&view=article&id=188:idriz-ef-bei-posjetio-nadbiskupa-uru-hrania&catid=47:novosti&Itemid=62 (stranica posjećena 2. lipnja 2014.). Islamska zajednica u Hrvatskoj, Medžlis Islamske zajednice Gunja, "Islamska zajednica u Gunji", isto.

9 Ishak ef. Ahmetović, "Srebrenički Glavni imam i Glavni imam Vukovarsko-srijemske županije posjetili džemat "Bosna" u Beču", http://www.rijaset.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=7981:srebreniki-glavni-imam-i-glavni-imam-vukovarsko-srijemske-upanije-posjetili-demat-qbosnaq-u-beu&catid=271:vijesti-iz-demata&Itemid=291 (stranica posjećena 31. svibnja 2014.).

10 Islamska zajednica u Hrvatskoj, Medžlis Islamske zajednice Gunja, "O Gunji", isto. Državni zavod za statistiku, Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine, http://www.dzs.hr/ (stranica posjećena 31. svibnja 2014.). Glas Slavonije, "U Gunji nema suživota, nego je tu život svih mještana", http://www.glas-slavonije.hr/206859/4/U-Gunji-nem-suzivota-nego-je-tu-zivot-svih-mjestana (stranica posjećena 1. lipnja 2014.).

11 Gušić, isto.

cionalno dobri, prijateljski odnosi te uzajamna podrška: "Iako nisu vođeni visoki dijalozi na međureligijskoj razini, oduvijek postoji jedan ljudski dijalog, suradnja, zajednički život."[12]

Gunja na udaru poplava u svibnju 2014.

Događaj koji je još više zbližio stanovnike Gunje bile su poplave koje su u svibnju 2014. zadesile hrvatsku Posavinu. Gunja je stradala, kao i okolna sela županjskoga kraja: Drenovci, Račinovci, Strošinci, Posavski Podgajci i Rajevo Selo. Iznimno je teško stanje bilo u Gunji nakon što je 17. svibnja došlo do probijanja savskog nasipa kod Račinovaca i Rajeva Sela. Svi stanovnici Gunje bili su prisiljeni napustiti svoje mjesto pred bujicom koja je potopila skoro svih 1217 kuća u selu. Vodena bujica dosegla je krovove brojnih kuća, a neke je i potpuno prekrila. Hrvatska vojska i policija čamcima su obilazile potopljene kuće i izvlačile preostale stanovnike sela.[13]

Najstarija džamija u Hrvatskoj ostala je potpuno potopljena poplavom Save, a u poplavi je izgubljena knjižnica džamije s dvije tisuće knjiga. Ef. Bešić izjavio je da je promatrao kako voda velikom brzinom navire u selo i uokolo džamije, u koju više nije mogao ući: "Ovaj nesretan događaj nas je sve povezao, ujedinio, udružio. Možda nikada Gunja nije bila jedinstvenija, nego u bolu. (…) Zove narod odsvakud da nam pomogne, i to je znak da nismo sami i da smo naišli na jedno razumijevanje." Dodao je: "Prvi put će biti džamija bez džume, a čitav rat nismo preskočili ni jednu dnevnu, kamoli tjednu molitvu."[14]

Izbjegli stanovnici Gunje smješteni su 18. svibnja u sportskim dvoranama osnovnih škola i u kućama u Županji, Gradištu, Cerni, Vinkovcima i Otoku. Za njih se brine hrvatski Crveni križ, rodbina i angažirane obitelji koje su pokazale veliku dozu solidarnosti, otvorile svoje domove i ugostile unesrećene. Donacije stradalima pristižu neprestano i glavni je cilj aktivnih pomagača da rasporede pomoć na lokacije gdje je ona najpotrebnija. Ef. Bešić neumorno obilazi svoje suseljane i pokušava utvrditi jesu li svi na sigurnome. Prema njegovim riječima, načelnici susjednih općina koje nisu bile zahvaćene poplavom obratili su se općinskom načelniku Gunje i glavnom gunjanskom imamu nudeći svu ljudsku i materijalnu pomoć koja je potrebna. Načelnici općina Otok, Nijemci i drugih općina pružili su bezrezervnu pomoć udomljavanjem postradalih gunjanskih obitelji i otvaranjem javne kuhinje.

Ef. Bešić je izjavio za novinare: "Došlo je do izražaja jedinstvo, solidarnost i to me oduševljava. Bojimo se emigracije, ionako nam mladi odlaze, kako li će tek sada biti…" Naime, Gunja i njezina okolica već su i prije poplava bili u teškim gospodarskim uvjetima. Međutim, zalaganje brojnih organizacija u spašavanju unesrećenih žitelja probudilo je vjeru u normalizaciju cjelokupnog života u selu nakon prestanka provođenja mjera protiv poplava. Ef. Bešić je izjavio da je u planu bilo otvaranje dvije manje pučke kuhinje u Gunji kada krene obnova naselja, tako da se mještani mogu posvetiti obnovi i da se u isto vrijeme ne moraju brinuti oko toga čime će se hraniti. Izjavio je da su se javljali brojni volonteri koji bi htjeli doći i pomoći u obnovi.[15]

Povratak izbjeglih Gunjanaca u svoje selo

Zbog visoke razine vode u poplavljenim selima i mogućnosti zaraze stanovnici Gunje su tek 26. svibnja mogli ponovo ući u svoje selo, ali samo uz posebne propusnice koje je dobilo tristotinjak mještana. Krenuli su u svoje selo kako bi vidjeli u kakvom su stanju njihove kuće i je li bilo moguće spasiti nešto od odjeće, tehnike, dokumenata i drugih stvari. Međutim, kuće su većim dijelom i dalje bile pod vodom, a svi potopljeni predmeti bili su neupotrebljivi. Okolica kuća također je izgledala strašno: dvorišta su još uvijek puna smeća koje je nanijela bujica, na ulicama su potopljena vozila koja se nije stiglo odvesti, ali i lešine životinja koje su uginule u poplavi. One predstavljaju najveći problem jer bi mogle postati izvori zaraza. Zbog toga su na snazi mjere nadzora: svatko tko ulazi u mjesto mora nositi zaštitne maske, rukavice i čizme. Dana 1. lipnja moglo se ući u tek 60% kuća u Gunji, jer se voda povukla samo u jednom dijelu sela. Međutim, oko gunjanske džamije još uvijek je bila visoka voda i nije joj se moglo prići.[16]

Poplava je prouzročila ogromne štete i na stočnom fondu Gunje, a potpuno su uništeni usjevi na otprilike 1300 hektara poljoprivrednih površina. Gunja je do poplava imala 1883 hektra poljoprivrednih zemljišta s većim brojem manjih poljoprivrednih gospodarstava. Obećanja Vlade Republike Hrvatske da će financirati obnovu svih naselja nastradalih u poplavi i da će nezaposleni mještani biti angažirani na javnim radovima daje nadu da će Gunja vidjeti bolje dane.[17] ■

---

12 Banović, isto.

13 Klix, "Zbog poplave Gunju napustilo svih 4.200 mještana", http://www.klix.ba/vijesti/regija/zbog-poplave-gunju-napustilo-svih-4-200-mjestana/140520106 (stranica posjećena 31. svibnja 2014.). Ivan Forjan, "Očajni građani: 'Svi plaču, plačem i ja… Stvarno je grozno', http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/ocajni-stanovnici-gunje-svi-placu-placem-i-ja-stvarno-je-grozno—-336518.html#video (stranica posjećena 2. lipnja 2014.).

14 Osječka televizija, "Bujica, 21. svibnja 2014.", http://osjecka.com/tv-emisije/bujica/ (stranica posjećena 31. svibnja 2014.). Varaždinska biskupija, "Biskup Mrzljak posjetio poplavljene župe Đakovačko-osječke nadbiskupije", http://www.biskupija-varazdinska.hr/novosti/3386-biskup-mrzljak-posjetio-poplavljene-zupe-dakovacko-osjecke-nadbiskupije?limitstart=0#!DSC_0967 (stranica posjećena 31. svibnja 2014.).

15 Isto.

16 Branimir Bradarić, "Stanovnici Gunje konačno ušli u poplavljeno selo! Pogledajte nove snimke iz zraka, http://www.vecernji.hr/hrvatska/stanovnici-gunje-konacno-usli-u-poplavljeno-selo-941050 (stranica posjećena 31. svibnja 2014.). Jutarnji list, "Foto: Gunja nakon potopa. Voda se povlači, a iza sebe ostavlja totalnu pustoš", http://www.jutarnji.hr/foto—gunja-nakon-potopa-voda-se-povukla—a-iza-sebe-je-ostavila-totalnu-pustos/1195868/ (stranica posjećena 1. lipnja 2014.).

17 Državni zavod za statistiku, isto. Klix, isto.

Zamišljanje zabranjenog: predstave harema i orijentalizam u Srbiji

Preovlađujuća slika harema u Srbiji proizvodila je skup atributa koji su pogodovali ne samo ispunjavanju erotskih fantazama, već i političkim i kulturnim aktivnostima u produkovanju "drugosti". Karakteristike kao što su despotizam i primitivnost, zajedno sa iracionalnošću, činile su sliku Orijenta kao sveta koji je atemporalan, zamrznut, koji je ostao van tokova zapadnjačkih koncepcija progresa i modernosti.

Piše: **Irena Ćirović**

Nedvosmislen je uticaj seminalnog dela Edvarda Saida *Orijentalizam*,[1] koje je temeljno izmenilo sagledavanje zapadnih predstava o Istoku. Uprkos svim ograničenjima njegovog totalizujućeg narativa, Saidovi stavovi o orijentalizmu kao diskursu u službi evropskih političkih i kulturnih interesa, otvorili su mogućnost za dalje analize i diskusije. Brojne potonje studije proširile su kritičko preispitivanje orijentalizma, kao i kulturne produkcije koja je konstruisala Orijent kao "ideološku fikciju". U tome su se kao jedna od tema istraživanja pojavile i predstave harema i žena islamskog sveta, kao jedan od glavnih idejnih toposa oko koga se konstruisala zapadnjačka fantazija.

Žena sakrivena iza vela i u zabranjenom prostoru harema činila je svojevrsnu zapadnjačku opsesiju, između ostalog demonstriranu i neizmernim predstavljanjima. Brojna vizuelna i literarna dela kreirala su viziju harema, uspostavljenu u ikoničnoj slici kao refleksija zapadnjačke orijentalističke fantazije. Primarno bazirana na imaginaciji i zabludama, ona je konstruisana sa navodima o seksualnosti, erotici, varvarstvu i potčinjenosti, investiranim u hareme kao želje samog Zapada. U širem smislu, haremi su zamišljani kao sve ono što zapadna kultura nije, doprinoseći pojmu njihove "drugosti". Blisko asocirana sa samim Orijentom, predstava o haremu je tako kreirana kao ideološki potentna kulturna deskripcija, duboko upisana u politiku i strategiju moći.

Ovaj rad je zamišljen kao nadogradnja na takvo razumevanje kulturnog i političkog konteksta predstava harema, elaboriranog od strane mnogih istraživača.[2] U tome je fokus usmeren na slike sa haremskom tematikom nastale u kulturnoj produkciji Srbije 19. veka. Motiv harema je u repertoaru srpskih slikara sve prisutniji krajem stoleća, oblikovan u tipičnim orijentalističkim formulama evropskog slikarstva. Kreiranje u tim obrascima poticalo je od obrazovanja slikara, u ovom periodu mahom vezano za evropske centre, gde su imali prilike da se upoznaju sa ovim etabliranim akademskim žanrom. Dela srpskih umetnika cirkulisala su na domaćoj kulturnoj sceni zajedno sa evropskim radovima, kako kroz javne izložbe, tako i kroz česte reprodukcije u popularnim časopisima, postepeno utvrđujući kulturnu predstavu o haremu kao tipičnu orijentalističku konstrukciju.

Pregled slika harema zamišljen je kao ukazivanje na pojavu koja nije bila puka reprodukcija zapadnjačkog popularnog žanra, već suštinsko prigrljavanje celokupne unutrašnje orijentalističke logike. Namera je stoga da se kroz analizu haremskih predstava ispita pojava i delovanje samog orijentalizma kao diskursa u srpskoj kulturi. Kompleksnost problema proizilazi iz činjenice da je to pojava faktički situirana u sam navodni "Orijent". Ve-

1 Edward Said, *Orientalism*, Routledge & Kegan Paul, London, 1978.

2 Među brojnim studijama, navodimo one koje su najrelevantinije za ovu studiju: Malek Alloula, *The Colonial Harem*, translated by Myrna Godzich and Wlad Godzich, introduction by Barbara Harlow, University of Minnesota Press, Minneapolis 1986; Rana Kabbani, *Europe's Myths of Orient: Devise and Rule,* Macmillan, London 1986; Sarah Graham-Brown, *Images of Women: the Portrayal of Women in Photography of the Middle East, 1860–1950*, Columbia University Press, New York 1988; Linda Nochlin, *The Politics of Vision: Essays on Nineteenth-Century Art and Society*, Harper and Row, New York, 1989, "The Imaginary Orient", 33–59; Lynne Thornton, *Women as portrayed in orientalist paintings*, ACR Poche Couleur, Paris 1994; Reina Lewis, *Gendering Orientalism: Race, Femininity and Representation*, Routledge, London, 1996; Meyda Yegenoglu, *Colonial Fantasies: Towards a Feminist Reading of Orientalism*, Cambridge University Press, Cambridge 1998; Ruth Bernard Yeazell, *Harems of the Mind: Passages of Western Art and Literature*, Yale University Press, New Haven 2000; Joan DelPlato, *Multiple Wives, Multiple Pleasures: Representing the Harem, 1800–1875*, Fairleigh Dickinson University Press, Madison, 2002; Mary Roberts, *Intimate Outsiders: The Harem in Ottoman and Orientalist Art and Travel Literature*, Duke University Press, Durham, 2008; Joanna de Groot, "'Sex' and 'Race': The Construction of Language and Image in the Nineteenth Century", Susan Mendus and Jane Rendall (eds.), *Sexuality and Subordination: Interdisciplinary Studies of Gender in the Nineteenth Century*, Routledge, London, 1989, 89-130.

kovima pod osmanskom vlašću, Srbija je zadugo i sama predstavljala subjekat evropskih ideoloških konstrukcija "drugosti" u kojima je osmanski Balkan viđen, posebno tokom devetnaestovekovnog raspada Osmanskog carstva i stvaranja balkanskih država-nacija.[3] U sredini opterećenoj takvim nasleđem, orijentalistički diskurs je ipak našao isto tako plodno tle nakon njene emancipacije od Osmanskog carstva.[4] U vremenu konstituisanja države, okrenute prevashodno evropskim uzorima, logika orijentalizma je našla višestruku primenu. U ideologiji nacije u nastajanju, ona je činila važan komplement sopstvenog identiteta u izgradnji, istovremeno donoseći otklon od nasleđa osmanske prošlosti.[5] Kako je to Marija Todorova definisala, to je linija delovanja karakteristična za celokupnu sredinu Balkana:

"[...] izgrađivanje specifične balkanske predstave o sebi ili, preciznije, nekoliko balkanskih predstava o sebi, uvelo je značajnu razliku: one su se bez izuzetka izgrađivale nasuprot 'orijentalnog' drugog. To drugo je mogao biti geografski sused i protivnik (najčešće Otomansko carstvo i Turska, mada se on mogao pronaći i u okviru jedne iste regije, kao što je bio slučaj sa 'reprodukcijom orijentalizma' u bivšoj Jugoslaviji), ali su se isto tako mogli 'orijentalizovati' i delovi sopstvene istorijske prošlosti (obično otomanski period i otomansko nasleđe)."[6]

Upravo u takvom mehanizmu je sistem reprezentacija orijentalizovanog "drugog" delovao i u formulisanju kulturnog identiteta u Srbiji, u vremenu njene nacionalne izgradnje.

Imajući to u vidu, u sagledavanju haremske imaginerije u kulturnom kontekstu Srbije, mora se uložiti veći napor u interpretaciji orijentalističkog diskursa van sistema relacija u

Sa svim svojim orijentalističkim konotacijama, ovakva percepcija Jovanovićevog harema uklapala se u celokupnu projekciju o Albancima, diskurzivno upisanu u nacionalnu misao toga vremena. Tako su u kritičkim komentarima beogradske izložbe radovi Paje Jovanovića shvatani kao scene "divljeg života" Albanaca, smatranih egzotičnim i isto tako primitivnim. Tako postavljeno, bila je to manifestacija jednog od dominantnih vidjenja albanske "drugosti", povezane sa postojećom ideološkom relacijom.

kojima je fundamentalno viđen. Stoga će u radu oslonac biti u poimanju koje prevazilazi ograničenosti rane kritike orijentalizma, kao što je asocijacija diskursa sa sistemima kolonijalizma i imperijalizma, ili striktna Zapad/Istok binarnost. Da bi se objasnilo delovanje u drugačijim odrednicama, kao polazište će poslužiti prošireno poimanje orijentalizma, kao heterogenog i adaptibilnog, čija je diskurzivna moć prenosiva na različite socijalne i geopolitičke sredine.[7] Takvo razumevanje će omogućiti analizu predstava harema i njihovog mesta u srpskoj kulturnoj ideologiji 19. veka.

Izložena žena harema

Evropska orijentalistička produkcija konstruisala je kulturnu predstavu harema kao višestruku mitologiju. Ponajviše vođene muškom fantazijom o zabranjenom ženskom svetu, izazvanu politikom prekrivanja i restriktivnim pristupom haremu, slika harema kreirana je sa dominacijom prevashodno erotskih i seksualnih navoda. Tako se u produkciji orijentalističkog slikarstva ustoličila ikonična formulacija koja je centrirala ideju o izazovnim i poželjnim lepoticama, sakrivenim u zabranjenom haremskom realmu. Spram takve erotizovane pojavnosti, sama uloga haremskih žena je takođe redukovana na seksualni aspekt, sa specijalnim naglašavanjem poslušnosti i potčinjenosti gospodaru harema. Još više, sama priroda i karakter žena zamišljani su shodno pretpostavljenoj ulozi seksualnih zarobljenica, u kontekstu svedenosti na telesne strasti i odsustvo racionalnosti.

Evropski umetnici su svojom bogatom produkcijom pružili neizmerne mogućnosti za interakciju posmatrača sa ovako zamišljenim zabranjenim ženskim svetom. Ujedno, davanje figuralne reprezentacije haremu istovremeno je proizvodilo i skup značenja ugrađenih u kulturni i politički repertoar. Kao izazovni čin transgresije, slika orijentalne žene izložene pogledu je na metaforičnom nivou opisivalo aproprijaciju i dominaciju – termine moći poželjne u zapadnjačkim političkim projektima.[8] Ona je fiksirala navode o erotizovanom "drugom", ali i inferiornom i nemoćnom, što je imalo centralnu ulogu u zapadnoj konstrukciji slike o Orijentu.

Predstava haremske žene u srpskoj umetnosti 19. veka se pojavljuje upravo sa istom orijentalističkom logikom, korespondentno nacionalnim i kulturnim interesima. U varijetetu slika harema nastalih tokom ovog perioda, jednu od tematskih verzija predstavljalo je jednofiguralno portretisanje žene, kao vizuelnog markera celog skupa orijentalističkih značenja. Jedan od takvih primera se nalazi u opusu Vladislava Titelbaha, prominentnog srpskog umetnika češkog porekla.[9] Njegova predstava naslovljena kao *Fatima*, *carigradska*

3 Marija Todorova naglasila je razliku između orijentalizma i zapadnjačkih reprezentacija Balkana, nudeći termin 'balkanizam' kao alternativu: Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2006. Drugačije gledište zauzimaju Milica Bakić-Hayden i Robert Hayden, smatrajući da je zapadnjačko vidjenje Balkana varijacija orijentalizma: Milica Bakic-Hayden & Robert Hayden, "Orientalist Variations on the Theme 'Balkans': Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics", *Slavic Review* 51, no. 1 (1992.), 1–15. Za ovu temu, takođe: Katherine E. Fleming, "Orientalism, the Balkans, and Balkan Historiography", *The American Historical Review* 105, no. 4 (2000), 1218–1233.

4 O slici orijentalnog "drugog" u srpskoj vizuelnoj kulturi 19. veka, diskutovao je: Nenad Makuljević, "Slika drugog u srpskoj vizuelnoj kulturi XIX veka", in Olga Manojlović Pintar (ed.), *Istorija i sećanje: studija istorijske svesti*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2006, 141–156.

5 Svetlana Slapšak, "Haremi, nomadi - Jelena Dimitrijević", *ProFemina: časopis za žensku književnost i kulturu* 15/16 (1998), 140–141. Ellie Scopetea vidi odnos Balkana prema svom "otomanskom nasleđu" kao duboko povezanom sa njegovim odnosom prema Zapadu: Ellie Scopetea, "The Balkans and the Notion of the 'Crossroads between East and West'", Demetres Tziovas (ed.), *Greece and the Balkans: Identities, Perceptions and Cultural Encounters since the Enlightenment*, Ashgate Publishing, Burlington, 2003, 171–178.

6 Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd 2006, 76.

7 Kao uzor može se uzeti concept "reprodukcije orijentalizma" Milice Bakić-Hayden, kojim je objasnila njegovo delovanje unutar Balkana, preciznije u bivšoj Jugoslaviji, gde je "prokazani termin 'oni drugi', bio usvojen i korišćen od strane onih koji su i sami bili tako obeleženi u orijentalističkom diskursu": Milica Bakić-Hayden, *Varijacije na temu 'Balkan'*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2006, poglavlje "Reprodukcija orijentalizma: primer bivše Jugoslavije", 53-74. Takodje je interesantan primer otomanske internalizacije orijentalističkog diskurs: Ussama Makdisi, "Ottoman Orientalism", *The American Historical Review* 107, no. 3 (2002), 768–796.

8 Kako Meyda Yegenoglu navodi raspravljajući o kolonijalnom diskursu, razotkrivanje muslimanske žene je povezano sa "the scopic regime of modernity which is characterized by a desire to master, control, and reshape the body of the subjects by making them visible. Since the veil prevents the colonial gaze from attaining such a visibility and hence mastery, its lifting becomes essential" (*Colonial Fantasies*, 12).

9 Petar Ž. Petrović, "Život i rad Vladislava Titelbaha", in Vladislav Titelbah, *Akvarele i crteži*, Etnografski muzej, Beograd, 1931, 1–3; Biljana Golubović, *Vladislav*

lepotica, popularizovana je među srpskom publikom reprodukcijama u časopisima *Bosanska vila* (1888.) i *Iskra* (1898.).[10] Slika je formulisana kao portret lepotice, obavijene velom, ali dovoljno transparentnim da razotkriva njenu figuru. Akcenat je stavljen na razotkrivene oči i misteriozni pogled, dok se kroz veo nazire blagi, ako ne i pozivajući, osmeh. Prozirnost vela takođe daje na uvid obrise luksuznog kostima i bisernog ukrasa na glavi.

Svoju predstavu Titelbah je konstruisao prema stereotipima o orijentalnoj ženi kakvi su elaborirani u zapadnoj vizuelnoj produkciji. To je idealizovana figura ženskosti, sa lascivnim i egzotičnim sadržajem naznačenim orijentalističkim rekvizitima. Izgled žene namenjen je provociranju osećaja misterioznog, ali ipak pristupačnog i izazovnog. U tome je glavna uloga dodeljena transparentnom velu, kao sredstvu za dublju erotizaciju. Dopuštanjem posmatraču da vidi šta se krije iza njega, naglašavao se izazovan aspekt transgresije nametnute barijere. Titelbah se u korpus orijentalističkih stereotipa uklopio i imenovanjem žene kao Fatime, u dejstvu pojačavanja "realnosti" njenog portreta. Ovo često muslimansko ime, kao i njegovi derivati, bili su na Zapadu pretvoreni takoreći u sinonim za orijentalnu ženu, kreiran u popularnom motivu "Lepe Fatime".[11] Upravo na ovoj stereotipnoj konstrukciji je i Titelbah svoju predstavu bazirao. Uz to, naslovom slike je poreklo predstavljene Fatime smestio u Istanbul, centar Osmanskog carstva. Takvo obeležje imalo je pojačavajuće dejstvo orijentalizacije, prenešene na sam grad i čitavu zemlju čiji je ona bila simbolični predstavnik. U tom smislu, Titelbahova slika se uklapala upravo u diskurs kakav je bio poželjan u nacionalnom programu i u ideološkoj relaciji Srbije prema Osmanskom carstvu.

Osim ka osmanskom, u srpskoj kulturi je orijentalizacija imala i druga usmerenja, ka zajednicama čija je etnička i verska različitost percipirana u diskursu "drugosti". U tematici harema, o tome svedoči jedna od slika Paje Jovanovića, danas poznata pod naslovom *Žena u orijentalnoj nošnji* (sredina 1880-ih). To je predstava ženske figure, date u konceptu erotizacije tipične za haremsku imaginaciju. Ona je telom u potpunosti izložena posmatraču, u maniru dostupnosti i otvorenosti za seksualni prestup. Okrenuta frontalno, data je u pozi eksplicitnog erotskog naboja, pojačanog izazovno podignutim rukama iza glave. Kostim u koji je odevena, kao i oprema enterijera, dizajnirani su sa obeležjima namenjenim

Ispunjena fantazijama o zabranjenom, slika harema obeležena je dominacijom principa muške želje kao njenim osnovnim pokretačem. U samom korenu haremske imaginerije ležao je voajeristički koncept koji je pretpostavljao muškarce kao posmatrače i žene kao one koje su izložene pogledu.

asocijaciji domena egzotičnog i orijentalnog.

U kritičkim prilozima o umetnikovoj izložbi radova, održanoj 1893. u Beogradu, ova slika se navodi kao prizor *Arbanaškinje u haremu*.[12] Iako je asocijacija sa albanskim u samoj slici imala vrlo malo utemeljenja, takav kontekst mogao je delovati u celini sa izloženim opusom Paje Jovanovića. Ovaj prominetni srpski umetnik je veći deo svoga rada posvetio temama sa Balkana i to u orijentalističkom maniru, što mu je donelo internacionalnu slavu.[13] Dobivši obrazovanje u Beču, gde se blisko upoznao sa orijentalističkim slikarstvom, tokom rada se usmerio na slikanje balkanskih prizora. Konstruisane upravo u navodima imaginarnog egzotičnog sveta,[14] njegove predstave kreirane su koristeći se mešavinom različitih etnografskih elemenata, među kojima najviše albanskih i crnogorskih. Namenjene pre svega zapadnoj publici, tako isceniranе slike davale su utisak autentičnosti, iako su imale malo toga zajedničkog sa realnošću. Tako je i u izvedbi slike žene u haremu Paja Jovanović ponovio tip kostima kakav inače varira na ženskim likovima sa Balkana, a koji nije imao konkretno uporište u samo jednoj etničkoj grupi. Isto tako je i u predstavi enterijera iskoristio segment prostora jedne napuštene kuće koju je naslikao na svom putovanju kroz Gruziju, prikupljajući etnografske detalje za kasnije radove.[15] Taj prostor sa obeležjima osmanske arhitekture, ispunio je pažljivo rekvizitima kakvi su stočić, sag, kao i jastučići, sa namerom da sugeriše na "realizam" ovog haremskog realma.

Celokupna oprema, na samoj ispoziranoj ženi i oko nje, obezbeđivala je dojam dovoljne, ali ne i preterane, autentičnosti u kojoj je mogla ova tipična haremska fantazija za srpsku publiku predstavljati sliku Albanke. Takvo delovanje bilo je potpomognuto ostalim radovima na izložbi, sa sadržajima kojima su dominirala albanska obeležja. Slika haremske žene je konkretno čak viđena kao par slici *Albanac na straži*, kome je po formatu i jednofiguralnoj kompoziciji odgovarala.[16] Sa svim svojim orijentalističkim konotacijama, ovakva percepcija Jovanovićevog harema uklapala se u celokupnu projekciju o Albancima, diskurzivno upisanu u nacionalnu misao toga vremena. Tako su u kritičkim komentarima beogradske izložbe radovi Paje Jovanovića shvatani kao scene "divljeg života" Albanaca, smatranih egzotičnim i isto tako primitivnim.[17] Tako postavljeno, bila je to manifestacija jednog od dominantnih viđenja albanske "drugosti", povezane sa postojećom ideološkom relacijom.[18] Orijentalistička obeležja Jovanovićevog dela omogućila su upravo ovakvu percepciju, artikulisanu poželjnim kulturnim kontekstom.

Titelbah: 1847–1925, Galerija Matice srpske, Novi Sad, 1989.; Jasmina Trajkov, "Rad Vladislava Titelbaha na istraživanju i predstavljanju srpskog kulturno-istorijskog i etnografskog nasleđa", *Koreni: časopis za istoriografiju i arhivistiku* 7 (2009.), 23–28.

10 *Bosanska vila*, br. 14, god. III (Sarajevo, 16. jul 1888.), 213; *Iskra*, br. 13, god. I (Beograd, 1. jul 1898.), 205.

11 Popularnost motiva pokazuju produkti kakve su bile francuske razglednice sa erotskim slikama orijentalnih žena: Malek Alloula,*The Colonial Harem*. Bio je takođe zastupljen i u brendiranju proizvoda, kao što su cigarete ili kozmetička sredstva, u svojstvu asocijacijacije sa orijentalnim blagodetima: Dana S. Hale, *Races on Display. French Representations of Colonized Peoples 1886–1940*, Indiana University Press, Bloomington, 2008, 119-120.

12 Izložba je organizovana povod proglašenja Paje Jovanovića za člana Sprske Kraljevske Akademije.

13 Za Paju Jovanovića: Radmila Antić, *Paja Jovanović*, Muzej grada Beograda, Beograd 1970; Miroslav Timotijević, *Paja Jovanović*, Narodni muzej Beograd, Beograd 2009; Nikola Kusovac, *Paja Jovanović*, Muzej grada Beograda, Beograd, 2010.

14 Dejan Sretenović, "Sve ove zemlje gotovo se i ne razlikuju u mojim očima", *Između estetike i života: predstava žene u slikarstvu Paje Jovanovića*,Galerija Matice srpske 2010, 181–201.

15 Petar Petrović, *Paja Jovanović: sistemski katalog dela*, Narodni muzej Beograd, Beograd, 2012, 99.

16 Dragutin S. Milutinović, *Slike Paje Jovanovića*, Beograd 1893, preštampano u: Miodrag Kolarić (ed.), *Izložbe u Beogradu 1880–1904*, Narodni muzej Beograd, Beograd, 1958, 54.

17 Ibid., 49–58.

18 O srpsko-albanskim odnosima, pogledati: Andrej Mitrović (ur.), *Srbi i Albanci u XX veku*, SANU, Beograd, 1991.

Čekajući gospodara

Evropske predstave harema u varijacijama tematskih klišea, iznova i iznova su reprodukovale nekoliko glavnih navoda, nosećih u zapadnoj imaginaciji Orijenta. Bazirane na stereotipima, sa glavnim izvorištem u vizijama o sultanovom haremu, one su insistirale na navodima o haremu kao seksualnom zatvoru multipliciranog broja žena, obavijenog luksuzom, raskoši i erotikom. Žene harema zamišljane su kao seksualne robinje u vlasništvu despota, svedene na puku potčinjenost i pasivnost, bez ikakve naznake socijalnih aktivnosti. Prepuštene dokolici i čekanju na gospodara, one su mahom predstavljane u činu okupiranosti ritualima kao što su pušenje nargila, ispijanje kafe, vračanje, ili pak u haremskim raskalašnim zabavama. Sve su to običaji koji su za zapadnjačku publiku nosili kontekst primitivnog i necivilizovanog, istovremeno naglašavajući samu prirodu harema kao mesta ispunjavanja telesnih strasti.

Takva preovlađujuća slika harema proizvodila je skup atributa koji su pogodovali ne samo ispunjavanju erotskih fantazama, već i političkim i kulturnim aktivnostima u produkovanju "drugosti". Karakteristike kao što su despotizam i primitivnost, zajedno sa iracionalnošću, činile su sliku Orijenta kao sveta koji je atemporalan, zamrznut, koji je ostao van tokova zapadnjačkih koncepcija progresa i modernosti.[19] Konstruisana u takvim navodima, slika harema bila je dominanta koja je znatno uvećavala različitost Orijenta i zamisao o njegovoj inferiornosti, legitimišući političke i kulturne pretenzije nad njim.

Ove stereotipne projekcije bile su glavna odrednica i predstava harema koje su kreirali srpski umetnici. Jedna od tipičnih scena može se izdvojiti iz opusa Paje Jovanovića. To je prikaz grupe žena u činu haremske zabave muzikom, koja se odvija za glavnu miljenicu gospodara.[20] Istaknuta belom odećom i sa razgolićenim grudima, ona je predstavljena u maniru odaliske koja leži na jastucima. Njen viši hijerarhijski status u haremu iskazuje tamnoputa robinja koja je poslužuje, dok ona prati ples jedne od žena. Celokupan prizor raspusne zabave smešten je u bogato dekorisan prostor koji se arhitekturom i detaljima oslanja na orijentalnu ikonografiju.

Kreirajući predstavu zabave, Paja Jovanović je iskoristio osnovni tematski kliše haremskih slika, reprodukujući njegove glavne orijentalističke navode. Pri tom, u gradnji slike upotrebljava niz elemenata koje je inače razvio u svojim žanr scenama Balkana, manifestujući sposobnost njihove transformacije prema željenoj konotaciji. Tako je na slici harema slikar ponovio istovetni tip ženskih likova i njihove odeće, kao i poze kakva je igračica zanesena igrom, izmestivši ih iz balkanskog konteksta u realm imaginarnog harema.

> **Žena sakrivena iza vela i u zabranjenom prostoru harema činila je svojevrsnu zapadnjačku opsesiju, između ostalog demonstriranu i neizmernim predstavljanjima. Brojna vizuelna i literarna dela kreirala su viziju harema, uspostavljenu u ikoničnoj slici kao refleksija zapadnjačke orijentalističke fantazije. Primarno bazirana na imaginaciji i zabludama, ona je konstruisana sa navodima o seksualnosti, erotici, varvarstvu i potčinjenosti, investiranim u hareme kao želje samog Zapada.**

Redukovana uloga haremskih žena u orijentalnoj imagineriji takođe se pojavljuje i u predstavama egzotičnih lepotica koje se u osami bave sviranjem instrumenata.[21] Jedna od takvih slika može se naći u opusu Svetislava Jovanovića, brata Paje Jovanovića.[22] Ovaj slikar je obrazovanje stekao u Beču i Petrogradu, kao i Parizu gde će provesti veći deo života. Deo karijere proveo je radeći i u studiju svog brata u Minhenu, sa kojim pokazuje mnoge sličnosti u radu. Njegova slikarska produkcija takođe se bazirala na žanr scenama sa Balkana, ali i na tipičnim orijentalističkim predstavama. Među njegova dela koja su u Srbiji posebno popularizovana putem ilustrovanih časopisa, spada i slika sa karakterističnom tematikom haremske sviračice. Naslovljena *Na balkonu*, ona donosi prikaz orijentalne lepotice, zadubljene u sviranje istočnjačkog žičanog instrumenta.[23]

Osnovnu temu scene ispunjava tipična oprema haremskih predstava, kao što su nargila, ćilim, ili izuvene papuče, dok se u pozadini nazire gradski pejzaž, sa minaretom džamije kao detaljem koji daje simboličnu geografsku odrednicu. Sentiment zatočeništva lepotice koja ubija vreme svirajući, na slici efektno pojačava i sam prostor balkona u koji je smeštena. U haremskim predstavama on se često pojavljuje kao simbolična zona, jedini prostor van samog harema gde žena sme boraviti bez prekrivanja. On je liminalno mesto iz koga žene mogu da promatraju njima zabranjen spoljni svet a da same ne budu viđene, izdvojene i prepuštene usamljenosti.

Ovako formulisana, slika haremske žene konstruisana je kao stereotip, opšteprihvaćen u srpskoj kulturi. Vremenom je inkorporiran i u popularnu kulturu kao slika sa lako raspoznatljivim značenjima. Tako se ona, na primer, često pojavljuje i kao ilustracija koja je davala komercijalni vizuelni pečat literarnim izdanjima. Jedan od primera je zbirka pesama *Dahire* (1891) poznatog srpskog književnika i političara Jovana Ilića, koja ga je proslavila kao pesnika istočnjačke lirike.[24] Naslovna strana prvog izdanja ponela je lik orijentalne žene koja pleše sa dairama, kao ilustraciju sa amblematskim svojstvima. U istom maniru se lik orijentalne sviračice našao i kao prateća ilustracija pesme *Ašik-Ajše* Jelene Dimitrijević, objavljene u popularnom srpskom časopisu *Nova iskra*, aludirajući na njen istočnjački sadržaj.[25]

Ženska produkcija i muški pogled

Ispunjena fantazijama o zabranjenom, slika harema obeležena je dominacijom principa muške želje kao njenim osnovnim pokretačem. U samom korenu haremske imaginerije ležao je voajeristički koncept koji

[19] Kako to definiše Linda Nochlin, ovaj tip orijentalističke predstave je konstruisan sa "odsustvom istorije". Raspravljajući o delu Jean-Léon Gérôme, ona komentariše njegov svet Orijenta:"a world without change, a world of timeless, atemporal customs and rituals, untouched by the historical processes that were 'afflicting' or 'improving' but, at any rate, drastically altering Western societies at the time": Linda Nochlin, "The Imaginary Orient", 35–36.

[20] Slika je objavljena u: Martina Haja & Günther Wimmer, *Les orientalistes des écoles allemande et autrichienne*, ACR Edition, Paris, 2000, p. 275.

[21] Za primere, vidi: Joan DelPlato, *Multiple Wives, Multiple Pleasures*, pp. 134–137.

[22] O Svetislavu Jovanoviću: Emilija V. Cerović, "Svetislav Jovanović—slikar", *Sveske: časopis za književnost, umetnost i kulturu* 65–66 (2002.), pp. 190–198.

[23] Slika je poznata putem reprodukcija objavljenih u časopisu *Nova Iskra* (br. 12, god. 4, Beograd, decembar 1902, str. 363).

[24] Jovan Ilić, *Dahire*, Štamparija Kraljevine Srbije, Beograd, 1891.

[25] *Nova iskra*, br. 3, god. II (Beograd, 16. mart 1900.), 70.

je pretpostavljao muškarce kao posmatrače i žene kao one koje su izložene pogledu. Prenešeno na delovanje diskursa orijentalizma, takva struktura imala je šire reference u celokupnom doživljaju Orijenta, uvezanom sa relacijama moći. Upravo ovaj koncept maskuliniteta orijentalizma dovodi pod svetlo pitanje pozicije i učešća žena u njegovoj proizvodnji.[26] Iz toga ugla posmatranja, interesantno je zapaziti da se u srpskoj umetnosti javljaju i slike harema čiji su kreatori žene. One predstavljaju primere pogodne za razmatranje rodne pozicije i dinamike u orijentalističkoj produkciji.

Jednu od haremskih slika, možda čak i najraniju u srpskoj umetnosti 19. veka, naslikala je Katarina Ivanović, umetnica čiji se rad danas u mogome revalorizuje kroz epitet prve srpske slikarke.[27] Poreklom iz Stonog Beograda, ona je slikarsko obrazovanje stekla u Pešti, Beču i Minhenu. Njen opus uglavnom obuhvata istorijske nacionalne teme, portrete, kao i žanr scene. Među njenim radovima je i slika *Gatanje* (1865-70). U srpskoj prestonici Beogradu našla se izložena 1882, zajedno sa radovima slikarke poklonjenim za stalnu postavku Narodnog muzeja.[28] Slika Katarine Ivanović predstavlja grupu žena zabavljenih staricom koja im čita sudbinu iz karata.

Kao haremske robinje, one su kreirane u očekivanom modu privlačnog i lepog, odevene u najfinije odežde, sa zlatom i nakitom koji upotpunjava utisak orijentalne raskoši i luksuza. Repeticijom tipičnih haremskih detalja – kao što su ležerne poze, raspuštena kosa, pušenje čibuka – evocirana je lascivnost ovog ženskog bajkovitog sveta. Njega u pozadini predstave čuva tamnoputi evnuh, kao figura koja pojačava uzbuđenje u posmatranju zabranjenog. Sam čin gatanja kojim su žene okupirane, takođe se pojavljuje kao još jedna konstanta haremskih slika. Sa kontekstom primitivne vere u onostrano, ono je ponovilo navod imanentan zapadnim konstrukcijama o Orijentu, kao opozitu racionalnom i modernom.

Očigledno je da se Katarina Ivanović u izradi haremske predstave oslanjajala u mnogome na tipične obrasce evropskog slikarstva. Zanimajući se i sama ovim popularnim žanrom, u izradi haremske slike oslonac je našla u osnovnim stereotipima kojima je vođena ova dominantno muška fantazija, reprodukujući time i celokupnu orijentalističku logiku. Takva ženska kreacija, u tipičnim kodovima haremske imaginerije, ispostavlja da rodna pozicija u orijentalističkoj produkciji nije nužno donosila izazov. Naprotiv, upravo je ona potvrdila moć koju su imali pretežno muški koncepti orijentalizma. Tako i osnovni motiv za žensku produkciju treba pre svega potražiti u popularnosti haremske tematike i njene poželjnosti u kulturnim sistemima. Pri tome, jedan od određujućih faktora je bilo i nastojanje žene, u ovom slučaju Katarine Ivanović, da se svojim radom etablira kao slikarka, i to u otežanim uslovima vremena kada se žensko bavljenje umetnošću suprotstavljalo poželjnim socijalnim normama.

Titelbah se u korpus orijentalističkih stereotipa uklopio i imenovanjem žene kao Fatime, u dejstvu pojačavanja "realnosti" njenog portreta. Ovo često muslimansko ime, kao i njegovi derivati, bili su na Zapadu pretvoreni takoreći u sinonim za orijentalnu ženu, kreiran u popularnom motivu "Lepe Fatime". Upravo na ovoj stereotipnoj konstrukciji je i Titelbah svoju predstavu bazirao.

Još eksplicitniji primer haremske fantazme kreirane prevashodno za muškog posmatrača može se naći u radu Bete Vukanović. Ova slikarka nemačkog porekla, udajom za srpskog slikara Ristu Vukanovića došla je u Srbiju, gde je do kraja života aktivno učestovala u kreiranju likovnog i kulturnog života.[29] Među njene radove nastale u prvim godinama po dolasku spada i slika *Posle kupanja* (1906).[30] Naslovom referišući na tipične haremske predstave sa scenama kupanja, Beta Vukanović je sliku postavila kao scenu gatanja kojim se haremske žene zabavljaju nakon kupanja. Smeštena u takvu naraciju, slikom dominira nago žensko telo, u maniru odaliske izloženo pogledu posmatrača. Sa cigaretom u ruci, kao detaljem koji pospešuje ton lascivnosti, ovaj nagi ženski lik je zaokupljen razgovorom sa prijateljicom koja joj proriče sudbinu. Celokupna prateća oprema enterijera, sa orijentalnim ćilimom i nanulama za hamam, smešta događaj u haremski realm. Sa strane je prikazan i papagaj, takođe čest detalj haremskih predstava koji ističe egzotičnost prostora u kome se odvija radnja, istovremeno simbolično aludirajući na zarobljenost i potčinjenost žena u haremu.

Može se reći da slika Bete Vukanović takođe predstavlja jasan primer ženske kreacije artikulisane prema muškoj fantaziji. Vizuelizacijom haremske erotike, bazirane na muškom pogledu i izlaganju ženskog tela, slikarka je reprodukovala glavni seksualizovani aspekt dominirajućih orijentalističkih navoda. Međutim, kompleksnost ove pojave proizilazi ne samo iz konteksta ženske kreacije, već i iz toga što sam akt kao tradicionalna praksa visoke umetnosti u ovom periodu nije bio sasvim prihvaćen u srpskoj kulturi. To je vreme njegovog ranog upliva u srpsku umetničku produkciju, a koga je konzervativna publika tek usvajala. Samim tim, situacija u kojoj se kao kreator vizuelnog erotskog objekta javlja žena čini se višeznačna, u vremenu u kom društvo potražuje seksualnu apstinenciju kao normu, posebno usmerenu na žene. Tako se čini da je u bavljenju ženskim aktom Beta Vukanović značajno umanjila njegov problematični aspekt, smeštajući ga u domen orijentalnog harema. Na taj način je obezbeđen potencijal za pozitivnu recepciju od strane domaće publike, kako u kontekstu realma koji je dopuštao muške erotske fantazme, tako i sa stanovišta ženske likovne kreacije.

---

[26] O poziciji žena u relaciji sa orijentalizmom: Meyda Yegenoglu, *Colonial Fantasies: Towards a Feminist Reading of Orientalism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998; Sara Mills, *Discourses of Differences: An Analysis of Women's Travel Writing and Colonialism*, Routledge, London, 1991; Billie Melman, *Women's Orients. English Women and the Middle East, 1718–191: Sexuality, Religion and Work*, University of Michigan Press, Ann Arbor 1992; Reina Lewis, *Gendering Orientalism: Race, Femininity and Representation*, Routledge, London 1996; Mary Roberts, *Intimate Outsiders: The Harem in Ottoman and Orientalist Art and Travel Literature*, Duke University Press, Durham, 2008.

[27] Miroslav Timotijević & Radmila Mihailović, *Katarina Ivanović*, Vojnoizdavački zavod & Narodni muzej u Beogradu, Beograd, 2004.

[28] Ibid., 49–50, 170–171.

[29] Vera Ristić, *Beta Vukanović*, Vojnoizdavački zavod & Muzej grada Beograda, Beograd, 2004.

[30] Slika je prvi put izložena na Prvoj izložbi srpskih umetnika Lada, 1906, a zatim 1907. na Balkanskoj izložbi u Londonu: Ibid., 32, 35. Danas se čuva u Narodnom muzeju u Beogradu i to pod nazivom *Gatanje*.

Unutar zabranjene zone

Podsticaj orijentalizmu u Srbiji davali su posebno istorijski događaji. Jedan od njih su Srpsko-turski ratovi (1876-1878), kao situacija koja je nametala potrebu za jačanjem državnog autoriteta i kontrole, posebno na teritorijama osvojenim i integrisanim u državu. Ratni konflikt i direktan susret sa turskim stanovništvom u ovim područjima, obezbedili su tada priliku za implemetiranje orijentalističkih stereotipa na elemente prisutne osmanske kulture. Bio je to mehanizam koji je osiguravao i legitimisao dominaciju u novoj raspodeli moći.

U takvoj dinamici proizvodnje orijentalizma, harem se ponovo javlja kao mesto sa snažnom metaforičnom ulogom. Kako otkriva nekoliko primera, ovi haremski narativi stvoreni su u nešto drugačijim navodima. Situacija rata i direktnog kontakta sa turskom zajednicom doveli su do pojave predstava proizvedenih kao lična svedočanstva pojedinaca koji su se našli u zabranjenom haremskom domenu. Međutim, suočenje sa realnim nije donelo poremećaj postojeće haremske fantazije. Zapravo, bio je to samo produžetak uspostavljene orijentalističke zamisli, sada još više utvrđene argumentom "svedoka" koji prenosi viđeno.

U takvim navodima, jednu od haremskih slika kreirao je i Vladislav Titelbah. To je predstava *muhamedanke* iz Niša, grada u kome je umetnik boravio neposredno po njegovom osvajanju od srpske vojske. Slika je predstavljena publici reprodukcijom u *Srpskim ilustrovanim novinama*, objavljenom zajedno sa pisanim navodom samog umetnika.[31] U svom tekstu Titelbah prenosi čitaocima kako je portret nastao prilikom njegovog boravka u Nišu, kada ga je neki Turčin sam pozvao da načini portret njegove žene. Prihvaćen sa neskrivenom uzbuđenošću autora, ulazak u harem nije izneverio očekivanja u razotkrivanju skrivene tajne. Slika tako donosi portretnu predstavu devojke, mlade lepotice, u kostimu sa istaknutim etnografskim osobenostima. Postavljena u profil, ona drži cigaretu u uzdignutoj ruci kao detalj koji daje obeležje celokupnoj pojavi. Kao i na slici, i u tekstu se autor u maniru iskaza svedoka posvećuje detaljnom opisu devojke, posebno se osvrćući na odeću i frizuru u svojstvu etnografskog alibija.

Delujući kao celina, Titelbahova vizuelna i literarna predstava su ponele višestruka značenja, uvezana sa kontekstom političkog. Razotkrivanje muslimanske žene metaforično je prenešeno na osvajanje samog grada Niša, simbol nacionalne pobede. Kao objekat vizuelnog predstavljanja, žena harema je dovedena pred pogled javnosti, postajući eksplicitna i spoznatljiva, samim tim kontrolisana, kao što je i osmanski element nad kojim nacija potvrđuje autoritet. Šta više, portret je i objavljen pod naslovom *Slika iz Srbije: Nišlijka Muhamedanka* koji je dodatno smestio u kontekst nacionalnog suvereniteta, kao glavnu intenciju sa kojom je i publikovana.

> **Centralno mesto ima grad Niš, sakralizovano mesto i simbol nacionalne pobede, dok je turskim haremima u njemu data uloga onog koji priznaje poraz pred moćnijim. U takvim navodima turske žene se čak pojavljuju u iskazu: "Pod teretom teških grehova skoro ćemo pasti, a vas, za vašu plemenitost i pravdu nagradiće jedini i svemogući Alah".**

Na samom kraju Titelbahovog teksta pojavljuje se navod koji je predstavi dao kompleksnije delovanje od tipične egzotizacije "drugog" nad kojim se polaže pravo. Naime, prenoseći svoje doživljaje iz harema, autor beleži "vatreni pogled" devojke, ali i neku "tajnu tugu", sentiment koji objašnjava kasnijim saznanjem da je žena ustvari Srpkinja koja je kao robinja kupljena za harem. Ovim je učinjen snažan zaokret koji je u fokus postavio Turčina, vlasnika harema, i to u metaforičnom značenju nacionalnog neprijatelja, potvrđenog u činu otimanja srpske žene. Titelbahova predstava time se postavila kao čin razotkrivanja harema u kome i slikom i tekstom srpska publika može da učestvuje, ali u liminalnom stanju između fascinacije haremom i opomene na neprijatelja koji otima žene.

Narativ svedoka koji prodire u zabranjeni haremski svet takođe se može naći i u memoarima Dimitrije-Mite Petrovića, gimnazijskog učitelja crtanja koji je kao vojni crtač uzeo učešća u pomenutim ratovima. Među njegove opise ratnih događaja, uvrštena je i jedna haremska avantura, narativ koji je za razliku od Titelbahovog kreiran u navodima eksplicitnog erotizma.[32] Događaj je proizašao iz susreta sa bogatim Turčinom iz Niša koji se putujući zajedno sa haremom našao stacioniran gde i srpska vojska. Posluživši se svojim crtačkim umećem kao argumentom, Mita Petrović ga je nagovorio da mu dopusti da uđe u strogo čuvan harem, kako bi jednu od žena nacrtao. Potonji opisi doživljaja u samom haremu dati su kao ispunjenje svih očekivanja koje je fantazija o haremu sadržala. Tako je devojka koju autor razotkriva opisana u navodima izuzetne uzbuđujuće lepote i erotičnosti, pojačane deskripcijom providne odeće koja zabranjeno telo žene nudi pogledu.

Čitav događaj se nije zadržao samo na nivou uzbuđujuće transgresije počinjene u pogledu na telo. Žena je predstavljena kao ona koja se sama svojom voljom nudila u razotkrivanju, otvoreno se odnoseći prema strancu, uprkos zaziranju gospodara harema. Situacija seksualne igre koja je usledila, puna erotske koketerije između umetnika i one koja pozira, opisuje se u tekstu navodima: "S dozvolom Mehmedovom pridem da Zoraidu namestim. Uhvatim je lako za mišice jedne i druge ruke i namestim je da sedne. Ona steže lagano laktove uz telo i moje ruke dodirnuše njeno telo. Kradom ispusti mi i mali osmeh sa usana. Pošto je sela, uzmem joj obema rukama lice, dotaknuv se okruglih obraščića, koji se behu zarumeneli kao ruđin. Pod rukama osetio sam da i ona drhće, oboje smo jedno isto osećali. Ali – zaman! Turčin se ne odmiče, čuva je kao najveće blago za kojim bi on poginuo."[33]

Igra zavođenja na kraju teksta završava apelom same žene koja u tajnosti moli stranca da je spase iz harema. Takva želja za begstvom u tekstu će biti argumentovana još jednom, pričom jednog od srpskih vojnika kome se ona takođe nudi, u istoj akciji potrage za izbavljenjem. Tako okarakterisan lik lepe Zoraide kreiran je u Petrovićevim memoarima u tipičnom orijentalističkom narativu o haremskoj lepotici koja traži spas. Ona je čak ponela i

---

31 *Srpske ilustrovane novine*, br. 27, god. II (Novi Sad, 15. avgust 1882), 229, 240. Original grafičke predstave čuva se u Etnografskom muzeju u Beogradu, u okviru zbirke Titelbahovih radova. Podvedena je pod naslovom *Devojka Jevrejka iz Niša*, prema zapisu koji je u nepoznato vreme naknadno dodat na poleđinu predstave.

32 Dimitrije-Mita Petrović, *Borbe u Toplici 1877–1878*, Arhiv Srbije, Beograd 1979, pp. 230–235. Na ovaj navod ukazao je takođe: Nenad Makuljević, "Slika drugog u srpskoj vizuelnoj kulturi XIX veka", 147.

33 Dimitrije-Mita Petrović, *Borbe u Toplici 1877–1878*, pp. 235–236.

ime junakinje iz Servantesovog *Don Kihota*, Zoraide, literarnog oličenja figure muslimanske devojke u potrebi za spasom muškarca.[34] U Petrovićevim beleškama, haremska istoimena lepotica će čak ponoviti i motiv iz Servantesovog dela u kome junakinja daje novac svome potencijalnom spasitelju, kao sredstvo za sopstveno izbavljenje.

Sa svim ovim obeležjima, Petrovićev narativ o haremu sadržao je lik žene koja je u potrebi, koja traži pravednog izbavitelja kao put ka verskoj i kulturnoj konverziji. Kreirana u tim navodima, ona je učitavala širi spektar referenci pogodnih političkim i kulturnim potrebama. Smeštena u istorijske specifičnosti ratnog konflikta Srbije sa Osmanskom imperijom, ona je obezbedila podobnu metaforu uvezanu sa navodima moći i superiornosti. Predstavljajući osmansku "drugost", ona je formulisana kao odavanje priznanja nadmoćnijem, onome kome se seksualno nudi tražeći izbavljenje.

Moć delovanja ovakvih predstava harema bio je posebno pojačan efektom realnosti. Date u projekcijama istinitog navoda, one su nosile efektno značenje muške dominacije nad seksualizovanom orijentalnom ženom, uvezane sa strukturom politizovane moći. Sa tog aspekta delovanja orijentalizma, važno je napomenuti još jedan prikaz harema u srpskoj kulturi, kreiran kontradiktorno ovoj dominantno muškoj interpretaciji. Naime, delo *Pisma iz Niša o haremima* (1897) Jelene Dimitrijević, bilo je jedan od centralnih radova sa haremskom tematikom krajem 19. veka, bazirano takođe na iskustvima iz grada Niša, mesta u koji se književnica preselila ubrzo po njegovom oslobođenju.[35]

Delo je autorki donelo status eksperta o haremima, čiji je autoritet počivao i na tome da je kao žena zaista i legitimno mogla da ih poseti.[36] Sa te pozicije, rad Jelene Dimitrijević delovao je kao otkrivanje čitaocima misterije sveta turskih harema, ali u navodima koji su predstavljali osobeni kontra-diskurs preovlađujućoj orijentalističkoj fantaziji.[37] Njeno predstavljanje haremskih žena kao aktivnih učesnika u socijalnom i porodičnom životu, dekonstruisalo je koren ikoničnih reprezentacija pasivnih erotizovanih zarobljenica. Iako u delu nisu izostali i opisi egzotične ženske lepote ili scena raskalašnih haremskih zabava, glavnu okosnicu činila je naracija o porodičnom životu, društvenim običajima i socijalnim relacijama. Ženski pogled autorke donosi čak i observacije o lošim i nezdravim uslovima u kojima žene harema žive, kao i o običajima koji su čitaocima ukidali svaku mogućnost doživljaja ženske seksualnosti. Ponekad su sa feminističke pozicije autorke učinjene i kritike ovog tradicionalnog porodičnog sistema i položaja žene u njemu. Uz njih su takođe podjednako isticani i pozitivni aspekti života muslimanskih žena, predstavljajući svojevrsni izazov uspostavljenoj slici harema, i šta više, idejama o samim Turcima.

Interesantno je zapaziti da se u srpskoj umetnosti javljaju i slike harema čiji su kreatori žene. One predstavljaju primere pogodne za razmatranje rodne pozicije i dinamike u orijentalističkoj produkciji.

Jednu od haremskih slika, možda čak i najraniju u srpskoj umetnosti 19. veka, naslikala je Katarina Ivanović, umetnica čiji se rad danas u mogome revalorizuje kroz epitet prve srpske slikarke.

Ovaj rad Jelene Dimitrijević može se okarakterisati kao ženska agencija koja je donela kontriranje dominantnoj haremskoj fantaziji. Međutim, time nije učinjena i suštinska subverzija samog orijentalističkog diskursa.[38] Ženski pristup koji u ovom delu insistira na realnosti života harema, predstavljao je više orijentalističku varijablu, upletenu takođe u projekte autoriteta nacije i isticanja kulturne različitosti od osmanskog. Tako su i ove reprezentacije harema i identitet same autorke kao predstavnice nacije, kroz čitavo delo građene jedne naspram drugih, i to u opozitnim terminima necivilizovanog/civilizovanog, primitivnog/prosvećenog, turskog/srpskog (izjednačenog sa evropskim). Projektovana u tim razlikama, slika harema je poslužila kao "drugost" koja je argumentovala srpsku nacionalnu i kulturnu superiornost. Ova relacija moći u delu je posebno iskazana aludiranjima na srpsku pobedničku naciju, postavljenu naspram Turaka osuđenih na propast.

U tome centralno mesto ima grad Niš, sakralizovano mesto i simbol nacionalne pobede, dok je turskim haremima u njemu data uloga onog koji priznaje poraz pred moćnijim. U takvim navodima turske žene se čak pojavljuju u iskazu: "Pod teretom teških grehova skoro ćemo pasti, a vas, za vašu plemenitost i pravdu nagradiće jedini i svemogući Alah".[39] Delo se na kraju i završava u istom tonu – simboličnim lamentom haremskih žena zbog gubitka grada Niša iz koga polako nestaju. U celosti, to je argumentacija primetno analogna kolonijalnom diskursu, u kom potčinjeni priznaje sopstvene greške zbog kojih je osuđen na nestanak.[40]

Upravo ova relacija koja čini okosnicu dela Jelene Dimitrijević obezbedila je predstavu harema u navodima kakvi su bili poželjni u srpskom nacionalnom i kulturnom programu. Koliko god da se suprotstavljala haremskim fantazijama, istovetno je smeštanje u strukturu moći u kojoj osmanska kultura može da egzistira jedino u projekciji orijentalnog i inferiornog "drugog", onog koji nestaje i koji će biti proizveden u fikciju. Isti taj operativni princip može se naznačiti i kao osnovna karakteristika celokupne haremske imaginerije u srpskoj kulturi ovog perioda. Ona je činila deo proizvodnje orijentalizma, kao diskursa koji je pogodovao potrebama političkih i kulturnih projekata nacije u izgradnji. ■

BEHAR surađuje sa prijateljskim časopisima i institucijama.

Tekst je u izvorniku objavljen na engleskom jeziku u "Joint issue of El Prezente: Studies in Sephardic Culture (vol. 7) & Menorah: Collection of Papers (vol. 3), dedicated to the subject of Common Culture and Particular Identities: Christians, Jews and Muslims in the Ottoman Balkans and edited by Eliezer Papo & Nenad Makuljević". U časopisu Behar ga objavljujemo u prijevodu autorice Irene Ćirović.

[34] Mohja Kahf, *Western Representations of the Muslim Woman: From Termagant to Odalisque*, University of Texas Press, Austin, 1999, pp. 80–90.

[35] Jelena Dimitrijević, *Pisma iz Niša o haremima*, Parna radikalna štamparija, Beograd, 1897.

[36] Verodostojnost sa kojom je njen rad prihvatan evidentan je i u glasinama koje su kružile da je ona u pravom životu ustvari begunica iz harema koja se pokrstila: *Bosanska vila*, br. 5. i 6, god. XIV (Sarajevo, 15. i 30. mart 1899.), str. 58

[37] Svetlana Slapšak, "Haremi, nomadi - Jelena Dimitrijević", pp. 137–149.

[38] Studije koje se bave haremskom literaturom žena istakle su varijetet načina na koji su žene osporile mušku fantaziju, istovremeno investirajući sopstvenu u haremski narativ: videti fusnotu 24.

[39] Jelena Dimitrijević, *Pisma iz Niša o haremima*, 9–10.

[40] Svetlana Slapšak, "Haremi, nomadi - Jelena Dimitrijević", 139.

Katarina Ivanović: Gatanje, 1865-70., 75x89 cm, Narodni muzej u Beogradu

Paja Jovanović: *Žena u orijentalnoj nošnji*, sredinom 1880-ih, 36x24 cm, Nacionalni muzej u Beogradu

Paja Jovanović: *U haremu*, 76x61 cm, privatna kolekcija

Vladislav Titelbah: *Fatima – carigradska lepotica*, reprodukcija u "Iskra", br. 13, godina 1, Beograd, juli 1898.

Vladislav Titelbah: *Muhamedanka iz Niša,* reprodukcija u Srpske ilustrovane novine, br. 27, godina 2, Novi Sad, august 1882.

Svetislav Jovanović: *Na balkonu,* reprodukcija u "Nova Iskra", br.12, godina 4, Beograd, decembar 1902.

Beta Vukanović: *Posle kupanja (gatanje)*, 1906., 105x176 cm, Narodni muzej u Beogradu

Intervju: **Ekrem Čaušević**

Razgovarala: **Azra Abadžić Navaey**

Turska književnost danas spada među čitanije nacionalne književnosti u Hrvatskoj

Ekrem Čaušević rođen je u Brekovici kod Bihaća 1952. godine. Studij orijentalne filologije (turski, arapski i perzijski jezik i književnosti) završio je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1974. godine. Na istom je fakultetu magistrirao i doktorirao te započeo znanstvenu i nastavničku karijeru. Do 1992. predavao je na sarajevskoj Katedri za turkologiju. 1994. dolazi u Hrvatsku te osniva Katedru za turkologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, na kojoj i danas radi u zvanju redovnog profesora iz više predmeta (Suvremeni turski jezik, Osmanski jezik, Uvod u turkologiju i Povijest turkijskih naroda i jezika). Od 1995. godine gostujući je profesor na Odsjeku za orijentalnu filologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Usavršavao se u Istanbulu, Ankari, Beču, Budimpešti, Sofiji i Göttingenu. Akademske godine 1992/1993. i 2000/2001. kao stipendist njemačke zaklade A. von Humboldt bio je gostujući profesor i istraživač na Sveučilištu u Göttingenu. Kao voditelj ili istraživač sudjelovao je u nekoliko domaćih i stranih projekata. Autor je brojnih znanstvenih i stručnih radova u domaćim i stranim časopisima, "Gramatike suvremenoga turskog jezika" (Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1996.) i sveučilišnog udžbenika "Turkološka čitanka" (Ibis grafika, Zagreb, 2002.). S osmanskog je preveo i priredio "Autobiografiju Osman-age Temišvarskog" (Srednja Europa, Zagreb, 2004.). Široj je javnosti poznat po uspjelim prijevodima romana turskoga nobelovca Orhana Pamuka: "Zovem se Crvena" (s Martom Andrić), "Crna knjiga" (s Janom Bušić i Draženom Babićem) i "Muzej nevinosti" (s Kerimom Filan). Godine 2006. dobio je nagradu Kiklop (2006.) za prijevod Pamukove memoarske proze "Istanbul: grad, sjećanja". Član je redakcija stručnih i znanstvenih časopisa, dopisni član Türk Dil Kurumu (Turske jezikoslovne akademije) u Ankari, dobitnik odlikovanja Republike Turske za posebne zasluge u unaprijeđenju znanosti te dobitnik Nagrade turkologa svijeta za zasluge u turkologiji (2012.).

Ugledni ste turkolog u regiji i svijetu i dobitnik više priznanja za svoj znanstveni rad. Na samom početku moram Vas upitati: otkud interes za studij orijentalne filologije?

Može vam se učiniti nevjerojatnim, ali u srednjoškolskoj dobi ne samo da nisam gajio interes za orijentalne studije, nego nisam ni znao da takvo što postoji. Nakon što sam 1970. završio bihaćku gimnaziju, želio sam studirati komparativnu književnost u Zagrebu. No tada mi je u ruke dospio vodič za studij na Filozofskom fakultetu u Sarajevu iz kojega sam doznao da na tom fakultetu postoji i Odsjek za orijentalistiku gdje se mogu studirati arapski i turski jezik kao glavni, te perzijski kao obavezni pomoćni jezik. Bili su tu i drugi predmeti relevantni za filološke studije: književnost, povijest islamske civilizacije, osmanska paleografija i diplomatika. To me je "otkriće" toliko snažno ponijelo da sam se istoga trena odlučio za studij orijentalistike. Potaknut pitanjima poput vašega, u zrelijim sam godinama često razmišljao o tome zašto sam tako naglo i nenadano napravio taj izbor i spoznao, točnije osvijestio neke stvari o sebi.

Koje točno?

Rođen sam u "miješanom braku" i vjerojatno stoga u našoj se kući nikada nije razgovaralo o vjeri, odnosno o vjerskoj i nacionalnoj pripadnosti. Većina mojih školskih prijatelja odgajana je u obiteljima u kojima su, iako diskretno, njegovani nacionalni i vjerski osjećaji i tradicije, no ja sam odrastao u drukčijem okruženju. Dakle, moguće je da je izbor studija bio posljedica mojeg tada još neosviještenog traganja za odgovorom na pitanje "kamo pripadam". Još jedan moment mogao je utjecati na odabir orijentalistike: mutne predodžbe o "turskim vremenima" koje su mi golicale maštu zbog toga što je svaki pedalj moga zavičaja, Bosanske krajine, obilježen tragovima osmanske prisutnosti. Spomenut ću stara groblja, džamije i kule, zapuštene "mahale", prigradske sokake, "čudne" riječi koje su koristili stariji ljudi... Ali, svi materijalni spomenici osmanske kulture bili su u tako jadnom stanju da sam u ranim godinama mislio da su Turci vladali Bosnom u nekim pradavnim vremenima!

Dobronamjerne ljude koji se "čude" zašto moj rad na rječniku, doduše uza sve druge brojne obaveze i znanstveni rad, traje tolike godine, obično podsjetim na to da će *Hrvatsko-turski rječnik* imati oko 60 tisuća natuknica, da će, primjerice, svi glagoli sadržavati podatke o valentnosti i svi odreda biti oprimjereni, da su primjeri uzimani iz korpusa tekstova, a ne prepisivani iz drugih rječnika, da će rječnik sadržavati najfrekventnije kolokacije i frazeme hrvatskoga jezika i njihove turske ekvivalente te da valjan turski rječnik čija bi lijeva strana bila neki od južnoslavenski jezika do sada nije napisan!

U moje vrijeme u školama je bosanska povijest sustavno ignorirana (izuzev njemačkih ofenziva u Drugom svjetskom ratu!) i tendenciozno interpretirana: Turci su se spominjali samo u kontekstu mita o Kosovskoj bitci, buna protiv dahija i u književnoj imaginaciji danka u krvi. Zbog svega toga orijentalistika mi se mogla učiniti putem mogućega prosvjećenja, koji je najednom iskrsnuo preda mnom da me odvede u svijet sa starih fotografija Bihaća, koje su povremeno znale objaviti lokalne novine "Krajina". Na njima sjedobradi starci odjeveni u čakšire, s bijelim čalmama, dokono stoje na drvenom bihaćkom mostu i puše. Dakako, tada nisam mogao ni sanjati da su ti "Turci" zapravo mjesni muslimani – Bošnjaci i Bišćani.

Što je uopće značilo studirati orijentalne jezike u jugoslavenskom Sarajevu ranih sedamdesetih dvadesetog stoljeća?

Što se struke tiče, Sarajevo je u to vrijeme bilo vodeći orijentalistički centar ne samo u Jugoslaviji, nego i u regiji. Arabistički, turkološki i osmanistički radovi iz sedamdesetih i osamdesetih godina prošloga stoljeća, među kojima se mnogi i danas smatraju značajnim znanstvenim prilozima, nastajali su ili su objavljivani u Sarajevu, u *Prilozima za orijentalnu filologiju* i posebnim izdanjima Orijentalnoga instituta, odnosno u izdavačkim kućama "Svjetlost" i "Veselin Masleša". Na Odsjeku za orijentalistiku predavali su istaknuti profesori i znanstvenici kao Nedim Filipović, Hamid Hadžibegić, Vančo Boškov, Srđan Janković. U nastavu su bili uključeni i poznati arabisti i turkolozi s Orijentalnoga instituta, u moje vrijeme Teufik Muftić i Ešref Kovačević. Sarajevo je tada bilo istinsko multietničko i multikulturno središte pa nije ni čudo što su se na tamošnji studij orijentalistike upisivali i studenti iz drugih republika bivše Jugoslavije – Makedonije, Srbije, Crne Gore i Hrvatske.

Kakve su bile reakcije tadašnje okoline na Vaš odabir studija, kakva su Vaša iskustva iz tog perioda?

Za multietničko i multikulturno Sarajevo, u kojemu su Odsjek za orijentalistiku i Orijentalni institut utemeljeni iste godine (1950.), studij orijentalne filologije doživljavan je kao jedan od studija iz ponude Filozofskoga fakulteta. Doduše, egzotičan, ali ni po čemu drugome poseban ili obilježen. "Čistu" orijentalistiku, ali i kombinirani studij arabistike i nekoga od svjetskih jezika, najčešće engleskog, studirali su studenti svih nacionalnosti. Sedamdesetih godina prošloga stoljeća broj studenata se povećao zbog toga što su velika bosanskohercegovačka poduzeća, koja su sklapala značajne poslove u arapskome svijetu, trebala prevoditelje. Trebala ih je u velikom broju i vojska. No za razliku od Sarajeva, u bosanskim "provincijama" atributi *orijentalni*, *osmanski*, *turski, arapski* izazivali su zazor kod pripadnika svih nacionalnosti, pa čak i kod većine Muslimana (danas Bošnjaka) srednje i mlađih generacija. Doduše, atribut *arapski* nešto manje, ponajprije zbog izvrsnih političkih i gospodarskih odnosa

Jugoslavije s arapskim zemljama. Pamtim da su u ranim sedamdesetim godinama najpoželjniji i najprestižniji studiji u mojem okruženju bili društveni - pravo, ekonomija, političke znanosti, sociologija, novinarstvo i sl. Stoga možete pretpostaviti kakvu je nevjericu, pitanja i komentare mogao izazvati izbor orijentalistike među mojim poznanicima i prijateljima, pa i u široj obitelji. (Što će ti to?; Kome to treba?; Koga zanima "turski vakat"?; Ima li i turski jezik gramatiku?).

Studij orijentalistike katkad je bilo teško braniti i pred nepoznatim kolegama koji su u studentskoj menzi ljubopitljivo i s nevjericom zagledali rječnike i knjige s naslovima ispisanim arapskim slovima. Stoga sam svoje knjige okretao naopako čak i kad su bile na turskoj latinici. Neka su mi pitanja teško padala zbog toga što nisam mogao uvjerljivo obrazložiti zbog čega sam naprečac odabrao baš taj studij, a ni znati jesam li pogriješio i hoću li kao turkolog moći naći posao. Naime, u to vrijeme diplomirani turkolog mogao je raditi samo u znanosti.

Godine 1974. završili ste studij orijentalne filologije u Sarajevu gdje ste tijekom osamdesetih izgradili vrlo uspješnu akademsku karijeru na tamošnjem Filozofskom fakultetu. Dvadeset godina kasnije, 1994. kao jedan od vodećih bosanskohercegovačkih turkologa došli ste u Hrvatsku i na Filozofskom fakultetu u Zagrebu utemeljili studij turkologije. Za Vama su četiri desetljeća vrlo aktivnog znanstvenoistraživačkoga rada, period obilježen promjenama različitih akademskih sredina, političkih sistema i društvenih klima. Koliko su Vam te promjene i izmještanja išli na ruku? Jesu li one za struku poput Vaše bili poticaj ili možda prije stanovita kočnica?

Boravak u novoj akademskoj sredini, a tu prije svega mislim na inozemstvo, i aktivno sudjelovanje u nastavi i/ili radu na istraživačkim projektima pruža znanstveniku priliku da se osvrne na svoja postignuća, utvrdi gdje je na ljestvici znanstvene relevantnosti u međunarodnim razmjerima svoje struke i preispita se što bi još morao napraviti ili poboljšati da bi ostvario još bolje rezultate. Gostujući profesor ili znanstvenik usto ima priliku sklopiti neposredna poznanstva s inozemnim kolegama i razmijeniti iskustva i znanja, upoznati se s praktičnim organizacijskim rješenjima i načinom na koji funkcionira tamošnja znanstvena zajednica. Može imati sreću da otkrije drukčije pristupe struci i drukčiji način razmišljanja o njoj.

Moje iskustvo govori da privremena ili trajna promjena sveučilišta gostujućem profesoru može značiti još puno toga: nove mogućnosti i bolje uvjete rada, poticaj na koji ga "tjera" nova sredina, potrebu da se dokaže i potvrdi u njoj, da se znanstveno etablira i aktivno uključi u akademsku zajednicu. Stoga mislim da bi svaki sveučilišni profesor morao steći takva ili slična iskustva. Na razmjeni profesora i, dakako, studenata, inzistira i "bolonjski program". To mu se, za razliku od mnogih drugih sadržajno ispražnjenih floskula koje mirne duše možemo nazvati "bolonjskim kičem", mora priznati kao velika prednost u odnosu na stariji način studiranja. Nažalost, moguće je da će se razmjena "po Bolonji" urušiti pod teretom financijskih nedaća, ali o tom scenariju ne želim ni razmišljati. U starijem, predbolonjskom sustavu sretali smo profesore koji su bili uvjereni da njegov asistent mora diplomirati, magistrirati i doktorirati kod njega, a po mogućnosti ni ne odvajati se od njega sve dok profesor ne ode u mirovinu. Karikirano govoreći, bilo je moguće zamisliti da netko osnovnu školu završi u selu, srednju u susjednome gradiću i fakultet u administrativnom sjedištu županije te ondje ostane graditi sveučilišnu karijeru, a da nije ni prošetao glavnim gradom svoje domovine. Danas je to ipak nezamislivo.

U knjizi "The Turkish Language in Ottoman Bosnia" tragam za odgovorima na dva zanimljiva i nimalo laka pitanja: tko je govorio turski u osmanskoj Bosni i o kakvom je turskom jeziku riječ. Istraživanje se pokazalo vrlo zahtjevnim zbog toga što su se europski putnici rijetko, usputno i šturo osvrtali na raširenost turskoga jezika u Bosni, ali i zbog kompleksnosti problematike. Zbog pomanjkanja izvora ponegdje je, nažalost, izostala slojevitija analiza jezičnoga stanja, odnosno navodne bosansko-turske "dvojezičnosti" koju neki znanstvenici spominju u svojim radovima.

Kako se rodila ideja o osnivanju turkologije u Zagrebu?

Vama je poznato da se o osnivanju turkologije na Sveučilištu u Zagrebu počelo razmišljati krajem 19. st. Međutim, tek uoči Drugoga svjetskog rata ta je ideja bila na pragu ostvarenja budući da se u Zagrebu stjecajem okolnosti skrasio orijentalist Aleksej Olesnicki, koji je 1928. godine angažiran u JAZU (danas HAZU) kao honorarni službenik za prikupljanje orijentalnih rukopisa i njihovu katalošku obradu. Olesnicki je 1937. imenovan pomoćnim nastavnikom za turski jezik na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a 1943. promaknut u zvanje docenta. Nažalost, iste je godine umro tako da turkologija nije zaživjela kao studij.

U devedesetima, godinu dana nakon što je Hrvatska proglasila neovisnost, inicijativu za osnivanje turkologije na Zagrebačkom sveučilištu dao je prof. dr. sc. Nenad Moačanin. Bilo je dogovoreno da nakon isteka stipendije Zaklade A. von Humboldt počnem predavati na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Budući da je jezik okosnica svake filologije, a ja se prvenstveno bavim turskim jezikom, time je konačno bio stvoren preduvjet za osnivanje prve i zasad jedine turkološke katedre u Hrvatskoj. Velika je sreća što je u vrijeme osnivanja turkologije pročelnik Odsjeka za opću lingvistiku i orijentalne studije bio akademik prof. dr. sc. Mislav Ježić. On je zdušno podržao inicijativu

prof. Moačanina i studij turkologije (istodobno i studij hungarologije) uveo u spomenuti Odsjek. Ipak, zagrebačka turkologija ne bi mogla odmah zaživjeti kao samostalan studij i kao ustrojbena jedinica na razini katedre (de facto odsjeka) da se u njezin rad od prvoga dana nisu uključili i drugi kolege orijentalisti: dr. sc. Nenad Moačanin i dr. sc. Tatjana Paić-Vukić, te prof. dr. Fehim Nametak sa sarajevskoga Filozofskog fakulteta.

Kako tumačite činjenicu da je studij turkologije uspio zaživjeti u političkom najosjetljivijem periodu moderne hrvatske povijesti, ratnih devedesetih? Kakav je bio prijem u akademskoj i široj zajednici s obzirom na uglavnom negativnu percepciju Turaka u kolektivnoj svijesti hrvatskih građana?

Osnivanje novih studija i studijskih smjerova ovisi i o gospodarskim i političkim okolnostima. Turska se diplomacija nakon izbijanja rata 1991. godine pojačano angažirala u svim državama nastalim na prostorima bivše Jugoslavije, uključujući i Hrvatsku koja je razvila izvrsne političke odnose s Turskom. Tom zbližavanju Hrvatske i Turske pridonijeli su i uspjesi turske diplomacije u pregovorima između zaraćenih strana, ali i činjenica da je Hrvatska u Europi donekle bila politički izolirana zbog rata između Hrvata i Bošnjaka u susjednoj zemlji. Utemeljenje turkologije na Zagrebačkom sveučilištu Turci su doživjeli kao čin dobre volje i nastojanja da se između Hrvatske i Turske uspostave ne samo politički i gospodarski, nego i znanstveni i kulturni odnosi, i to su znali cijeniti. Prvi turski veleposlanici, koji su po dolasku u Zagreb posjećivali i Odsjek za hungarologiju i turkologiju, nisu propuštali napomenuti da im je osobno tadašnji turski predsjednik Demirel naložio da se "angažiraju u materijalnoj ili kadrovskoj pomoći zagrebačkoj Katedri za turkologiju".

Prijem na koji je turkologija naišla u akademskoj zajednici, a tu prije svega mislim na Filozofski fakultet i tadašnji Odsjek za opću lingvistiku i orijentalne studije, bio je izvrstan. Ako bih morao istaknuti pojedince koji su zdušno podržali turkologiju i bili svjesni njezina značenja za povijesna, filološka, etnološka i druga istraživanja, onda su to akademik Ježić, prof. dr. sc. Stipe Botica, tadašnji dekan Filozofskoga fakulteta, pokojna profesorica Milka Jauk-Pinhak, u to vrijeme prodekanica, dr. sc. Anđelko Mijatović, savjetnik predsjednika Tuđmana za znanost i drugi. Pojedince izvan akademske zajednice dakako ne bih ni spomenuo da se njihove reakcije na turkologiju danas ne prepričavaju kao autentične anegdote. Ivo Žanić u knjizi "Prevarena povijest" spominje hercegovačkog guslara koji je 1996. opjevao "tiskanje turskoga pravopisa u Zagrebu" (to jest moje *Gramatike suvremenoga turskog jezika*), izražavajući bojazan da bi jednoga dana "taj pravopis mogao zaživjeti i u Federaciji (Bosne i Hercegovine)"! Tu "anegdotu" preuzela je od Žanića i jedna američka autorica i uvrstila je u svoju knjigu o nacionalizmima na prostorima bivše Jugoslavije.

Područja Vašeg znanstvenog interesa poprilično su široka: od suvremenog turskog jezika, preko

U proteklih dvadeset godina zagrebačka se turkologija uspjela razviti u respektabilan studij na Sveučilištu u Zagrebu, ali i u turkološki centar poznat u međunarodnim razmjerima, u kojemu su održana i dva velika međunarodna turkološka kongresa. Naši istaknuti profesori objavili su u inozemstvu vrijedne knjige i članke i postali članovima važnih stručnih i znanstvenih institucija, tijela, uredništava u inozemstvu, a dobitnici su i prestižnih inozemnih nagrada za svoj znanstveni i stručni rad.

osmanskih tekstova do različitih kulturnopovijesnih tema vezanih za osmansku Bosnu. Pa ipak, profilirali ste se u prvom redu kao turkolog lingvističkog usmjerenja, Vaša prva strast su jezik i riječi. Autor ste *Gramatike suvremenoga turskog jezika*, iznimno hvaljene i citirane u svijetu, a već dugo godina radite na prvom hrvatsko-turskom rječniku. O kakvom je projektu riječ?

Kad se govori o projektima, onda se obično misli na znanstvena istraživanja ili znanstveni rad od kojega se očekuju konkretni rezultati. Iza projekata stoje odgovarajuće institucije i materijalno ga podupiru. *Hrvatsko-turski rječnik* zamislio sam kao osobni projekt, ako se zadatak koji sami sebi zadamo uopće može zvati projektom. Pa ipak, moja prvotna namjera nije bila da sam radim na njemu, to je naprosto anakronizam. Naime, bio sam uvjeren da će mi se pridružiti neki kolege iz Sarajeva, ali se ta suradnja ipak nije dogodila.

Rad na rječniku jedan je od najzahtjevnijih poslova u području filologije ne samo po svojoj opsežnosti i težini posla koja proizlazi iz te opsežnosti, i koju neki leksikografi opisuju atributom "rudarski", nego i po znanjima i filološkim kompetencijama koje leksikograf mora posjedovati te po ustrajnosti da se započeto dovede do kraja. Dobronamjerne ljude koji se "čude" zašto moj rad na rječniku, doduše uza sve druge brojne obaveze i znanstveni rad, traje tolike godine, obično podsjetim na to da će *Hrvatsko-turski rječnik* imati oko 60 tisuća natuknica, da će, primjerice, svi glagoli sadržavati podatke o valentnosti i svi odreda biti oprimjereni, da su primjeri uzimani iz korpusa tekstova, a ne prepisivani iz drugih rječnika, da će rječnik sadržavati najfrekventnije kolokacije i frazeme hrvatskoga jezika i njihove turske ekvivalente te da valjan turski rječnik čija bi lijeva strana bila neki od južnoslavenski jezika do sada nije napisan! Kad pišete hrvatsko-engleski rječnik, na raspolaganju vam je mnoštvo već objavljenih rječnika, iako ni to nije jamstvo da će vaš biti dobar ili najbolji. U poslu koji radim ja sam, nažalost, prvi.

Što se struke tiče, Sarajevo je u to vrijeme bilo vodeći orijentalistički centar ne samo u Jugoslaviji, nego i u regiji. Arabistički, turkološki i osmanistički radovi iz sedamdesetih i osamdesetih godina prošloga stoljeća, među kojima se mnogi i danas smatraju značajnim znanstvenim prilozima, nastajali su ili su objavljivani u Sarajevu, u Prilozima za orijentalnu *filologiju* i posebnim izdanjima Orijentalnoga instituta, odnosno u izdavačkim kućama "Svjetlost" i "Veselin Masleša".

Na rječnicima nerijetko radi čitav tim stručnjaka, no vi ste u ovom mukotrpnom poslu već duže vrijeme sami. Kako je to godinama lutati nepreglednim labirintom riječi? Osjećate li se katkad zatočenikom u toj "tamnici jezika", da parafraziram Jamesona?

Ta je metafora umjesna i njome se dobro može opisati stanje jednoga leksikografa. Ponekad mi se čini da zapravo ne čitam tekstove na turskom jeziku, nego da u njima lovim meni nepoznate kolokacije, frazeme, nove riječi, neologizme, nova značenja, novu ili neobičnu uporabu neke riječi u kontekstu i slično. No to je samo površinska manifestacija spomenute opsjednutosti riječima. Ona dubinska proizlazi iz lijeve, hrvatske strane rječnika, na čija pitanja ne možete uvijek jednoznačno odgovoriti: koji bi leksik trebao sadržavati rječnik, u kojem opsegu, za koju namjenu, do koje razine ići u razradi semantičkih grozdova i je li sve podjednako važno. A uvijek vam se čini da jest, da uza sve recentne riječi i pojmove iz politike, gospodarstva, društva, informatike, tehnologije, medicine, genetike i svega drugoga neizostavno morate imati i riječi poput *trklja* ("motka uz koju se penje grahorica ili loza, pritka"), iako niste sigurni hoće li ikada ikome ustrebati.

Osim lingvističkih i filoloških istraživanja zaokuplja Vas još jedna vrlo specifična kulturnopovijesna tema: bosanski franjevci u vrijeme osmanske uprave i njihovi doticaji s turskom kulturom. Baveći se njihovim turkološkim radovima istražujete jedan prilično rubni, zanemaren segment kulturnog naslijeđa osmanske Bosne. Kakav je pogled na osmansku baštinu iz pozicije tih "drugih", nemuslimanskih žitelja Osmanskog Carstva? Kakve priče o Turcima i Bosni pripovijedaju zaboravljeni spisi u Plehanu, Fojnici, Kraljevoj Sutjesci…?

Općenito uzevši, franjevački stav prema drugim dvjema konfesionalnim i etničkim zajednicama u Bosni i Hercegovini, pravoslavnoj i muslimanskoj, nije se razlikovao od stava koje su te zajednice imale prema franjevcima. Sve tri su se zatvarale u imaginarne granice i razvijale *svoj* način mišljenja i prosuđivanja o događajima presudnim za samoodržanje te zajednice. Koliko god su bosanski muslimani bili inkorporirani u osmansko društvo i osjećali se njegovim dijelom i privilegiranim slojem toga društva, toliko su katolici i pravoslavci imali odmaka, zazora i rezervi prema njemu. Franjevački izvori, ponajprije ljetopisi, vrlo često govore o nepovjerenju prema institucijama države, posebice prema bosanskim namjesnicima i sudovima. Pa ipak, negativne atribucije *nikada* se ne pripisuju sultanu, nego u pravilu muslimanima s kojima su dijelili isti jezik i isti životni prostor. Pitanje je dakle hoćemo li takav njihov stav smatrati "pogledom na osmansku baštinu iz pozicije *drugoga*", ili pak pogledom na bosanske prilike iz pozicije *domaćega* koji je u podijeljenom društvu bio doveden u poziciju *drugoga* i *drukčijega*.

Dugi niz godina bavite se proučavanjem tzv. bosanskog turskog jezika. Na tu ste temu upravo dovršili knjigu koja će uskoro izaći na engleskom jeziku kod uglednog izdavača u Istanbulu. O čemu govorite u svojoj novoj knjizi?

U knjizi "The Turkish Language in Ottoman Bosnia" tragam za odgovorima na dva zanimljiva i nimalo laka pitanja: tko je govorio turski u osmanskoj Bosni i o kakvom je turskom jeziku riječ. Istraživanje se pokazalo vrlo zahtjevnim zbog toga što su se europski putnici rijetko, usputno i šturo osvrtali na raširenost turskoga jezika u Bosni, ali i zbog kompleksnosti problematike. Zbog pomanjkanja izvora ponegdje je, nažalost, izostala slojevitija analiza jezičnoga stanja, odnosno navodne bosansko-turske "dvojezičnosti" koju neki znanstvenici spominju u svojim radovima. Tek nam 19. st. donosi pouzdanije podatke o gotovo zanemarivoj zastupljenosti turskoga jezika u Bosni, kao i prve latinične tekstove na kojima se mogu analizirati njegove jezične karakteristike koje se ne mogu odčitati iz onodobnih turskih tekstova pisanih arapskim pismom. Čitateljima će možda biti zanimljiv podatak da su autori tih rukopisa bosanskohercegovački franjevci, koji su u svojim školama učili turski jezik kao obavezan predmet, kako bi neposredno mogli komunicirati s vlastima i braniti svoje interese na šerijatskim sudovima ili čak na Porti.

Pored znanstvenih radova bavite se i književnim prevođenjem. Prijevodi romana turskoga nobelovca Orhana Pamuka, koje potpisujete samostalno ili u suradnji s mlađim kolegama, otvorili su novo poglavlje u hrvatskoj prijevodnoj književnosti: zanemarimo li sporadične prijevode s turskog koji su izlazili u Zagrebu između dva svjetska rata, ovo je prvi put da se na hrvatski sustavno prevode djela iz moderne turske književnosti. Samo u zadnjih deset godina objavljeno je gotovo 30 naslova. Kako tumačite tako dobar prijem turske književnosti posljednjih godina?

Zanimanje za suvremenu tursku književnost ne samo kod nas, nego i u svijetu, počinje s usponom Orhana Pamuka. To je činjenica koju nitko ne može poreći, čak ni oni nacionalistički krugovi u Turskoj koji ga na sve načine nastoje politički diskvalificirati. Zahvaljujući Pamuku čiji je roman "Zovem se Crvena" kod nas tiskan u nevjerojatno visokoj nakladi (prvo izdanje prodano je u 10.000 primjeraka, a čini se da je i drugo rasprodano), mogli su na hrvatsko tržište ući i drugi pisci. Sudeći po oglednim rezultatima čitanosti knjiga u Hrvatskoj u 2013. godini, koje je obradio kolega Neven Ušumović koristeći Sustav Zaki (najraširenija aplikacija za katalogizaciju i cirkulaciju knjižničnog fonda u Hrvatskoj), broj posudbi najčitanijih naslova dopušta nam zaključak *da turska književnost danas spada među čitanije nacionalne književnosti u Hrvatskoj*! Među turskim piscima Orhan Pamuk je, dakako, na prvome mjestu, a slijede ga spisateljice Elif Şafak, Ayşe Kulin i Ayfer Tunç koje, po mome mišljenju, nikada ne bi doživjele veći uspjeh u inozemstvu da im taj prodor nije omogućio Orhan Pamuk. Pojačano zanimanje za Tursku, njezinu književnost i kulturu potaknule su i turske televizijske serije koje su nam u Hrvatsku "dovele" i dvije knjige o Sulejmanu Veličanstvenom, obje prevedene s engleskoga.

Koliko su po Vašem sudu književna djela uspjela izmijeniti dominantne predodžbe domaćeg stanovništva o Turcima?

Odgovor na vaše pitanje počet ću pojašnjenjem gore izrečenog zaključka da turska književnost danas spada među čitanije nacionalne književnosti u Hrvatskoj. Naime, Neven Ušumović utvrdio je da je svaki od spomenutih pisaca u 2013. godini imao između 900 i 1500 posudbi po knjizi. Ukupno gledajući, riječ je o skromnome broju čitatelja. Poznat vam je podatak da se preko 95% studenata upiše na studij turkologije, a da prije toga nisu pročitali ni jedan turski roman, čak ni djelo nobelovca Pamuka.

Nisam siguran da književna djela

Franjevački izvori, ponajprije ljetopisi, vrlo često govore o nepovjerenju prema institucijama države, posebice prema bosanskim namjesnicima i sudovima. Pa ipak, negativne atribucije *nikada* se ne pripisuju sultanu, nego u pravilu muslimanima s kojima su dijelili isti jezik i isti životni prostor. Pitanje je dakle hoćemo li takav njihov stav smatrati "pogledom na osmansku baštinu iz pozicije *drugoga*", ili pak pogledom na bosanske prilike iz pozicije domaćega koji je u podijeljenom društvu bio doveden u poziciju *drugoga* i *drukčijega*.

mogu mijenjati ustaljene predodžbe o bilo kome, pa ni o Turcima, jer relativno malen postotak stanovnika Hrvatske čita knjige. Osim toga, ljubitelji književnosti prosvjećeniji su sloj stanovništva pa vjerojatno mnogi od njih ni ne boluju od općih mjesta i negativnih predrasuda. Problem su "ljudi jedne ili nijedne knjige" jer takvi sve znaju i o svemu imaju "svoje" mišljenje. Pritom im ne pada na pamet da bi morali *misliti* kako bi imali pravo na mišljenje te da bi morali puno čitati kako bi mogli *misliti*. Rekao bih stoga da su rušenju stereotipa Hrvata o Turcima najviše pridonijele televizijske serije. Vjerujem da su mnogi naši budući studenti upravo revnosni gledatelji turskih sapunica.

Studij turkologije koji ste utemeljili 1994. uskoro će proslaviti dvadesetu obljetnicu. Što se promijenilo u odnosu javnosti prema turkologiji kao znanstvenoj disciplini? Ima li pomaka?

Promijenilo se mnogo toga najprije u odnosu Hrvata prema Turskoj i Turcima, a potom i u svemu ostalome. Taj recepcijski pomak prema pozitivnome odigrao se nevjerojatno brzo, u samo dva desetljeća. Impuls koji je pokrenuo te promjene zasigurno treba tražiti u uspostavi i razvoju političkih odnosa između Republike Hrvatske i Republike Turske, a sve ostalo – utemeljenje turkologije, veliko zanimanje za studij, trijumfalni dolazak turskih književnika u Hrvatsku preko prijevoda s turskoga jezika, pojava turskih serija na našim televizijama, gostovanje turskih pisaca na Sajmu knjiga u Puli, prenapučeni turistički aranžmani u oba smjera itd. – sve je to proisteklo iz tih odnosa.

U proteklih dvadeset godina zagrebačka se turkologija uspjela razviti u respektabilan studij na Sveučilištu u Zagrebu, ali i u turkološki centar poznat u međunarodnim razmjerima, u kojemu su održana i dva velika međunarodna turkološka kongresa. Naši istaknuti profesori objavili su u inozemstvu vrijedne knjige i članke i postali članovima važnih stručnih i znanstvenih institucija, tijela, uredništava u inozemstvu, a dobitnici su i prestižnih inozemnih nagrada za svoj znanstveni i stručni rad. Vjerujem da se ni jedan novoutemeljeni studij u Hrvatskoj ne može pohvaliti takvim uspjehom u razdoblju od svega dvadeset godina.

Turci su u Hrvatskoj ostali više od dva stoljeća, pa ipak, čini se da je osmanski sloj hrvatske povijesti najmanje istražen. Ilirsko ili rimsko naslijeđe Hrvatska s ponosom ističe kao dio vlastite baštine, austrougarsko i mletačko također, no s osmanskim se izgleda i dalje spori. Zašto je još uvijek tako? Otkuda toliko elementarnih nepoznanica kad su Turci u pitanju i ima li nade da se u dogledno vrijeme takav stav promijeni?

Točno, s recepcijom nasljeđa osmanske provenijencije još uvijek ima problema. Zazor prema tom nasljeđu, koji se katkad osjeća unatoč svemu o čemu sam govorio, proistekao je iz redukcionističke teze o kršćanskim temeljima europske civilizacije i kulture, u kojoj su Hrvati do Prvoga svjetskog rata participirali kao dio velikih carstava (Ugarskog, Austrijskog, Austrougarskog). Sve što se nije uklapalo u spomenutu vjersko-ideološku shemu smatrano je nehrvatskim i stranim čak i kad je nastajalo u današnjoj Hrvatskoj (u područjima koja su nekoć bila pod osmanlijskom vlašću), pa čak i onda kad su, kako je lucidno primijetio dr. sc. Zlatko Karač s Arhitektonskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, *islamske vjerske i profane građevine u dalmatinskom zaleđu gradili hrvatski majstori od hrvatskoga kamena*. Taj se antiturski narativ nije mijenjao ni u razdoblju prve i druge Jugoslavije jer je u osmanskim i turskim temama dominirala srpska historiografija. Objektivno gledajući, u Hrvatskoj se odnos prema osmanskom nasljeđu korjenito nije mogao mijenjati i zbog toga što do 1994. godine nije ni postojao studij turkologije. Danas je situacija posve drukčija jer su pod mentorstvom prof. Moačanina na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu već stasali hrvatski povjesničari-osmanisti koji su usporedo studirali povijest i turkologiju.

Kako komentirate priče o novom turskom "neoosmanizmu" i imperijalnim težnjama aktualne turske politike na Balkanu na početku 21. stoljeća?

Turska ima plan osnažiti politički, gospodarski i kulturni utjecaj na prostoru povijesne Rumelije, ali ta težnja nije ništa manje legitimna od sličnih inicijativa drugih zemalja da uspostave regionalnu suradnju. Činjenica da Turska u ovome trenutku pokreće i forsira tu suradnju zbog gospodarskoga prosperiteta ne čini je a priori "nametljivom" ili "nasilnom", premda se ponegdje doživljava i kao takva. Sudeći po nekim reakcijama javnosti u susjednim zemljama, vjerojatno bi nastupi jednog dijela turske političke elite mogli biti suptilniji s obzirom na povijesne reminiscencije, ali smatram da se nitko ne bi trebao osjećati uznemirenim ako Turska želi obnoviti neki osmanski spomenik i predati ga na uporabu zemlji u kojoj se on nalazi. Svaka je suradnja obostrana i nitko je nikome ne može nametnuti. ■

zoon politikon

Piše: **Faris Nanić**

Košmar iz budućnosti ili stvarnost sadašnjosti: **Dosta je gospodo SELJACI!**

Stvarnost je negdje drugdje. Leži upravo u, i izvana primijećenoj, aroganciji hrvatskih i srpskih političara, povjesničara, novinara, pisaca, profesora koji zemlju Bosnu, koja se povijesno smjestila i razvijala između njih, umjesto kao poželjnu tampon zonu svojih nesporazuma i velikodržavnih projekata, ciklusa osveta i podmirenja računa, tretiraju kao svoju pokrajinu ili barem, dio nje smatraju ekskluzivnm teritorijem svojih glavnih etničkih konstituenata čiji pripadnici žive u Bosni, odnosno odnedavna se takvima ćute.

Zamislite da se nalazite u bliskoj budućnosti, u Hrvatskoj, na brdovitom Balkanu, a u Evropskoj uniji. Kriza je, demonstracije, štrajkovi su gotovo svakodnevni, a caruje sve veća nezaposlenost. Primjetna bijeda te populizmi raznih vrsta dominiraju informacijskom domenom i vašim životima. Politička kriza uzela je maha, dobrano potpomognuta sve težom ekonomskom depresijom. I vi ste jedna od osoba pogođenih gotovo svim aspektima krize i kodomena ste terora informacija kojima ne možete više odrediti vjerodostojnost, a još manje istinitost.

Zamislite potom situaciju u kojoj gradonačelnik glavnog grada neke od susjednih država na jednom relativno gledanom regionalnom TV kanalu, odnosno digitalnoj mreži, izjavi kako ovakva krizna Hrvatska mora doživjeti reorganizaciju i ustavne promjene koje će garantirati teritorijalni preustroj koji će omogućiti jednoj malobrojnijoj etničkoj zajednici da tako ostvari svoja prava na političku zastupljenost te predloži i kako – formiranjem političkog entiteta na području nekoliko županija, gdje pripadnici te manjine čine ili su činili većinu 1991. godine.

Zamislite onda da bivši predsjednik jedne od susjednih država ponudi ovako nestabilnoj Hrvatskoj plan teritorijalnog preustroja s više višeetničkih cjelina i to prezentira Evropskoj uniji i međunarodnoj zajednici.

Zamislite da premijer jedne od susjednih država dođe u službenu posjetu Hrvatskoj, pogođenoj nemirima i protestnim okupljanjima, i to u Rijeku, pri tomu zaobišavši Zagreb, te, iako s dobrosusjedskim namjerama i ponudama, tamo pohodi prostorije jedne od nacionalističkih stranaka jedne malobrojnije etničke zajednice u Hrvatskoj, gdje mu pred kamerama pokažu križ/krst/polumjesec oštećen u nedavnim rasističkim, a zapravo socijalno uzrokovanim divljanjima navijača NK Prvoborac, na primjer, koji su organizirano, kao pripadnici brojnijeg naroda prešli Riječinu i došli praviti nerede u mirnom, istočnom dijelu Rijeke, pretežito monoetničkom.

Zamislite, na koncu, predsjednika neke od susjednih država kako na noge u "državnički" posjet dolazi jednom županu koji ga voda po grobištima pripadnika svoga naroda, nekima vrlo sumnjiva statusa i porijekla, a on na kraju tom županu, na klaviru odsvira neku "našu", domaću, za dušu razgaliti, na primjer "Ti si žena druga mog" Tome Zdravkovića. Dok mediji s obje strane izvještavaju o susretu dva državnika.

Pokušajte si predstaviti kako zamjenik premijera jedne od susjednih država, dok u ovako neodrživoj Hrvatskoj traju ponekad i nasilni socijalni nemiri, pozove sebi dragog i odanog župana i nakon sastanka izvijesti zainteresiranu javnost kako je obaveza njegove zemlje da štiti tu županiju. Ili, mislite još huđe, još luđe. Da isti vice premijer pozove predsjednika političkog entiteta, nastalog spajanjem dijelova teritorija nekoliko županija koji je jamac opstanka malobrojnije etničke zajednice u Hrvatskoj iizjavi, nakon bilateralnog sastanka, kako je obaveza njegove zemlje zaštita integriteta baš tog političkog entiteta, a ne čitave susjedne mu države.

Naš i strani pik zibneri

Ne možete? Jasno da ne možete. Dok se tako u strahu za vlastitu zemlju, kao u noćnoj mori preznojavate, ogorčeni kao lojalni građani svoje zemlje, patrioti - stanite na časak. Razbudite se i ovu suludu maštariju iz budućnosti transponirajte u vrijeme sadašnje, a izmišljene državne dužnosnike neodredivih zemalja asocirajte s jednom od dviju poznatih državnih zastava. Dok oni tako ne postanu srbijanski i hrvaćanski državni dužnosnici. Pa se redom podsjetite da ste to već negdje, nedavno, vidjeli ili čuli. Imate li možda osjećaj deja vu-a?

Napregnite malo moždane vijuge i prokrčite avenije sjećanja i redom će vam se ukazivati prilika izvjesnog Milana Bandića, pa stanovitog Stipe Mesića, zatim nekog Zorana Milanovića, i nešto

viđenijeg Ive Josipovića te na koncu i besprizornog Aleksandra Vučića. Jer su ti likovi, ta gospoda baš to, opisano na početku i učinili. Ne u Hrvatskoj, ne u Srbiji, već u Bosni i Hercegovini. Taj je deja vu potpuno stvaran i jednako toliko nevjerojatan. Odnosno, nevjerojatan je i nezamisliv za Srbiju i Hrvatsku jer je neprihvatljiv moralno, politički, diplomatski i po mjerilima elementarnog ukusa i kućnog odgoja. Predstavlja flagrantno miješanje u unutarnje stvari druge države, pa se lideri ostalih zemalja u regiji i Evropi to libe učiniti.

Svoga, sve tanjeg obraza radi. No, taj je obrazac, nažalost, potpuno normalan za Bosnu i Hercegovinu, gdje baš svatko iz susjedstva misli da može učiniti ili reći pokoju o unutarnjem uređenju, političkom sistemu, individualnim i kolektivnim pravima njezinih stanovnika, pa makar bila i elementarno glupa. Za razliku od svojih regionalnih i evropskih kolega, hrvaćanski se i srbijanski "lideri" ne libe istoga i djelatno doprinose produbljivanju podjela i etničkoj homogenizaciji i etnoteritorijalizaciji koja nema nikava utemeljenja u povijesti, a bogme ni u zdravom razumu.

Da ti naši pik zibneri nisu usamljeni u svojim pregnućima, svjedoči i najnoviji kratkotrajan politički favorit slobodnoga svijeta – pučistički ukrajinski "premijer" Arsenij Jacjenjuk. Taj je sirotan nedavno pokušao održati "predavanje" navodno neupućenima na Zapadu o U-Krajini i njezinoj borbi za slobodu koja, naravno, počinje i završava euroatlantskim integracijama. Da bi što vjernije dočarao situaciju, prošlost, sadašnjost i budućnost U-Krajine, a posebice geopolitičku realnost i tendencije, neupućenom američkom i evropskom recipijentu njegovih predavanja uprizorio je jednu političku kartu. Na toj karti sve su zemlje lijepo narisane, od U-Krajine do EU-nije. Negdje posred toga dirljivog prikaza, ukrašenog žutim evropskim zvjezdicamaiz dubokog sna napaćena ukrajinskog naroda, ustobočila se jedna jako, jako proširena postojeća, samostalna, suverena i međunarodno priznata članica U-nije, Horvatija, kako ju on okrsti. Oko nje Mađarska, Rumunija, čak i Albanija... Ali nigdje Slovenije, Bosne niti Srbije. A bogme niti Crne Gore i Makedonije. On je novi, pa nije znao, reći će njegovi apologeti. Podvališe mu njegovi, dobro zamaskirani proruski suradnici, vriskat će njegovi partijski gauleiteri.

No, stvarnost je negdje drugdje. Leži upravo u, i izvana primijećenoj, aroganciji hrvatskih i srpskih političara, povjesničara, novinara, pisaca, profesora koji zemlju Bosnu, koja se povijesno smjestila i razvijala između njih, umjesto kao poželjnu tampon zonu svojih nesporazuma i velikodržavnih projekata, ciklusa osveta i podmirenja računa, tretiraju kao svoju pokrajinu ili barem, dio nje smatraju ekskluzivnm teritorijem svojih glavnih etničkih konstituenata čiji pripadnici žive u Bosni, odnosno odnedavna se takvima ćute.

Korak je to samo do stupnja arogancije koja negira postojanje i povijest cijeloga naroda koji je najbrojniji u Bosni, a čiji pripadnici žive i u Hrvatskoj i u Srbiji, do sve glasnijih zazivanja njezine podjele između Srba i Hrvata jer oni treći ne postoje. Ovomu svjedoče i potpuno otvorene izjave, bez rezerve ili ograde, čak i nastavnika u hrvaćanskom obrazovnom procesu, predavača hrvatskog jezika i književnosti, kako su Bošnjaci izmišljen narod, pa se Bosnu i Hercegovinu treba dijeliti između valjda "neizmišljenih" Srba i Hrvata. Kada se malobrojni i bojažljivi bosanski i bošnjački javni poslenici, najrjeđe jako uplašeni historiografi, pobune, suprotstave i pokušaju prezentirati malkice drukčiju sliku stvarnosti, onu bližu istini, nađu se na vjetrometini napada iz svih balkanskih busija, desničarskih i lijevih jugonostalgičarskih. Prvi zamjeraju "neovlašteno" kopanje po nacionalnim ranama prilično rupičaste povijesti, s puno mitova i legendi, a potonji prozivaju za nacionalizam i olako vrše izjednačavanje svih nacionalnih pokreta i ideja. Gdje se tu zagubila istina, nije ni bitno u vremenu u kojem je najvažnije dobro izgledati i atraktivno prikazati, makar i potpunu laž.

Zaklinjući se u u višeetničnost i multikulturalnost, iako je u potonjem slučaju riječ o podvali, bilo bi bolje zvati to interkulturalnošću, Bošnjaci se pridružuju pravljenju etnički "čistih" teritorija i tako se u potpunosti solidariziraju s ekstremnim politikama koje se pretvaraju biti reprezentantima bosanskohrvatskih i bosanskosrpskih interesa.

Quousque tandem

Iznositelje istine i glasne opominjače prozivaju iz busija, iza plotova, ne kontraargumentima, novim dokazima, već prozivanjima po forumima opskurnih internet stranica da usred njihova glavnog grada Zagreba, oni ne-pripadnici njihove nacije (Bošnjaci u Hrvatskoj), kako god obrazovani bili, nemaju pravo o istini govoriti. Istovremeno, potpuno je normalno valjda, da se oni, iako nebitni i opskurni likovi iza internetskih nadimaka, poput zvaničnih dužnosnika matične im države, upliću u sve poslove suverene susjedne države, ali imanje više skrivena negiranja postojanja jednog naroda.

Građanski koncept države koji nije niti nov, niti bi trebao biti nepoznat i takvim podkapacitiranim intelektima, podrazumijeva da građani jedne zemlje, plaćajući porez, imaju pravo participirati u budžetskim sredstvima koja svojim

radom osiguravaju, a koja koriste u manje od desetine iznosa koje godišnje uplaćuju u državni proračun. To nema veze s njihovom nacionalnom ili vjerskom pripadnošću, već samo s građanskom, dakle s državljanstvom. U tom smislu, hrvaćanskim je Bošnjacima glavni grad Zagreb, a ne Sarajevo, kao što je bosanskim Hrvatima glavni grad Sarajevo, a ne Zagreb. Unatoč tomu, i istovremeno, neki od ovih napadača iza busija i plotova, iza taraba i iz pećina, građani druge, one iste susjedne države, Bosne, uživaju u znatno većim iznosima sredstva iz državnog proračuna Hrvatske, a kače se i na državni proračun svoje zemlje koju bi dijelili. Nevjerojatno, u 21. stoljeću, konceptualizacija ideja iz devetnaestog, retardacija u fazi od puna dva stoljeća. Baš evropski. Rezultat je kaos misli, riječi i (ne)djela. Čista shizofrenija.

Nije li vrijeme da se kaže – Dosta, gospodo. Dosta je negiranja Bosne kao povijesne države vjekovnog političkopravnog kontinuiteta, koju tek od austrougarske okupacije zovu i Hercegovinom. Dosta je negiranja njezina najbrojnijeg naroda kojemu je bilo zabranjeno deklarirati se svojim povijesnim, vrlo dobro i dugo dokumentiranim nazivom – Bošnjaci i kojemu je od 1907. bilo zabranjeno svoj jezik nazivati kako je također dobro i dugo dokumentirano – bosanskim. Dosta je laži, historiografskih, medijskih, politikantskih, pučkih i pseudoznanstvenih kojima se zazivaju podjele i negira čitav jedan narod.

Međutim, krajnje je vrijeme i da se kaže dosta bošnjačkoj gluposti, primitivizmu, iskvarenosti, neznanju i sklonosti improvizacijama koji potiču i povećavaju postojeće predrasude prema njima. Dok bujaju ove karakteristike, apatični smo, ništa ne poduzimamo, prepuštamo se sudbini, biramo i na vlast postavljamo sve besprizornije birokrate, sve korumpiranije neznalice, sve lukavije kukavice i sve potkupljivije bezdušnike. Takvima prepuštamo i naše vjekovne i nove institucije prema kojima se oni odnose s istom destruktivnom strašću. Krajnje je vrijeme da sebi priznamo kako smo najodgovorniji za naše stanje, za sve veću pustoš duha.

Kako isto tako, u dobroj mjeri ne razumijemo građanski koncept moderne države, svodeći ga ili na protunarodni ili na nacionalno neosjetljiv, odnosno nadnacionalan, ovisno svrstavamo li se desno ili lijevo od centra. Pa se tako, gdje Bošnjaci čine apsolutnu većinu stanovništva, olako zaboravljaju kolektivna prava pripadnika druga dva naroda, a manjine da se ne spominje, po načelu "mjera za mjeru" jer to isto rade i oni drugi gdje su u većini. Zaklinjući se u u višeetničnost i multikulturalnost, iako je u potonjem slučaju riječ o podvali, bilo bi bolje zvati to interkulturalnošću, Bošnjaci se pridružuju pravljenju etnički "čistih" teritorija i tako se u potpunosti solidariziraju s ekstremnim politikama koje se pretvaraju biti reprezentantima bosanskohrvatskih i bosanskosrpskih interesa. Ali, nije li to i zakonomjerno?

Može li se stvarni građanski koncept države ne reducirati na dva navede-

Za razliku od svojih regionalnih i evropskih kolega, hrvaćanski se i srbijanski "lideri" ne libe istoga i djelatno doprinose produbljivanju podjela i etničkoj homogenizaciji i etnoteritorijalizaciji koja nema nikava utemeljenja u povijesti, a bogme ni u zdravom razumu.

na stereotipa u glavama većine naroda koji uživa slušajući turbo folk i ostvariti se u punini razlikovnosti, slojevitosti individualnih i kolektivnih identiteta i poštivanja istih kada se ne poštuju osnovne regule civiliziranog (a to znači građanskog) društva? U zemlji u kojoj se otima prostor od javnosti i bespravno grade ružne građevine različitih namjena, u zemlji u kojoj su rijeke sve prljavije, a gradovi neizdrživo smrde po industrijskom otpadu jer se ne ulaže u najosnovnije filtere otpadnih kemijskih elemenata u zastarjeloj proizvodnji. U društvu gdje su Bošnjaci, skoro pa nadpolovična većina stanovništva, najviše zaudaraju, i za lijepa i čista vremena, baš gradovi u kojima oni čine najbrojnije stanovništvo – Maglaj, Visoko, Sarajevo, Zenica.

Jeza podilazi od sasma utemeljene pretpostavke o klizanju divljih naselja ružnih kućerina po sarajevskim i brežuljcima i brdima drugih gradova, mahom niklih poslije rata koji tako pompezno nazivaju obrambeno-oslobodilačkim. Obrambeno-oslobodilački svjesne vlasti, zarad prebrojavanja glasova na, sve više, cirkuskim predstavama koje se zovu demokratski izbori, tu divlju i protucivilizacijsku, negrađansku praksu su bez ograde tolerirale, u nekim slučajevima i poticale. Istovremeno, gotovo ništa nisu učinile da se aktivno, financijski pomogne održiv povratak svih prognanih i izbjeglih, ili barem većine njih, čime bi se znatno oslabio pritisak na takvu otimačinu i trajno uništavanje prostora kao jednog od osnovnih javnih dobara, učvršćujući svoju, bošnjačku ili quasi bošnjačku vlast na tako uređenim teritorijima. Nisu, naravno, vlasti koje se prave da predstavljaju Srbe i Hrvate u Bosni, ništa bolje, u mnogomu su i gore, ali zbog manje brojnosti i gustoće naseljenosti, njihovo estetsko nasilje nije toliko bolno vidljivo. Osim možda u Međugorju, ili Doboju, Laktašima.

Nije li vrijeme da se i protugrađanskim, anticivilizacijskim halkama u Bošnjaka, bez obzira iz koje političke partije dolazili, također kaže – Dosta gospodo SELJACI? Nije li vrijeme da ih se podući kako biti građaninom znači prije svega biti nenasilnim, a onda i tolerantnim za svaku moralno utemeljnu različitost, no istovremeno i odlučnim, odgovornim, konsekventnim i posvećenim općem, a ne samo svome dobru. Za uputu u građanski koncept ne trebaju tražiti ništa više, ali niti išta manje od Knjige u koju se zaklinju. Knjige čiji naziv u prijevodu znači Svečitana. Knjige koja im ukoričena, kao mrtva riječ, stoji na najvišim policama i rafovima, pokazuje se namjernicima da svjedoči o svjesnosti civilizacijskih utemeljenja domaćina i doživljava kao nacionalni program, ili pak, sakrivena od očiju posjetitelja, leži u kakvoj mračnoj ladici, a doživljava ju se samo kao ne baš poželjan kulturno-civilizacijski inventar. U svakom se slučaju ne čita.

Da, zaista – Dosta gospodo Bošnjaci! ■

Dražen Franolić i Kamenko Ćulap - zagrebački duet za arapsku lutnju i tarabuku

Franolić svira arapsku lutnju, tzv. oud, a Ćulap je prekusionist koji ga prati na najrazličitijim vrstama istočnjačkih udaraljki. Njihova svirka isključivo je instrumentalna, bazirana prije svega na improvizaciji.

Piše: **Stipe Majić**

Jedinstvena pojava na hrvatskoj glazbenoj etno i jazz sceni duet je Dražena Franolića i Kamenka Ćulapa koji je iza sebe u proteklih šest godina suradnje ostavio dva autorska zapisa na CD-u, ali puno veći broj nastupa od kojih je svaki, mjereno stupnjem glazbene improvizacije, album za sebe. Obojica glazbenika žive i rade u Zagrebu. Franolić je porijeklom iz Biograda na Moru, a Ćulap iz Bosanke posavine koju je napustio uoči rata.

Franolić svira arapsku lutnju, tzv. oud (čitaj 'ud'), a Ćulap je prekusionist koji ga prati na najrazličitijim vrstama istočnjačkih udaraljki. Njihova *svirka* isključivo je instrumentalna, bazirana prije svega na improvizaciji. Sviraju ritmove prostorno ukorijenjene od Balkana do Dalekog istoka, a vremenski gledano obuhvaća se period od izvornog etno zvuka do suvremenosti koja nudi mogućnost šireg uvida u raspon istočnih stilova i melodija. Sviraju vlastite kompozicije uz improvizacije koje se rade u arapskoj glazbi, neke su pak pod utjecajem balkanske glazbe, s tim da su obradili i par sevdalinki. Sviraju na principu indijskih ragi i makama, arapskih skala. U sviranju se nadopunjuju na način da izmjenično stišavaju svoj izričaj dok drugi nudi glazbeno složenu formu. Takvi su i u razgovoru, slični svojim instrumentima, oudist Franolić je tiši i smireniji, Kamenko Ćulap glasniji i emotivniji. Izdali su zajedno dva albuma: autorski album "Bujrum" su snimali godinu dana u Kamenkovoj sobi da bi im ga 2013. godine producirao prijatelj u studiju u Kanadi, a "Česmu" su 2009. godine snimili kao 'live' zapis sa nastupa.

Dražen Franolić, oudist koji u islamu pronalazi povjerenje

Arapska lutnja ili oud je instrument bez pragova koji se svira trzalicom. Ima dvanaest 'čivija', po šest na svakoj strani, na koje se namataju žice, po dvije su uparenih tonova. Za oud nema klasičnih hvatova i akorada, nego se odnos stvara zvukom prazne žice i nekog stisnutog tona. Osnovni štim se, počevši od najdeblje žice i osnovnog tona C, prema najtanjima postavlja na FADGC. Zapad ima dvije osnovne vrste skala, dursku i molsku, dok Arapi imaju ogroman broj skala koje sve kreću od osnovnog tona C, s tim da

svaka skala ima puno polutonova, četvrtinskih i osminki i svaka svoj naziv. Arapska ili perzijska lutnja bez pragova u Iranu i Perziji, gdje je nastala, zove se 'barbat' što znači labud, jer izgled instrumenta iz profila sliči na tu životinju. U arapskom dijelu se zove oud ili 'al oud' što znači drvo. Odatle dolazi u Španjolsku gdje postaje laut, lauta i lutnja kojima se u baroku i renesansi stavljaju najlonski pragovi. Vrat instrumentu u Europi postaje tanji, ali na prstohvatu širi, dok se tijelo smanjuje.

Između dva albuma rađena sa Kamenkom Ćulapom, Franolić je 2011. godine snimio solo album na oudu naziva "Melenkolije". Franolić je laborant na Elektrotehničkom fakultetu (ETF) u Zagrebu. Kaže da mu stalni posao daje slobodu da se bavi glazbom koju voli, bez potrebe da se priklanja komercijalnim trendovima zbog novca. Još kao mladić, a sada je prešao pedesetu, počeo je s gitarom i 'free jazzom', s uzorima kao što su Jimi Hendrix, Jango Reinhardt i Louis Armstrong, a onda se prije 25-30 godina susreo s arapskom lutnjom ili oudom koji ga je još kao klinca privukao kroz filmove, makar nije znao što je to - privukla ga je glazba.

Kasnije se preko gitarista Johna McLauhglina zainteresirao za indijsku glazbu, a preko graditelja lutnji i kolege elektrotehničara iz Zagreba, Alojzija Sedera, susreo s oudom. Franolić za sebe kaže da je išao obrnutim putem, iz 'free jazza' je nakon 25 godina došao do tradicionalne glazbe jer je shvatio da ima više slobode u tradiciji negu u 'free jazzu' koji se "stalno trudi biti slobodan".

Johna Berberiana, poznatog američkog etno glazbenika i istraživača izvorne bliskoistočne etno glazbe, smatra virtuoznim oudistom koji je uspio izgraditi vlastiti muzički svijet. "Razlika između naše i arapske kulture je u tome da je u njih svaki instrumentalist osoba koja gradi svoj svijet, dok je kod nas sve podređeno jednoj istosti. Njihova glazba se više može usporediti s klasičnom glazbom nego s rockom, makar oni nisu klasično obrazovani muzičari. Rock okuplja puno ljudi i nije stvar koja se bavi sama sobom, dok se u ovom izričaju svi više bave sami sobom i svojim instrumentima. Oud je tih instrument koji kad se ozvučava gubi na svojoj čistoći. Idealan je za neku sobu, za 20 do 50 ljudi i komornu, klupsku atmosferu", kaže Franolić.

Rođen u Biogradu na Moru prije 53 godine, bez klasičnog glazbenog obrazovanja, tek brakom sa ženom iz muzičko akademski obrazovane familije, došao je Franolić do glazbene teorije. Ali, teorija mu nije bitna koliko slobodna forma i instrument kojega sada dnevno svira po 5-6 sati. Počeo je nastupati i snimati albume prije 30 godina, bez ambicije da bude poznat i slavan. Shvatio je da od glazbe na oudu ne može živjeti u Hrvatskoj, a odseliliti nije htio, zadovoljavalo ga je 20 do 30 koncerata godišnje. Svirao je na brojnim instrumentalnim festivalima na koje dolaze i međunarodna imena. Bez težnje je da se bavi etno glazbom ili da ga se svrsta u taj žanr, možda iz razloga što se ne bavi etno glazbom sa šireg hrvatskog područja, kao ostatak etno scene. Kaže da mu posao na FER-u s godinama zahtijeva sve manje, a sviranje na oudu sve više vremena. Unatoč svakodnevnoj vježbi na oudu kojega se sam naučio svirati, čini mu se da neće sve stići.

Do ouda je došao preko indijske glazbe koja je "ozbiljnija", u kojoj se uvijek nešto "broji", dok arapska lutnja njeguje veću slobodu, osobnost i individualnost. "Munir Bashir veliki je mađarski udist i jedan je od najvećih. On je Iračanin koji je otišao živjeti u Mađarsku gdje je svirao oud iz jedne potpuno drugačije perspektive, ali je radio u zadanoj formi koju je oslobađao radeći indijske rage, pa čak i perzijsku glazbu. Zatim Farid Al Altrash, Sirijac, izvrstan oudista koji je postao i zvijezda holivudskog filma i pjevač", priča Franolić kad ga se pita za uzore i velikane ovog instrumenta. Franolić kaže da se Iran glazbeno veže na Indiju koja njeguje više tonove, dok Arapi njeguju niže, turobnije i molskije tonove.

"Nisam napravio ime niti u okviru jazz, niti u okviru etno scene, najviše u okviru svog instrumenta. Jazz se u Zagrebu formirao u klubu oko Boška Petrovića, ja sam uspio svirati kod njega tek kad sam prestao svirati jazz i počeo svirati oud", kaže Dražen Franolić koji gitaru ne svira već 25 godina.

"Sviranje instrumenta koji nije uobičajen samo je po sebi problem, manji je problem što on dolazi iz tradicije islama. Cijela kultura islama, muslimanska kultura, jako je bliska čovjeku, barem meni. Bliža mi je kao osobi ta kultura, nego kršćanska, bez obzira što sam kršćanin. Kad vidim muslimana, to mi odmah ulijeva povjerenje. Nije to na nekoj svjesnoj razini, osjećam da su mi ti ljudi u kontaktu prijazniji", kaže Franolić

Na pitanje kojim je putem došao do svog zvuka ouda, preko Bosne ili preko Španjolske, Franolić kaže: "Glazbeno mi je bliža Bosna, makar sam volio i Španjolsku. Sevdalinku volim i sličan

"Koliko god bilo teško i bez nekog kulturnog zaleđa, dešavala se tada među ljudima uljudba i ljudskost. Sad je teže nego je bilo onda, bar što se tiče odnosa među ljudima", priča Ćulap koji pomalo svira i šargijicu. U Bosni je nastupao najviše kao "kudovsko dijete". Svirao je dugo po kulturno-umjetničkim društvima (KUD-ovima) i voli folklor cijelog Balkana. Dok je kao mlad svirao Iron Maiden, slušao je i sevdah, Leb i sol i grupu Smak, preko kojih je ponovno došao do tradicije. "Uvijek se vratiš na tradiciju. Balkanski melos je neiskorišten do kraja, još je ljudima mističan taj Orijent", kaže Ćulap.

je sistem sviranja, ali je danas sve manje sviram. Budući da smo živjeli u Jugoslaviji, važnu ulogu za mene su odigrale Makedonija i Bosna. Bosanski sevdah je melankoličniji u odnosu na španjolsku glazbu koja je dinamičnija i ima više ritma."

"Oud, sitar, saz i lutnja su slični, s tim da tu lutnja najmanje pripada zbog krutosti ostalih instrumenata. Teško bi bilo naći svirača ouda koji bi se mogao prilagoditi ovim drugim sviračima. Lutnjist je najmanje sklon improvizaciji, više čitanju nota. Improvizacija je srž koja je mene zainteresirala za sviranje. U muzici je potrebno izvesti uvijek nešto novo. Nisam obrazovani muzičar i ne radim glazbu s predumišljanjem. Uključivanje gitare u moju glazbu odvelo bi me u nešto sasvim drugačije. Ljudi već dugo sviraju ovu formu (oud i perkusije, op.a.) i zadovoljni su, ne vidim razlog 'filozofirati'", kaže Franolić.

Na pitanje može li Hrvat dobro svirati oud, Franolić kaže da može, da je u nekim stvarima bolji, u nekima gori od izvornih Arapa: "Sve je stvar koliko se čovjek time bavi. Moj nedostatak, u odnosu na nekog Arapa, jedino je u tome što se on tamo rodio i slušao tu glazbu od rođenja. Ja sam tu u zaostatku desetak godina jer sam ipak rano počeo primjećivati tu glazbu. Pitanje je samo tradicije, koliko ona može vidjeti nekog bijelog, žutog ili crvenog da svira, a da ne pripada toj tradiciji. Pitanje je možemo li dopustiti da neki Japanac svira hrvatsku glazbu bolje od Hrvata."

Kamenko Ćulap, udaraljkaš iz Bosanske posavine koji se ne stidi Balkana

"Sviranje instrumenta koji nije uobičajen samo je po sebi problem, manji je problem što on dolazi iz tradicije islama. Cijela kultura islama, muslimanska kultura, jako je bliska čovjeku, barem meni. Bliža mi je kao osobi ta kultura, nego kršćanska, bez obzira što sam kršćanin. Kad vidim muslimana, to mi odmah ulijeva povjerenje. Nije to na nekoj svjesnoj razini, osjećam da su mi ti ljudi u kontaktu prijazniji", kaže Franolić koji svoj odnos prema vjeri definira više kao ateistički.

Kamenko Ćulap i Dražen Franolić sreli su se u dućanu glazbenom opremom u kojem Kamenko radi, gdje su dogovorili prvu svirku i od tada zajedno nastupaju već pet-šest godina. Kamenko Ćulap porijeklom je iz Bosanke posavine, iz mjesta Odžak. Kamenko, za prijatelje Kameni, u Zagreb je došao kao izbjeglica početkom rata u BiH. Uvijek je imao želju odseliti se, kaže, ali ne na ovakav način. Preseljenje u novu sredinu, kao mladiću, omogućilo mu je novi početak. "Koliko god bilo teško i bez nekog kulturnog zaleđa, dešavala se tada među ljudima uljudba i ljudskost. Sad je teže nego je bilo onda, bar što se tiče odnosa među ljudima", priča Ćulap koji pomalo svira i šargijicu.

U Bosni je nastupao najviše kao "kudovsko dijete". Svirao je dugo po kulturno-umjetničkim društvima (KUD-ovima) i voli folklor cijelog Balkana. Dok je kao mlad svirao Iron Maiden, slušao je i sevdah, Leb i sol i grupu Smak, preko kojih je ponovno došao do tradicije. "Uvijek se vratiš na tradiciju. Balkanski melos je neiskorišten do kraja, još je ljudima mističan taj Orijent", kaže Ćulap.

On i Franolić slušali su istu vrstu glazbe, netko je više volio ovog, neki drugog izvođača, a jedan broj njih se neminovno poklapao. Kameni se studiozno počeo baviti udaraljkama prije 8-9 godina, točnije od 2006. godine, kada je počeo raditi na projektu balkanskih ritmova s Nijemcima na kojem je svirao udaraljke, a jedan Beograđanin klarinet. Po povratku u Zagreb upoznao je Indijca oženjenog za Hrvaticu koji je tu boravio dvije godine i kod kojega je svakodnevno učio indijske table. Tehniku indijskih tabli primijenio je i na tarabuke koje svira u duteu s Franolićem, a do tada je za život zarađivao bas gitarom. Kaže da je indijska tabla vrlo kompliciranа ako se ne svira barem 10 godina.

Tarabuka koju svira s Draženom je zapravo arapska tabla: "To je bubanj u obliku pehara, neke su oble, neke ravne, napravljene su od lakših ili težih materijala. Tarabuka je turski izum, ona je inačica arapske table. Tabla na arapskom znači bubanj koji ima visok,

prodoran zvuk. Svira se prstima, postoje arapska i perzijska tehnika, ali ima turskih i arapskih tehnika u kojima se tarabuka svira za ples, a taj osjećaj ushićenja, kad se naježiš, naziva se 'tarab'. Potrebno je dosta tih sitnih tonova koji se sviraju da bi se potaklo na ples. Turci su napravili tarabuku zato što ju je lakše držati među nogama, kao djembe. Perzijski dombek ili zar su preteče tarabuka", kaže Ćulap i dodaje da su Turci proizvodnju činela preselili većinom po svijetu, ali da još uvijek ima majstora u Istanbulu koji mogu dotjerati kupljeni instrument.

"Arapska lutnja ili oud zvuči klasično, kao recital uz kojega se sviraju veliki bubnjevi sa Bliskog istoka, koji su prevelike konstrukcije i od tvrde kože koja se zato ne može previše nategnuti da bi se svirali prstima, zbog čega su uvijek bili bas. Kad su na njih dodali križ koji drži konstrukciju, onda se koža mogla više napeti i onda se moglo svirati prstima. Pojavili su se ljudi koji su na njima počeli svirati neke modernije tehnike, kao Amerikanac Glen Velez", kaže perkusionist Kamenko Ćulap koji je balkanski ritam svirao po navici i prije nego je znao tehniku.

Glazba, koje Kamenko i Dražen izvode, zna im se tek nakon godinu dana sviranja iskristalizirati kroz promjenu ritmova i naglasaka, pa tvrde da im je glazba u stalnom nastajanju. Kamenko je mišljenja da Hrvatska pripada balkanskom kulturnom krugu i da se toga ne treba stidjeti, da je to prije svega način na koji to Zapad vidi, a postoje mnoge sličnosti u mentalitetu. Kaže da su muzičari s Istoka nekad više dolazili u Hrvatsku te da ulaskom u Europsku uniju sve teže dobivaju vize. Hrvatska ima tradicionalo razvijenu kulturnu razmjenu s Istokom; Indijom, Iranom i Pakistanom.

Kamenko je indijsku muziku zavolio kao dijete, dok je Jugoslavija imala jake veze u pokretu nesvrstanih. Kao dječak od četiri godine odlazio je s majkom često u kino. "Žene u Bosni u to vrijeme su bile 'bolesne' za indijskim filmovima i njihovim pjevanjem", kaže Ćulap objašnjavajući da mu indijska i arapska glazba nisu kulturni šok, nego nešto normalno. Kamenko je odrastao

Glazba, koje Kamenko i Dražen izvode, zna im se tek nakon godinu dana sviranja iskristalizirati kroz promjenu ritmova i naglasaka, pa tvrde da im je glazba u stalnom nastajanju. Kamenko je mišljenja da Hrvatska pripada balkanskom kulturnom krugu i da se toga ne treba stidjeti, da je to prije svega način na koji to Zapad vidi, a postoje mnoge sličnosti u mentalitetu. Kaže da su muzičari s Istoka nekad više dolazili u Hrvatsku te da ulaskom u Europsku uniju sve teže dobivaju vize. Hrvatska ima tradicionalo razvijenu kulturnu razmjenu s Istokom; Indijom, Iranom i Pakistanom.

u multikulturalnom društvu; u Odžaku je bilo Hrvata, Srba, Bošnjaka, Roma, Židova, Albanaca i Arapa koji su dolazili iz Sirije kao doktori u sklopu razmjene nesvrstanih država.

"Saz je turska šargija koja se svira uz sevdalinke, a na posavsku šargiju koju sviraju Hrvati, najviše braća, svira se izvorna, autohtona posavska muzika. To se u Posavini naziva izvornom muzikom jer se svira samo tamo. U paru idu violina, šargija i pjevanje, uvijek dvoglasno i uvijek braća. U Bosni, kao i na većini Balkana, ljudi život ne mogu zamisliti bez muzike, u Hrvatskoj ona nije toliko potrebna, ljudi mogu zamisliti život bez muzike. U Bosni i Srbiji financijsko stanje je lošije, ali tamo muzičari bolje žive nego ovdje. Malo su plaćeni, ali stalno sviraju", tvrdi Odžačanin Ćulap.

Franolić kaže da dominantne emocije koje prenosi oud najviše zavise o slušatelju i o tome kako glazba utječe na njega: "Oud je fin, nježan instrument i tako ga treba svirati. On obuhvati osobu, ali u malom prostoru i treba mu malo više vremena."

Kamenko Ćulap kaže da oud njemu zvuči sakralno, tvrdi da je Franoliću to teže prepoznati jer on taj instrument svira. Nadopunjujući se, obojica opisuju emocije ouda: "Oud poziva na smirenost i pozorno slušanje, zvuči drevno, to je promišljena muzika kompleksne građe, zahtijeva zrelost od slušatelja, on je vrsta naracije. Oud napravi atmosferu kao paukovu mrežu koja djeluje na slušatelja koji se daje."

"Teško bi bilo reći čiji je album, on je zajednički nastao", kažu svirači koji u svojoj svirci kreću u jednom ritmu i tonalitetu kako bi napravili atmosferu, onda slijede izmjene svirača u kojima jedan svira minimalno dok drugi izvodi kompliciranije stvari. Sviraju često taksim, u prijevodu 'sloboda', način sviranja u kojem oudist i bubnjar sviraju zajedno u istom ritmu, onda oudist izlazi iz ritma, a bubnjar u njemu ostaje. U jazz klubovima obojica vole svirati istovremeno, a tvrde da žene više vole melodičnu, opuštenu atmosferu. Veliki broj Bosanaca voli njihovu glazbu, posebno kad čuju "Stade se cvijeće rosom rositi", "Eminu" ili "Akšam geldi" Himze Polovine koja Draženu i Kamenku po dugačkoj frazi odgovara kao tema. Franolić kaže da njihovu glazbu više percipiraju žene na koje utječu serije koje zadnjih godina gledaju na televiziji. Svirali su jednom prigodom u crkvi u okolici Bjelovara, na svadbi etnologa iz Bosanske posavine. Svećenik je u početku bio malo zabrinut, u strahu da će svirati orijentalne ritmove neprikladne za katoličku crkvu. Dok su ulazili mladenci, duet je zasvirao svoju kompoziciju "Jasmin" koja govori o ljepoti i mirisima. Svećenik je na kraju vjenčanja bio oduševljen. ■

Riječ, pismo, slika:
Iz riznice Orijentalne zbirke Arhiva **Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti**

U javnim ustanovama Republike Hrvatske nalaze se tri kolekcije arabičkih rukopisa. Hrvatski državni arhiv u Zagrebu ima malu ali iznimno vrijednu Zbirku Ottenfels s dvadeset i pet kodeksa. Među njima je minijaturama ukrašen rukopis Šahname, Knjige kraljeva, iz 1573. godine, među znalcima perzijske umjetnosti poznat kao "zagrebačka Šahnama". U Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici pohranjena je zbirka sarajevske obitelji Muhibić sa 164 kodeksa.

Piše: **Tatjana Paić-Vukić**

Knjiga pisana arapskim pismom stara je gotovo koliko sama islamska civilizacija. Najraniji sačuvani fragmenti rukopisâ Kur'ana potječu iz 7. stoljeća, prvoga stoljeća po muslimanskom kalendaru. Širenjem islama prenosila se tradicija rukopisne knjige u Perziju, središnju Aziju, na Indijski potkontinent i azijski jugoistok, te na zapad preko sjeverne Afrike do Sicilije i Iberskog poluotoka. Knjigama se trgovalo i duž transsaharskih ruta s čvorištem u Timbuktuu, gradu i danas poznatom po bogatim zbirkama arapskih kodeksa. Osmansko Carstvo svojim će osvajanjima od 14. stoljeća širiti islamsku kulturu knjige i na prostore Balkana.

Knjige nisu samo prenosile znanstvene, vjerske, književne i svakovrsne druge tekstove služeći kao udžbenici, priručnici, pjesničke zbirke, ljekaruše, molitvenici. U njima su se očitovali osobit odnos muslimana prema arapskom pismu kao pismu Kur'ana i želja za iskušavanjem njegovih dekorativnih mogućnosti kroz razvoj kaligrafije, najcjenjenije vizualne umjetnosti islamskoga svijeta. Shvaćanje kodeksa kao cjelovitog umjetničkog djela izrazilo se i u ukrašavanju stranica nefiguralnim iluminacijama, ponekad i minijaturama, te u vrhunskom knjigoveškom umijeću. Govoriti o arabičkim kodeksima stoga znači govoriti o vjerskoj, društvenoj i intelektualnoj povijesti naroda koji su ih stvarali, a ujedno o zadivljujućoj knjižnoj umjetnosti – spoju arapskog pisma, likovnog ukrasa i dekorativnog uveza.

U javnim ustanovama Republike Hrvatske nalaze se tri kolekcije arabičkih rukopisa. Hrvatski državni arhiv u Zagrebu ima malu ali iznimno vrijednu Zbirku Ottenfels s dvadeset i pet kodeksa. Među njima je minijaturama ukrašen rukopis *Šahname*, Knjige kraljeva, iz 1573. godine, među znalcima perzijske umjetnosti poznat kao "zagrebačka Šahnama". U Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici pohranjena je zbirka sarajevske obitelji Muhibić sa 164 kodeksa, jedna od rijetkih privatnih zbirki rukopisa iz osmanske Bosne koje su se u cijelosti sačuvale.

Najbogatija je Orijentalna zbirka Arhiva Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, koja se ovom izložbom predstavlja javnosti. Sa svojim fondom od 2100 kodeksa u kojima je

više od 3300 cjelovitih djela i fragmenata među najvećim je zbirkama arapskih rukopisa u jugoistočnoj Europi. Kodeksi datiraju od 13. do 19. stoljeća i u njima su prepisana djela na trima velikim jezicima islamske civilizacije – arapskom, osmanskom turskom i perzijskom. U Zbirci se čuvaju i spomenici alhamijado pismenosti; to su većinom nabožne i ljubavne pjesme te vjeronaučni tekstovi na južnoslavenskim jezicima ili na albanskome, zapisani arabicom.

Rukopisi napisani i/ili prepisani u osmanskoj Bosni i Hercegovini posebna su vrijednost Akademijine zbirke. U njoj se čuvaju primjerci djela Bošnjaka iz dogmatike, vjerskog prava, historiografije, logike, arapske gramatike i stilistike, umjetničke proze i poezije. Među autorima su Hasan Kafi Pruščak, Hasan Kaimi, Mustafa Ejubović zvan šejh Jujo, Muhamed Allamek, Muhamed Čajničanin i Fevzi Mostarac. Još veću skupinu kodeksa čine oni koje su izradili poznati i anonimni bosanski prepisivači, neki od njih vrsni kaligrafi.

Vrijednu skupinu izvora za lokalnu povijest čine osobne bilježnice raznovrsna sadržaja, *medžmue*, koje sadržavaju ljetopisne zapise, nekrologe, izvatke iz pročitanih djela, stihove, recepte i druge sadržaje koje su vlasnici smatrali vrijednim zapisivanja. U njima se znaju naći i prijepisi povijesnih dokumenata čiji su originali izgubljeni.

U Zbirci se čuva i nekoliko kodeksa s djelima napisanim ili prepisanim u hrvatskim krajevima pod osmanskom vlašću. Malo je izvora po kojima se može suditi o opsegu spisateljskog i prepisivačkog djelovanja u urbanim središtima osmanske Slavonije ili dalmatinskoga zaleđa, no sigurno je da rubni položaj i prvenstveno obrambena uloga pograničnih gradova nisu pogodovali procvatu znanosti i književnosti. Arabički rukopisi nisu se sačuvali na tim prostorima poslije prestanka osmanske vlasti, ali su neki pri povlačenju muslimanskoga stanovništva preneseni u Bosnu i ondje poslije pribavljeni za Orijentalnu zbirku. Među njima je i primjerak arapskog djela đakovačkog muftije koji se može vidjeti na ovoj izložbi te rukopisi iz Knina, Sinja i Imotskog. ■

Ulomak iz kataloga
izložbe *Riječ, pismo, slika*

Od 12. do 31. svibnja 2014. u Zagrebu u dvorani Strossmayerove galerije starih majstora Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, javnosti su bili predstavljeni odabrani rukopisi Orijentalne zbirke Akademijina Arhiva. Izložbu pod nazivom "Riječ, pismo, slika", organizirali su Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Institut Yunus Emre iz Republike Turske. Orijentalna zbirka Arhiva HAZU, utemeljena 1927. godine, među najvećim je zbirkama arapskih, osmanskih turskih i perzijskih rukopisa u jugoistočnoj Europi. U njezinom je fondu 2100 kodeksa koji datiraju od 13. do 19. stoljeća, a nabavljeni su u Bosni i Hercegovini, Kosovu, Sandžaku i Makedoniji. Osim rukopisnih knjiga, u Zbirci se čuva i 760 osmanskih isprava – sultanskih i vezirskih naredbi, sudskih rješenja, kupoprodajnih ugovora i privatnih pisama. Kodeksi Orijentalne zbirke sadržavaju tekstove iz različitih znanstvenih disciplina i književnih žanrova. Tu su prijepisi Kur'ana, djela iz islamskih vjerskih znanosti, arapske gramatike, stilistike i retorike, osmanska, arapska i perzijska umjetnička proza i poezija, brojni rječnici, te djela iz historiografije, geografije, astronomije, astrologije, medicine i okultnih znanosti. Posebna su vrijednost fonda primjerci djela bosanskih pisaca iz osmanskoga doba, nekoliko kodeksa nastalih u hrvatskim gradovima pod osmanskom vlašću, te osobne bilježnice raznovrsna sadržaja. Izložba se održala u godini u kojoj su na temelju Protokola o suradnji Akademije i Instituta Yunus Emre stručnjaci iz Republike Turske digitalno snimili sve rukopise Zbirke, čime je u vrlo kratkom vremenu učinjen krupan korak prema njihovoj lakšoj dostupnosti i očuvanju. Izložbu su pratili katalozi na hrvatskom, turskom i engleskom jeziku, a njezinu realizaciju novčano su pomogli Središnja banka Republike Turske, Grad Zagreb, gospođa Maria Khairova, trgovina Karavansaraj i Veleposlanstvo Kraljevine Maroko u Zagrebu. Izložba reprodukcija (fotografija) je nastavljena u Narodnoj čitaonici Gradske knjižnice u Rijeci gdje je autorica izložbe dr. sc. Tatjana Paić-Vukić održala predavanje o Orijentalnoj zbirci i otvorila izložbu fotografija rukopisa.

Raskošno iluminirani primjerak Kur'ana, Perzija, 15. ili 16. st.

DURAR AL-HUKKAM FI ŠARH GURAR AL-AHKAM
"Biseri sudaca", djelo iz islamske pravne znanosti
Prepisano 1753.
Arapski jezik

TAYMUR-NAME
Poetska historija mongolskog osvajača Timura Lenka (Tamerlana)
Autor: Abdullāh Hatifi (u. 1520.)
Kodeks sadržava šest minijatura anonimnog safavidskog umjetnika iz 16. st.
Perzijski jezik

Osobna bilježnica raznovrsna sadržaja
Travnik, 18. st.
Osmanski turski i arapski jezik

Mevlana Dželaluddin Rumi,
Mesnevija, perzijski jezik

WAQI'AT AL-MUFTIN
Priručnik namijenjen muftijama za izdavanje fetvi
Autor: Abdulqadir b. Yusuf al-Hanafi al-Halabi (u. 1695.)
Prepisano 1655.
Arapski jezik

Dr. sc. Tatjana Paić-Vukić (1963.) završila je studij orijentalne filologije (arapski jezik i književnost i turski jezik i književnost) na Filološkom fakultetu u Beogradu. Magistrirala je na Odsjeku za komparativnu književnost, a doktorirala na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Radi kao znanstvena suradnica u Orijentalnoj zbirci Arhiva Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Na Katedri za turkologiju Filozofskog fakulteta predaje arapski jezik. Bavi se arabičkim rukopisima, ponajprije onima iz Bosne, i objavljuje znanstvene i stručne radove iz orijentalne filologije i osmanske kulturne povijesti. Voditeljica je projekta "Kulturna povijest osmanske Bosne: interkulturalnost u podijeljenom društvu", koji je dio znanstvenog programa "Triplex Confinium" (voditelj prof. dr. Drago Roksandić).

broadway boogie-woggie

Piše: **Nebojša Šerić Shoba**

Bosnonostalgija

Jugonostalgija, koja je ovih dana itekako aktuelna na području BiH na kojem živi probosanska populacija, je poprimila formu koju je imala prije 1992.
Ukoliko je i dejtonska "Jugoslavija u malom", izazvana pretjeranom "jugonostalgijom", onda, ćemo definitivno moći računati na novu "bosnonostalgiju", koja će se s vremenom, kao i nakon dolaska Osmanlija, postepeno zaboraviti.

U posljednje vrijeme teško je a ne primijetiti po elektronskim medijima raznorazne osvrte na SFRJ koja se raspala sada već "dalekih" 90-ih. Mnogi od nas još ne mogu povjerovati da se to zaista desilo. Svako ima svoje razloge zašto se osvrće unazad, a nije teško primijetiti da je dobar dio tekstova i komentara vezan za činjenicu "kako se nekad dobro živjelo". U sve težoj ekonomskoj situaciji i političkom očaju, koji nikako da prestane, ljudi se hvataju za sve za što mogu, a ono za šta se najčešće hvataju je, nažalost, prošlost.

Sjećam se, kao jučer, kada sam tamo neke 1988. u prolazu slušao ljude kako govore: "E, prika, nema više cile-mile, dolazi kapitalizam, nema više muljanja i nerada po fabrikama…" Svako je tih dana vidio upravo sebe kao kapitalistu, nikako kao nekoga ko bi eventualno mogao biti "eksploatisan". Nije prošlo mnogo vremena, a narodi bivše Jugoslavije su se vratili u društvo naroda, tzv. "međunarodnu zajednicu", u kojoj nema milosti ni prema kome. Jugoslavija je bila poštođena međunarodne zajednice dugi niz godina, procjep između dva vojno-politička bloka je bio namijenjen samo nama, koji smo živjeli relativno udobno, baveći se čime smo htjeli ili čime smo morali.

To neprirodno stanje, dogovoreno na Jalti 1945., srušilo se sa Berlinskim zidom 1989. godine. Ali, narod je i dalje nastavio da osjeća "pravdu" u kojoj smo uživali i smatrao da treba nastaviti dalje na način na koji to samo nama odgovara. Čak i ratovi koji su uslijedili krajem 90-ih nisu promijenili emocije ljudi prema stanju u kojem "niko ne bi smio da se miješa u unutarnje poslove naše zemlje". Taj idilični i nerealni osjećaj, kojeg nije poštođena nijedna zemlja svijeta (a koja nije u stanju da na najbolji način vlada sama sobom, niti da se odupre velikim svjetskim "ekonomsko-političkim varijantama") još uvijek je nestvaran za naš svijet, ljudi vjeruju da će "strane investicije" sve spasiti, kao da se neće opljačkati i ono što se još nije opljačkalo, kao da će se "pljačkaši" zasititi pa će jednog dana sami od sebe otići za posve, a narod će ponovo da živi kao u "stara dobra vremena".

Godine 1463., kada je Osmanska imperija osvojila Bosnu, sigurno je bilo ljudi koji su vjerovali da to neće dugo trajati, da će feudalna hrišćanska Evropa reagirati i izbaciti Osmanlije sa Balkana. Evropa jeste reagirala, ali je u par navrata poražena, a Osmanlije ostale još dugo. "Bosnonostalgija" je sigurno trajala i trajala, sve dok ljudi nisu zaboravili da su imali samostalnu državu. Vlast Osmanske imperije je trajala sve do 1878., kada je Bosna (kojoj je tada zvanično u naslov dodata i Hercegovina) proglašena za "privremeno ničiju" teritoriju. Taj status je trajao neko vrijeme, čak je nekim čudom Bosna i Hercegovina kao tzv. "posebna teritorija" postavila i vlastiti paviljon na Quai d'Orsey za vrijeme Expo-a 1900. godine u Parizu, sa sopstvenom zastavom i grbom.

Nakon Aneksijske krize 1908. go-

dine mnogi nisu mogli vjerovati šta se desilo, da je imperija u kojoj su živjeli toliko dugo vremena tek tako otpisala dio svog teritorija. Mnogi stanovnici Bosne i Hercegovine su tih dana sa sobom pokupili sve što su imali i pravac Istanbul. Oni što su ostali ili su u nevjerici gledali novu vlast i još dugo poslije osjećali "osmanostalgiju", dok su se drugi radovali dolasku "oslobodilaca". Austrougarska Imperija se u Bosni i Hercegovini razbaškarila i krenula da gradi infrastrukturu kao da će novoosvojena teritorija od tog momenta pa zauvijek ostati integralni dio imperije.

Za razliku od Osmanlija, Austrougarska nije dugo ostala na teritoriji BiH, ali su za relativno kratko vremena ostavili dosta toga. Nakon sloma Austrougarske monarhije, na kraju Prvog svjetskog rata, i uspostave Kraljevine Jugoslavije 1918., mnogi ljudi u Bosni i Hercegovini nisu mogli vjerovati šta se desilo, a ponovo im je bilo teško prihvatiti novonastalu situaciju. Bilo je sigurno i veliki broj onih koji su osjećali "austronostalgiju". Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, kao i prethodne imperije i kraljevine, također je progutala Bosnu i Hercegovinu, a stanovnici su živjeli u njoj kao da će i ona vječno trajati. 1941. godine, nakon demonstracija u Beogradu, uslijedila je invazija nacističke Njemačke, Italije, Bugarske i Mađarske, koje su rasparčale Kraljevinu Jugoslaviju u paramparčad, kojom prilikom su oformljene i lokalne satelitske fašističke državice. Mnogi su tada opet prihvatili faktičko stanje i nastavili da žive svojim životima, neki su naravno osjećali "jugonostalgiju".

Iste godine mnogi su uzeli oružje u ruke i krenuli da se bore za okupatora, neki za svoje nacionalističke projekte, neki za novu, komunističku Jugoslaviju. Nakon rata i uspostave nove narodne vlasti i obnove Jugoslavije na novim principima, sigurno je bilo onih koji su i dalje osjećali nostalgiju za starom Jugoslavijom. Neki su je osjećali i za Treći Rajh, neki za NDH, neki za četnički pokret "Jugoslovenske vojske u otadžbini", neki za slovenačkom Rupelovom gardom, neki za albanskim "Balistima", neki za Hortijevom Mađarskom. Godine 1991. i SFRJ se raspala u krvi, a solidan broj ljudi "od Vardara pa do Triglava" se i danas osjeća "jugonostalgičarima".

Buđenje balkanskih nacionalizama i stvaranje nacionalnih država, koje je na Balkanu uslijedilo nakon rusko-osmanskog rata, odnosno političkom intervencijom zapadnih sila (Berlinski kongres 1878.), čiji interes je bio da u isto vrijeme zaustave širenje ruskog utjecaja u regiji kao i potiskivanje Osmanske imperije sa Balkana, uveliko je promijenilo do tada "nepostojeću" etničku strukturu Bosne i Hercegovine (gdje je komplet stanovništvo nazivano "Bošnjacima", čak i od strane političara poput Garašanina). Bosna je bila pošteđena sopstvenog nacionalnog buđenja, ali nije bila pošteđena susjednih.

Od upada Osmanlija 1463. pa do početka rata u Bosni i Hercegovini 1992., stanovništvo je svo to vrijeme zajednički trpilo sve strane osvajače, imperije, kraljevstva, države i privremene tvorevine. Suživot se podrazumijevao, stanovništvo je živjelo izmješano uprkos svim nedaćama koje su ga snašle. Kroz sve te godine, ljudi su se znali naći na suprotnim zaraćenim stranama ali su se na kraju uvijek vraćali svojim kućama, pokraj kuća svojih komšija, protiv kojih su se, eventualno, do jučer borili.

Jedan od najgorih epiteta koji je zadesio Bosnu i Hercegovinu za vrijeme SFRJ je bio "Jugoslavija u malom". U određenom smislu to je imalo pozitivan utjecaj na tadašnju državu, Bosna i Hercegovina je zbog svoje etničke strukture simbolički predstavljala "vezivno tkivo" Jugoslavije, sponu koja je ujedinjavala sve narode u svom centralnom dijelu, tzv. "srcu Jugoslavije". To je također podrazumijevalo (uprkos Ustavu iz 1974.) da ako se raspadne Jugoslavija, raspast će se i "Jugoslavija u malom", bez obzira na protekla stoljeća kakve-takve međureligiozne, a kasnije i međuetničke harmonije.

Igre oko budućnosti Bosne i Hercegovine i dalje traju, teško je predvidjeti budućnost, teško je reći šta se sve može desiti, odnosno, šta će međunarodna zajednica (koja je uvijek o svemu odlučivala) uraditi da se stanje ili popravi ili pogorša. U svemu tome, ključnu ulogu će odigrati stanje na terenu, ljudi i njihovo ponašanje. U tom svjetlu, "jugonostalgija", koja je ovih dana itekako aktuelna na području Bosne i Hercegovine na kojem živi probosanska populacija, poprimila je formu koju je imala prije 1992. Sasvim je razumljivo da je jedina opcija za opstanak Bosne i Hercegovine kakav-takav suživot i tolerancija, bilo kakva forma državnog aparata, bilo kakva forma zajedničkih institucija. Ljudi u svojim podsjećanjima na vremena "kada se dobro živjelo" zaboravljaju i na one stvari koje su dovele do rata.

Prva, a i druga Jugoslavija su u sebi imale ugrađen rok trajanja, htjeli mi to priznati ili ne. Ukoliko je i dejtonska "Jugoslavija u malom", izazvana pretjeranom "jugonostalgijom", pridruži prethodnim, onda ćemo definitivno moći računati na novu "bosnonostalgiju", koja će se s vremenom, kao i nakon dolaska Osmanlija, postepeno zaboraviti. ■

Zeineba Hardaga nije spašavala Jevreje, spašavala je komšije

Za spašavanje Jevreja u Drugom svjetskom ratu Zeineba, Izet i Mustafa (posmrtno) Hardaga dobili su medalju pravednika od izraelskog muzeja Jad vašem.

Biblijska zapovijed : "Voli svoga susjeda kao samog sebe" (Lev. 19:18)

Hilel: "Ono što se tebi gadi, nemoj raditi tvom susjedu; to je cijela Tora."

U Muslimovoj predaji stoji: ''Neće ući u Džennet onaj čiji komšija nije siguran od njegovog zla!" (Muslim, 46.)

Piše: **Eli Tauber**

Postoje susreti čiji je rastanak samo dio ponovnog susreta. Postoje rastanci koji to nikada nisu ni bili. Postoje i susreti koji se nikada nisu ni dogodili, a morali su da se dogode. Međutim, susret ljudi koji se nikada prije nisu upoznali, a koji može da se okarakteriše kao ponovni susret, događa se veoma rijetko, nekome skoro nikada. Nevjerovatno je, a u svakom slučaju neobično i nesvakidašnje, da sretnete nekoga sa kojim imate toliko zajedničkih životnih momenata, a da ih nikada zajedno niste proživjeli.

Da se meni, lično, to nije dogodilo, ne bih ni vjerovao da je to moguće.

Ali, kao i sva čuda i sve što nije logično, dešava se onda kada se najmanje nadaš da se to može desiti i na mjestu na kojem to i nije bilo očekivati - na mjestu na kojem smo se slučajno susreli prvi put u životu, a preko pedeset godina poslije početka ove priče - 1994. godine u Izraelu.

Istina, priča počinje mnogo ranije, dvadesetih godina dvadesetog vijeka, u Sarajevu, u jednoj nevelikoj bosanskoj avliji, preko puta sefardskog hrama "Il kal grande", monumentalnog zdanja, jedne od tri najveće sinagoge u Evropi i najveće na Balkanu.

U toj avliji, koja je bila omeđena niskim bosanskim kućicama, živjele su izmješano muslimanske i jevrejske porodice Hardaga, Kabiljo, Kalakan, Tauber… Živjele su u izuzetnoj komšijskoj slozi i pazili kada je nekome Bajram, a nekome Pesah, kada je nekom radost, pa i žalost. Ujutro kada su muževi otišli na posao, djeca u školu, a vrijedne domaćice pozavršavale kućne poslove, došao je trenutak da zajedno iznesu u avliju kahvu i da malo popričaju, otvore svoja srca i eglenišu. Tako se u toj maloj bosanskoj avliji rađalo jedno prijateljstvo, koje je igrom slučaja, kasnije, postalo svjedokom događaja i koje je odredilo dalje živote porodica ove avlije.

Nije to bilo ništa neobično i nepoznato Bosni. Komšija je bio uvijek bliži od brata i on se ljubomorno čuvao. Kada su ljudi u Bosni kupovali kuće prvo su gledali kakav je komšiluk, pa se tek onda. dogovarali o kupovini kuće, jer dobar komšija vrijedniji je od zlata i bliži od brata.

Prijateljstvo među ovim jevrejskim i muslimanskim porodicama se toliko produbilo da su već na kraju ponašali kao rođena familija. Tada to nisu znali, ali danas, sto godina kasnije, oni koji nisu bili tada rođeni to i znaju i osjećaju.

Stvarni početak ove priče, u kojoj se dokazala ljudskost i drugarstvo i komšiluk, počinje, ustvari, u ljeto 1941. godine kada je ratom obuhvaćena Evropa grcala pod nacističkom čizmom, kada je počelo "konačno rješenje jevrejskog pitanja". To je bilo vrijeme kada su i u Sarajevu, jer priča se tamo događa, Jevreji morali nositi žutu traku sa slovom "Ž" (Židov). To je bilo vrijeme kada su Jevrejima prvo oduzeli fabrike, radnje, a potom i ostalu imovinu, kada su Jevreje počinjali proganjati, a ustaške vlasti zatvarati i deportovati u logore smrti. Bilo je to vrijeme kada su prava prijateljstva dobijala svoju potvrdu, kada je komšiluk prevagnuo i kada nijedna ideologija, osim prijateljstva, nije mogla spasiti život.

Ugroziti svoj život i živote svoje porodice da bi nekoga spasio to je herojski čin bez presedana. Nije se libio stari Izet Hardaga da to učini. Nije se prepao ustaša ni njegov sin Mustafa. Obojica su učinili ono što su smatrali da moraju - da spasu porodicu Kabiljo. Njih su spasili, ali sebe nisu. Ustaše su ih, zbog tog njihovog komšijskog i prijateljskog ponašanja, otpremile u Jasenovac gdje su ih mučki ubili. To nije bilo dovoljno da uplaši porodicu Hardaga. Zeineba, Izetova snaha i Mustafina supruga, nastavlja i dalje da pomaže Jevrejima, prvo porodici Danon, a poslije i mom dedi.

Moj deda Rudi bio je zatvoren u Beledijи, koja je služila kao sabirni logor za Jevreje prije

njihovog odvođenja u Jasenovac. Kontrola ulaska i izlaska iz logora nije baš dobro funkcionirala jer su čuvari dozvoljavali zatočenicima da izlaze, da odu kući, da nešto donesu. Neki su to radili iz milosrđa, a neki za mali novac. Nebitno. To je omogućilo onima koji su htjeli da izađu da se više ne vrate. Jednu takvu priliku iskoristio je i moj deda. Izašao je i došao u svoju avliju. Bez novaca - radnju su mu oduzeli kao i svu imovinu, gdje dalje? Kada je čovjek u nevolji kome da se prvom obrati? Kod nas u Bosni, komšiji. Zakucao je na uvijek otvorena Zeinebina vrata i dočekala ga je prvo kafa, a potom mu je dala nešto da pojede, sakupila po kući novaca što je imala, a nije imala ni za sebe dovoljno, i sve mu dala. Poželjela mu sreću koja ga je čekala u Mostaru, ako uspije da ga se dočepa, jer tamo su bili Talijani i život za Jevreje je bio uglavnom bez straha i opasnosti.

Nastavak priče odvodi nas u 1945. godinu, kada se ponovo u Sarajevu pronalaze Zeineba i Bončika, grle i ljube i ne vjeruju da su žive i da ponovo mogu da se druže. Od tada bilo je mnogo zajedničkih kafa, a kasnije kada je moja baka otišla u Dom staraca u Zagreb - stalna prepiska.

Za spašavanje Jevreja u Drugom svjetskom ratu Zeineba, Izet i Mustafa (posmrtno) Hardaga dobili su medalju pravednika od izraelskog muzeja Jad vašem.

Prošle su mnoge godine, ponekad sam se čuo sa Zeinebom, ali nismo se viđali. Moja baka umrla je 1987. godine u Zagrebu. Sahranjena je u Sarajevu. I tu, otprilike, prestaju neki odnosi naših porodica, jer generacijska nit je bila prekinuta. Raspitivao sam se povremeno o Zeinebinom zdravlju kod njenog nećaka novinara Arifagića, tako da sam, ipak, na neki način znao šta se sa njom dešava.

Vjerovatno bio to i bio kraj priče o dragoj Zeinebi, da 1992. godine nije došlo do krvavog rata u Bosni. Napustio sam Sarajevo sa porodicom i pokušao da ponovo uspostavim život u Izraelu.

Dvije godine kasnije saznao sam da je Zeineba, žena koja je spasila mog dedu, žena koja je mnogima pomogla, prijateljica moje bake Bončike, Pravednik jevrejskog naroda, uspjela sa jevrejskim konvojem izaći iz opkoljenog Sarajeva i da stiže u Izrael. Obezbjedio sam nekako dozvolu da uđem u zaštićenu zonu aerodroma Ben Gurion za prijem novih useljenika i da budem među onima koji su dočekali Jevreje izbjegle iz Sarajeva i među njima i Zeinebu sa porodicom. Nije bilo lako probiti se do nje, jer su je dočekali tamo brojni novinari i najviši izraelski zvaničnici kao i Ichak Rabin (Z.L.).

Zeineba Hardaga i Roza Kabiljo u ljeto 1941. godine šetaju centrom Sarajeva (pored hotela "Central"). Roza nosi žutu traku i zabranjeno joj je kretanje sarajevskim ulicama, ali njih dvije šetaju. Zeineba svojim zarom pokriva njenu ruku na kojoj je žuta traka, i koja se na fotografiji ne vidi.

Poslije toliko godina, kada me je ugledala i prepoznala, pala mi je u zagrljaj sa suzama u očima. Znala je da se nije ništa promijenilo. Bio je to Bončikin unuk koji je prema njoj gajio ono isto poštovanje, prijateljstvo i ljubav kao i njena draga Bončika.

Aidu, njenu kćerku, do tada nisam poznavao. Tu smo se prvo put vidjeli i osjetili da imamo zajedničku priču i zajedničku porodičnu istoriju. Kasnije, posjetio sam ih u njihovom novom domu u Mevaseret Cion, malom gradiću blizu Jerusalema. Radost ponovnog susreta i priča, razmjena uspomena do kasno u noć. Još nekoliko puta smo se sreli prije i poslije Zeinebine smrti i uvijek osjećali taj isti naboj prijateljstva Zeinebe i Bončike.

Za Aidu sam kasnije čuo da se zaposlila, a gdje drugo nego u Jad vašemu, muzeju Holokausta. Mala Stela, njena kćerka, bila je dijete koje je htjelo da što prije postane dio izraelskog društva…

Prošle su mnoge godine. Vratio sam se iz Izraela u svoju Bosnu, prvo nekim poslom, a kasnije odlučio da ostanem i da istražujem istoriju i običaje Jevreja Bosne i Hercegovine. Na Aidu sam, istina, malo zaboravio. Znao sam da je u Izraelu i da joj je dobro. Nisam razmišljao o tome da li ćemo se još nekada vidjeti.

Jednoga dana, iznenada, pojavila se u Jevrejskoj opštini Sarajevo sa ekipom izraelske televizije. Snimaju o njoj dokumentarni film: kako je izašla iz opkoljenog Sarajeva, šta radi i kako živi… Nisam, do tada, bio dio te priče. Naravno da smo se izgrlili i izljubili ne krijući radost što se ponovo susrećemo. Ispričao sam joj tada priču, koju nije znala, a koju je meni moja baka Bončika ispričala: kako je njena majka Zeineba spasila mog dedu. Bila je sva uzbuđena prosto nevjerujući da je njena majka spasila još jedan život, sada je znala da je i to bio razlog velikog prijateljstva njene majke i moje bake. U međuvremenu sam saznao da je moja baja Bončika ostavila kod Zeinebe neke ćilime i stvari iz kuće. Sve ju je uredno čekalo kada se vratila u Sarajevo. Nisam joj nikada ispričao da sam došao u posjed jedne dopisnice iz 1942. godine u kojoj moja baka piše Dari Lisac, Srpkinji udatoj za Hrvata: "Molim te, vidi kako je Zeineba, pomozi joj, ona je meni puno valjala".

Duh Zeinebin i Bončikin, njihova životna poruka, njihovo bosansko shvatanje komšiluka, tako, eto, imaju svoj nastavak.

Ovaj ponovni susret, onih koji se prije nikada nisu upoznali, susret kao najbliže rodbine, daje nadu da u svijetu ima još onih koji žele dobro. Poslije šabatnje večere rastali smo se ne dogovorivši ništa, ali sad sigurno znamo da ćemo doživjeti, opet, ponovni susret.

Samo nekoliko dana pošto sam zabilježio ovu priču, rabin Eliezer Papo, na jednom predavanju, ispričao je kako je na pitanje o njenoj požrtvovnosti u spašavanju Jevreja, Zeineba odgovorila :"Ja nisam spašavala Jevreje, ja sam spašavala komšije !". ■

Ibrahim Kajan

Grad velike svjetlosti: **Mostarske vedute**

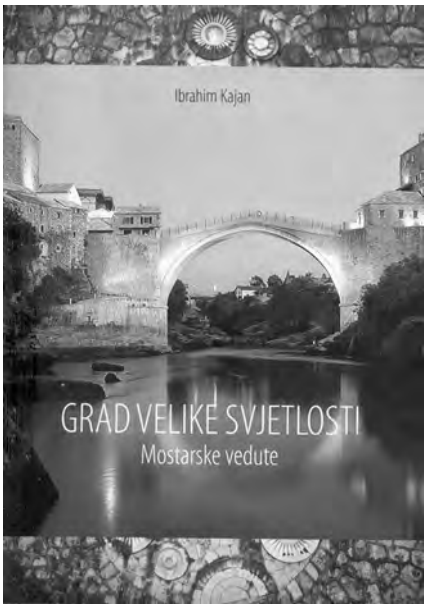

Posveta

rahmetli Hivziji Hasandediću, historičaru.

IME GRADA

Pitaš me za ime, otkuda mu je i koje mu je značenje. Zbog čega se grad u kamenu zove Mostarom i je li se baš tako morao zvati? Mora li se ruža zvati – ružom? Shakespeare kaže da ne mora. Kaže da će ruža, ma koje ime vi joj dali, uvijek isto mirisati.

Mostar se nije morao zvati Mostarom – po nekom, od starine, jasnom i nedvosmislenom sadržaju, koji više niko ne pamti i ne zna pouzdano. Ali, kakvim god imenom nazvali taj južni grad, on će uvije biti *Grad velike svjetlosti* – o čemu Mostarci znaju oduvijek, a Andrić od onog jutra kad ga u našem gradu nije probudio zvuk, nego prvi sjaj svanulog dana.

Ima ih koji su zapisali i koji nemaju sumnje da je grad samom sebi dao ime po momcima koji su čuvali kapije Velike ćuprije, tim momcima – mostarima.

Ima ih koji ne misle tako. Oni ime traže u povijesti grada prije nego što je most napravljen – jer je grad, grad-tvrđava, i prije mosta postojao. A postojao je i drveni most na lancima, zanjihan nad vodom.

Oni govore o rajskom vinogorju oko tog prijelaza s jedne na drugu obalu Neretve i govore da se tu, u najbližoj blizini stare tvrđe Herceguše Stjepana Hercega, grozdje prikupljalo, gdje se mošt tiještio, pa da je to mjesto moštarom od davnina nazivano. I kažu ti pučki tumači da je Grad po *moštaru* ime dobio, a nipošto ne kako bi drugi tumači narodski da Mostar je po *mostarima* ime sebi nadio.

Od kada postoji ovaj grad? Postoji od onoga trenutka, kao sve što na svijetu postoji, od trenutka kada je dobio svoje ime. Ništa na svijetu ne postoji, ni stvar ni pojava, ako imena svojega nema. Tek kad ime dobije, odredi mu se sudbina i smisao, pa postoji do dana određenoga.

*

Dvije su svjetske znamenitosti grada Mostara o kojima je stoljećima saznavao svijet Istoka i svijet Zapada: neusporediva ljepota mosta na Neretvi, nalik polumjesecu od srebra, i stari mostarski pjesnici opčaranim baš tom ljepotom koja je pokretala njihove krilate ruke.

Vizijom neimara Hajrudina, učenika slavnog Mimar Sinana, oblikovana je ta skladna građevina. Od godine 1566., kada su joj uklonjene skele, do 9. XI. 1993., kroz stoljeća što su spajala zrelo srednjovjekovlje i nas žive i sadašnje - svjedočila je drevna ćuprija samo jedno: da su najljepša ona ljudska djela koja su svim ljudima korisna. Kada se sruše takve, nezamjenjive i neusporedive građevine, onda je cijeli svijet na gubitku.

Ono što doživljavaju ljudi, doživljavaju i njihova djela. Neobjašnjiv je ratni poriv i takav je od početka svijeta. Niz bolnih fotografija o ranjavanju, ubijanju i obrušavanju mosta, rječito svjedoči o krajnostima ljudskog uma! A kako su se radovali ljudi kad su prvi put, za tren, mogli prijeći na drugu obalu hirovite rijeke! Među druge ljude, u dodir s drugim svijetom.

Dodir upoznavanja je Božji dar. Otuda, od početka svijeta, želja da se pređe i vidi kraj gdje ja nisam. Podjednako se radovao sultan Sulejman Veličanstveni kad je most dovršen u godini njegova vladanja, kao i car i kralj austrougarski Josip Franjo I. Habzburški kad je preko njega prešao 1910., baš kao i brojni državnici koji su ga u ljetni dan 2004., iznovice, kao oživjeli polumjesec iz vode izronili, pohodili, u danu novog rođenja. Pogledom na most, pogledom odanosti i povjerenja valja shvatiti poruku koja nikada ne zastarijeva: *Najbolji je onaj koji koristi drugima*.

Ljudi prolaze kroz vrijeme, dobrota ostaje u vremenu. Baš tako reče pjesnik Zijai Mostarri u kronogramu mosta: *Ostavit ćemo ćupriju, a mi ćemo proći!*

TURBE ŠEJHA MAHMUD-BABE I TAJNA NJEGOVA ŽIVOTA

Piše: **Sead Begović**

Ima jedno turbe u sred historijskog jezgra grada Mostara. Čudno je da ga vidimo, ali ne uočavamo; turbe koje želi biti nevidljivo! Na četvrtastoj metalnoj ploči piše: TURBE ŠEJH MAHMUD BABE.

U doba kad se primaju prve spoznaje o svijetu u kojem smo se rodili, čuo sam priču kako nam ju je moja majka ispričala, nama, malenima, tjerajući od nas dosadu i dječje besposlice:

Bio je jednom davno jedan čovjek u Mostaru. Jedan derviš. Taj čovjek je bio Dobri, pa mu je Allah Kerim, Bog Jedini, dao snagu da može uraditi sve što mu duša požeeli. Kad bi god završio namaz u onoj džamiji na Velikoj tepi, nad Neretvom, on bi se spustio na obalu rijeke i zaklonio među velike pećine da ga niko ne vidi. To bilo čudno njegovim prijateljima, pa ih znatiželja natjera da nađu jedno bosonogo dijete te ga, tajom, pošalju za tim dervišom. Reknu dječaku da dobro otvori oči i da dobro zapamti šta će sve raditi taj njihov prijatelj među pećinama. A nisu oni znali da je taj Dobri!

A kad se dečkić vratio, stanu ga Mostarci ispitivati, te šta je bilo i šta je čuo i šta je vidio. Dijete im ispriča: *Išao sam za dervišom i vidio kako se zaustavio među najvećim pećinama. Dobro sam se krio da me ne vidi, ali mi on, ne okrećući se, reče: "Sine, priđi mi bliže!" Kad sam mu prišao, rekao je: "Stani svojom nogom na moju nogu. Stani i zažmiri." I ja sam mu stao nogom na nogu. Bogami sam i zažmirio. I sad vam ne znam reći šta je bilo... Kad sam otvorio oči, vidio sam da se nalazimo na drugom mjestu, među puno ljudi koji su govorili jezikom koji nisam razumio.*

Ljudi se pogledaše pa ga počeše ispitivati! Jedan će ga pitati kako su ljudi bili odjeveni, a drugi je li vidio kakvu džamiju. Treći, opet, je li se ovaj naš selamio s kojim ljudima, i hiljadu nekih pitanja da ih ne popamtiš. A dijete je odgovaralo i odgovaralo: klanjalo se ko u džamiji, na selame se odgovaralo, a ljudi su u zelene džubbe bili odjeveni... Najposlije, sjeti se, pa uskliknu: "Ovu sam travu ubrao, jer je baš jako mirisala pa sam je mojoj majki ponio..."

Šejh Mahmud-babin kabur

Ljudi se začudiše kad vidješe mirišljavu travu koja raste samo u uzvišenom Gradu, u Mekki,

Budući da je ova knjiga posvećena jednom historičaru (rahmetli Hivziji Hasandediću), nakana autora Ibrahima Kajana je jasna: prepoznati, kroz kompendij znanja o Mostaru, mentalitet sredine koja se neskriveno voli, njenu mediteransku toponimsku i hidronimsku važnost (prije svega rijeka Neretva) te napokon osjetno prisutnu favorizaciju najljepših povijesnih i suvremenih vrlina grada Mostara. To upravo čini autor ove knjige, pjesnik, publicist, dramski pisac ("Katarina Kosača – posljednja večera"), dugogodišnji urednik i spiritus movens časopisa "Behar" koji kroz mnogobrojnost različitih temata: džamije, tekije, mesdžidi, česme, mlinice, ćuprije, vakufname, avlije, mektebi, medrese, mihrabi, munare, mezari, derviši, stare kule, narodni junaci, sahibije, haremi, ahiretski svijet, kameni kaburi, tarihi, mejtaši, šejhovi (šejh Jujo), hanovi, tajnoviti mejiti, musafiri, konaci, saraji, menzilhane (pošte), fermani, crkve (kršćanske i hrišćanske), sefardi itd. te kroz niz osobnih imena i prezimena – od mnogobrojnih znanih i neznanih muslimana (Mustafa Mujaga Komadina, Mustafi Sitki Karabeg, paše Rizvanbegovića pa sve do fra. Ivana Frana Jukića (urednika prvog bosanskog časopisa "Bosanski prijatelj") i Alekse Šantića kao i suvremenog tretiranja "Kuće Džemala Bijedića"- podastire znalačku povijesnost tj. esencijalne karakteristike znanja o jednom gradu kao jedinstvu vremenitog i vječnog.

"Grad svjetlosti; Mostarske vedute" simbolizira bogatstvo svjetlosti grada upravo onako kako se ona tumači na Dalekom istoku – kao božanska svjetlost ili duhovna svjetlost, odnosno kao sinteza značenja sunca i mjeseca. Autor pritom umije pretočiti intimno u javno. S jedne strane predočit će nam svoje umijeće da prepoznaje razdoblja kroz prizmu književno povijesne fakture – sve signale toga, spektralna strujanja u gradu Mostaru itd. Time će dokazati da ova vedutska transmisija ne podliježe niskim žanrovskim standardima i procjenjivanjima. Kajanovi tekstovi nisu fikcionalno pripovijedanje. Oni nastaju na matrici sjećanja i lirske faktografije. Spomenimo samo jednu bljeskovitu lirsku minijaturu. Za Hajrudina, graditelja Starog mosta on će, ne bez razloga diveći mu se, zapisati: "Možda je u bosanskim uspavankama bio u beši odnjihan pa je njegov talent težio dati se izvornoj kolijevci".

Životna neukroćenost, aroma i žuboriti glasovi Mostara

Ibrahim Kajan: "Grad velike svjetlosti; Mostarske vedute, Muzej Hercegovine – Štamparija IC, Mostar, 2014.

Kajan znalački uokviruje jedan prostor unutar kojega se prema njegovu shvaćanju odvija bogata komunikacija između ljudi i prelijepih građevina. On, naime, pojašnjava i pretpostavke tekstualne životne (zbiljne) komunikabilnosti. Iako argumentira logiku vlastitog diskurza on umije okvirne obavijesti uzdići na pijedestal interesantnog štiva – onoga koji će se jednom vjerodostojno arhivirati. Dakle, iako implicira vlastitu poetiku uvjerljivih panoramskih prizora i već pomalo zaboravljenih biografizama mostarskih značajnika i zdanja – povelikih u svojoj malenkosti, dopustit će si osobni izbor. Riječ je istodobno o svježim obavijestima i prosudbama koje autor zna razabrati i za koje je iskustveno kvalificiran, jer, umješno povezuje literarnu spontanost, erudiciju, knjigoljublje, hodoljublje, aktivne povijesne činjenice i osobnu kontemplaciju.

Aroma grada je sveprisutna jer Kajan umije sortirati ljepotu životne neukroćenosti grada i njegove žuborite glasove. Naravno, nije riječ o pseudodnevniku ili personalnim memoarima već o dobrohotnoj namjeri da se obnove svi amblemi onog obiteljskog, gradskog, vjerskog i u svemu tome prepoznati njihovu povijesnu genezu. Tragovi sjećanja i po svemu sudeći pomnog istraživanja pritom imaju točne vremensko-prostorne dimenzije. Subjekt (autor) nije aktivni sudionik zbivanja, on je povijesnik s kulturološkim inicijacijama, s kronološkom interpretacijom i s karakteristikama onog tragača koji želi iznova otkriti vidik jednog društveno kulturnog identiteta.

Kajan je i ranije u svojim knjigama pokazivao iznimni interes i specijaliziranost za točno određene povijesne teme (primjerice kada je riječ o zadnjem ratu u BiH). No, u ovoj se knjizi povijesni aktualitet restaurira, što je svakako posljedica njegova hrabrog spisateljskog izbora. *Primatelji* ovih njegovih *otvorenih* veduta neće biti samo Bošnjaci već širi recentni prostor, jer, knjiga je adresirana na povratnu informaciju svih zaljubljenika koji korespondiraju s istinitošću i intimnošću jednog egzotičnog i u nekim trenucima nesretnog grada Mostara. Ipak, inicijalno knjiga je namijenjena svekolikom čitateljstvu bez obzira na sadržajnu vremensku distancu. Ona će poslužiti vlastitom samospoznavanju jer se u potpunosti razotkriva pred čitačem: ponekad povjerljivo (osobno) prema adresatu, ponekad povijesno posve legitimno. Na primjer, opisi starih džamija imaju karakteristike objektivnog izvjestitelja koji se ne libi lirske nadahnutosti, ali, bez utopije objektivnosti.

Knjiga se otvara s tekstom "Ime grada" u kojem se objašnjava porijeklo imena Mostar – Kajan će tad uplesti i legendu (koja se doimlje posve mogućom) i izravne (provjerene) karakterizacije autora koji točno evidentira povijest kao istinsko stanje stvari. Kajanov je lirizam, pritom, nenametljiv, ali je i posebnost koja u ovoj knjizi funkcionira kao još jedna znamenitost. Iako, ponekad nije oduševljen životom u gradu – on ipak neće svoje upečatljive slike nikada pretvoriti u ideološki argument. Ipak, riječ je o popisu vedutskih vrlina kao općeslavenski "itinerario" i stečena orijentalna tema.

U svakom slučaju, znatiželjna bošnjačka i hrvatska književna publika, koja teži europskim okvirima, morat će uzeti ovo pitko pripovijedanje na pregled (jer kvalitativna prosudba zaista nije upitna) upravo iz razloga što se uznastoji da joj nešto (vedutski) ne bi izmaklo ispred očiju i da ne bi ishlapljelo iz umna uma. Ljudi prolaze kroz vrijeme, dobrota ostaje u vremenu... ili: ostavit ćemo ćupriju, a mi ćemo proći... zaključuje agilni i aktualni pisac Ibrahim Kajan. ■

u Majci svih gradova! Tako im se u glavi sve sabralo: i jezik kojim su ljudi govorili, i njihova odjeća zelena i trava koja raste blizu Kabe, pored Zemzem vrela koji je u pijesku pronašao sin Ibrahima, Božjeg poslanika, Ismail alejhiselam!

Kad sam porastao, saznao sam da se Dobri zvao Mahmud, i da je bio sufija, i da je pripadao jednom sufijskom tarikatu i da je tom tarikatu bio šejhom. Živio je u Mostaru i brinuo se, ima jedna predaja, o velikim bratovim zakladama, brata svojega, glasovitog dobrotvora Koski Mehmed-paše koji je onu džamiju, u priči spomenutoj, podigao i obdržavao za života i financijskim izvorima određenim po vakufnami, onako kako je propisano. I koja je i dan-danas na svom mjestu. Turbe Mahmud-babe od nje nije ni pedeset metara udaljeno.

Narod priča da je Mahmud-babi u jednom boju odsječena glava, pa je tu odsječenu glavu u rukama nosio sve do mjesta gdje je pao – a to je eto tu: na tom je mjestu turbe njegovo.

Kad silaziš niz ulicu što spaja Titovu s Tepom, pogledaj preko lijevoga ramena i vidjet ćeš ga, to turbe znamenito obnovljeno 1876., jer si ga i prije vidio – ali ga možda nisi zapazio! To je omanja zgradica čiji je krov prekriven kamenim pločama, pred kojom je od zemlje malo uzdignuto drveno predvorje, otvoreni trijem pod krovnim produžetkom što se oslanja na četiri tanka drvena stupa. Iznad ulaznih vrata je ploča (razlomljena i oštećena na sredini) s uklesanim kronogramom gradnje turbeta u stihovima:

Ovaj Mahmud-baba, neka Allah posveti njegovu tajnu,
Umro je devet stotina i osamdesete godine (1572.)
Već duže vrijeme njegovo turbe stoji obrušeno,
Pa ga sada poduzetni ljudi obnoviše.
Mostarcima koji pokazaše dobročinstvo,
Za uloženi trud oko obnove turbeta neka ide nagrada.
Ovo turbe lijepo i tvrdo se izgradi,
A zahvalnost za to pripada dobrotvorima.
Uz učenje Fatihe prispješe krkleri i rekoše mu kronogram:
Obnovljeno Mahmud-babino turbe počivalište je trajno.
21. mayis 1293. godine (1876).

U ovim ljetnim danima, prozor na turbetu nerijetko je otvoren: priđi, pa ćeš u polumraku vidjeti kabur od kamenih ploča s bašlucima iznad glave i ispod nogu rahmetli šejha. Tarih je ispisan na turskom jeziku uzglavnog nišana s turbanom u gužvi i kazuje da je Mahmud-baba preselio u bolji svijet 980. hidžretske godine, odnosno 1572., gregorijanske.

Ko je zapravo bio šejh Mahmud-baba, teško je odgovoriti. Je li bio brat povijesne ličnosti Koski Mehmed-paše, kako misle neki historičari jer je pašin brat Mahmud u zakladnici spomenut, teško je odgovoriti. Teško je odgovoriti, jer je šejh ispraćen sa ovoga svijeta punih 45 godina prije nego je džamija Koski Mehmed-pašina na Neretvinoj stijeni podignuta.

Tajna života osobe mostarskog derviša ... ostaje i tajnom osobnog identiteta Mahmud-babe.

U PODHUMU, CRKVA

Ovako bi bilo svaki put u godini, u Mostaru, negdje uz prve trešnje: iz zahumskih bi uličica počele izlaziti djevojčice u bijelim vilinskim haljinama, i pred nama, muslimančićima, prolazile potpuno svjesne zadivljenih dječačkih pogleda! Ulijevale bi se u bijelu lepršavu rijeku što je nailazila iz Ilića, od Cima, preko Bakamluka - naših Kovačnica… Prolazile su zagledane u zemlju, sa smiješkom punog ozarenosti! Neke su imale sedam-osam godina, a neke četrnaest ili možda petnaest. Nikada ništa ljepše nisam vidio od treperave i nesložne kolone djevojčica koje su "polahko žurile" da dovrše svoju inicijaciju u Kristovoj vjeri, onog Božjeg poslanika za kojeg smo i mi istovjetno tvrdili kao i kršćani, da ga je majka Marija, hazreti Merjem, bezgriješna začela i da ga je "Allah dželešanuhu ljudima poslao da širi ljubav i dobro, a ne mržnju i stradanje".

Išle su bijele djevojčice svojoj Crkvi sv. Petra i Pavla. Zvona su zvonila ispod Huma, na njoj, a zvuk vedrine odjekivao je, među brdima, cijelom mostarskom kotlinom.

Nad vratima crkvenih dveri je pisalo, na ploči od bijelog kamena slovima latiničnim urezano:

"Svemogućem Stvoritelju Bogu:
Svetom Petru i svetome Pavlu
Ova crkva sagrađena stoji;
Car stambolski mlogo dobrovoljni;
Dade misto ugodno za gradnju:
Uz to grošah pedesejet kesah;
Puk ubogi pomoć dade malu…
Vas ostali trošak mlogo težak
Iz mista je prišo inostranskih
S nastojanjem bratje franciskanah
I biskupa nadčelnika svoga. P. G. 1866. O. 7."

I sad sam, evo, dvadeset godina od početka rata, na tom mjestu, pred ulazom u Crkvu – ali to nije crkva kakvu pamtim zajedno s onim djevojčicama iz 50-tih godina! Godine 1992., tijekom večeri sa 9. na 10. maja, pripadnici Jugoslavenske narodne armije sa srpsko-crnogorskom agresorskom vojskom su je granatirale i gotovo potpuno spalile.

A ova crkva što se sad uzdiže preda mnom, na temeljima stare "nastojanjem bratje franciskanah" podignute, crkva je bez povijesti, bez eha historije koja je ispunjavala radosti i trpnje mostarskih katolika. Zbog toga na nju, jer ništa ne nasljeđuje od prvotnje na čijem je mjestu, nije ponovno vraćena povijesna ploča s jasnim znakom koji u blizinu dovodi humske franjevce i muslimane, pa taman to bilo izraženo i samim ondašnjim suverenom, sultanom Abdul-Azizom, koji je svojom "darovnicom od 50 kesah dukata" pomogao gradnju kršćanskog hrama.

Zemlja na kojoj je crkva izgrađena bivše su bašče Alipašine, onog hvaljenog i kuđenog Rizvanbegovića, vezira

hercegovačkog, koji ih je na prijedlog Miće ličkoga, Omera paše Latasa, crkvi katoličkoj darovao. Plan za crkvu, zabilježili su marljivi kroničari, izradio je fra Franjo iz Vicenze, imenom krsnim Matteo Lorenzoni, pa kad je gradnja započela godine 1863. – umrije biskup fra Rafo Barišić, te se sve uspori i zaustavi. Ali, svejedno, u godini 1866. otvori se pred sretnim pukom katoličkim!

Fra Petar Bakula ostavio je precizne podatke o mjerama ovoga hrama Božjega: "Njezina duljina sa svetištem iznosi 52 lakta, širina 25. Kapela svetišta je duga 14 lakata, široka 13. Od istoka kapele je zvonik dug 5 lakata, širok 5. Stil crkve je korintski. Cijela duljina svete zgrade do svetišta sastoji se od tri lađe. Srednje velike i dvije pobočne manje. Kapela pak u obliku luka mora imati vlastiti svod. Vanjske lađe imaju četiri prozora dva i pol lakta visine i jedan i četvrt širine. Tako će imati i srednja lađa. Kapela ima dva prozora i jednu zvijezdu u sredini probušenu. Isto tako i svetište ima dva prozora. Crkva ima petora vrata, dvoja sa strane na pobočnim lađama, a troja na pročelju. Nad vratima su velike zvijezde."

To je bila prva crkva koju sam vidio u život, kao i sve drugo što čovjek vidi odrastajući u svom rodnom gradu. Moji osamljeni, gotovo potajni pohodi u nju, započeli su jednoga ljeta neke godine dok sam još bosonog hodao pa prašnjavim mostarskim sokacima. Koračao bih oprezno po crkvenom podu prekrivenim keramičkim pločicama, a očima punim žive znatiželje promatrao drvene kipove sv. Petra i sv. Pavla u čudesnom oltaru, čvrsto vjerujući da me netremice promatraju iz polumračne apside pune nejasnih tajni. Svaki put kad bih dolazi, zaustavljao sam se pred oltarom uzvišene Majke Marije koji je, čini mi se, bio na lijevu ruku od središnjeg oltara, dok je na desnoj strani bio lik svetoga Ante Padovanskoga.

Nekad bi me naglo zaustavio, gotovo ukočio iznenadan zvuk orgulja s galerije! Okrenuo bih se i pogledao u njihovu pravcu, ali nikada nikoga nisam vidio: orgulje bi zasvirale i ispunile moje biće nekim neopisivim miljem koje još

Ulazna porta u crkvu sv. Petra i sv. Pavla

i danas osjećam. Da, kao i ovog trenutka dok stojim pred novom Crkvom sv. Petra i sv. Pavla u Podhumu, koja ni po čemu nije ona koju je naslijedila i koja trajno živi u mom mostarskom identitetu.

ĆOROVIĆA KUĆA, KUĆA PJESNIČKIH SVJETOVA

Svakoga se dana provezem pokraj kuće u čijim su se sobama, nekoć, čuli bučni mostarski akcenti koji su, ispisani u književne oblike, utisnuli duboki trag u kulturni identitet našega grada. Svako dijete rođeno na gradskim obalama Neretve odvest će te, držeći za ruku, do njezine osunčane kamene fasade i prepoznatljivim, pijevnim "mostarskim jezikom" ponosno reći: *Evo ti, to je Ćorovića kuća!*Nekad će biti i opširnije pa dodati: "Ćorovića kuća na Luci."

Ti ćeš se bezbeli nasmijati sa simpatijama tom pijevnom govoru , podignuti glavu prema čustoj kući, njezinim prozorima, osjećajuć neko slatko i nejasno milje od spoznaje da si pred zdanjem unutar čijih su masivnih, od kamena klesanih zidova dalmatinsko-mediteranskog utjecaja, nastajala čuvena djela Svetozara Ćorovića. Da, dijelom i Alekse Šantića, komu je Svetozar, igrom sudbine, zetom postao.

Koliko je taj čovjek, ta čudesna energija, taj Ćorović – probdio noći ispisujući jedan od prvih bosanskih romana, Stojana Mutikašu, "roman grada Mostara u kojem prepoznajemo sve mostarsko, a Mostar se ne spominje nijednom!", pa priče, desetine njih, najposlije drame, od kojih se neke i dan-danas izvode i pune teatarske dvorane ne samo u Bosni i Hercegovini.

Ovu je prelijepu kuću podigao Svetozarov otac Nikola godine 1874., u posljednjim godinama turskog vakta. Kažu da je njegovao lijepu priču, da je plijenio pričalačkom vještinom i znao čvrsto vezati pozornost slušatelja i na povećim sijelima u svojoj kući. Osobito je volio starovremene mostarske i hercegovačke zgode pa je o njima tako vješto ispreplitao narativne vijence s neočekivanim duhovitim obratima, da se cijela kuća iz temelja potresala od smijeha kućne publike! A kad bi se raspravljalo o ozbiljnim idejama, u sve je volio zabosti *Zastavu* Svetozara Miletića, socijaliste srpskoga, po kojem je navodno i nadio sinu njegovo ime. Pripadao je dobrostojećim mostarskim trgovcima koji su krajem turske i početkom austrougarske uprave, razmahali svoja krila iznad cijeloga grada, kupujući i prodajući, gradeći i uzdižući se. Velebnu je palaču lahko izgradio u staroj gradskoj jezgri, u srcu bošnjačke, muslimanske mahale. Bošnjaci su, baš tada, ludo srljali prema Turskoj, nepromišljeno i bespovratno; njihova se stoljećima stjecana imovina mogla nabaviti budzašto!

U okrilje kuće ulazi se kroz visoke drvene vratnice, "glavna vrata", jedna od triju koja su bila u prizemlju: druga dvoja su bila ojačana i zaštićena željeznim roll-zasunima i čeličnim rešetkama – kroz njih se ulazile u dućan i maga-

Ćorovića kuća na Luci

Svetozar Ćorović
(Mostar, 1875. - Mostar, 1919.)

zu robe što ih je gazda Nikola dovlačio iz Dalmacije, iz Beča, iz Trsta. U tom bivšem dućanu i magazi danas je Galerija "Svetozar Ćorović", prostor intime društvenog okupljanja uz božićne blagdane "Prosvjete", te izložbe, predavanja, književne večeri i okrugle stolove znanstvenog tipa u organizaciji Muzeja Hercegovine.

Dakle, kad otvoriš ulazna vrata, prijatelju koji ćeš jednom doći, vidjet ćeš uz lijevi zid drvene basamke kojim se pelo iz prizemlja na prvi i drugi sprat. Na svakoj su etaži po četiri sobe, uz djevojački sobičak i malešnu ostavu za kakvu turšiju, mezetluke i piće dobrog razgovora. U tim odajama su danas muzejske postavke, u agresiji na Mostar dobrano polupane, oštećene a Bogme i... pokradene!

Pored stepenica, kroz cijelu se kuću od glavnih vrata pruža dugački hodnik – i kroz njega ćeš dobri prijatelju izaći u vrt koji je dolutao iz snova: četvrtast, nad hridinama Neretve! Prekriven je zelenim travnatim tepihom, lijevi i desni zid susjednih kuća u bijeli su klak okrečeni. Zapadna strana vrta zaštićena je kamenim zidom na koji ćeš se zasigurno nalaktiti i žednim očima pokušati, odjednom, obuhvatiti Neretvin hučni tok, i Most, samo stotinjak metara uzvodno, onaj iz priča najzapadnijeg Istoka kojeg svi zovu *Stari*. Vidjet ćeš, pedesetak metara nizvodnu, i Most Mujage Komadine koji u vrijeme gradnje Ćorovića doma još nije postojao. Ali vrt je bio živ, u proljeće bje pun latica bijelog trešnjina behara i nježno-ružičastog breskvina cvata, breskve koju u Mostaru zovu praskama. Pa šipci, pa smokve!

U kući koja je podignuta za porodicu – Nikolina je porodica počela nastajati: Domaćinov stup na koji su se oslanjala tri ćoška kuće – bila je strpljiva, izuzetno marljiva i malo pričljiva supruga Sara. Ona je u duhu blagog, pučkog pravoslavlja rađala jedno dijete za drugim, ali se nešto zavrglo, pa su iz kuće malo-malo iznosili male mrtvačke kovčege. Troje su ih pokopali do 1875., kad se dana 29. maja rodio u novoj kući dječak koji će živjeti: Svetozar. Tek kasnije nešto će ukloniti urok s familije i opstat će na životu Vladislav, kasniji čuveni historičar, i jedna jedina sestrica o kojoj se malo zna. Uz te dječje mejite, kroz ulazne dveri ove kuće podizane za radost a ne za nesreće, kad je došao tren neodgodivi, iznijeli su i oca Nikolu i majku Saru na njihova vječna počivališta primaknuta crkvi pravoslavnoj. Sluteći topljenje a možda i nestajanje ćorovićevske loze, Nikola je prije nego što je preselio u bolji svijet, pod baščanskim voćkama priredio pir: grozdovi behara krunili su se po glavi mladoženje i velu nevjeste, Svetozara i Radojke (svima poznate kao Perse) kćeri Riste Šantića i sestre glasovitog Alekse Šantića. Glasovitog, ali u pažnji obiteljskoj – osamljenog i osiromašenog. Godine 1901. prihvatio je Svetozarov i sestrin poziv da se useli u kuću koja je građena da bude palača obiteljske sreće i blagostanja, a pretvorila se u veliku kuću srpskog pritoka sjajne bosansko-hercegovačke književnosti austrougarskog razdoblja. A i prije nego što je formalno u nju uselio, dom Ćorovića mu se odavno pretvorio u trajno dnevno boravište i prostor književnoizdavačkih vatrometa: useljava baš one godine kad *Zora*, veliki časopis slavenskog juga koji je uređivao s Ćorovićem, Dućićem i Šolom, nakon pet godina prestaje izlaziti. Od tada sve češće šuti, gleda kroz prozore, šeta u vrtu...

Osobna sreća Svetozarova i sreća Persina tonule su u stalnom bdijenju nad dječjim krevetićima: dođe nevini anđeo na zemlju i odmah ga pozovu na nebo! Svijet prolazi pored kuće i divi se sreći onih koji je imaju, i ne sluteći koliko je osobnih patnji u njoj, ne vide oni Kosca smrti koji nikako da prestane prozivati! Počelo je s djecom Nikolinom, zatim djecom Svetozarevom – ali preskočivši, iznenada, treće dijete, djevojčicu Nedicu! Zbog nje je Aleksa pisao dječje pjesmice o cigančici, o zeki i potoku, cupkao je na koljenima i gugutao tašunjanke - uveseljavajući njezin pogled meleka koji je plutao iznad stabala trešnje i kajsije, lebdio iznad zelene zemlje i – nestajao u tihom gašenju zvijezde koja je, igrom slučaja, baš nju zapala.

Te dječje pjesme u rukopisu, uz sve one slavne ljubavne o Šerifama i Eminama, one duhovne poput *Pretprazničke večeri*, one čudesne heinovske *Večeri na školju*, do one bolnog krika i apela Bošnjacima da se ne iseljavaju i ne ostavljaju svoju domaju, jedinu, *Ostajte ovdje*.... Sve su sada na prvom katu ove kuće, muzejski pospremljene i historijski memorirane.

Šantić je ipak morao prisustvovati još jednoj smrti, smrti domaćina ovoga doma Svetozara Ćorovića, svog odanog prijatelja i svog voljenog zeta. Sa sestrom Persom sklopio mu je oči u gornjoj odaji 17. aprila 1919., mjesec i pol dana prije nego će navršiti 44 godine života.

Aleksa Šantić
(Mostar, 1862. - Mostar, 1924.)

Persa Šantić-Ćorović bit će, u hladnom jutru 2. februara 1924., posljednji živi sudionik na rastanku s bratom Aleksom... i više niko poslije njega neće umirati u ovoj kući. U svojim je visokim godinama, kasnih pedesetih prošlog stoljeća, darovnicom predala *Kuću Ćorovića* na Luci na upravu Gradu Mostara, a Mostar – Muzeju Hercegovine, i preselila u drugu zgradu u gradu.

Međutim, nesmiljena agresija na Bosnu i Hercegovinu (1992. – 1995.), i posebno ratna sekvenca "za hrvatski stolni grad" - najpakosniji udar na Grad Svjetlosti - razorila je i ubila Ćorovića kuća na Luci koja je toliko dobroga dala snovima ne samo bosanskih i humskih ljudi!

Godine, čini mi se 1997. došao sam na ovo mjesto prvi put nakon rata. Sa mnom je bio školski prijatelj iz osnovne, Ratko Pejanović. Nijemo smo promatrali izrešetane i smrvljene zidove, skršenu nagorjelu drvenariju, sipku šljaku, neku zgužvanu knjigu… Oko nas su mijauke izgladnjele mačke i sumnjivo prolajavali psi lutalice.... Čuo sam Ratka kako poluglasno govori da će "Ćorovića kuća na Luci" biti opet kakva je i bila i kakvu Mostarci pamte, kakvu vole i kakvu će uvijek voljeti. I bila je! Trudom Ratkovim pronađene su (većinim) strane donacije, pa je Kuća opet zablistala i uselila spašene rukopise, predmete, dijelove biblioteke pa ih ponovno uselila tamo gdje su bile. Na drugi sprat, u dvije prostorije, Ratko je smjestio Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, u kojem je bio glavnim sekretarom, bibliotekarom, administratorom i kurirom. Bio je, dragi Ratko – "duša Kuće Ćorovića"…

Ratko Pejanović, moj drug iz osnovne (Mostar, 1944. - Mostar, 2013.) Vjerodostoji haški svjedok zločina nad Mostarom

P. S. Prijatelju koji ovo čitaš, ne zamjeri: riječi koje sam ispisao, moja su posveta umrlom prijatelju, dobrom duhu našega Grada, Ratku Pejanoviću. Rođen je ovdje 1944. i umro je ovdje 2013. ■

Ibrahim Kajan rođen je 1944. te je nakon školovanja u rodnom Mostaru diplomirao na Pedagoškoj akademiji u Dubrovniku i Fakultetu za defektologiju u Zagrebu, u kojem je nastanjen od 1969. Magistrirao je i doktorirao na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru. Radio je u Zagrebu kao lektor, bibliotekar, urednik časopisa itd. Od 1992. glavni je urednik časopisa "Behar", pokrenutog u KDBH "Preporod", čiji je suosnivač i predsjednik od 1991. do 2001 godine. Radio Zagreb emitirao je 5 njegovih radiodrama, od kojih je jedna za djecu, a Radio FBiH "Katarinu Kosaču – Posljednju večeru", koja je doživjela dvije scenske postavke: prvo ju je na scenu postavio Mostarski teatar mladih (2003) u režiji Seada Đulića i Tanje Miletić-Oručević, a potom kultno sarajevsko pozorište SARTR, u režiji Gradimira Gojera. Od 2001. godine radio je kao pomoćnik ministra za kulturu u Ministarstvu prosvjete, nauke, kulture i sporta HNK, a potom kao profesor na mostarskom Fakultetu humanističkih nauka, gdje je jedno vrijeme bio i vršilac dužnosti dekana. Djela: "Arabija ljubavi", pjesme, Veselin Masleša, Sarajevo, 1967.; "Al-Sajab i kamena vaza", zapisi, pjesme, Zajednica pisaca TIN, Zagreb, 1969.; "Kuću dok nađeš", pjesme, August Cesarec, Zagreb, 1978.; "Žuta ptica", pjesme za djecu, Svjetlost, Sarajevo, 1980. i Bosanska riječ, Wuppertal, 1993.; "Ljubavni huhujek", pjesme, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989.; "Muslimanski danak u krvi", publicistika, 1992.; "Zavođenje Muslimana", publicistika, izdavač: Smaila Kajan, Zagreb, 1992.; "Ljubavi je malo", pjesme, Bosanska riječ - Kaj, Wuppertal - Zagreb, 1994.; "Pod beharom moje janje spava", antologijska čitanka dječijeg bošnjačkog pjesništva, KDBH Preporod, Zagreb, 1996.; "Bošnjak na Trgu bana Jelačića", društveni eseji, KDBH Preporod, Zagreb, 1998.; "Tragom Božijih poslanika", putopis, CKO Tešanj (1999), IKC, Mostar, 2. prošireno izranje, 2005.; "Melek", izabrane pjesme, KZB Preporod, Sarajevo, 2002.; "Druga bajka", pjesme, Vrijeme, Zenica, 2002.; "Smijeh koji je pobjegao", pjesme za djecu, Bosanska riječ, Tuzla, 2003.; "Katarina Kosača - posljednja večera", drama, CKO Tešanj, 2003.; "Katarina, kraljica bosanska", roman, Tuzla, 2004; 2. izdanje 2005; 3. izdanje, Zagreb, 2007; 4. (prošireno i redigirano) izdanje, Zalihica, Sarajevo, 2007.; "Gospodari i sluge tinte", eseji i novinske književne kritike, Planjax, Tešanj, 2005.; "Grubići i njeznići", eseji iz hrvatske i studija iz bh. dječije književnosti, Zagreb, 2006.; "Tragom bosanskih kraljeva", putopisi, Tuzla, 2007.; "Djedice unučice pričalice", slikovnica, Sarajevo publishing, Sarajevo, 2008.; "Razvoj i oblici dječjeg bosanskohercegovačkog romana", studija, Zalihica, Sarajevo, 2008.; "Pogled u Bosnu - tragom bosanskih kraljeva", putopisi, Dobra knjiga Sarajevo, 2010. Nagrade: Nagrada "Antun Branko Šimić" za zbirku pjesama "Kuću dok nađeš" (Zagreb, 1973); Nagrada "Planjaxa" za najbolju knjigu pjesama objavljenu u BiH 2002. (Druga bajka); Nagrada "Zlatno pero" za najbolji dramski tekst bh. autora izveden na 20. susretima pozorišta BiH u Brčkom 2003. za Katarinu Kosaču; Nagrada za najbolji izvedeni bh. dramski tekst na Festivalu bh. drame za tekst Katarina Kosača, u izvođenju Sarajevskog ratnog teatra "SARTR" Sarajevo, u Zenici 2005.

Sjajna knjiga o kulturnom identitetu grada Mostara

Piše: **Alen Zečević**

Predviđah da će nova knjiga Ibrahima Kajana izazvati veliku pažnju i zanimanje široke čitalačke publike. Posebnu mi čast i zadovoljstvo, kao promotoru knjige, predstavlja činjenica da se radi o djelu koje tretira povijest zajedničkog nam zavičaja, kao i spoznaja da je misao sadržana između ovih korica trajna vrijednost u vremenu sve izraženijeg duhovnog i kulturnog otuđivanja.

Knjiga je dakle, pored svog povijesnog i likovno-estetskog sadržaja, uveliko zanimljiva i autentična jer je nastajala u formi *veduta*, grafika ili prikaza, koje su po svojoj definiciji prije svega žanr pejzažnog slikarstva, čiju je podlogu Ibrahim Kajan koristio u stvaranju ove reprezentativne panorame povijesnih i kulturnih znamenitosti Mostara. Ova literarno–povijesna priča, koja počinje sa *Imenom grada*, prvom od četrdeset mostarskih veduta, a završava u Bakamluku, gdje i danas, u zavjetno tihoj prošlosti počiva autorovo djetinjstvo, zacijelo, podsjeća na tekuću vrpcu fragmenata i sjećanja koja klize i kreću se u živom, svima nama zajedničkom ali parcijalno shvaćenom vremenu.

Ovaj tok misli ne nudi čitaocu samo neku apstraktnu identifikaciju, nego u pogledu svoje jednostavnosti i sveobuhvatnosti, zahvaljujući kojima se ostvario željeni identitet konkretnog povijesnog toponima Mostara kao *Grada velike svjetlosti*, kod čitaoca formira ili budi uspavanu domoljubno znanstvenu svijest kao komentar savremenosti i postojećeg stanja. On sadrži sud iz kojeg se može izvući jednosmjernost i kontinuitet povijesne kulture Mostara, nutrina neprekinute duhovnosti na koju autor podsjeća svojim putopisnim grafikama džamija, tekija, turbeta, ulica, starih zgrada i objekata iz osmanskog i austrougarskog perioda, kao i poglavlja iz osebujnih biografija Mostaraca: Derviš-paše Bajezidagića, Mustafe Ejubovića Šejh Juje, Fehmi ef. Džabića, starih mostarskih porodica Lakišića i Šarića, Mujage Komadine, Alekse Šantića, Svetozara Ćorovića, Osmana Đikića, Džemala Bijedića i drugih. Autor je, zahvaljujući svom besprijekornom i britkom narativnom umijeću raščlanio povijesni put Mostara, popločavajući ga književno-povijesnim i grafičkim prikazima pojedinačnih i kolektivnih sudbina spomenika i njegove materijalne, ali i duhovne kulture, pa se čini da u toj beskrajnoj historičnosti svi likovi, ulice, objekti i njihove sudbine, izranjaju sada u novom, još življem i postojanijem sjećanju. U tom svjetlu Ibrahim Kajan nam donosi vedutu *Emina: ljepota koju svi zamišljamo*, iznoseći mnogima malo poznate podatke o djevojci Emini čija je ljepota daleke 1902. godine iznudila stihove ponajslavnije pjesme Alekse Šantića, od čije se prve objave u časopisu "Kolo" pa do danas njihove sudbine prožimaju kroz povijest grada na Neretvi.

Znanstveni pristup autora ovoj knjizi potvrđen je korištenjem bogatog bibliografskog fonda, arhivskih izvora i dokumenata, a pri tome nije zaobiđen ni terenski rad u toku kojeg su nastale fotografije kulturno-historijskog naslijeđa koje su likovno oplemenile ovo djelo. Ličnog sam ubijeđenja da nijedna od ovih veduta ne bi bila dorečena i sadržinom upotpunjena da u svakoj od njih ne postoji barem jedna od fotografija kojoj je autor namijenio ulogu vodilje, one niti koja usmjerava i daje obličje povijesnim činjenicama, koja čini da se povijest jedne vedute zapravo povezuje sa poviješću druge, da jedna prima u sebe drugu i na taj način tvori neprkinut vez. Ibrahim Kajan se pojavljuje u ulozi temeljitog istraživača i poznavaoca kulturne povijesti Bosne i Hercegovine, naročito svog užeg zavičaja, čiju je prošlost i njene reflektirajuće posljedice na sadašnjost iznio na metodološki zavidnom nivou. Tako autor zapaža: da je objektivna ili znanstvena istina zapravo ustanovljavanje svega onoga što svijet jest, kako duhovni tako i fizički; i drugo, da je nedostatak povijesne kritike, čije je izbivanje iz savremenog društva uslovila kriza kulturnih formi, rezultirao nihilizirajućim odnosom čovjeka prema tekovinama vlastitog povijesnog, kulturnog i religijskog identiteta. To se snažno očituje u vedutama *Uspon i pad kuće Džabića*, *Gdje je tekija na tekiji koje nema, gdje je mezar iz turbeta Nurkadune Ali-pašine?*, u kojima autor, govoreći o nebrizi društva za vjerske i kulturne zadužbine Ali paše Rizvanbegovića i Ali Fehmi-efendije Džabića, ukazuje na imanentnu tragediju kulture sjećanja.

U Kuli Džabića, u kojoj još i danas, premda u jako lošem i ruševnom stanju, opstaju izvorni elementi enterijera objekta podignutog 1801. godine – divanhana, basamaci, sećija i drugi predmeti orijentalno-islamske kulture, već godinama nestaje i propada među desetinama savremeno izgrađenih objekata. Istu sudbinu dijele i ranije spomenute krhotine Nur-hanumina turbeta smještenog u naselju Tekija, čije ime tek toliko ukazuje da je tu nekada bila tekija koju je svojevremeno izgradio znameniti hercegovački vezir Ali-paša Rizvanbegović. U veduti *Partizanski spomenik - remek djelo XX stoljeća*, autor odbija da se izmiri sa činjenicom odgajanja zaboravnosti povijesne istine o fašizmu, koja danas egzistira u identičnom stanju kakvim je udešen Partizanski spomenik, zapuštena i osuđena na potpunu propast.

Šta je u svemu tome Mostar? Nije li se on u dugom nastajanju ovog Ibrahimovog povijesno-kulturnog dnevnika prikazao kao konačno utočište, stjecište djetinjstva, mladosti i starosti, mjesto u kojem je pisac uvijek pronalazio svoj savršeni mir. Stoga, već u samom naslovu djela, Ibrahim Kajan daje signaturu Mostaru kao mjestu gdje se u skladu njegove povijesnosti ostvaruje trijumf svjetlosti, koji će, prema tome, *"kakvim god nazivali taj južni grad"*, veli autor, *"uvijek biti Grad velike svjetlosti"*. ■

SREBRENICA:

Sramota Europe i svijeta

Iz potrebe, koja je jača od koristi i razuma
(Meša Selimović)

Piše: **Edvin Kanka Ćudić**
Fotografije: **Jusuf Hafizović**

Osamnaest godina nakon genocida koji je počinila Vojska Republike Srpske (a Republika Srbija ga nije spriječila) nad civilnim stanovništvom zaštićene zone Srebrenica iz cijele Bosne i Hercegovine je krenuo karavan od devedeset autobusa u Potočare. U jednom od tih autobusa bio sam i ja. Dok smo čekali da krenemo posmatrao sam lica tih žena na kojima su bile vidljivi tragovi neprospavane noći. Kako je koja pristizala na zborno mjesto, ljubile su se i plakale. To su žene koje imaju istu muku.

Poslije detaljnog pregleda naših stvari pustili su nas u autobus i polahko smo krenuli put Potočara. Žene su osjetile moj nemir i toplinom svojih riječi dale su mi do znanja da im je važno što je neko od muškaraca došao da sa njima podijeli tugu tog dana. "To su bili najcivilizovaniji ljudi i najcivilizovanija zemlja koju sam upoznao." *(Roy Gutman)*

Šale su se zbijale sa jednim američkim novinarom koji je non-stop fotografirao i nervirao sve u autobusu. Autobusi su išli užasno sporo, a vrućina je postajala nesnosna. Po broju policajaca uz put shvatio sam da smo u Republici Srpskoj. Na svakih sto metara po jedan policajac, na svakoj raskrsnici po njih deset. To djeluje uznemiravajuće. Telefonom se javlja Cana iz Bratunca i obavještava nas da su svi putevi blokirani i da se do Potočara može samo doći organizovano. Očajna je, što ne može da se do Potočara probije.

Nož, žica, Srebrenica

Uz put vidimo kuće povratnika. Mašu nam, ali ne mogu sa nama. Jedna žena je viknula: "Pogledajte, eno žene u dimijama!" Polako ulazimo u Bratunac. Ispred svake kuće stoji policajac pod punom ratnom opremom. Ljudi sjede u svojim dvorištima, a iz njihovih pogleda čitamo mržnju. Djeca ne starija od dvanaest godina pokazuju nam tri prsta. Njihova se bol ovih žena ne tiče. To su nekada bile komšije. Prolazimo pored jedne hale ispred koje muškarci okreću jagnje na ražnju. Munira mi kaže da je na tom mjesto ubijeno 4.000 ljudi.

Na društvenoj mreži Facebook mogle su se vidjeti poruke tipa "Srebrenice, sretan ti dan oslobođenja", "Samo mi je žao što se nije ponovila", "Nož, žica, Srebrenica" i slične poruke provokacije muslimanima i bošnjačkog naroda. Uvrede upućene Srebrenici i bošnjačkom narodu mogle su se naći i na grupama "Da se ne zaboravi" i "Srebrenica", gdje su pojedine osobe pisale razne komentare i uvrede. Muka mi je. Bijesan sam.

Jedan od posljednih bošnjačkih gradova kojeg su Arkanovi Tigrovi napali u istočnoj Bosni bila je i Srebrenica. Smještena u uskoj dolini, Srebrenica iliti "srebreni grad", proteže se dolinom dugom oko tri i širokom jedan kilometar. Većina od 9.000 stanovnika ovog grada su na ovaj ili onaj način bili vezani za rudnike. Grad je imao i malu tvornicu automobilskih dijelova, a nekoliko kilometara dalje, u selu Potočari, bila je tvornica baterija.

Stižemo u Potočare. Mnogo je ljudi, žena najviše. U tihom redu idemo na mjesto gde

će biti održana dženaze-namaz. Tišinu remeti samo zvuk toki-vokija obezbjeđenja. Na hiljade ljudi klanja. Sunce nemilosrdno peče. Ljudi padaju u nesvjest. Meni je hladno. Pogledom tražim nekog od prijatelja iz Srbije ili iz Hrvatske. Nema nikog. Ugledah Miloša Simića. On je iz Vojvodine. Ponovo saznajem da niko iz Bratunca optužen za ratni zločin nije u Hagu.

Da bi se u potpunosti razumjela tragedija srebreničkih žena i djece, valja se vratiti i prisjetiti 11. jula 1995. godine. Rat u Bosni je bjesnio. I dogodila se Srebrenica. Pala je u ruke bosanskih Srba "zaštićena zona" Ujedinjenih nacija. Bio je vreli juli i bilo je u toj žici trideset hiljada ljudi… I ušla je u grad srpska vojska i odvojila muškarce od žena. Muškarce je uzela i djecu je sobom odvela. Za tri dana osam ih je hiljada ubila... Dana 12. jula, Vojska Republike Srpske iliti vojska bosanskih Srba je istjerala izbjeglice iz holandske baze u Potočarima, natrpala ih u autobuse i prognala na teritoriju pod bošnjačko-hrvatskom kontrolom. Ovaj progon, kojeg su Srbi od milja zvali "etničko čišćenje terena", trajalo je do duboku u noć 13. jula 1995. godine. Iscrpljeni i skamenjeni od straha, nakon što su bespomoćno gledali kako im srpski vojnici odvode njihove muškarce, mnoge su žene nekontrolirano plakale u autobusima što su puzili cestom preko brda.

Kroz prozor su, uz asfalt, gledale tijela muškaraca i dječaka. Gomila Srba se okupila na raskrsnici kod Bratunca da im se izruguju i vrijeđa ih. Na mnogim kontrolnim tačkama, srpski vojnici i policije, pijani od šljivovice, upadali u autobuse, tražili novac i prijetili ženama i starcima. Često su žene izvlačili iz autobusa i silovali ih.

Za njih tih nekoliko strašnih sati vožnje predstavlja konačno razdvajanje ne samo od muških glava, njihovog doma i sela, već i od sopstvenog osjećaja sigurnosti i pripadnosti nekom mjestu u ovom svijetu. Mjesecima i godinama nakon deportacije, mnoge su i dalje bez prestanka pričale o vožnji autobusom.

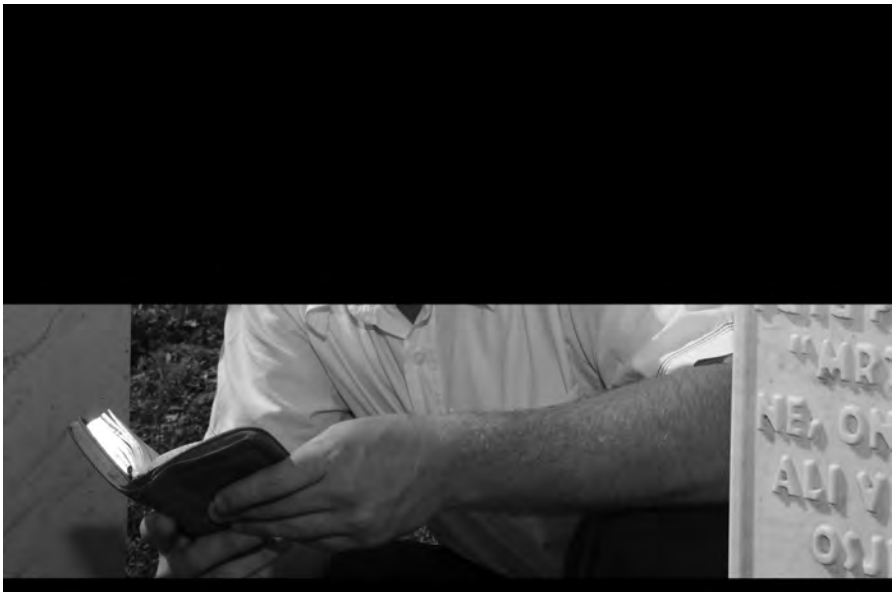

Nurina priča i zaklana beba

Rastrzane nadom i bolom, te žene se nisu mogle vratiti ni svom bivšem životu, niti planirati budućnost. Njihova trauma obavezno nije bila vezana za jedan događaj nego za više događaja. Često je jedan bio mučan, kumulativan proces koji je započeo kad su pobjegle iz svojih sela u kampanji etničkog

čišćenja 1992., 1993. godine, a nastavio kao njihova borba za opstanak, prvo u Srebrenici a potom i u izbjeglištvu u Tuzli. Mnoge su bile izložene ili su bile svjedoci užasnog nasilja, mučenja i silovanja. Nekoliko njih, poput Nure, bile su potpuno oduzete i uništene onim što su vidjele na tom putu. A sve se više njih, muka i boli kroz koje su same morale proći, uvećane tjeskobom koju im je donosilo to što nisu znale šte se desilo sa njihovima najdražim, počelo je uzimati danak.

Nura je bila krupna, tradicionalno odjevena, kako se stare muslimanke i odijevaju, sa mahramom na glavi. Njena priča ostat će zabilježena u ovom tekstu. Nura je već stotinu puta i drugim novinarima istu priču pričala.

Ubrzo po progonu iz holandske baze u Potočarima, autobus u kojem je ona bila je zaustavljen na jednoj kontrolnoj tački. Ušao je neki pripadnik srpske policije. Bio je mlad i grubog lica. Osjetila je onaj dobro znani intenzivni miris duhana, znoja i omamljujući zadah alkohola pomiješan sa vonjem prašine ceste na kojoj je provodio dane. Progovorio je. Prava bujica riječi. Iznenada je izvukao dugački nož iza pojasa i podigao ga u zrak. Smiješio se a goleme ruke – vidjela ih je Nura itekako dobro – bile su natečene od vrućine. Onda se, jednim pokretom, nagnuo i zamahnuo bodežom po vratu bebe koja je spavala u majčnim krilu. Krv je šiknula i poprskala prozore i sjedišta. Vriska je ispunila autobus. Čovjek je nešto vikao ženi i onda joj lijevom rukom gurnuo glavu prema klonulom bebinom tijelu. "Pij kurvo muslimanska", stalno je ponavljao, derući se, "Pij!"

Neki srpski vojnici su intervenirali kako bi spasili živote Srebreničanki. Nura se sjeća kako je nakon ubistva bebe, vozač, Srbin, odbio zaustaviti autobus na kontrolnim tačkama na koje su nailazili. Nura je bila jedna od stotinu svjedoka ovog zločina. Ona je ostala stub onoga što nazivamo savješću one svjedokinje koja je uvijek voljna govoriti o onome što je proživjela. "U Bosni, većina ljudi je spremna govoriti o svojoj tragediji... Htjeli su da svijet sazna za nepravdu koja im se čini." *(Peter Maass)*. Međutim, Nura više nije bila kao prije tog zločina. To ne može zaboraviti. Stalno joj se vraća, sa svim svojim strašnim pojedinostima, danju i noću. Nesposobna da svlada tjeskobu. Tražila je na sve načine sedative, jer nije imala novaca da ih kupi.

Teritorija "zasijana" kostima nevinih

Dana 11 jula 1995. godine jedan od vojnih posmatrača UN-a u svome izvještaju iz Srebrenice zapisuje: "Jutro je mirno, ali čudno. Jutro je nekako jezivo." Istog tog dana 11. jula 1995. godine, još jedna u nizu Srebreničank, Hanifa Đogaz krenula je ka Potočarima sa drugim ženama, djecom i starcima. Dobro se sjeća tog 11. jula 1995. godine kada se zatočena nalazila u fabrici baterija u Potočarma: "Kad sam bila u Akumulatorici tri dana samo su izvodili tamo preko rijeke muškarce, ubijali, klali. Poslije je UNPROFOR, kad smi mi izašli, išao tamo i skupljao njihove kosti. Eto šta su radili."

Prema zvaničnim dokumentima ICTY-a, najviše masovnih strijeljanja žrtava genocida izvršeno je na području Zvornika. Lokaliteti u ovoj općini na kojima se broj ubijenih mjeri stotinama ili hiljadama su Pilica, Branjevo, Kozluk, brana Petkovci i Orahovac. Preživjeli svjedoci u svojim izjavama, osim dželata, spominju i žene koje su donosile poveze za oči, što govori o uključenosti značajnog dijela lokalnog stanovništva u monstruozni poduhvat. Majke Srebrenice u posljednjih nekoliko godina obilaze ta mjesta, gdje su još prisutni tragovi zločina.

"Kad god dođem u podnožje brane u Petkovcima, pronađem nekoliko čahura od metaka kojima su ubijani naši najmiliji i uvijek pomislim da je upravo tim zrnom usmrćen jedan od mojih sinova ili muž", kaže Hatidža Mehmedović, predsjednica Udruženja "Srebreničke majke".

Zvanični podaci o više od 50 masovnih grobnica žrtava srebreničkog genocida pronađenih i ekshumiranih u Zvorniku i okolici, pokazuju da je ova teritorija praktično "zasijana" kostima nevinih. Na području Kamenice otkriveno je čak 13 lokacija na kojima su iskopani posmrtni ostaci Bošnjaka ubijenih i prvobitno zakopanih na drugim mjestima. Dijelovi njihovih tijela premješteni su u "Kameničku dolinu smrti" radi prikrivanja zločina i pokušaja obmanjivanja javnosti da su oni poginuli u borbama.

Veći dio navedenog važi i za Bratunac, iz kojeg, prema nekim podacima, potječe skoro 3.000 žrtava genocida u Srebrenici. Među stradalima su i mnogi Vlaseničani te Bošnjaci iz Milića i općina romanijske regije. Mjesta masovnih egzekucija ili nisu obilježena ili su uzurpirana, poput objekta Zemljoradničke zadruge u Kravici, gdje je porodicama stradalih onemogućen pristup i odavanje počasti najmilijima. O pojedincima koji su, dokazano, učestvovali u ovom zločinu, a i dalje obavljaju važne javne funkcije, mnogo se u javnosti govorilo, ali su potrebne reakcije nadležnih izostale.

Samo žrtve imaju pravo oprosta

Razumjeti ne znači oprostiti već prihvatiti stvari onakvim kakve jesu. Nije na nama da praštamo onima koji su poklali muškarce i dječake Srebrenice. Samo žrtve imaju pravo oprosta. Zaborav je onoliko nezamisliv koliko on znači zbog obečašćenje mrtvih i uspomena na njih. Najstrašnija istina, ona koja najviše uznemirava, jest da smo bili na kraju stoljeća koji je obilježen "Nikad više", a genocid se opet dogodio. Prema obimu i sistematici može se zaključiti da je etničko čišćenje "naređeno sa nadležnih vojnih i političkih mjesta" *(Rachel Bosch)*. Bosanski košmar neće biti samo bosanski, jer – sve dok ne prihvatimo moralni imperativ da se mora smjesta odgovoriti kako bi se genocid i zločini protiv čovječnosti zaustavili, i kaznili odgovorni za njih – oni će se ponovo dešavati.

Svakom 10. jula Žene u crnom-Beograd stoje mirno i dostojanstveno, dok ih u centru Beograda čuva policija i dok im prolaznici pogrdno dobacuju "Ustaše", "Što ne stojite za Jasenovac?" i sl. Stoje u tišini, srameći se i za njih i za državu koja ni 18 godina kasnije nema snage da 11. srpnja proglasi Danom sjećanja na žrtve genocida u Srebrenici. "Društvo u Srbiji treba da shvati da je moralna dužnost da se suoči sa genocidom u Srebrenici i ratnim zločinima. Ne zato što to traži Hag, Brisel, Washington, već zato što je to cilj vraćanja samopoštovanja, čin komunikacije sa drugima. Kada počnemo priznavati šta smo to uradili drugima, početak ćemo i sebe da poštujemo", rekla je Zajović u ime jedinog udruženja u Srbiji koje javno priznaje da se u Srebrenici dogodio genocid.

Žene u crnom su glasna manjina, jer i dalje su u većini oni koji šute, kazala je Zajović, i istakla kako je njihov zadatak ozbiljan, a to je da one nikada ne smiju prestati govoriti o tome šta se dogodilo u Srebrenici i da moraju pozivati na moralne dužnosti.

"Na nivou institucija i države u Srbiji ne postoji nikakva odlučnost ni volja u poštivanju međunarodnih obaveza. Na nama iz civilnog društva je najveći teret i odgovornost. Mi preuzimamo ono što javnost u Srbiji treba da preuzme, i intelektualna, i kulturna, i umjetnička javnost", rekla je Zajović.

Mnoge izbjeglice i danas izkazuju duboko nepovjerenje prema svakoj vlasti, političarima, agencijama – bilo lokalnim ili međunarodnim. Osjećaju beskonačan gnjev prema bošnjačkim vlastima i UN-u jer nisu zaštitilu njihovu enklavu. Jedna žena je to gnjevno izrazila: "Srebrenica nas je naučila da su naši životu manje vrijedni od života vojnika UN-a. To je, za nas, bila konačna istina" da je Dobrica Ćosić stvorio Republiku Srpsku, kao prvu srpsku državu preko Drine."

Vraćamo se u Sarajevo. Istim putem. Kroz Bratunac. Slika ista kao kad smo dolazili. U autobusu se samo čuje jecaj žena. Onaj Amerikanac i dalje slika. ■

Srebrenički lomovi Jusufa Hafizovića

Jusuf Hafizović mladi je i obećavajući fotograf is Sarajeva. Nedavno nam je poslao svoj ciklus 'Lomovi' na temu dženaza nevino ubijenih Srebreničana. Jusuf nam je objasnio da se na fotografijama iz njegovog ciklusa 'Lomovi' može "vidjeti jedna dženaza od mnogih. Jedno tijelo od mnogih. Jedna porodica od mnogih koja svojeg bližnjeg prati na mirni vječni počinak. Svaka dženaza ima svoju težinu, ali dženaza u Srebrenici ima posebnu", rekao nam je mladi fotograf, psiholog po struci.

"Porodica napokon zna gdje je njen član i gdje mu može odati počast nakon dugog, mučnog čekanja. Tamni prostor na fotografijama ima više značenja. Tijela nisu kompletna, porodice nisu kompletne, tuga je velika, a od svega toga najteže je negiranje. Negiranje da nije onako kako zaista jeste. Oni koji su sve to preživjeli su isuviše slomljeni, treba im novi život, ispunjen mirom i nečim što će im bar malo pomoći da se njihova tuga ublaži.

Ali, nažalost, oni koji su lomili nastavljaju da to čine i dalje na neke druge načine. Lome istinu. Lome bol. Agonija se nastavlja. Šta će od nas ostati? Preživjeli daju zemlji još jednog svoga člana. Dali su ih previše. Svaki put kada to ponovo učine moraju ponovo da prožive bol. Bivaju ponovo slomljeni. Otac, koji je izgubio svoga oca, jednog brata, drugog brata, trećeg brata, komšije, rođake, pokriva oči svom sinu ne želeći mu da živi život kao on, ali sin kroz prste vidi sasvim dovoljno i zna", potresno je objasnio Jusuf kojemu su također bliži rođaci stradali u genocidu koji je izvršen nad Bošnjacima.

ČASOPIS ZA KULTURU I DRUŠTVENA PITANJA BEHAR KNJIŽEVNI PODLISTAK • GODINA III • 2014. • BROJ 7

BEHAR

broj 7 | KNJIŽEVNI PODLISTAK | 2014.

SADRŽAJ:

Rosemary Menzies: ***Oprostite mi što pišem kao stranac*** ● **Mirzana Pašić Kodrić:** ***Lirska subjekta*** ● **Željko Grahovac:** ***U oba roda*** ● **Amir Knežević:** ***Garib*** ● **Danja Đokić:** ***Novo je vrijeme novih promjena na gore*** ● **Nadija Rebronja:** ***Flamenko utopija*** ● **Senad Nanić: Opet je tu** ● **Ali Faruk Biser:** ***Čovjek ujeo psa*** ● **Elis Bektaš:** ***Svaka radost ima svoju sumnju*** ● **Emina Žuna:** ***Esma sultanija*** ● **Mirko Valent:** ***Reportaža o Saneli*** ● **Adem Subašić:** ***Dobri: U potrazi za imenom***

Postoji li najveći bosanski književnik?

Piše: **Filip Mursel Begović**

Ako se suočimo s tako pretencioznim pitanjem: Postoji li najveći bosanski književnik? - a očito je da za neke on postoji, tada smo suočeni s nametnutim modelom mišljenja takozvanog upućenog prosuditelja i samozvanog selektora orfičkog i parnasovskog mjesta u konfiguraciji naše svijesti o ukusu, sklonostima i poimanju "vrijednog". Jer, netko ipak voli nasljeđe tradicije, netko nasljeđe suvremenih postignuća pisanja (s osloncem na europske pravce, škole i manifestne književne proklamacije), a netko pak estetiku kavane i cabareta, a netko ipak prljavu imaginaciju (koristeći pritom i naciju) i na kraju postoje oni koji vole jezičnu pornokonfekciju svakodnevice.

Ako je samo jedan "najveći", ispada, brate, da je takva književnost "poharana" samo jednom veličinom i tada se jedna književnost odista unizuje, odnosno, reduciraju se njene vrijednosti koje su s dolaskom novih imena u stalnom narastanju i tako podložne neminovnim mijenama. Ja sam osobno u Bosni imao čast upoznati najmanje njih sedmero koji su za sebe tvrdili da su bezrezervno "najveći". Uzgred rečeno, sada nenamjerno otkrivamo i razlog mnogih nečistih polemičkih prijepora na književnoj sceni između onih koji, zapravo, svojim djelima vrše teror nad čitateljstvom. Mogli bismo ustvrditi da čim netko nekoga bezrezervno proglasi "najvećim" mi posumnjamo u njegovu veličinu, a zagledamo se u njegovu malenkost.

Kozmološki motritelj i mikro-mislitelj primijetit će da književnost u nas poslije zadnjeg rata više nije otuđena od zbilje te čitamo pjesme, priče i romane koji se nisu otuđili od te zbilje i ne zahtijevaju kriptogramske postupke. Sve je naime jasno: Tko je tko, tko je koga i za koliko para... Kritički diskurs se dakle odmaknuo od interpretativnog autizma i poštuje medijska i žanrovska prožimanja, ali zaboravlja opasno odcjepljenje onog tekstualnog od pojavnosti rečene zbilje. Pitamo se, dodatno, je li sakralizacija ili demonizacija nekog književnog dijela još uvijek učinkovita? Jer, identitet pisca u postindustrijskom društvu zajamčen je karakterom proizvodnje i umjetnikovom garancijom da bude neprestano na usluzi u proizvodnnji predmeta mašte. Nažalost!

Tako će se ponašati i naš "vjerodostojni prosuditelj – kritičar" – elegantno artificijelan, on piše ponukan društvenom narudžbom te za njega više ne postoje kategorički imperativi morala i savjesti, a ponudit će nam baš ono što se nama sviđa, a ne veličajno djelo, jer se boji intelektualaca s deseteračkim kulturnim identitetom i onih koji su skrojeni po mjeri nove nacionalističke oligarhije. Autentični intelektualac odlazi, pritom, u sferu unutarnjeg egzila, jer se po svom mentalnom sklopu ne može uključiti u pseudoznanstvene mistifikacije onih koji neke od pisaca proglašavaju najvećim. Uostalom, kako je jednom rekao Andre Gide (a mi to preuzimamo kao oznaku našega kulturnog doba): živimo u vremenu u kojem se "s lijepim osjećajima pravi loša literatura". Milton je pak pisao da piše u tjeskobi kada riječju oslikava Boga i anđele, a posve slobodno kada piše o demonima i paklu. Stoga su za pisce češći i inspirativniji prizori stradanja, prognaništva, genocida i uopće patnje. Rat im svakako ide na ruku.

Pa postoji li onda najveći bosanski književnik? Ako postoji onda je bosanska književnost zaista "malešna" pa je moguće da sveznajući kritik uzdigne jednog iznad sviju. Pitat ćemo ga oprezno, da nam ne zamjeri: Tko je veći – Skender Kulenović ili Mak Dizdar? Slavko Mihalić ili Danijel Dragojević, ili je to možda ipak Ivan Slamnig? Očito "sveznajući" arbitar sebe identificira s "najvećim" pa će s obzirom na društvena i kulturna kretanja, odnosno s obzirom na političku korektnost, jednom to biti Ante ili Stevo, a drugi put Mujo ili Haso. Slijedeći književni mainstream takvi kritički priređivači "najvećih" ujedno su i najveći poklonici etiketiranja - opet na usluzi onih koji su iznad "malešne" književnosti te ćemo njihova vrednovanja ubuduće prepustiti street show fascinacijama i blebetanjima, a istinske književne velikane izručiti ozbiljnim priređivačima, antologičarima, povjesničarima, i teoretičarima (kritičarima) književnosti. Ipak, mi volimo tog samoustoličenog – zajedničkog i vrhunaravnog književnog "arbitra", jer, kako se kaže "errare humanum est". ■

In memoriam: Rosemary Menzies

Oprostite mi što pišem kao stranac

Rosemary Menzies umrla je kao Bosanka

28. 1. 2014. umrla je Rosemary Menzies, *počasna članica "KDBH Preporod",* novozelandska pjesnikinja iza koje je ostalo nekoliko knjiga pjesama pisanih "srcem Bosne", kako je u jednom članku o Rosemary napisao književni kritičar Jack Leigh. Riječ je o knjigama "Pjesme za Bosnu", "Logor Omarska" i "Nove pjesme za Bosnu". Potonja je doživjela dva izdanja - u Aucklandu i u Zagrebu u izdanju naklade "Durieux" (1995.). Navedene knjige su izuzetno vrijedan poetski dokument godina stradanja Bosne i njenih ljudi. Naime, kao članica jednog novozelandskog mirovnog pokreta u Bosnu je stigla 1992. i živjela dvije godine u Sarajevu, svjedočeći bosanske ljepote i tuge. Mogli bismo reći da je Rosemery u šezdesetoj godini ponovo rođena kao Bosanka i da se tako osjećala sve do kraja života. Ponovo je došla u Sarajevo 1998. s namjerom da ostane za trajno, ali se zbog porodičnih razloga morala vratiti u Auckland dijeleći pritom s bosanskom dijasporom istinsku nostalgiju za Bosnom. Sahranjena je 31. 1. 2014. u Aucklandu uz prisustvo rodbine i mnogobrojnih prijatelja, među kojima je bio i znatan broj male bosanske zajednice *na kraju svijeta*, predvođene počasnim konzulom Bosne i Hercegovine za New Zeland - Zoranom Salčićem. Predstavljamo, u sjećanje na našu prijateljicu i suputnicu, neke od njenih pjesama u prijevodu Feride Duraković i Miloša Đurđevića.

Počasnim članom KDBH "Preporod" *Rosemary Menzies je proglašena 18. 9. 1996.*

Arif Ključanin

Oprostite mi

Oprostite mi što pišem kao stranac.

Ali ja to jesam, ako govorimo o teritoriji omeđenoj stvarima
što teritoriju omeđuju:
linije na kartama, planine, jezici, ček-pointi,
novac za ulazak i natpisi što upozoravaju:
"Ne gazi travu".

Oprostite mi što pišem.

Ja jednostavno moram kazati onim
ljudima koji žele čuti što sam vidjela.

Jer ono što se desilo bijaše tako strašno,
a ljudi ovdje još ne znaju koliko strašno bijaše
ni koliko je boljelo
ni da ta bol neće proći.

Oprostite mi.
Iako to nisam ja uradila

niti sam započela to,
ni ovdje niti igdje drugdje,
čak ni u svom vlastitom dvorištu.

Oprostite mi
što želim da budem ovdje
sa vama.

Ne donosim ni izobilje ni rješenja
već jednostavno želim biti čovjek
u ovo nečovječno vrijeme.

Stari most (Mostar)

Više nećeš stajati
na Starom mostu
Koliko je samo vremena
proteklo.

Sada je tu žičano uže
labave daske i strah
trideset metara visoko
ponad zelene Neretve.

Simbolika je sada drukčija
susret Istoka i Zapada
je potopljen, raskoljen.

Razapeta je nova linija života
opkoračuje dva srušena svijeta,
a klisure, cigle,zemlja
krune se niz obale
u zelenu Neretvu.

Danas je klaun
došao na Trg
Čudnovati most
da ih razveseli.

Kratkoga je vijeka, pa ipak je to početak
tamo gdje život visi o svakoj niti
a duh ne želi umrijeti.

Septembar, 1994.

Sarajevo

Lijepi grade Sarajevo
ti što umireš
i odbijaš da umreš,
tvoja ranjena duša
pomirena
mada još gorka
leži sjetna
u posljedicama rata.

Šetam pored
hladnih voda Miljacke
pod veličanstvom
tvojih brda što bole.
Ispružila su se brda
oko mojih ramena
kao ogrtač opleten
od tolikih
raspoloženja godišnjih doba.

Ušla sam
u neuhvatljivu geometriju
tvoje ljepote,
u staro kamenje
u pjesme
u svjetlo.

Pila sam vode iz tvojih česmi.
Ja poznam varljivi
osjećaj zadovoljstva.

Divotni grad Sarajevo
iznevjeren
a odbija da umre.

Čak i u ovo teško vrijeme
prigrlio si me

iako sam stranac:
dolazim iz svijeta
koji te iznevjerio.

Zid

Njena je sjena izdužena
na večernjem suncu.

Ona sjedi
na zidu.

Kao taj zid
ona je sjela
na dan
puška bijaše uperena
u njenu dušu

I ona mora
izabrati
da njenu kćer
siluju

ili da njenog sina
ubiju.

Njena je sjena izdužena
na večernjem suncu.

Prijatelji naši dugogodišnji

Glas 1
Mogu oprostiti
ali nikada neću
razumjeti.
Zašto?
Zašto su to uradili?

Glas 2
Moja najbolja prijateljica je otišla
bez zbogom.
Znala je da ćemo sutradan
biti granatirani
i ostavljeni da umremo.

Glas 3
Mojoj kćerki su noge
bile slomljene.
Moja susjeda je znala
da mi treba pomoć.
Otišla je.
Sljedećih četiri sedmice
proveli smo u strahu
u podrumu.
Bilo je nemoguće
izaći napolje.

Glas 4
Moja najbolja prijateljica
me nije gledala
u oči
kad mo se zadnji put sreli.
To nikada
neću zaboraviti.
O prijatelji naši.
Prijatelji naši
dugogodišnji.

Mirzana Pašić Kodrić

Lirska subjekta
(O flertu i odanosti)

Pjesnikinja koje riječi ljube u svaku točku

U povodu rukopisa "Lirska subjekta (O flertu i odanosti)" Mirzane Pašić Kodrić

Nesmiljena, rekli bismo, anđelica ili hurija (subjekta – imenica koja funkcionira kao ženski predikat) lirskog personaliteta zbilje, Mirzana Pašić Kodrić, svoj rukovet pjesama otvara s dojmljivom pjesmom "Flert i odanost" u kojoj ćemo umah doživjeti deziluziju flerta kao spolne intrige i na kraju toponimsku (zavičajnu) odanost bez ishitrenog patosa u stihovima koji nisu prenapućeni domovinskim zašećerenim emocijama. Pjesma je po mnogo ćemu indikativna i određuje veći dio ovog poetskog rukopisa.

Uz efektno poantiranje rečena pjesma u sebe je asimilirala primjenjivost distinkcije metafora/metonimija, iako, metaforička figurativnost izostaje - očituje se tek na razini diskurza cijelog teksta koji se može pojmiti kao metafora. Zbilja se pritom, kao isječak iz života (narcisističko osamljivanje subjekta), oformljuje kroz intertekstualnu i intermedijalnu gestualnost koju, ne zaboravimo, inteligibilna pjesnikinja dobro poznaje i uočava. Nemilosrdnim interkulturalnim kombiniranjem stvara nove poetske elemente pa ćemo u jednoj pjesmi zateći i Krista i vjerski pojam tevhida i zadušnicu i parastos. Naime, pjesnikinja fokusira detalje i prizore kojima je okružena (propitkuje vlastitu doživljajnost) te će tekstualno nasljeđe biti neznatno, odnosno, autentično i samo njeno. Zanimaju je ekskluzivni misaoni i stvarnosni oblici, a ne bizarni poetski sadržaji. Osjeća se jezično lirska globalizacija budući da kao i svi još uvijek mladi pjesnici, na prostorima u Regiji, ironično obnavlja kanonizirane pjesničke postupke i uspješno sintetizira transmedijalno u transtekstualno.

Depoetizirani govor, naracija i ritam simulira svakodnevni govor, no, monolitnost pjesme (bez fragmentarnosti) je neupitna, posebno uvijek dojmljivi zaključci i obrati na kraju. Dakle, pjesnikinja desakralizira poetski govor, ali se subjekt u stihu neće uvijek poklopiti s predikatom, a tome na ruku idu zaista lijepe događajne i slikovne simetrije te ne posvema ogoljeli jezik kao u "stvarnosnih pjesnika". Svaka pjesma je osmišljena, ima svoje središte tj. ne zamjenjuje se baš sve sa svime u dobro uočenoj tzv. "zamjenskoj igri". Dakle poetski se tekst u prvom planu ne nudi kao metafora već kao sinegdoha i kao reprezentativni odjek zbilje. Pjesme pisane u tom modusu (uz provokativne naslove), predočavaju kontinuitet naracije bez metaforske zbijenosti, ali s mnogo pregnantne semantike. Pjesnikinjin sinegdohički karakter pjevanja ("preneseno značenje riječi kod kojega se zamjenjuju imena pojmova koji znače više ili manje od onoga što se obično kaže "), u ovom slučaju, primjerice: "...stavila glavu u pećnicu / da zagori misli...", preplavljuje nas obiljem podataka koje nastojimo sjediniti u jedno značenje.

U pjesmi "Nurina vera" pjesnikinja nas vodi do čudesnog izvora koji nam objašnjava porijeklo nekog ženskog imaginarija, tj. ženskog sebstva i jastva. Njeni asocijativni smjerovi, kao u pjesmi "Žuti bager mog sina", nude uvijek više od početne zamisli i naravno, opet neočekivano iznenađenje na kraju, koje u ovom slučaju, vjerojatno namjerno, djetinje naivistički, implicira zadnji rat. Sročnost i logičnost pjesme također je zamjetna te nas nikada kao čitače neće ostaviti u košmaru svoga ispisa. Gibanje njene misli (iako subjektivno sagledano) izvirit će iz nekog arhetipa i zauzeti mjesto na površini tipa, odnosno, tipizacije roda i doba u kojem živimo.

Pod inverzivnim naslovom (preformuliranom latinskom frazom) "Zar i vi, sestre Brut" nudi se ispričani trenutak o napukloj šoljici za kafu na kojoj je slika Mona Lise. Trenutak je to u svakom slučaju "iščašen", ali i on kao takav postaje prepoznatljiv te u nekoj mjeri povjerujemo da se i nama mogao dogoditi, bez obzira što se strelovita misao (autoričin "mudrizam") podastire isključivo iz ženskog rakursa. Metonimijsko sinegdohalni pogled iskosa i performativni jezik (u zbilji tj. u pjesmi izvodi se neka poznata radnja na koju se autorica referira) u prvi plan dovodi uporabu jezika koji se obično smatra marginalnim, ali ga se ubrzo interventno osvještava te se svijet ponovo imenuje. Pritom ne nailazimo na "visoke" društvene i jezične konvencije pa je već i to hrabro od ove sugestivne pjesnikinje. Ona točno pogađa tipizaciju tipa (pjesma: "Gledaj drugu, ogledaj se") i sve što želi reći postaje uglavnom avanturistički opredmećeno, živo i prisutno. Stoga se svijet viđenog i doživljenog, kroz čvrstu konstrukciju pjevanja, širi u neslućene kontekste recepcije.

Jezična procesualnost je složena, iako slijedi jedan tijek komparativne misli koja ponekad dijalogizira i očajno traži sugovornika (pjesma: "Makaze na prozoru") ne bi li se izrekle sudbinske poruke pjesničkog subjekta koji se dovodi, kao u pjesmi "Izdaja", u poziciju obraćanja sebi drugim licem jednine. I to je vrlo šarmantno jer se blago urušavaju pretpostavke i strukture patrijarhalnog iskustva, a dekonstruira se i opreka muškarac / žena.

Stvarnosne slike Mirzane Pašić Kodrić, u susjednosti s mnogim verbalnim umetanjima i semantičkim zamjenama, pomiču se prema metafori bez velike podvojenosti vida i privida. Uz sve to, zrcalne simetrije doživljenog garantiraju slobodu jezične perspektive i rastuću tenziju konotacija te slobodno možemo reći da smo suočeni sa svojevrsnim pjesničkim otkrićem.

Sead Begović

Flert i odanost

Oprosti mi, Hercegovino,
malo jesam flertovala s kesicom puter-kokica u Arizoni,
limenkom Pepsija iz Phoenixa uz nemasni hamburger u McDonald'su.
Znaš, baš tamo,
gdje je Beyonse radnim danima
skidala i boju s McDonald's stolica,
a Rihanna vikendom nazdravljala autima jer ih ne trebaju
dok preko mikrofona ispred restorana odvoze svoj ručak.
Oprosti mi, Hercegovino,
malo sam flertovala,
flertovala jesam,
ali se nisam, Hercegovino moja,
ni u autu,
ni na plastičnom tanjiru,
ni radnim danima,
ni za vikend,
udavila svojom slobodom.
I bijesna na tebe i tvoje cijelo pleme,
samo tebi, uvijek sam se gladna vraćala,
da iz tvoje loze,
sita i zapeta,
rodim svoj grozd.

Tevhidske bombone za pokojnike

Glukoze i energije,
i na oproštajnoj večeri život je bio sladak,
i Krist se najeo prije nego ga izdaše,
smrt slatko voli, u šećeru se lakše diše, putuje i ne sanja.
Mole se Jednom, a ne znaju šta mole,
mame i zavode šećerne bijele zvijeri,
vretenaste a okrugle,
prošarane hijene čekaju, strpljivo,
da ogrebu ruke hrapavim šećerom.
Trome, ali lake,
nepravilne, ali neminovne,
ružne, ali slatke,
neukusne, ali prigodne za sve bosanske tevhide,
i mise zadušnice,
i parastose,
i komemoracije.

Vrebaju,
da ogrebu ruke, zasite utrobu, poderu crijeva i pokvare zube.
Da zaslade gladni stomak i pojedu očekivanu tugu, jer ovdje
tuge više nema.
Crvene, plave i zelene,
kikoću se nejednake linije šupljih šećernih tijela,
pa se mole,
pa se i čak i naklanjaju,
jer svaka krvava linija k'o život pokojnika je slatka.
Haj'mo, žene, jedite tevhidske bombone,
neka i smrt šećerom bude obojena, dženaza ili pogreb,
potpuno je svejedno,
molimo se svi zajedno sada, i jedimo slatko!
Jedimo za duše svih naših nesretnih pokojnika,
dobre su i nerafinirane šećer-bombone, jer
ovdje
okusa više nema.

Klinika s pola srca

Tuku centar bolesnih s pola srca
klompe teških sestara što silovito jašu hodnike,
nesebične u darivanju bobičastih iluzija
i pokoje flaše za vene da nazdravi prahu od riže i krompiru iz praha.
***Kome je nafake, tome je i lijeka* – mrmlja i starac od praha**
što ga je prah pojeo, pa kao čestica leti zrakom naredbi,
prisutan u redu novca ili provjerenog poznanstva.
Nečiji, a ničiji,
leti i čeka
tek pokoju Majku Veroniku što u oba života vjeruje.
Da mu vokmenom sluša arterije, vene i sudove
što tišinom sviraju: *Kome je nafake, tome je i lijeka.*
Sve je staro u mrtvačnici s pola srca
dugovi, donacije, pacijenti,
i Majka Veronika što u oba života vjeruje,
čestita sva, mudro zbori,
krije sramotu.
Starac još leti.

Eto sad u inat puši i cigare.
Po dim poklanja svim antismokerima dok mljackaju dupli hamburger i
prozakom zdravi
tjeraju sablje duhanske kuge kojom bi ih sve zarazio.
***Kome je nafake, tome je i lijeka*, namiguje mu,**
sva čestita,
Majka Veronika što u oba života vjeruje.

Kućni abortusi

Ona tepihu utrobu uzme,
uguši ga usisivačem, pa mu kosu elegantno iščešlja.
Strlja i bijele ostatke hlora po umivaoniku
da se bijelo na bijelome ne šareni.
Krpaste bajonete napije prhkim kapljicama
Nedužne
vode po sudoperu,
da se metal vode ne napije,
i ostane srebrno žedan.
Onda prašinu nanovo obriše,
bez izbora,
utrpa u tijelo vodene krpetine
Magične
brže od djeteta koje bi po komodi svoje prste da nacrta.
Ona misli unaprijed.
Abortira bacile i mikrobe prije nego se rode.
Da ne naude, da ne opogane,
da nju
i sve nas oko nje trijumfalno ne pobijede.

Lirska subjekta

Smušena,
autorica se stidi pred publikom skidati haljinu.
Njenu,
lirska subjekta u računaru oblači.
Tijesna joj je, tekst će popucati,
mora polugola
skliznuti na papir.
Neodoljiva,
ispod umjetnih afrikata sakrila je oči,
striptiz na ledu mora biti lagano izveden.
Da tekst završišti i pobudale zarezi
dok usne autorice i svih čitalaca,
pomahnitalo,
ljube je u svaku tačku.

Komoda sa 6 ladica

Samo moja
komoda sa 6 ladica, znala sam,
ma jesam,
đavolji broj za odlaganje u punom bukovom drvetu s tokama prekrivenim
magarećom kožom.
Danas nezgrapna.
Suvišna.
Prazna kutija odloženih,
pa odbačenih,
odveć pohabanih i umornih
svih sezonskih očekivanja.
Protjerala sam sve ženske trice
da ne mirišu na peglanje,
zgužvala u jastuke na kojima neću spavati.

Skupe su karte za Tajland i Bankok

Noću iz sobe preko prozora,
cigareta grije brda prekoputa,
usisa dim jako da žar se do brda k'o baterija rasplamsa.
Osvijetli kratko jadne brodove,
Iskusne kapetane planina,
pa im dimom mravinjak pomuti da se u gorama,
načas topli,
trnja ne nagusare još.
Skupe su karte za Tajland i Bankok,
Ram Thai Ram plesačice na uhu odavno ne slušaju školjkaste bubamare
jer u Aziji plešu trbušni ples.
Skupe su karte za Tajland i Bankok,
Ram Thai Ram djevojčice ne žele stare kapetane gora što trnjem jeftino tezgare
i ribama pobjednički jednim zdravim okom namiguju.
Skupe su karte za Tajland i Bankok,
Ram Thai Ram igračice plove dlanovima mladih westnomada koji ih,
znojave,
u već prljavim ruksacima nikuda ponijeti neće.
Cigareta gori,

Ram Thai Ram,
Tras Thai Ram, Ram,
Ram, Ram,Thai Tras,
Tras, tras, tras!!!
Šapće molitvu pepelnici.

Vrednija od 83 godine i 4 mjeseca

On – jer voli i tebe, nju i njega dok traje
Noć vrednija od 83 godine i 4 mjeseca
Ne – jer voli, već voli,
Uzroku Svega pojašnjenja ne tražim.
Nebo vrata nema, iz Kuće uvijek daje.
Samo bolesni zubi u ustima se zatvaraju.
Nebo vrata nema, ni na jednom jeziku.
Zemlja ima.
Zemlja sve imenuje, i gvozdene tarabe u jednini ili množini.
Nebo vrata nema.
Svejedno je
Već
gdje zubi spavaju,
83 godine i 4 mjeseca.

Nurina vera

Ispisanu s devedeset nota iz kuka prema van,
Danica Luciji dade cipelicu za zavjet vječni,
nevjesta otvorenog stopala na prstima da bude laka,
bez sile i naglog plesnog vokabulara,
iz blata u zagrljaj odleti joj sva.
No, zaboravi i drugu cipelicu da joj da.
***Plie* po *plie* krvavih prstiju i spuštene glave,**
naginjala se Lucija zboreć' tijelu svom:
Prst nije ruka, ni od najdražih se previše ne traži,
prst nije ruka, strpljenjem i upornošću sve se postići da.
Strogom formom dugo tkala je sama,
solo-varijacijama pa rotacijama vezla nožicama gordo,
predugo ispisivala note sve,
dok linijama tijela svoju cipelicu sama nije istkala,
pa visoko gore dignute glave zaplesala *Fouette*
konačno
sto osamdeset nota iz kuka prema van,
šibajućim okretom da Danici odleti,
sva bestidna sada ona njoj svoje note da.
Nurom jedna,
Lucija je Danica,
Danica je Lucija.

Žuti bager mog sina

Njegov žuti bager iskopa najdublju rupu svjetla.
To je jedina lijepa rupa na svijetu,
rupa u kojoj se sastave sve razbijene igračke,
vrednije no ikada,
zato ne žalim ni za jednom koju smo slomljenu bacili,
ili koja negdje rastavljena
ponosno čeka da se urupi u svjetlu.

Svijetom škripi i krcka lomljiva plastika,
kineska ili evropska,
svejedno,
većina igračaka živi samo jedan dan.

U toj rupi svjetla sve su moguće
rastavljene,
slomljene,
pa sastavljene igračke svijeta.
Samo plastičnih pištolja nema.

Najduža ženska ruka

Kada ona odmahne rukom, prolomi se zid.
I zaigra i na jadnoj jelci obrva,
i milion ruku se nagne
i sastave da uzmu,
sve njeno,
jer i zid bi da ima najdužu ruku,
a jelka da se dostojanstveno okiti,
i sve odahne,
odmori od svega ružnog što remeti,
siluje oči, sklad i dužinu.
Ona ne teoretizira, niti išta improvizira,
ona samo odmahne rukom.
Nije ženomrzica niti šovinista, a ima najdužu žensku ruku.
Nije ni lezbijka, a zaljubljuje se i u žene,
i djecu,
i u najstarije,
i jadne,
i u najdosadnije.
Ona samo leti i sve razbije najdužom ženskom rukom.

Da sve odahne,
mirno na njenoj ruci spava.

Lady Valentina

(Sylviji Plath)

Lady Valentina je vjerovala
kako je beznađe jedina nada,
vjerovala i stavila glavu u pećnicu
da zagori misli i
preveliku
glavu samo za publiku u kuhinju smjesti.
Lady Valentina, ti nisi žena luzer,
to nisi učinila iz očaja, već iz vjere,
stoga, Nadajuća Moja,
šapni mi iz tog svijeta
gdje gore u lijepom
počivaju prevelike glave svih beznadežnih žena.

Zar i vi, sestre Brut?

***"Lijepe, al' glupe, pametne, al' ružne" nisu smislili muškarci*,**
šapnu Mona Lisa jučer smjelo, pa sada reče da je istina u sredini.
Zna,
biće spolom sporo misli, težak je to opći sud
pa i kad sve boli od spolom ženskog svog.
Istina, sestre Brut je gore jezikom silovaše,
već da tijelo, nazor, dade muškom bataljonu svom.
***Tihe, al' uporne*, sestre Brut, zašto ste toj ženi razjareni vuk?!**
I napukla, ostala bi *lijepa*, jer
krvi i riječi ima,
ima i na šoljici za kafu i olovke,
ima i za tri postmoderne.
Gladijatorice, ustima spremne u zasjedi dok knjige o Napoleonima bruje,
u arenama, uzalud je čekate.
Nespojiva su mjesta očekivanog obračuna,
daleke su to dvije historijske epohe.
Zato, vjerujte mi, moje i naše,
***mudre, al' zle*, sestre Brut,**
tvrdim,
Mona Lisa s moje šoljice nikada sići neće.

ČakBaš pravac

Tek slika kad tromo, sporo i teško,
nazor,
užeglo i raspucalo blato strijelja s neba,
pa usmrdi i platno samo jer žeđa,
puže, pa se kotrlja,
i smrdi za infarkt barem jednog oka.
Suha blatina suzom bi da se nahrani,
osvježi,
pa opet Zemlji,
s neba,
pa iz Pakla ili Džehennema,
vrati.
Nadrealni ogled femme-fašizma neofatalis blata.
Od prljavih s prljavima, ali o onima koje bi da isprljaju.
Kontrolno blato higijenski čistih, no pojedenih proizvoda,
***saleté pur saleté*, tj. prljavština zbog prljavštine**
visi u muzeju Čak neautorske,
ukradene i tuđe natprljavštine,
ČakBaš pravca kojeg se Baš i neoglupost odrekla,
prejela,
pa je Baš-Baš, Čak-Čak
ČakBaš
i neoglupost na sliku,
u mlazu,
povratila.

Poetika mudrizma

Sve
bijelo ženama za žene jer takve su
naučene da šute i istinu prešute.
Zakopčani križari najteže artiljerije,
mlijeko se pijucka, uvijek svježe meso pojede.
Noge se križaju, drugačije iskrižaju.
Obučene,
toplo na jastucima od bijelih metaka,
raširenih nogu, čekale su same,
gladne, sjedile i studirale mudro,
saslušale samo penzionisane DNA Majke,
kako se noktom ubijeli ručak, samo djela,
uvijek priča da se šuti,
nikada objed jarkim ne prelije,
lagano sve s bijelim činom pravi,
i tako, ali baš sve napravi.

Ratnice mudrizma ne vole glasne kosate žene,
one su im najmudrija slasna meta,
pilgrim njihove bjeline.
One su im bića mutantnog crvenog spola i
pregustog otrovnog korijenja,
Korov-Stigma,
Jarki Moral desert.

Permanentni marker

Najdebljim markerom podvuci obrise usana,
laž će se navrištati ako je vodootporan,
da se ne izbriše dok bi da jezikom prevrćeš salatu,
proljetnu što je iz zamrzivača upravo vadiš.
Najskuplji marker, prosim, odaberi da sve linije ostanu permanentne,
stomak ujutro tražit će i jabuku,
malo vremena za uružnjivanje ostalo je,
tu neboju sama si odabrala.
Večeras, pak, na sive usne samo crni marker prikladan je,
umasiraj ga dobro,
neka sivo bude najcrnje i crnije od čemernog,
jer crno nije boja, ne postoji u prirodi,
tebe,
samo tebe, svi gledat će.

Zbrajanje rascjepa

Ožiljci na koži stabla obgrljeni sa sve četiri noge
nasukane mačketine
dok uplovljava na kopno s pola preživjelog repa.
Da ga nikako nema, simetričnija bi bila,
ovako tek pola repa prljavštinu ženske publike na obali zbira.
Ožiljci na koži stabla i rascjep na obrazu nevine životinjice,
zapravo,
jedina brazdena uvala za,
samo njene,
bistre,
vjerne zaštitnice obraza.
Mokre i okrugle ispod kosog oka,
nezamjetne na već mokrim dlakama,
da se lažu,
i prije nego ispare slažu,
kako još negdje
vječnih i sigurnih skrovišta za dobre ribe ima.
Žene računaju. Jednako je spašena, ali
ožiljak na koži stabla nije jedan.
Brazde od smijeha nisu uračunate.

Gledaj drugu, ogledaj se!

Kažeš mi,
Grozan ti je nos, a ja tebi da je tvoj *Pinokijevkin najduži*,
Krive su ti noge, *neka su, već si pala,*
ružno tijelo, *ti samo tijelo i imaš*,
glupa si, *jesi jer takva si*,
nerođena Sarajka, *a Adamova jabuka odakle je?*
Kažem ti,
Mušica što živi jedan dan nije najmanja,
sitnija i niža,
Najnebitnija
od one
što *Ad hominem* misli da je *Feminnem*.

Šizofrenija crnih Leptata Mambu žaba

Sama,
vuče se blatom crna žabetina Leptata Mambu.
Ona više ne zna da krekeće, uči se da laje.
Neumorna vuvuzela,
zgužvane kože s krastom tek na bradi i, čudno,
pored nosa,
vuče uglačani tek komad uglja na leđima,
vuče, samo,
jer ne želi da ga skine.
Misli da je bubamara i čeka da poleti.
Pokaže put.
(Pauza u priči, pa zarez.)

Na tribinama gore, plješće hor gmazova.
Cere se gušteri, uvijaju zmije.
Komarci sviraju.
Muhe pjevaju.
Grickaju staru žabicu na umoru.
Ona pliva močvarom, opet vuče sada tek gromadu uglja.
Više ne misli da je bubamara.
Misli da je Sunce.
Misli da je Sunce zapalilo bubamaru.
(Zarez u priči. Još zareza.)

Posmatra i druga crna žabica Mambu Mambu.

I ona bi da vuče istu gromadu uglja.
Misli da je leptir.
Misli da Sunce prži leptire, pa i ona uči da laje.
(Zagrada u priči, pa opet zarez.)

Okrugla je gromada uglja, okruglo jeste Sunce.
Velika je gromada uglja, veliko jeste Sunce.
(Pauza u priči, pa tačka.)
Vatre nema.
Boga ima. Najveći jeste.

Samo dok spavam

Neću više, ništa je sve Samo Meni.
Neznanje o svemu Tom Svačemu sada tek ne zna Mene,
Neću, jer Ja tako sada hoću, godi Mi,
Nije istina To o Meni,
Nisam Takva, gora jesam i tihu, možda, shvatit ćete Me,
Ne da sam Ta, nedovoljno je Sve To Takvo za Mene,
Nisam Vas Sve davila, već slasno zadavila, pa opet udavila, ali jesam umorila Se.
Ne samo Njih, već i One, pa sve vas jer jesam nakaza blebetava i Sebi.
Nedvojbeno Sam sigurna da konačno ne pričam previše ni Sama sa Sobom.
Nisam valjala, pa sam Zato odlučila vama zauvijek stišati Se.
Neumorno šutim da mislite i pričate konačno sa Sobom.
Neću ni riječ, Sve sam dala Sebi.
Na tren šutim, volim Sebe.
Nemam ništa reći samo dok spavam i tako ugasim Se.
Nijema sanjam ruku što mi tišinu zaustavlja i kaže da se zamislim nad Svojom
Negrubošću.

Makaze na prozoru

1.

Šutiš.
(Ovog puta) moja tišina urliče, pa su
mi riječi najtiši pleonazam.
Suvišno je kič.
Treba najprije sve sjeckati, lagano i pravo reckati u komadima,
odrezati grubo al' polako
sve izrezati,
nareckati i isjeckati, parati, naparati i sve isparati,
i konce debele izvući da budu končići
pa ih slasno zubima potrgati,
istrgati i natrgati,
žvakati i sažvakati,
ispljunuti i pljunuti,
pa napokon uživati,
najslasnije i najglasnije,
u unakaženom, spremnom da se baci u plastičnu kesu.
Smeća nema. Osakaćeno smeće u kesi ne spava, ali iz kese izaći neće.

2.

Šutiš.
Vlastiti jezik sav sam potrgala. Istrgati ga više ne mogu.
Sada bih ga i palila, pa zapaljenog opet zapalila.
(Ovaj put) neću pretjerano pretjerivati, već je u kesi.
Kesa jeste primila sve, najjednostavnije,
jednostavno, bacit ću je kroz prozor.

3.

Šutiš.
Prozor mi se elegantno okvirom smijulji,
pa staklom šuti bistrije i sve na sebe nježno lijepi ,
na samo svoj stomak, sve prljavo i nakaradno
grozno,
strašno,
lijepi.
Bez agresije i hira, reče da šta (opet) ne zaboravim.
I, pametno,
najpametnije,
čuvam i ruke, i zube, i okoliš.

Izdaja

Ne boj se onih od kojih si jača!
Uši k'o uši su ti vjerovale.
Došla je zima. Stavila sam kapu.
Nisam čula.
Zamišljenu,
uhode su me zarobile.
Reci im da mi oslobode ruke!
Šutio si.
Sluhom, oslobodila sam se.
Sada su se uhode mene bojale.
Reci im da me se ne plaše!
Šutio si.
Opet.
Tada su ubile tebe.

Mirzana Pašić Kodrić bosanskohercegovačka je historičarka književnosti, književna kritičarka i spisateljica. Studirala je književnosti naroda BiH, bosanski, hrvatski, srpski jezik i komparativnu književnost na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, gdje je i magistrirala iz književnohistorijskih nauka, dok trenutno završava doktorsku disertaciju o književno-putopisnom djelu Zuke Džumhura. Radi na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Zenici, Internacionalnom univerzitetu u Sarajevu te Američkom univerzitetu u BiH, a više godina predavala je bosanski, hrvatski, srpski jezik i kulturu na Institutu za kritične jezike Državnog univerziteta u Arizoni (SAD), gdje je bila i direktorica Sarajevske ljetne škole bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika i kulture. Autorica je više književnonaučnih radova, a posebno se bavi bosanskohercegovačkim putopisom te pitanjima interkulturalnosti u književnosti. Poeziju i prozu objavljivala je u više bosanskohercegovačkih i inostranih časopisa, a jedan od njenih radiodramskih tekstova – Plave, žute i crvene misli emitiran je na sarajevskom Radiju 202. Njenih deset izabranih pjesama uvrštene su u međunarodnu pjesničku zbirku Dotaknuti stihom 5 (Kultura snova, Zagreb, 2013.), a poezija joj je uvrštena i u zbornik Dani prijatelja knjige (Hrvatsko književno društvo, Rijeka, 2013.) međunarodne pjesničke zbirke Moja pjesma tebi za Valentinovo (Kultura snova, Zagreb, 2014.), Jesenja sonata (Briješki pleter, Široki Brijeg, 2014.), Zagrli život (Esseg / Udruženje balkanskih umetnika, Osijek / Subotica, 2014.) i More na dlanu (Kultura snova, Zagreb, 2014.). U pripremi joj je zbirka poezije Lirska subjekta (O flertu i odanosti). Aktivna je članica Sarajevskih jutara poezije.

Željko Grahovac

U oba roda

Zapis, stiha

Išli smo i nismo išli tom i posve istom ulicom
Crvenilo se i osipalo i uspinjalo ozdo kao lice
A da kaplju nisu znale rane luči ogrezle u led
Vrh daha zastali su pa u pah oktobra otprhnuli
Osanjeni golubovi da ih zametne u sebi Strah

Hrast stresa san sa zamrlih i nedohvatnih grana
A na čelu vlasi iznikle iz sjene zamršene ćute spas
Ruku u kuću što dodir satvara slivenu od topline
Grad se sklapa i urušava mrmoreći ime svoje Bol
Odlomiv komad jutra krilo mekano glavi prinesi

Klup
a ostaje nepomjerena a sve do nje samo drum
Jecaj suh iznutra pod dlanom napokon je prepoznao
Lišće odasvud zabludjelo potomstvo pa se ogrnuv
Evo istim ovim satkanim od žudi zagrljajem uspravi
Žeđ utoliti uz vrelo Sjaja usne budne prislanjajuć

La vida y la muerte

osvit nas je sačekao dok se more šutke otimalo noći
ništa se tu nije osjetilo osim boli uglačanog kamena
osim vremena što se nabuhlim uzdasima prekriveno
potmulo i tiho sašaptavalo koracima umjesto riječju
sa uljezima koji još ništa ne znaju o tajni pripadanja

i nije tvoj taj glas što govori... Tamna lica s one strane
odakle zora baca / bijele strijele u krugove moje / cvatem
do pojasa mahovinom mraka... ti ni nemaš svoga glasa
sklupčana u krilu nevidjela daljina je disala kao čežnja
mirisima razvučena u svim pravcima istovremeno al' to

o sebi samom nikad neće saznati dan koji je evo rođen
i na tvojim nesigurnim nogama slazi niza skale polegle
ka jugozapadu sa dahom uzduž presječenim kliktajima
galebova i sa sjenom skliskom jako izduženom udesno
kuda kaplje po pijesku dok se borovi umivaju svjetlom
omeđeni mrmorenjem usklađujemo korake... Ne znam što sam
gdje sam, kamo idem, samo ovo zagonetno tijelo mi je jamac
da iz punoće odlomljen bih, ubačen u vrijeme između Ničega
i Svega, potucalo i samac... dok tvoj teret sav zaliježe u čamac
ribarski tek pristao i pretovaren s mnogo usana i još više tišine

ne gledam ja stopala drugačije no kao ponavljanje i kao udvajanje
mekota i nježnost ravnomjerno su raspodijeljene između oba roda
između puti i puta što se opružio kud valovi prste upliću sa žalom
dok vjetar ove grudi čini mojim ko izdisaj kojim ga vraćam moru
i ovaj stisak domaločas tvoju ruku učinit će opet jednom s mojom

i kojom god stranom otišao glas...Večeras ću u uskoj ulici dlanom
dotaći djevojčin dlan / a ona će drhtnuti od toga što je nečija ruka
dira... neće nas zaobići taj drhtaj jer mi smo zapravo zaokruženost
putanjom njegovog vječnog vraćanja s imenima kao postajama što
odzvone poput tonova i akorda u jednoj jedinoj Božanskoj Muzici

ispruživši se pod stablom smokve i uzalud oči sklapajući
od desnog ramena pa nadolje obrastaš toplinom kao što i
ona kojoj si sad prostrta postelja narasta iz te pripijenosti
dok evo u svevidjelo posvemašnje usjajenosti i slivenosti
zalazite polagano neumitno i predano u sitnim gutljajima

Piješ li vjetar, Penti Sarikoski

***ima jedan kamen na kom uvijek sjedim/ kad krenem brati cvijeće*...** **Slikao sam cijelo poslijepodne polje raži pio sam**
vjetar ili je vjetar mene nisam siguran bila je to nekakva
malaksalost vidika slikao sam na platnu nemajući platna
potpuno neprepoznatljivim bojama kistom koji sam izgubio
rukom koja mi je pretpostavljam negdje usput otpala
Ja da sam jesen. Ti da si proljeće./ Tada bih te čekao.

sve je to uredu i šuma i jezero čak i polje ali otkud Finska
trebalo je samo šutjeti i otići a ti ipak nisi umio nabrojati sve to
kad pticu iznutra dotakne svjetlost ona će poletjeti iznad šume
kao što je mnogo toga nezaustavljenog minulo kroz tvoju kosu
Čija je to zemlja iz koje dolaziš? a čija u koju odlaziš?
na kom jeziku si pomislio... ***Izdaje me drveće ali ne i vjetrovi***
ima li potrebe pretresati rješenja Uprave gradskih parkova

čudno je to ipak ima više pitanja nego sunaca u kupinama
opet je došao taj strašni dan i taj čas/ trebam početi razmišljati kako da pišem… **početak je ustvari nemoguć zato i jest težak**
da imam starijeg brata a nemam ga zvao bi se Upravo Tako
ja ništa ne znam… d*obar pjesnik/ ne piše stihove/ nego ih traži*
nadam se da ćeš mi javiti o asonanci metonimiji metafori
o metaboli i šta već preostane jer mene neće biti tamo

na tom mjestu osjetili smo da ima nešto gušće od mraka
bila je to šuma u kojoj se sjećaš svega ili jednostavno šuma
iza drveća šuma… **I s*unce sija/ sunčani dan kao veliki hotel***
s koliko prstiju ubačenih među listovima Bog čita napreskok
Knjigu Postajanja… ***Tako je nježna ruka koja zatvara usta,/***
tako je nježna strijela koja ubija:/ poput sunčeva zraka…
kažem isto ne pomjerajući usne… ***Uskoro ćemo biti posljednji***

Sizif je bio prvi angažovani pjesnik a ja nemam pojma o tom
je li danas petak ili ponedjeljak zovem li se zbilja kako se
zovem i čuvaju li se još igdje neki dokazi da smo postojali
Uzalud objašnjavaš onima koji misle samo na jedan način,
uvijek će se naći zločin da bi se opravdala kazna… **i gledaj**
s kim ćeš sjediti leđa uz leđa… ***dok vjetar raznosi riječi…***
uvijek nije nikad isto naprotiv uvijek je svaki put drugačije

Pjesma koja mora ništa

odavde je sve odavno otišlo s prtljagom imenovanja osim nas
ležiš na meni i noć u šumi neprohodnoj razaznaje svoj dom
evo i dlanovi mrve put kud graničimo a pamti li išta uzbran nar
četvrto ljeto već raspuklih dveri za onim što strm je dušin ushit
osjenjene kojim možda malaksavaju još neke daleke večeri

na mirisima prilazim sam sebi iz budućeg vremena val po val
a *zvona odlaze u prostor crnim stepeništem…* **u zadihan roj**
drvo ništa nije reklo bar se ništa nije čulo u samom ostajanju
zalud *pčele sleću na leš koga nema* **počélo je zalud kopan grob**
eno oblakom lakom rukom koje nema otireš mi znojno čelo

vruj za vrujem nema me tu gdje sam izdisaj za udisajem
zvijezde za sve vrijeme ne iščita kako bi tek mračno tijelo
euharistiju što čili pod jezikom kad klekneš sam pred oltar
jutro ništa nije odvratilo vjetar s mora otisne imena u odron
ostavljena bijahu i tako još u prvom magnovenju izgovora

moj mrak je senka ptice… **put je do mene skroz neprohodan**
al se na počinak ne sprema san moj iza brda… **povrh okeana**
zagrljaj još zri dok bijele nadlaktice sunčeve mrmoreć *nemoj*
a sjaj koji kasni najdublje dosegne… **i nebo je ovaj crni rov**
kom cijelo dno upravo prekrivam leđima širim od praznine

izlazim izlazim i neprestano izlazim lagano zgušnjava se noć
laž je ipak svaka svjetlost ohlađena odbijena i neispijena
eho kojim muk odzvanja istinit je jer je to huj njim samim
…verujemo svom žestinom/ u misao koju još ne misli niko
energiju sišući iz ničeg kao zrikavci što srču iz tišine bruj

šta u krilu preostane kad razlije se stopljenost blizina sama
iz školjke netom razapete golubica grabi mliječnobijeli dan
vrh glave ukrštene pouzdane nježne ruke što ih diže anđeo
upijaju težinu kojom vijek je obrastao u samoći odnoseć
s njim skupa i šapat… ***smrti ljubomorna najveća moja noći***

Za promjenu

Krenem najprije lijevom a potom desnom nogom
Zvukovi su drugačiji kada je sve napolju i napreskok se
Odaziva biće smrvljeno i razbacano u potpuno nečitkim
Detaljima i koraci kad su zauzlani u prirodni cijeli broj
Svaki hod se puno lakše i bezbolnije povija u kružnicu

Ali ritam koji pratiš ostaje stvar slobodnog izbora
Premda ne onako beznadnog i očajničkog s kojim nisi
Znao šta bi u prizoru poslijepodnevnom iz rodnog grada
Petsto metara i četiri hiljade sedamsto dana udaljenom
Od velikog žbuna ispod zida pored kojeg sad prolaziš

I na listu jednome od ko zna kolko njih vidiš gusjenicu
Krug u kojem ona potraje u gladi ptičjoj upisana
Naziva se zavičaj i kraj u kojem čekaš još da budeš rođen
Tamo je odakle vrane zaošijane u jatima tek trebaju
Poletjeti za svojim strahom i na užadima od graktanja

Gusto upletenim dovući razvihoreno i debelo ćebe noći
Ali ti to nećeš vidjeti niko nikad nije vidio kraj svijeta
Zato moraš za promjenu nešto odmah za sebe učiniti
Od jednog zida do drugog pet puta dvjesta osamdeset pet
Pa onda podijeliti s devetnaest sve što još ne postoji

Baš za sebe recimo moraš zinuti u usta staviti komad kruha
I žvakati do devetnaest i do devetnaest i opet do devetnaest
I onda gutati i gutati i još gutati… ***Medvjedića uplakanog/***
Srce otkud zna – ko snuje/ bijeg tebi u tajge crne… **Pa onda**
Unatrag… ***Crne tajge u tebi; bijeg/ snuje, ko zna otkud, srce/***

Uplakanog medvjedića... Ti nećeš sada plakati to će biti
Kasnije kad usnama dotakneš led led led umjesto čela
I iz hrama gusto posađenih breza kad začuješ izdaleka
Prelomljen svoj dječji glas drhtajima lišća umnogostručen
Dok šapće nešto što bi moglo ličiti na molitvu *Oče moj koji jesi...*

Ali nisi nisi nisi još učinio to što moraš za sebe učiniti
Zaspati za promjenu i spavati naprimjer sedamnaest godina
Tek kasnije ćeš ognjištu svog daha prilaziti niza... *Stepenik Devetnaesti/ rasprsnućem isklesan...* i odgovarati na pitanja
Je li ti bilo hladno? Koje ti je boje bila bol? Je li te gušilo...?

Alvaro de Kampuš, zalutale dopisnice

Jug je svašta pomalo od tog što ne znam o njemu
Ali i ponešto od svega onog već rečenog doduše
Posebno kad puše burin kome ne možeš odrediti pravac
I kad školjka noći obrazuje otvoreni ugao pod kojim
Stvari posve neobjašnjivo zaostaju za vlastitom toplinom

A "*osim jednog zbogom kao da nemaš srodstva*" s njima
Hlad zarasta davno skamenjenim ulicama i portunima
S kojih jedan gust zaboravljeni pljusak sapire korake
Ne postoji mjesto gdje sam rođen i upravo prolazim
Evo pored "*nekoliko tona kamenja i crijepova*" nabačenih

S namjerom da "*preruši se zemlja ova zemlja što je istina*"
Vrh talasa nekoć pjenom nečitkom pisana i nanesena
Odšaptana dahom mojim ponestaješ i ti skupa sa zvijezdama
Jutro odlomljeno kliktajima galebova osuda nam je progonstva
Elektro kćeri neutješna ja ne znam koji sam od dva Pilada

Tvoj istovremeno i taj 400 milja preko mora kog još nema
Odvojeni od tebe i ovaj ratar kome te dadoše da osvetu grku
Pripitome i koji te ipak neće godinama ni dotaknuti
Laž ne može postojati muklim šapatom mrmore stopala
I samo prolaze i prolaze trbušine napuhane proždrljivog dana

Moj se otac zvao Bol i majka isto tako Bol i znaš mi ime
Mrak crn neprobojan mjesto stalnog boravka i u njem
Eho što stropoštava se unatrag i nadolje praroditelju
Kriku tačna adresa na koju mi možeš pisati i opet pisati
I neprestano pisati ja čitam baš isto tako kao što dišem

Molim te idi ne zaustavljaj se neka te tu daleko uz mene
Samo da spustim glavu Priviđenju na rame ili u krilo
Ležati je skoro nemoguće "*velike su pustinje i sve je pustinja*"
Odavde do mjestagdje su djeca u suh tvrd jecaj posađena
"Velike su pustinje i sve je pustinja" sričem s one strane daha

I otvaram prozore nevjerovatno je koliko prozora još ima
Moram sve otvoriti na svemu rastu kote se i umnožavaju
A zidovi svana nahrupe sve oštrije prelamajući svjetlost
"Pobijeđen sam danas kao da sam spoznao istinu" jedva čujem
Otuda tvoj glas "*vidovit sam danas kao da sam na samrti"*

"Trebam spremiti kovčeg postojanja" brzo ponavljam to što
Više ne može se čuti ni pročitati ali ja ne znam čijeg
Ovoliko je nemoguće da me nema treba zato krenuti
Još jednom sa sjevera iskoračiti iz zaleđenog stakla
Ogledala u nježno krzno drhtavice umotan i miran

Jer nema ničeg što je put da nije upravo put do tebe
Koža se mladunčeta neba evo ježi površinom jezera
Od kojeg započinje šuma s tačnim brojem koraka u
Žirovima i u šišarkama i u godovima prebrojanih
I u bilu pohranjenih dokle god još bude zraka u tebi

Samo sjaj čistog sagaranja

ako je tačno a izgleda jest baš tako da pjesnik ustvari ništa
ne piše preostaje ti samo tragati dokučiti rub do kojeg vodi
istina i iza ponor u dva smjera...*stol je bio splav kojim smo se otisnuli / na pučinu...tu gdje bi se u pravilu trebale sjeći topla i hladna struja stajala je pepeljara od mutnog stakla*
u prizoru moraš vidjeti i ono što jest i to čega nema...*u nju sam povremeno otresala pepeo/ u koji sam se pretvarala...*

predrasude su visina i dubina gore i dolje kao poštapalice u
govoru koje ničemu ni ne služe jedino zamagljivanju stvari
pri slobodnom padu i u času spoznaje osjetiš kako je u tebi
istovremeno sve ono povrh jednako kao i ono ispod upravo
kao što...*zvijezde ne postoje da nam uljepšaju / noćno nebo one su crno ugljevlje ostaci materije/ koja se nije štedjela...*
i sve što se ima reći stalo bi u te dvije riječi padati i izgarati

gravitacija i oksidacija i... *u sveopćem rasulu sjaj će drugih zvijezda / padati na naša mrtva tijela / i činit će se izdaleka kako još titramo/ pulsiramo odašiljemo svjetlo*...nema smrti
ako si dovoljno daleko ako ništa do tebe ne dopre samo sjaj
čistog sagaranja...*sjećam se da sam se branila govoreći/ idi molim te dok je još vrijeme/ od tebe mi se nesvjesti*...i dobro
bi bilo dlanovima zapriječiti prilaz bar na pola metra ionako

svjetlost traži rastojanje kako ne bi u sebe utopila ozarenost *u studen potok blud pobada sebe i boli*...s rukama do lakata uronjenim u otvorenu ranu dana moraš sve redom prešutjeti da ništa ne bude i da ništa ne preostane kako bi bila pjesma kao u igri skrivača pretvarača izmamiti od svega poslušnost nepostojanja darivati milost preimenovanja... *otkud snijeg u ovo doba godine šta vam je / to se mamino brašno prosiplje na sve strane*... nema vremena i nikad nigdje nikako...*nema opravdanja za moju radost*... to će doći kasnije tako kasnije definišemo vrijeme koje još uvijek ne dolazi s opravdanjem za ime nisam siguran biće da je svako ipak samo uzurpacija ...*sve je već bilo gotovo/ onog trenutka/ kad je Juda shvatio izdaja se ostvaruje čim se imenuje*...zato pusti riječi da otiču nijedna rijeka nije stala nikom to u zasluge nećemo pripisati

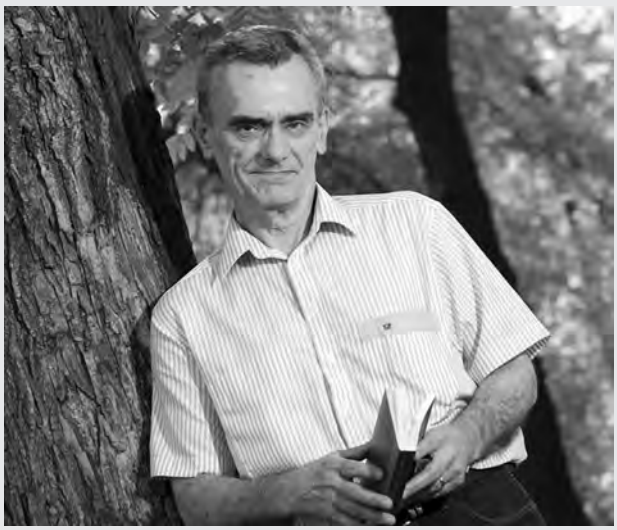

Željko Grahovac rođen je 10.7.1955. godine u Zenici. Završio je Filozofski fakultet u Sarajevu. Bio je glavni i odgovorni urednik časopisa "Život", a od kraja 2009. do 2012. uređuje "Bosansku vilu". Radi u Općoj biblioteci u Zenici. Dobitnik je nagrade za najbolju knjigu objavljenu u Ze-Do kantonu u 2008. godini. Do sada je objavio knjige poezije *Sveto rastrojstvo*, "V. Masleša", Sarajevo,1986.; *Kamen krcat je suncima*, pilot izdanje autora, 1997.; *Bol, boja Božije milosti*, poezija, Zalihica, Sarajevo, 2008. Autor je knjiga eseja *Anđelko Vuletić, pjesnik žeđi i poruge*, monografska književno-kritička studija, "Grafex", Mostar, 1998.; *Sricanje i nicanje*, eseji i kritike, "Sarajevo-Pablishing", Sarajevo, 1999.: *Staništa i prominuća svjetlosti*, monografska književnokritička stugija o Vitomiru Lukiću, HKD "Napredak", Sarajevo 2000. Autor je antologija *Dahom i sluhom kroz hrvatsku poeziju 20. stoljeća*, antologija hrvatske poezije; izbor poezije 17 autora, studija o svakom od njih i biobibliografski podaci; HKD "Napredak", Travnik, 1996.; *Ponestaje prostora*, panorama novijeg bh pjesništva; izbor poezije 72 autora i mikroeseji o svakom od njih, te njihove biobibliografije; "Delta", Bihać, 2000.; *Dahom i sluhom kroz hrvatsku poeziju 20. stoljeća*, drugo prošireno izdanje; izbor poezije 25 autora, sa studijom o svakom od njih i sa biobibliografijama; CKO Tešanj, "Dom štampe", Zenica, 2000.; *Zmanjkuje postora*, panorama novejše bosanskohercegovske poezije, Založba Pivec, Maribor, Slovenija, 2009. (integralni prevod na slovenački).

Amir Knežević

Garib

Na turskom jeziku riječ "garib" označuje sirotana bez ikoga i ičega, ali i čudnog kurioznog čovjeka - stranca ili tuđinca. Amir Knežević nam, u svojim pjesmama pisanim u periodu od 1990. do 2006., daje arapsku verziju značenje te riječi po kojem je "garib" tuđin i izgnanik, netko tko putuje ka zapadu, rječju zapadnjak. No, pjesnik putuje i prema istoku što dobro ilustrira njegova pjesma "Crnom anđelu - Margiti S." u kojoj se vješto koristi srpskom ekavicom. Inače pjesma je posvema uspjela kao lijepa ljubavna (luzerska) reminiscencija. Iako mu je naslov pjesničkog rukopisa višeznačan i mi umah očekujemo višeslojnu aluzivnost i makar alegoričnu figurativnost, to unekoliko nije baš tako, osim ako uvažimo njegove putopisalačke porive i različite toponime (gradove u kojima je boravio). To je možda i razumljivo jer se Knežević nadovezuje na postratne tzv. stvarnosne pjesnike. Takozvane stoga jer još uvijek ne možemo točno (pa ni filozofski) ustvrditi što je to stvarnost. Ipak poezija je to koja je nastala u kontekstu novoga društvenog poretka i hrabro mijenja ustaljene receptivne modele pisanja. Popularna kultura tu svakako ima svoj upliv što se očituje u dobrom prepoznavanju materijalne zbilje, a ne u njenoj mimetičkoj (poetičkoj) paradigmi. Knežević je opušten, kad je riječ o strategijama i načinu oblikovanja lirskog teksta. Za njega uporabne riječi (stihovi) nisu samo spisateljski materijal. Usuprot Derridaovoj izreci: izvantekstualnost ne postoji, za Kneževića, dakako, ona istinski postoji. Pritom, njegova govorna fraza i komunikativnost (čitljivost), kako ja to volim reći i za njemu slične suvrsnike, djeluje zaista šarmantno i to u situacijama kada mu ne popušta pjesnička koncentracija i kada neće potonuti u banalnost. Budući da se iz njegovih pjesama naslućuje kreativna snaga s teleološkom svrhovitošću bez motivskih "ekscesa" (osim onih koji su primjereni suvremenosti) od njega možemo očekivati značajni napredak. Na kraju i ovaj pjesnik nije mogao zaobići potresne slike zadnjeg rata, što je svakako još jedan imanentni moralni čin.

Sead Begović

Ljiljanima

Jekovac/Kovači

Nadojismo Zemlju
krvlju i suzama
istopismo masnoću
iz očinjih duplji
brutalni zvuci slomiše
kosti nam
u ušima

Nahranismo Zemlju mesom
proširismo greblja
pa kraj poleglih glava
zasadismo ruže i pelin
da uklone zadah
raspada
iz naših nozdrva

I nije nas sram
preko njih umjesto vode
polijevat zaborav

Haki-Begova Avlija

Sjećam se plave kuće
dubokih prozora
u svakom od njih po jedna
ili više begonija

Sa istočne strane
djedove hiže
jorgovan stari

Vinova loza
za hlada ljeti
davno nakon
mimoza

Kad je vrela noć

I za mačaka
ko preko mosta
da mogu
s krova na krov
proć

Plavkastozelena
od slame i čerpića
dugo mirisala
ulicom
protiv smeća

I

ono
vrijeme
prije
onog
rata
je
vidjela

A kapija ko trešnja
dvaput mazana
donji sloj izblijedio
a ja farbo za Ramazan

Sve dokle sam mogo

visinom svojom
djetinjom
doseć
dokle sam mogo...

Pa me od četke i boje
rastaviše
te tako dvadeset
godina, i više
do pola bojena
kapija ostade

sve dok granata
dušmanska
ne postade

i druga se crvena
od one sa kapije
ne proli cestom
ispred avlije

Divlja Ruža

Lausanne, Den Haag, Sarajevo, Dubrovnik

Ruža, divlja
procvjeta
potom se
u šipurku udomi
potkraj ljeta

Ko kad bi leptir iznova
odjenuo svoju larvu i
u njoj se sakrio
začahurio
ne bi li smrt
neizbježnu
za jedan barem dan
odgodio

Al u njegovom krilu nema lêta
kao što za rûžu više nema ljeta

U jesen padaju kiše
zorom rosi
pa se i ruža
u šipurku svome
ko leptir
sa sudbinom
nosi

Isa a.s.

Lapad, Dubrovnik

Padat će kiša
šapnu mi Bog
na lijevo uho
Dahom svojim
vjetrom vrelim
pustinjskim
ustima Džibrilovim

Kraj desnog moga ramena
Isa a.s. se nasmija,
po obrazu me ko brata
pomilova

Ogrnu me ogrtačem svojim
od kamilje dlake, a sam
u košulji nebeskoj ostade

Dug je put pred nama – kaza
dug, opasan i suh
oaza i palme su daleko,
a mi malehni ko
ova zrnca po kojima hodimo
(zvjezdama se vodimo)
valja nam kišu sustići,
a da nas pritom suša
ne isuši

Krenimo već do Muhammeda
moga alejhisselam habibija
dug put je, a pustinja
kolik more se prosula

Uhvati me ispod ruke
Isa, sin Merjemin
onako slatko nasmijan
mojoj zbunjenosti

Ne okreći se, veli
nema ničeg iza nas
sem palmi koje ionako
za nas ne haju

A svi koji su trebali stići
Ibrahim, Musa, Hidr
i ostali, sa Ahmedom a. s.
čaj već vreo piju
i samo još na nas
čekaju

Crnom Anđelu - Margiti S.

Lausanne, Génève, Les Diableretes, Sarajevo

I

Da si bila lepa
bila si

Lepša od
Plavog Anđela
širom raširenih krila

I od Lune
da si lepša bila
bila si

Kada te sretoh na ćošku
kraj Akademije
onako u prolazu
namirisah
upitah te za dim
a da nisam odmah
niti prepoznao
prste
koji mi ga
s osmehom dodaše

Čarobne prste
koji su i pre
igrali po mome srcu
i još uvek igraju
kao kad kapi
nakon kiše
po kamenu
kaplju
Sad i kad te nema...

Upitala si kako mi je ime
dok sam ja zadržavao
dim u plućima

A ja, pogledav te pomnije
tek tad setih se, shvatih
da, ispred mene
u kožnim 'tolama
sa petom na zidu
ti si vilo stajala
Da si bila lepša
od cele Vasione
bila si

... a dim se poigravao
pravio nam senke
na licima
u našminkanim mislima
i još nas pritom
nasmejavao

Poželeo sam da ti
te iste večeri
preko lica ispredem
veo od čipke, nitima
neke nezemaljske svile
koju bi videla samo ti
kada na mene pomisliš
ako me se ikada više
posle te večeri setiš

A de si krenuo, da nećeš možda na "gig"?

Pa da, lepa i pametna ženo!

Znaš, svira ova neka grupa
imaju ribu za klavijaturama
prosto odlepim kada je vidim
i čujem...

a bend altogether?
ma to ti je nešto neopisivo

I opet maleni
nasmijani
patuljci
zaigraše
po našim
našminkanim
mislima

A jel' oćeš da uđeš sa mnom?
Kao da spucao me grom!
Čoveče!!!

II

Iz sna
na jastuku
od satena
na javi, negde
u nečijem stanu
na Slaviji,
probudih se sledećeg jutra
sa mirisom dvopeka i kafe
na tacni još jabuka i *spliff*
bio si mi drag gost, lafe
al znaš, ja sad moram da idem...

Ne želim da me zoveš
niti bih ja tebe zvala
jer dvoje ne mogu biti
toliko daleko
da ih Sudbina ne bi
ponovo
spojila

Metak Za Pjesnika*

Zapušteni iskrzani sarajevski češki tramvaj
na njemu piše da Bog je s nama
ispod rupa od metaka

Na mojoj polici knjiga, na korici slika
gleda sa nje Šarl Bodler
vidi Vraca i Dedinje
al kog je briga, zna to i on
što ovo nije nimalo fer

Gleda Šarl preko Skenderije
za njom izrasli cvjetovi zla
korijenje u srcima duboko je
zna to Šarl, a znam i ja

U knjizi, na svakoj litografiji
rupa na čelu pjesnika,
a u slovu, u kaligrafiji,
rupa kroz stihove do samoga dna

Šarl je mislio dok nije smislio
prst je na čelo naslonio
a sada rupa malokalibarskog metka
rupa na čelu pjesnika

Cvjetovi zla cvjetaju, ljudi ih rado beru
proljeće više ne udišu, samo žderu
i rijetko se peru
pita me Šarl, koji je to vrag
da moje stihove mecima deru

* **Za vrijeme Agresije na BiH, u tadašnjem domu moje majke, jedan je snajperski metak pogodio Baudlairovu knjigu "Cvjetovi Zla"; na naslovnoj, kao i na ilustracijama unutar knjige tj. raznim portretima Baudlaira, metak je na sve i jednoj slici "pogodio" pjesnika u čelo.**

Amir Knežević rođen je u Sarajevu 16. 03. 1971. Osnovnu i srednju školu završio u Sarajevu, dugo živio u inozemstvu (Engleska, Švicarska, Holandija), trenutno vanredni student na Filozofskom fakultetu u Sarajevu na Odsjeku za engleski jezik i književnost. Dugo radio kao prevodilac, u Sarajevu te na Međunarodnom Krivičnom Tribunalu u Den Hagu. Zaposlen kao Programski menadžer u JU Sarajevo art koji je također i izvršni organizator Festivala Baščaršijske noći. Idejni tvorac i realizator art performansa "Stećak – Kontejner – Razum" ispred Galerije "Paleta" u Sarajevu u julu 2000. Od malih nogu piše poeziju i kratke priče. Trenutno radi na autobiografskom/auto-generacijskom romanu.

Danja Đokić

Novo je vrijeme novih promjena na gore

Fragment o kostima

(*Tomašici*)

u kojoj ćeš me majko
od zemlje odvojiti
i prepoznati

po anatomiji
206-350 ovisno o dobi
u lubanji (22. kosti):
u srednjem uhu (6 kostiju)
u grlu podjezična kost
u ramenom pojasu (4 kosti)
u prsnoj šupljini (25 - 27 kostiju)
u kralježnici (24 kosti)
u ruci (6 kostiju)
u šaci (54 kosti):
u zdjelici zdjelična kost
u nozi (8 kostiju)
u stopalu (52. kosti)

ili po duši
o rako otvorena

iz koje majke odvajaju
kosti od snopova
i plaču suzom zemlje
okoštale
da bi se prepoznale

Lament nad ilovačom

prva noć je obilježena
suzom djeteta što nikad
sutra uz oca
upoznati neće

da bi svijet isplakala
majko sveta
zemljom obilježena
morala bi barem
još toliko puta umrijeti
koliko si bisera
pod rebrima nosila

i još jednom
za nebo koje je oči zatvorilo
u jezivoj godini razotkrivanja

pa kad je ovdje
sve nemoguće moguće
Bože što ne učini
da ilovača liječi kosti
da majke imaju
što na srce priviti
kad ponovo budu
mukom porađale
kost svoju
djelo Božje

ako je biti
po opstanku
čovjek je čovjeku
peta strana svijeta

ako je po (ne)čovjeku
prva su slova
istina ispisana
na glinenim grobnicama

Vijest za nesvijest

Prije koji dan pročitana vijest
kako je nekom izraelskom vojniku
iznenada pozlilo na položaju
tamo negdje u Gazi

Dijagnoza: D60 (erythroblastopenia)
Stečena izolirana aplazija crvene loze

Za željezo nije bilo problema
medju tolikim streljivom - sitnica!
ali se moralo pristupiti operaciji

Za rijetku krvnu grupu koju ima
među saborcima nije bilo davatelja
ali su u zatvoru pronašli Palestinca
sa potpuno odgovarajućom grupom

Ista grupa i isti Rh faktor - bez rizika!

Kao nagradu, Palestinac je dobio
smanjenu dozu uobičajenog zatvor-
skog obroka
a izraelski vojnik je nakon oporavka
vraćen na položaj tamo negdje u Gazi

Opet će nečija majka zaplakati

Tragedija narcisa
(*Mahmudu Dervišu*)

šest polupraznih vagona
sa streljivom iz svete zemlje
iskliznulo je s tračnica
u jutarnjim satima

bila je to udarna novinska vijest

tog dana u isto vrijeme
šest polupunih šaržera
zbrisalo je s lica zemlje
sliku truda posvećena
od oka tako temeljito
brzinom mraka

bilom su udarala samo nebesa
u sumrak svijeta odaslana

kiša nije prestajala padati

Sarajevske redukcije

sinoć je moj pas na uzici
imao bliski susret
sa pit bulom bez uzice
i njegov me gazda
prostrijelio pogledom
pa smo oboje drhtali
sve od straha nekog

kupila sam u Mercatoru
konzervu pseće hrane
(jedinu preostalu na polici)
i podijelila na tri dijela
i on je odmah zatim
morao izvršiti nuždu
nakon koje sam sve pokupila
i odložila u kontejner opet drhteći
jer su dvojica staraca tražili u njemu
ostatke nekih dobrih starih vremena

kontejneri su puni svega
osim onoga što treba
ali Sarajevo je ipak
donekle očišćeno
kako neki kažu
van pameti

predstoji nam i ujutro šetnja
da moj pas na uzici
obavi sve ono što mora
jutarnja gimnastika
i dva kruha u vrećici
sasvim dostatno za našu sreću

noćas opet nije bilo vode
jer jutros pjevaju cijevi
u još neprobuđenoj zgradi
skroz po vertikali

Placebo efekat

može se napisati pjesma
i o tome kako se organski
hrani nečije odsustvo
(dok se misao trudi
da prepozna) sebe
život i smrt na kušnji
otprilike

hibernacijom serotonina
dok postajem kap
oktobarskih grozdova
brojeći aritmične drhtaje
staklenih kuglica
oko vrata

smještam potpuno
izvana ćuteći
uzvrištala čekanja
bez presedana
boje se urnebesno smiju
a trebalo bi baš
trebalo bi

otšutiti sve ono
unutra što je ostalo
i miriše na nerealno
praznovanje iluzija.

Prolog/epilog
(*kratki presjek nedjela*)

sinoć je u foajeu
kazališta zasljepljenih
iz obijesti
zbog loše reklame
uz prisustvo samih aktera
premijerno
izvedena drama
u tri čina
kako se
riješiti ljubavi
bez ljubavi
nakon bezbroj
generalnih proba
jednočinka je najprije
prerasla u dvočinku
da bi na kraju briljirala
kroz koloplet besmisla
a sve pod istu cijenu
sočnog sadržaja
ljubiti
ubiti
biti
nakon koje nitko živ
nije mogao ostati
nepovrijeđen
od sebe samoga

Datumaranje

u šezdesetdevetom pokušaju
da objasnim nepripadnost
nikome, ali baš nikome
nisam mogla iznuditi riječ
u koju su se kleli i oni
puno prije spoznaje
o dostojanstvu
i sad već postoji
krilatica
novo je vrijeme
novih promjena na gore
(prema nebu pogledaš li
zvijezde rasipaju pepeo
kroz kromosome ega)

u neizrecivosti
vrijeme posustaje
za cijeli jedan krug
i putovanje postaje
vrtoglav let u nevrijeme
godine te i te
(počinjem se bojati)
na nekoj društvenoj mreži
secirat će mi dušu
nemilosrdno, citirajući me

Agape

približio si me sebi
i ušio u košulju
sa dva lica

ovostrano i onostrano
dodirnuto u orgazmu
bestjelesnosti

vjeran ostaješ
prvom kriku
kojim si me navijestio

nekom novom nebu
dragom svome nebu

bez kiše bezumlja
ledom okopnjelim
od ruke Phillia i Erosa
postaješ moć moje čežnje
konstanta od koje nikad
ne odlazim bez riječi
na koju se naslanjam
da bih trajala
lepetom krila

isturenim zidom samoobrane
tamo gdje je misao
jednom poklekla
pod obrvom loše slutnje
kad se kolos rasuo u kaos
ali nedovoljno snažno

kroz univerzumsku katarzu
nirvanom da bi postao

Nadrastanje

pitaš me tamo
stanujem li još uvijek
uz pogledom oblikovane
lončanice svjetla
koje poprimiše davno
oblik zemaljskih očiju
razočarat ću te
obnevidjela više
ne zalijevam cvijeće
otkada je nebo
oprašilo korov
na obje srcem
ugašene hemisfere

Danja (Gašpar) Đokić rođena je 05. 10. 1960. godine u Pločama, Republika Hrvatska. Do sada je izdala osam zbirki poezije: "Mirisni tragovi u meni", "Dah proljeća u sazreloj jeseni", "Ravnoteža svemira u kojoj smo se sreli", "Mjesec u suzi", "Sunce, pod bosim nogama", "Žmireći put, zvijezda", "Uspavanka za dvije tišine", "Motiv za etidu". Prva zbirka poezije "Mirisni tragovi u meni" 2012. godine doživjela je reizdanje, a u pripremi je nova zbirka poezije, koja će biti štampana tijekom 2014. godine, kao knjiga prvonagrađene autorice na natječaju Doma kulture u Ivanjici. Pjesme su joj prevedene na engleski, francuski, slovenački, makedonski i mađarski jezik. Zastupljena je u raznim antologijama, elektronskim i tiskanim časopisima, a 2013. godine i u prvom tomu "Antologija balkanskog sublimizma", koji je izdan u Bruxelles-u, na francuskom jeziku. Živi i stvara u Sarajevu, a uz pisanje poezije piše i recenzije i književne prikaze. Bavi se digital art grafikom.

Nadija Rebronja

Flamenko utopija

ja ne pišem pesme
samo slušam ljude
i gradove

Poetika utopije i osporavanja

Nadija Rebronja: "Flamenko utopija", Narodna biblioteka "Stefan Prvovenčani", Kraljevo, 2014.

Piše: **Sead Husić Beli**

U svojoj trećoj po redu zbirci pjesama Nadija Rebronja ispisuje jednu sliku i predjele utopije koja, kao takva, gradeći jedan svijet, jednu "novu" sliku biva opozitivna prema onom u kojem se čovjek zatekao. Njegova zatečenost je slijed svega onog što jeste čovjek: povijest, politika, ideologija, intima, ogledalo sa druge strane… Ogledalo uvijek po svojoj logici govori istinu. Rebronjićkina poezija istinita je u onoj mjeri u kojoj se možemo oduprijeti, proviriti s druge strane i, na koncu, pogledati u sebe kao jedini predio koji čuva i sjećanje i budućnost. Sigurno je da u odličnoj poeziji, kakva je ova o kojoj pišemo, ima uvijek više istine nego u knjigama kojima je nužnost bavljenje istinom. Poeziji nije nužna istina, ali uz dobru poeziju etičnost je uvijek negdje tu: u prvom ili zadnjem stihu, svejedno, samo treba pr(o)gledati. Može se reći da su mali narodi određeni velikim istinama i procesima. Rebronjićka se, ipak, bavi nekim manjim istinama od onih na koje smo naviknuti na ovim balkanoidnim prostorima.

Ako bismo pogledali na ovu knjigu sa njezine vanjske strane, mogli bismo zaključiti slijedeće: njezino neimanje ciklusa određuje jednu novu zbilju - svaka pjesma postaje govor i prostor sebi dovoljan ali i konstruktivan da bude dio jedne malo šire stvarnosti. U prvom planu imamo pjevanje o identitetu kao procesu koji nije nikada završen, o krugovima koji su na ovaj ili onaj način određujući onima koji ih "žive" i pjesme koje su autoreferencijalne sa lirskim subjektom koji je prisutan i odsutan, tj. na granici pjesme. Svaka pjesma postaje iskaz o svijetu, o pripadanju povijesnim i intimnim usmjerenjima i o običnim danima o kojima se, mnogi će reći, nema ništa ni značajno ni lijepo kazati. U tom jednom običnom danu može se desiti najmanje nekoliko stvari? Koliko, nikada nećemo uistinu znati.

na početku
zagrlilo nas je drvo
lisnatim haljinama
prizivali smo kišu
u krvi smirivali
balkansku epiku
iz peta čitali
zemljane tragove

spasili smo begunce
žrtvovali zvona
voda je preplavila sve

pred počinak.

(Marina, o običnom danu, str. 30.)

Pred počinak, zapravo, biti na početku, i otkrivati stvari koje nam se danas čine jednostavnim, odnosno okamenje-

nim do te mjere, da se iste podrazumijevaju kao dječija igra, oneobičavanje do one mjere u kojem se djeca, igrajući se, čude nama koji, okamenjeni, stojimo u gradu, u metrou, u krugu koji nas uniformiše dotle da i jedna bezazlena igra, naprimjer, kao što u pjesmi iz peta čitamo zemljane tragove, može običnost jednoga dana oneobičiti u mjeri u kojoj nama, okamenjenima, dječija igra postaje sjećanje i *igra*. S druge strane, jedna u nizu stvari koje nam se mogu desiti jeste i kontemplativno treperenje, u ovom slučaju, žene Lorene, koja je, pri tome, i slikarka na obali rijeke. U "Loreni, slikarki, na obali reke" *uhvaćen* je trenutak, doživljen u mjeri u kojoj, zbog spoznaje, prošlost i budućnost postaju nijemi, tj. njihov zvuk ili, bolje zvuči, eho, ostaje nijem i zarobljen u kovitlacima povijesti. Oživiti jedan takav eho znači u emotivnom naboju postati nijem. Nijemost kao spoznaja ili nužnost koja, namećući se, ukida i prošlost i budućnost. Drugim riječima, ukinuta prošlost se uvijek javi u budućnosti. Naše svjedočenje sebi i procesima u nama, oko nas najbolje se očituje u narednim stihovima:

izašla sam iz aušvica
zgužvala muzejsku kartu
kupila vodu
sjela u autobus
vratila se u krakov
ručala
ne mareći za dijetu
pojela dezert
pokušala da čitam knjigu
pa je zatvorila
stideći se
stideći se
zaspala

(Irena, kada je posjetila Poljsku, str. 39.)

Irena je posjetila ona mjesta koja su svjedočanstvo i poraz čovjeka te postaje "produženim" svjedokom užasnih zločina u dvadesetom stoljeću. Vrativši se iz logora, u Krakow, možemo pretpostaviti da je tek tada, Irena, stideći se onoga što je vidjela, prvi put prestala brinuti o dijeti i pojela dezert. Jedno od obilježja vijeka iza nas jeste "stid". Ostaje pitanje: kada posjetimo Poljsku; onda kada u Krakowu gledamo u plavo nebo i goluba ili kada odemo koji kilometer dalje i gledamo u onog istog goluba u Logoru, koji ne može biti isti? Ključna riječ u prethodnoj pjesmi jeste vremenski prilog: *kada*. Rebronjićka jednostavnošću svoga iskaza progovara angažirano i otvoreno o stvarima koje nam se mogu desiti u jednom danu: oneobičavajući prostor ili ispisujući poetiku stida.

Na tragu robotiziranoga svijeta ova knjiga pjesama nudi ono što nam se u životu otima, nestaje pod utjecajem brzoga života: dijalog na ovaj ili onaj način. Grad u ovoj knjizi postaje mjesto gdje ljudi jedni pored drugih prolaze ne primjećujući onoga Drugoga, ali i prostor u kojem ljudi, koračajući jedni prema drugima, postaju ogledalo. Ogledalo, kako veli Rebronjićka, kao *samospoznaja*. Ta samospoznaja postaje artikulisana onda kada se počne otkrivati svijet oko sebe, želeći mu pripadati gdje, često, postanemo i vrisak i nijemost, ali najveća samospoznaja jeste ona u nama, kada sami sebi postanemo ogledalo. Upravo na poetici ogledala Rebronjićkina poezija se ogleda i zagleda u kvartove, povijest, ulice, treperenja, ples, književnu teoriju… Motiv ogledala i kruga je nešto što je sraslo uz ove pjesme ili su pjesme izrasle iz spomenutoga. Ogledalo kao most ili uvid o drugome čovjeku, ali i nijemost kao jedan od mogućih odgovora tvori jedan poetski krug koji je neminovan. Neminovnost istoga ogleda se u procesualnosti svijeta i povijesnih naslaga, ali i u lirskim iskazima postoji "treperenje" kruga na vodi, ogledanje u drugom, ali i ono ogledalo u kojem lirski subjekt zaviruje u sebe. Opet, ta nutrina je slijed onoga što smo na početku kazali. Upravo u ovim pjesmama identitet kao nezavršeni proces i susret Drugoga jeste krug koji sam sebe prokazuje: jedna poetska i geografska dijalektika kojom Rebronjićka tvori svoj osoben lirski glas. Pjevajući o svijetu, zavirivši u njega, tj. u Čovjeka Nadija Rebronja tvori poetiku utopije i osporavanja. S jedne strane, pišući o svijetu, lirski subjekt pristaje na male individualne istine u kojima svaka stvar ima svoju istinu. U jednoj od pjesama lirski subjekt zaključuje:

moji su očevi
široke prerije
persijske šare
andaluzijska sela
fontane i trgovi

moja su prošlost
tolstojevi vozovi
šekspirove sestre
borhesovi podrumi

(Beatris, pesnikinja iz hipi klana peroflauta, str. 10.)

da bi u zadnjoj strofi kazala svoju "konačnu" istinu: u potpunosti rezignirana prema licima izlivenim u bronzi ona više voli lišće, nego historije. Može se zaključiti ovo: tvoreći poetiku utopije ne poričemo svijet kojim smo okruženi, nego ga prihvatamo kao zakonodavca i onoga koji nas natjera / protjera u nas same. Utopija, nebitno gdje se ugnijezdila, (u pjesmi Rebronjićke ista se ugnijezdila na vrhu stospratne

zgrade) traži prostor koji se mora osvojiti, tj. "plešem / cipelama osvajam zemlju / na tom mestu / gradim utopiju" (Patrisija, flamenko plesačica, str. 44). Dakle, *Flamenko utopija* bavi se i jednom drugom zbiljom, onom književnom. Iskustvo čovjeka, s jedne strane, i njegov govor u sebi koji se preklapa, ulazi u jedno literarno iskustvo svijeta te ovu poeziju čini jednom višom, ako možemo u takvim kategorijama promišljati, utopijom od one koja bi bila samo osporavanje svijeta. Zapravo, rekli smo, osporivši svijet i društvo i ono što nam se nudi kao takvo, *nepromijenjeno* i u jeziku i društvu, jeste prihvatanje onoga što jeste, što biva kao jednim zakonodavcem koji je, opet, nužan.

Recimo još nešto! Nadija Rebronja, kao što se može primijetiti u ranijim lirskim radovima[1], jeste pjesnikinja andaluzijskih predjela i ona u svojim pjesmama, izgrađujući svoj glas, spaja Istok i Zapad, oneobičavajući pjesmu jednostavnošću i osunčanim predjelima, ali i onim koji su savršeni za zločin. Ovaj rad završit ćemo, neka bude dopušteno, jednom antologijskom pjesmom u duhu tzv. ženskog pisma:

ovo ovdje
je soba za žene
ovdje će nam poslužiti hranu
nakon što ručaju naši muževi
mi i onako
ne možemo biti srećne
sve dok su oni gladni

za našim umrlim rođacima
naši će muški prijatelji
žaliti tamo,
sa našim muževima
u našu vlastitu
u našu sopstvenu
sobu za žene
nikada niko
nepozvan
neće ući
ovdje smo mirne
mirnije od disanja
mirnije od smrti

(Lejla, dok sjedi, str. 41.)

[1] Nadija Rebronja do sada je objavila dvije knjige pjesama: *Ples morima*, NB, Dositej Obradović, Novi Pazar, 2008. i izbor poezije na španskom jeziku: *Alfa, Alef, Elif*, Alea Blanka, Granada, 2011. Pored poezije objavila je i naučnu studiju: "Derviš ili čovjek, život i smrt. Religijski podtekst romana *Derviš i smrt* Meše Selimovića", Službeni glasnik, Beograd, 2010.

frederik, umetnik fotograf, granadi

postoje pejzaži
savršeni za zločin
tamo gde te grad zagrli
stegne među dlanove od gigantskih zdanja
pusti da iscuriš u obline ulica
gde fontane operu tvoje sećanje na vlastito ime

tamo ti zločinac dozvoli
da oživiš samo u trgovima
pločnicima
i nasmejanim devojkama na njima

paolo i markos, na terasi, o modernoj istoriji

jedan ka drugom
koračali su
po dugačkom zidu
dva čoveka
možda i dve žene
zid je bio
sazidan
od knjiga
nečijih udova
lažnih događaja
na kraju su se sreli
put i nisu
baš najbolje
zapamtili

nadija, marokanka od koje sam kupila kastanjete

ja i moja drugost
retko se srećemo
samo ponekad
u tišini
zajedno jedemo kroasane
namrgođeno se gledamo
i uglavnom poričemo
da ova druga postoji

oni koji me sretnu
uvek nju zapaze
jer kažu već je poznaju

mene uglavnom
i ne primete

hišam, farmaceut, u dvorištu maurske kuće

u nekom drugom gradu
koji se isto zove granada
ja se ne zovem hišam
i umro sam za vreme franka
gledajući kako streljaju lorku

ka smrti me je povela za ruku
pesnikinja ar-rukanija
rekla mi da ključ za život
su stihovi na zidu alhambre

u ovom gradu
koji se isto zove granada
ja se zovem hišam
sedim u dvorištu i čitam
knjigu stihova sa zidova alhambre
zidova se ne plašim
i bacam ključ za život
jer oblik vremena je krug
a ja sam uvek u granadi
i nije važno
kako se zovem

lorena, slikarka, na obali reke

sećam se jako dobro
svoje prošlosti
u jednoj kapi
u sred okeana

tada sam bila voda
imala sam oblik svega
što u tom trenu zagrlim

kada sam upoznala vatru
počela sam još čvršće
da verujem u trenutke
prošlost i budućnost
su prestale da kucaju
ili je njihov zvuk
postao sasvim nem

prolaznik, u metrou

ljudi čuju moje ime
lome ga, razbijaju
boje me
jednim po jednim slovom
čitaju šta sanjam
šta ću raditi u sumrak
pouzdano
pouzdano znaju
koga sve mrzim
nomen est omen
čovek je čoveku nem

asto, na kečua jeziku

nazivima ulica
obavijaju me
ideologije

pregršt identiteta nosim
ne vraćam se da ih skupljam
kad se niz planinu
skotrljaju

esma, oskaru, prijatelju

sinoć sam pronašla
geografsku mapu na tvom licu
pokušavala sam da shvatim
da li sam rođena pored tvog oka
ili u blizini usana
mada i dalje ne razumem
zašto je to uopšte važno

ako se nasmešiš
možda se na tvom licu
desi neki zemljotres
ili raspad jugoslavije
i tvoje se oko premesti kraj tvog uha
možda se rodim
kao tvoja sestra bliznakinja u motrilu
mada i dalje želim
da sve to može biti
sasvim, sasvim nevažno

luis, o nekim ljudima

dok je spavala
on se brijao
u ogledalu je uhvatio
njeno lice
posmatrao je
posmatrao
i osjetio
da mu na nekoga liči

pronašao je oblik očiju diktatora
usne zločinca
bradu gnusnog generala
uši čuvara logora

probudila se
i otišla da volontira
u domu za siročad
kao i svakog dana

patrisija, flamenko plesačica

plešem
cipelama osvajam zemlju
na tom mestu
gradim utopiju

moj prostor na kom plešem
pripada celom svetu
nikada
ne prestaje da postoji
tu nalazim glumce i lutke
četvorostrana
pozorišta
brod i u njemu vrt
sve stranice nestalih knjiga
prašinu iz muzeja
kamenje i pesak
sva otvorena vrata

plešem
zvuk briše
obode planina

Senad Nanić

Opet je tu

"Behar" objavljuje mikro priču s poetsko mudroslovnom potkom našeg člana redakcije Senada Nanića. Nanićev autodidaktizam neodoljivo podsjeća na slični spisateljski model slavnog Portugalca Fernanda Pessoe (bez obzira na islamske inkrustracije) upravo po povučenom i, recimo to tako, plašljivu teksta u smislu koherentnog, a ne "rastrganog" unutrašnjeg proživljavanja, iako, na potonje možemo pomisliti s obzirom na eliptičnost rečenica. Tekst je izrazito neomoderan s efektnom poantom (što je i jedna od osnovnih karakteristika kratke priče) i ne tretira moderne (suvremene) bizarnosti pa će autor težište postaviti na vlastitu spisateljsku autonomnost.

Opet je tu. Ne bih se trebao čuditi. Znam ga. Moje je boje. Obuzimalo me cijelog i prije. Toliko puta. Trpnjom mu se vrijeme mjeri. Dok se ne razazna. Zgusnutim znakovljem. Kratkim bljeskovima koji prosvijetle do utrobe. Ljudi, stvari, mirisa. Kakvim ih nikada nisi uvidio. Kad se prepozna. U svojoj sjetnoj biti. Osjećanje ukupno. Nekako konačno. Zaista određeno. Spremno za dovršetak i pohranu u temelje svoga ja. Spektar kojeg konačno pojmiš jer zaista vidiš prizmu rasipanja one trajne bijelosti koja daje privid izvjesnog hoda.

Razbivši najprije šok. Kad srce gotovo stane. Kad možeš samo stajati, ono malo raspršenih silnica vlastitog dostojanstva pokušati usmjeriti ka očuvanju svoje smirene cijelosti kakvu svi stalno vide. I motre. Dok vrebaju njene pukotine. Mnogi. Svoju rasturenost nadzireš brojanjem nasumičnih udaraca vlastita srca. Aritmija, davno zaliječena. Duboko moja. Samo da prođe. Samo da više ne moram stajati tu. Tako, jedva održan. I to slušati. Brbljanje isprikama i obrazloženjima. Prividima razumijevanja i poštovanja. Brojnih. I sliku grčevito dozivam, otvorenih prozora brzom cestom glasno ću opet slušati cijelu Treću, jer i povjerenje nije naivna vjera u savršenost onog drugog, već jedino gnijezdo poleta i medij za pokretanje dobrog čina uopće. Da ga smogneš iznjedriti, odnjegovati i pustiti tako nepotvrđena u stvarnost. Makoliko nesposobna za prijem ona bila. Pa nek' bude.

Valjalo je sastrugati zapečene kore straha. Užas da opet tu, a sada je to upravo ovdje, nema odjeka. Gluha soba, pogubljenih riječi i djela, tako odmah posrkanih tim nagužvanim vunenim klinovima. Da je, Bog d'o, pustinja, pa da čujem makar vjetar i pijesak kako sipa. Ne. Samo odjek u meni. Opet. Pa zašto onda toliko straši? Ej, vatan, moj sefli, bit će, uvijek si se utočištem ukazivao, šta ćeš sad? Kad starog sidra nema, šta si sad? Kamo ćeš sad kad ni za napor pokreta u kakvom suvislom smjeru više nema ni trun prostora? Ni tren vremena. Samo golo sada. Zbogom.

I te bljeskom do utrobe svoje prosvijetljene, slabe, krhke ljude, zujave i na vlastite opne svedene, od sada, od kada ni straha ni očekivanja zaista više nema, oplakivat će topla sjeta moga srca.

Ali Faruk Biser

Čovjek ujeo psa

Džemokratija

Ošo ja ljudi u njakav vilajet preko grane da se malo odmorim od nedemokracije kad ono odmah me pitaju hoću li ostati. Kontam ja šta ću reć, a jedan naš čo'j'k šapnu mi da kažem da ću ostat. Okrenem se ja prema njemu pa mu kažem da mi ne šapće jer nismo u školi na času, pa onda kažem da ću ostat.

Namah meni, onako demokratski, dadoše bukadar para i rekoše da se malo odmorim. Kontam ja kako je ovo dobra prava demokratska drzava. Kontam ja, onako nedemokratski jer mi neki crv ne da mira pa se stalno pitam gdje to ima da ti džabe pare daju.

Prođe neki vakat te ti meni uzimaju podatke i šalju me da učim njihov jezik i o demokraciji. Učiteljica mene sve zove Huso, a piše Hoso. Ja joj stalno objašnjavam da sam ja Huso kad će ti jedan od naših meni: "Ma bolan. Tvoje se ime piše Huso.Kad se čita na njihovom jeziku to je Hiso,a ako hoćeš da se izgovara Huso onda se piše Hoso. I slušaj! Ovdje ti je demokratski da se ti zoveš kako hoćeš a oni te zovu kako oni hoće. A za to dobijaš svaki mjesec pare i šta te briga kako se zoveš."

Teško meni na srcu pa sve se pitam nisam li ja pomalo ratovo i za to da se mogu zvati kako mi je ime i kako ja hoću da se zovem, i nisma li ja istjeran iz kuće i sve mi opljačkano samo za to što se zovem Huso, a vidi sad oni me zovu kako oni hoće. Nego velim, mani belaja i pređi preko toga.

Drži nama tako učiteljica nastavu kad će najednom da mi ne znamo šta je demokracija i da to moramo naučiti ovdje. Ja namah pocrveni, počuti pa pobjeli, a u meni nešto kulja li kulja. Pođem ja lapandat na našem da to nije demokratski da mora imat argumente i slično, a naši joj pođoše prevodit. Lapandam ja lapandam, a nit ja niti ona da popusti. Ona meni kako sam ja nezahvalan i kako su oni dali nama da imamo svoje novine i svoj radio, te da moram to, to i to ili neću dobiti socijalu.

Gledam ja nju onako nedemokratski a ona mene demokratski. Mislim ja da je najbolje da onako demokratski ušutim, i da bude po demokratski po njenom pa nisam valjda u svojoj nedemokratskoj domovini pa da pričam.

Poslije škole zovne mene Džemo demokrata da dođem kod njega da naučim nešto o demokraciji. Kaže on da je ovdje bio na kursu iz demokracije, te je sve naučio. Iako je ramazan, pa ne volim po sjelima jer se sjedi i popije, a ja ne pijem, obećam ja i odem kod Džeme.

Došo ja kod Džeme demokrate, a on iznio mezu i piće i pita šta ću popit. Ja njemu kažem kahvu i sok.On meni odmah onako demokratski:

lako je autor u svom osnovnom polazištu "potrefio" tj. dobro žanrovski označio književnu vrstu za kojom je posegnuo, kao satiru (iz više razloga najriskantniji knjiž. oblik), jer "ubija glupost", on, u svojem rukopisu pod naslovom "Satire", slobodnoj igri dosjetljivih opservacija vidi i društvene, političke i moralne deformacije i poroke te je blizak i humoreski, parodiji, burleski ili pak travestiji. Dakle, njegove ujedljive priče, u ime groteskog, sarkastičnog i apsurdnog, izvrgavaju ruglu gorka saznanja o životu. Ponekad je riječ o crnom humoru, o svemu onome što narušava prirodne životne sokove. Naime, konvencionalno uvijek dolazi u sukob s prirodnim kao ekscentrično hladan nadrealni tuš (priča: "Naopaki grad"). Ako je riječ o humoru tada nam priče podižu raspoloženje u spoznavanju ljudi koji nas uveseljavaju svojom nesavršenošću i tad je autor posve nezlobiv, pogotovo kad se služi bosanskim žargonizmima ili narodskim govorom. Humoristično je i to što duhovite "nastranosti" uz fiziološku imaju i psihološku podlogu i do nas dopiru kao optimističan smijeh kroz suze.

Tragični sarkazam svakako podsjeća na ruskog nadrealnog satiričara Danila Harmsa, a sveprisutni apsurdizam na slavnog Eugenea Ionesca koji nam je otkrivao neke osnovne tjeskobe koje muče sve ljude. Stoga će satirične karakteristike zaista biti dominantne jer Ali Faruk Biser u svojim karatkim pripovjednim "biserima" uspijeva provući i neku etičku normu ne bi li je suprotstavio degradiranom svijetu. Njegovo nevino "cerekanje" uvažava principe razbora pa i kada neskriveno personificira ili hiperbolizira ljude, stvari (cipele koje pjevaju) i događaje. Autor želi da poroci budu vidljivi i kroz dijalog koji također jetko otkriva mnoga zala društva (priča: "Džemokratija" i "Čovjek ujeo psa"). Ove su priče ispunjene "olujnim duhom" i vrckavošću koja ponekad blagonaklono otkriva sramotnu energiju društva i međusobnih odnosa.

Sead Begović

Vi fundamentalisti, niste demokratični. Hajde popij nešto, budi malo civiliziran. Budi demokrata. Kako ću ja demokrata piti, a ti da ne piješ.

Ja ti njemu onako nedemokratski:

Svak ima svoj adet. Meni ne smeta da večeras ti piješ, a ja sjedim uz kahvu i sok.

E vidiš.Dobro nek bude tako, ali hajde jednu popij.

Neću o tome da diskutujem. Ti pij, ja ne želim, kažem ja, a on ti meni odmah demokratski:

Vidiš kako si ti nedemokratičan. Nećeš ni da diskutiraš. Ja sam ti ovdje naučio da demokracija baš polazi od toga da ti imaš pravo i da diskutiraš. Znašli ti da se demokracija prvo zvala Džemokracija, pa se vremenom pretvorila u riječ demokracija. A zašto se zvala džemokracija, jer to ti je prvi naš čojk Džemo što je naučio ovdje šta je demokracija.To ti je bilo vrijeme kada je on jeo samo džem. I onda je on to samo znao i pričo drugim. I onda je po njemu to dobilo ime.

Ja more bit da neznam šta je demokracija, prekinem ga,ali sam čuo za riječ demos – narod i kratein – vladati, pa more biti da to ima neke veze i sa tom riječi.

I tako mi eglen nastavimo svako uz svoje piće, a svakih desetak minuta on će ti:

Hajde popij. Vi fundamentalisti niste ni malo demokratični. Meni da daju da odem dole u našu nedemokratičnu zemlju, ja bih odmah napravio demokraciju. Ja bih doveo svoju stranku, i onda bi bilo sve demokratski reformisano.

Otkud ti znaš kojoj ja stranci pripadam, kad ti se nisam izjasnio, upadnem ja onako nedemokratski u riječ.

Ma znam ja, reče on onako demokratski.

Pa dobro. Nek bude kako ti kažeš!, rekoh ja onako nedemokratski.

Izgleda da slabo shvaćaš, reče ti on meni.

Vi koji ste bili dole u ratu pa se tukli i pucali jedni na druge, vi nikako da naučite da je demokratski, brate,kad fino šmugneš u inostranstvo, kad zagusti, i pustiš njima nedemokratama da to riješe. A ti demokratski gledaš kakoš dobit socijalu i šta na crno zaradit. A kad ti pomenu domovinu onda pokaži onako demokratski kako si patriota ili domoljub. I onda samo pričaj. Ovdje i djecu uče da pričaju onako demokratski kao je pravo svakog da...

Lapanda on lapanda, a ja ti onako nedemokratski zaspa.

Čovjek ujeo psa

Danas je normalno sresti prolupana čovjeka. Kako izgleda prolupan čovjek? Pitam se ja i tražim prolupana čovjeka da ga opišem. Spremim se i krenem u čaršiju. Taman da obujem cipele, a misao mi uleti u glavu.

- E jesam mahnit čovjek! - uzviknem i lupim se šakom po čelu tako jako da odzvoni.

- Šta ga imam tražiti kad sjedi kod mene u kući!

Fino se vratim u sobu i legnem... Počnem da razmišljam...

- E, baš sam prolup`o. Nije moje da razmišljam, a naročito ne ovako - kažem sam sebi, obučem se i krenem u čaršiju.

Šetam ja čaršijom, a čaršija k`o čaršija. Puna novinara. Inače, ovo je čaršija sa najviše novinara, a najmanje novina, i s najvećom informativnom blokadom. A sta ćeš? Čaršija k`o čaršija. I tako ja šetam i koga ću sresti - nego novinara? A novinar k`o novinar: odmah na šerbe i kahvu i započesmo eglen.

On ti meni o tešku životu novinara u ovo vrijeme ratno, i kako je on išo u školu za tog novinara. Vidim ja da imam posla sa pametnim čovjekom, pa rekoh daj da nešto naučim. Upitam ga šta je to demokracija kod njih u novinama, a on odmah nešto k`o duboko pametno - zavergla. Vergla on vergla, sve ono iz školskih skripti, pa vergla li, vergla.

Obustavi! - viknem ja njemu kad je prekardašio - Dok god se u tim vašim novinama bude pisalo šta je kod komšije, pa tek onda šta je kod tebe, nema tu demokracije. To ti piše, samo malo drukčije, u knjigama iz historije novinarstva. Problem je što si ti čitao skripte, a ne knjige, i stoga nije ni čudo što prave novine pišu ljudi koji, po tebi, nisu novinari.

Ne bi njemu drago što baš nije previše pametan ispao, pa reče kako nije vijest to da je pas ujeo čovjeka, vec je vijest da je čovjek ujeo psa.

E, pa kad je tako - velim ja - reci mi: što vi pričate i pišete da je palo toliko i toliko granata. Rat, a vi pišete da ljudi pucaju jedni na druge. Pa neće se valjda gađati bombonama! Znači da to što vi pišete nisu vijesti!

Razvalismo mi svađu oko toga, a on samo viče da je novinar. Pa kažem mu ja da ne branim da je novinar i da su i oni ljudi, a on opet vergla li, vergla. Toliko me iznervirao da htjedoh da ga ujedem, a baš tada prođe čovjek u finu autu ispred kafane. Čaršija priča da je to auto poslao neko iz Njemačke za ranjene borce s linije. To mi dodje ko kec na jedanest, pa upitah novinara:

- Vidje li ti ovog sa finim autom?

- Vidjeh - veli on.

- Pa šta misliš je li to vijest?

- Nije - veli on.

- Pa dobro. Znaš li šta čaršija priča?

-Znam - reče on.

-Pa reci kad znaš - dodadoh ja.

-Priča da je nedavno svoje auto odvezao sinu dezerteru u inostranstvo,a ovo mobilisao za svoje potrebe.

-More biti tako,a ja sam čuo da mu je auto kod kuće. Vozao ga je maloprije nego sto će na službeni put u posjetu porodici u inostranstvo.E,pa je li to vijest?

- Nije! - veli on.

- Kako nije? - uzviknem ja.

- Pa fino - dodade on i nastavi - To čaršija već zna.Neće im biti interesantno.

U meni tada prokuha. Šćepam ga za ruku i ujedem.

E, sad napiši, to je vijest! - ljutito rekoh, i odoh.

Naopaki grad

Egleniše neki dan čovjek u čaršiji o svom putovanju, a narod se oko njega ibreti. Priđem i ja bliže da čujem šta priča, kad ono - vidim čovjek naopako obukao odjeću na sebe. Gledam ga, a on samo viče:

Ljudi, kad vam kažem, sada sam iz tog grada. Ovako k'o što sam ja obučen - tako se tamo ljudi nose. Sve je kod njih naopako. Ako hoćete, haj'te sa mnom da vidite, al' morate kupit naočale, jer se u tom gradu bez njih ništa ne vidi.

Jedan od slušalaca ga prekide:

Daj, vjerujemo ti. Pričaj nam. Bolje da čujemo nego da osjetimo.

Tako, i govornik nastavi:

Ne znam ni sam kako sam doš'o u taj grad... Jah! Zabolio me stomak i ja potražih hećima. Pitam jednog prolaznika gdje je hećim, al' ne gledah da je na njemu haljinka naopako. On će meni da je i on tamo poš'o te me povede. Išli smo mi dugo, tako dugo da sam cipele skroz pohab'o. Kuda sad moram hećimu, kud moram i obućaru. I tako, stignemo hećimu.

Kod hećima - čeka jedno desetak ljudi da uđe, a svi blehnuli u mene. Blehnem i ja u sebe, te blehnem u njih. Pogledam: nismo isti, al' ja to baš najbolje ne razabirem, kad ovaj što me doveo skide naočale i dade ih meni. Malo ja bolje pogledam, kad ono - kod njih odijela naopako, a moje normalno. Sve su naizvrat obukli, te još i sako kao hlače navukli, a hlače kao sako. Gledam ja i kontam da nisam došo kod neuropsihijatra, a stomak me boli, te upitam onog što me doveo jel' tu doktor za stomak. On ništa ne reče već prstom pokaza na vrata, a na vratima piše - VKV automehaničar. Kontam ja, ovaj je mahnit čovjek te da provjerim gdje me doveo - priđem vratima, odškrinem ih i provjerim. Kad tamo imam šta i da vidim! Leži čovjek na stolu, a onaj što je ko doktor drži cvikcange i nešto oko njega oblijeće. Prepadnem se ja i odmah skontam kako je najpametnije da udarim u bijeg. Polahko zatvorim vrata, odem u zahod, preokrenem ono što imam na sebi da bi izgledo k'o oni i - pravac napolje.

Udarim ti ja džadom samo da izađem iz grada, a na cipelama mi otp'o đon. Gledam usput da odem obućaru, kad na jednom kiosku piše: obućar. Uđem unutra, a ono čovjek nešto svira i maše rukama ko da diriguje. Vidim oko njega cipele, te ga upitah da mi popravi moje ili da proda neke cipele.

On mi ponudi jedne cipele ljepše od mojih i ja ih obujem. Samo što sam ih obuo - one zasviraše! Šta ću - da mi je što prije iz tog grada, te potrčim, a cipele sviraju. Na izlazu iz grada čovjek prodaje kasete. Mislim - nešto taman da ponesem k'o suvenir, pa ga zamolih da mi nešto pusti kako bih to kupio i ponio sa sobom. On ubaci kasetu, kad nešto poče da klepeće. Slušam ja i čekam da zasvira muzika, a ono - klepeće li klepeće! Pitam ja onog što prodaje kad će muzika zasvirat', a on veli da mi cipele sviraju, te zato muzika mora da klepeće. Skinem cipele i dam mu ih da on meni da kasetu da svira, a on uze cipele i dade mi ove što ne sviraju pa me istjera iz svog grada vićući: "Bezobrazniče, došo si da nam remetiš mir u gradu!" A zatim poče ne mene kamenjem da se baca, a ja, koliko me noge nose, pravac ovamo. E, tako vam je ljudi. Ako ne vjerujete pođite samnom..."

Iz gomile koja je slušala ovu priču neko zavika: "Dajte ljudi! Pustite ovu budalu! Imamo pametnijeg posla! Danas su izbori!"

Jedan što je stajao do govornika povika: "Tako je! Idemo na izbore! A koga ćemo za glavnog babu birat?" Neko sa druge strane gomile povika: "Himzu vodointslatera!"

I gomila se raziđe.

Ali Faruk Biser rođen je 1956. godine. Osnovnu školu i gimnaziju završio je u Doboju. Opštu i komparativnu književnost diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Studirao je godinu dana glumu na Akademiji scenskih umjetnosti u Sarajevu u klasi Kaće Dorić. Na interdisciplinarnom postdiplomskom studiju Političkih nauka u Sarajevu položio ispite i uradio magistarski rad, ali do odbrane nikada nije došlo. Radio je u Amaterskom pozorištu u Doboju i Amaterskom pozorištu "Ivo Lola Ribar" Sarajevo. U Književnoj omladini je bio predsjednik KO Doboj i član Predsjedništva KO BiH. Objavljivao književne radove u časopisima i novinama i radove o kulturnoj istoriji regije Doboj. Rat provodi u Bosni i Hercegovini gdje u listu "Gradina" objavljuje ratne satire. U Norveškoj piše i režira dvije dvojezične predstave (bosanski-norveški): "Mir nemira - Ufredens fred" i "Ko si ti? - Hvem er du?" Zastupljen u "Druga svjetlost" 1983. (Zbirka radova članova Književnog kluba "Ivo Andrić" Doboj) i "Pjeva krvava Bosna" 1994. Do sada je objavio: "Slike Bosne" (1994.), "Grlice nad minskim poljem" (1995., prevedena na norveški), "Fredsdrĺper" (Kapi mira, na norveškom, 1997.), "Oni ne pucaju na nas" (1999.), "Mistična riječ domovina", (2009.), "Pletenica od 200 čestitki" (2011.), "Oteta prošlost" (2013.)

Elis Bektaš

Svaka radost ima svoju sumnju

Stručni žiri književnog natječaja dvanaestog po redu West Herzegowina Festa, koji se održao od 31. 7. do 2. 8. 2014. godine u Širokom Brijegu u Borku uz rijeku Lištricu, izabrao je priču "Smokva" Elisa Bektaša kao najbolju. Žiri su sačinjavali Milo Jukić, Berislav Jurić i Emir Imamović Pirke.

Smokva

Ludog Josifa Haviju djeca su salijetala pitanjem "Juso, šta ima u Beču?", a on im odgovarao: "Jeo nar, prde car, hej, haj, zer-belaj!" Od dječijeg smijeha bubrila je slast u smokvama, a od Jusina treslo se i zveckalo sunce u Bregavi.

Ludom Josifu Haviji niko nije mogao odrediti godine, jer svi jurodivi na licu i u držanju tijela nose nekakav prikriven, a opet neizbježno vidljiv znak vanvremenosti. Činilo se da na njemu stari jedino fes kog nikad nije skidao sa glave.

Ludi Josif Havija izgubio je pamet još prije prvog rata, učeći u Beču pravo i mrtve jezike. Neki vele, od ljubavi, neki, opet, od hašiša i opijuma, a neki da je stalno gledao mačkama u oči, pa ga je pamet zato ostavila.

Ludi Josif Havija preživio je prvu godinu nemačke okupacije. Da li zato što su ga djeca i dućandžije zvali Juso, ili što ga niko drugi nije zvao niti ga primjećivao, ili što u katastru nigdje nije bilo upisano njegovo ime, niko ne bi mogao tačno reći.

Ludi Josif Havija iznad svega je volio kafu. Pio je gorku, žmureći dok prinosi fildžan usnama, kao da se ljubi. U Stocu, vele, nikada nikog nije poljubio, a za Beč niko ništa ne bi tačno mogao reći.

Ludi Josif Havija smijao se samo kad bi djeca hodala za njim i zadirkivala ga, i kad je pričao o mačkama koje je držao u simerinškoj studentskoj sobi. Plakao je često: kada je u požaru izgorjela štala s kozama starog Mehe Čerkeza, kada je u Marseju ubijen kralj, kada je iz Stoca odlazila ekipa austrijskog filma "Krvava braća", kada je preselila ljutita, ali prema njemu uvijek dobra Hama Redžić iz Basilija, kada su u Stolac umarširale "Murđe", kada su čapljinske ustaše u jednoj noći zaklale četiri djevojke iz kuća Hamovića i Kašikovića, kada su Talijani odlazili iz Stoca, kada je došla vijest da je među šumcima poginuo krojač Miličić, koji je Jusi često davao nekog sitnog posla... Ali niko ga nije vidio da plače kada su u čaršiju ušli Nijemci.

Ludog Josifa Haviju ustrijelio je njemački major jedne septembarske večeri četrdesetčetvrte, na šetalištu između Benta i Duhanske stanice. Major je prije toga pio lozu na Bentu, održavši pri tom govor o svojoj zgađenosti nad čovječanstvom. Od te zgađenosti nije poštedio ni Nijemce. Neki vele da je Jusa ustrijelio iz puke obijesti, neki, opet, kažu da se ukočio od straha kada je pripit krenuo na počinak, a pred njim se pojavila sablasna figura sa fesom, koja je nešto mrmljala na mješavini mrtvih jezika.

Ludi Josif Havija, ugledavši pred sobom njemačkog oficira, htjede da iz džepa izvadi nekolike sušene smokve i ponudi mu ih. Ili je možda htio da sam pojede još jednu sušenu smokvu. Tijelo mu se streslo od udarca dva devet-milimetarska zrna iz crnog Waltera. Tek treće zrno, koje se zarilo u lijevu stranu grudi, oborilo ga je na zemlju. Počeo je padati na leđa, ali je zemlju dotaknuo licem i ostao ležati nauznak.

Njemački major, kojem se gadilo čovječanstvo, tek je iz trećeg pokušaja uspio da u futrolu vrati svoj Walter P-38, a potom se, napola rastriježnjen, zaputio ka komandanturi mjesta. Kada je odmakao četrdesetak koraka od tijela ludog Josifa Havije, iz tame što je ispunjavala dvorište Duhanske stanice izađoše četiri mačke i legoše kraj glave na kojoj je još uvijek stajao ostarjeli fes, ispisujući svojim tijelima hebrejsku reč smokva.

Ludog Josifa Haviju neko je pokopao prije zore u neobilježenom grobu na Krajšini. I danas se, kada od Radimlje pje-

šice ulazite u Stolac, na tom mjestu mogu vidjeti mačke kako spokojno leže među mirisima ruzmarina, kadulje i čempresa.

Bionova priča

Tezej zakorači u lavirint držeći u desnoj ruci mač od riblje kosti, a u levoj kalem na koji je bio namotan purpurni konac.

- Lavirint je sačinjen tako da zbuni čoveka koji sledi svoj razbor, kazala mu je sinoć ljupka Arijadna.

- Konac je postojaniji od razbora, sledi njega.

Nakon jedanaest skretanja, od kojih su četiri bila levo, a sedam desno, pred Tezejem se ukaza prostrana, bakljama osvetljena odaja, skromno nameštena za svakodnevni boravak. Na drugom kraju odaje bio je krevet na kom se meškoljilo golemo, nezgrapno telo. Mladić sa mačem od riblje kosti u ruci načas požali što nije poneo i toljagu koju je uzeo od mrtvog Perifeta, a potom oprezno krenu napred. Telo na krevetu okrenu se na drugi bok, a potom se poče pridizati. Tezej uzdrhta od gađenja i zaprepaštenosti prizorom koji je ugledao - izobličena glava pretapala se sa ramenima, ispod kojih su se nadimale deformisane grudi. Stomak i noge tog bića behu, međutim, normalni.

Tezej se zaustavi na četiri koračaja od kreveta. Glava mu je ružnija od glave ubijenog vola, pomisli.

- Minotaure, došao sam da naplatim dug.

- A što me zoveš tim imenom? Moje ime je Leuk - od teškog disanja skoro nerazgovetno reče spodoba.

- Kako si stigao ovamo? Došao si da mi budeš drug? Ili si glasnik?

- Ne, Minotaure, došao sam da naplatim dug jednom zasvagda.

- Kakav dug? Ne sećam se nikakvog duga... Istina, Fedra mi duguje dve školjke otkad sam je pobedio u igri pogađanja, ali to je bilo jako davno. A mislim i da me je pustila da pobedim, da se ne bih rastužio... Jesi li video Fedru napolju?

Čime je ubio tolike ljude, pitao se Tezej. Krupan je, ali ruke mu nisu snažne, a ovde nema nikakvog oružja.

- Minotaure, više ti nećemo slati mladiće i devojke. Ja sam Tezej, sin vladara atinskog i danas ću okončati užas koji nam priređuješ.

Mladić podiže mač i koraknu napred. Leuk, ne ustajući, povuče telo unatrag i ruke podiže do lica. Svetlost koja dolazi od baklji bila je titrava i varava, pa se Tezeju načas učini da mu se Minotaur izruguje. Potom je ugledao suze koje su oblivale naborane obraze i mešale se sa slinom iz usta i nozdrva.

Tezeju, ne plaši me tvoj mač. Plačem, jer si me podsetio na moju nakaznost. Ovde nema ogledala, ali ti si toliko lep da si iz sećanja dozvao sliku moje nakaznosti. Fedra je jednom ovde zaboravila svoje ogledalo. Te noći, kada je otišla, prvi put sam plakao...

- Tezeju se usta osušiše, a u udove mu se uvuče slabost kakvu dotad nije poznavao.

- Ti si lep, ja sam ružan, a smrt je iznad lepote i ružnoće. Ne, ne plašim se tvog udarca. Evo, neću više plakati. Zašto nam ne natočiš po vrč vina...? Ja ne smem da pijem jako vino, pa imam samo razblaženo, ali svakako će nas osvežiti.

I dalje ćuteći, Tezej priđe kamenom stolu i nasu dva vrča. Točio je levom rukom, jer je u desnoj držao mač od riblje kosti, zbog čega je prosipao vino. Osetio je stid zbog nespretnosti koja ne priliči budućem vladaru ili zbog toga što se bavi poslom koji obavljaju sluge. Jedan vrč prineo je Leuku, a potom se vratio po drugi i seo na izrezbarenu stolicu od tisovine.

- Minotaure ili Leuče, kako tražiš da te zovem, šta si učinio sa mladićima i devojkama koje ti je Atina slala svakog proleća?

- Umoran sam i dugo nisam razgovarao sa ljudskim bićem. Ti me zbunjuješ. Sačekaj da se prisetim, pa ću ti kazati koga sve poznajem. To je samo nekoliko ljudi, a među njima skoro da i nema mladića i devojaka... Molim te, prinesi mi grožđe, gladan sam.

Leuk ponovo leže na bok i prionu na grožđe, hropćući i balaveći. Potom sa obe ruke, jer su mu šake bile nezgrapne, uze vrč i poloka vino poput kakve životinje. Tezej se priseti po kakvoj je zadaći došao, ali to ništa nije značilo - stomak mu je otežao, kao da je bio napunjen uljem i peskom, a iz udova mu je iščilela sva krepkost. Hteo je da ne gleda u čudovišno i izobličeno lice pred sobom, pa ipak, uprkos gađenju, nije mogao da odvoji oči od njega. Natekle i kvrgave prste Leuk je povremeno prinosio glavi i prebirao po njoj, vadeći komade nečistoće i gnoja iz ušiju, nozdrva i usta. Od toga se atinskom princu povraćalo.

- Androgej mi je pričao o tvojoj Atini, a ja sam voleo da ga slušam. Androgej je bio lep poput tebe, Tezeju. Prema meni je obično bio grub i podsmevao se mojoj ružnoći, ali nekoliko puta me je posetio ovde i pričao mi o svojim pobedama na atinskim igrama. Divio mu se čitav Krit, ali njemu je to bilo nedovoljno, pa je dolazio i po moje divljenje. Pretvarao sam se da mi je njegovo razmetanje milo i zanimljivo: on je za mene uvek bio mlađi brat. Onda mi je Fedra donela vest da su Atinjani uzeli život Androgeju.

- Androgej je pravedno kažnjen; uvredio je naše bogove.

- Sada to više nije bitno. Ako je i uvredio vaše bogove, učinio je to jer je zaboravio da ih ne sme vređati. Lepi ljudi uvek zaboravljaju važne stvari... Imao sam još braće i još jednu sestru, ali njih se ne sećam dobro. S njima sam se kao dete igrao, a posle su me zatvorili ovde zbog moje ružnoće.

Tezej je postajao zbunjen. Činilo mu se neprirodnim da iz tako nakazne glave dolaze skladne i razborite rečenice. Sam Tezej nije bio tako dobar u kazivanju, ali je imao lep glas kog su drugi mladići rado slušali, ma šta da je govorio. Sutra budi mudar i oprezan, Tezeju, govorila mu je sinoć lepa Arijadna. Minotaur je lukav, njegov otac je moćni Posejdon, a učitelj mu je bio Diodot sa Samosa, koji je video i Khem i Persiju i koji je znao mnoge tajne. On je zlo čudovište koje se svake godine hrani sa četrnaest mladića i devojaka, jer mu je hrana koju mi jedemo neukusna. Tezej do sada nije video ni zla, ni lukavosti, ali se silio da upravo u njihovom odsustvu prepozna dokaz njihove prisutnosti. Leuk ga je posmatrao slabovidim očima i ždrokao svoje grožđe.

- Mada nisam video bogzna šta od spoljnog sveta, Tezeju, ipak znam mnoge stvari. Njima me je podučavao moj dobri Diodot. On je bio rob mome ocu, a pre nego što je dopao sužanjstva služio je kao izaslanik samoskog kralja. Vidiš li one okove tamo? Moj otac ga je držao sputanog, jer je Diodot znao da u ovom lavirintu, osim moje samoće i moje nakaznosti, ne postoje druge tajne ... Ali, zašto ti ćutiš? Hajde da razgovaramo, molim te.

Tezej je i dalje ćutao. Premda je odaja bila ugodno zagrejana zdelama punim užarenog ugljevlja, činilo mu se da kameno zdanje labirinta postaje sve hladnije. U uglu odaje primeti zahod od tesanog kamena. Ode tamo i isprazni mehur isprekidanim mlazom. Osećao se glupo.

- Hoćeš li još vina i grožđa, Leuče? Sada ti mene zbunjuješ i ja više ne znam da li si ti taj koji plete mrežu zablude oko mene ili sam došao ovamo već ogrnut plaštom zablude.

- Kakve zablude, Tezeju? Zabluda izvire iz očekivanja. Šta si očekivao da ćeš ovde naći?

- Došao sam verujući da ću ovde zateći čudovište kojem moj grad već dugo plaća užasan danak. Došao sam da okončam tu pokoru, ubijajući čudovište kao što je dete Apolon ubio zmaja. Umesto čudovišta, vidim tebe, bolesnog, nemoćnog, izobličenog... Ali ti si toliko ružan da nužno moraš biti zao.

Leuk ga je pažljivo slušao.

- Ipak, ja sam već ubijao zle ljude. Ali njihove reči nisu bile poput tvojih, to su bile reči koje ubicu učvršćuju u nameri da izvrši svoje delo ili koje opravdavaju učinjeno...

- Ne muči sebe, Tezeju, iz mene život svakako izlazi uz golemu muku. Ako me ubiješ, odavde ćeš izneti moju zahvalnost. Ali ćeš izneti i jednu laž - dodade Leuk nakon kratke stanke.

Neobičan, šuštav zvuk koji se pojačavao odbijajući se o zidove hodnika privuče Tezejevu pažnju. Mladić spusti ruku na mač i upilji se u tamu iza vrata: hodnici, naime, ne behu osvetljeni.

- To je samo Bion, moj dobri pas. Ponekad luta hodnicima i plaši štakore. Daj mu zalogaj mesa i pomiluj ga i on će te zavoleti.

Na vratima se pojavi ogroman dvobojni molos. Prišao je Tezeju na nekoliko koračaja i ispitivački ga posmatrao, iskošene glave.

- Ne plaši se, Bion je molos, na sličan način kako sam i ja ljudsko biće. Dobio sam ga na dar od Fedre. Od njega možeš puno naučiti; on se nikada nije izgubio u ovom lavirintu, jer ne sledi ni zablude, ni očekivanja, već samo svoju razigranu ćud... Molim te, daj mu zalogaj mesa, ja sam odveć slab da stanem na noge .

Tezej priđe stolu i otkide parče mesa; Molos ga je sledio, teško dišući. Vratio se na stolicu i spustio meso kraj nogu, ali pas ga nije hteo ni dotaći. Tezej podiže meso, koje tada pas halapljivo pojede iz njegove ruke.

- Pre Biona imao sam kučku Nereju. Ona je bila kritski gonič, lep i pametan pas, ali se plašila lavirinta... Jednom me je ugrizla iz čista mira i otrčala u hodnik, a posle se nije vratila. Nedostajala mi je, ali nikada nisam poželeo da se vrati. Ne zato što mi je načinila ovaj ožiljak, već zato što je ovde bila tužna... Bion je drugačiji, on je ovde srećan. Valjda stoga što ne pozna svoju istinsku prirodu.

- Ja imam mnogo pasa, ali ne dam im da uđu tamo gde obitavam. Psi su prljave životinje.

- Tezeju, rekao si da si sin atinskog kralja. Tamo gde ti obitavaš ulaze mnoge prljave životinje. Psi u palati tvoga oca svakako ne bi bili srećni.

- Leuče, to što je moćni Posejdon tvoj otac ne daje ti za pravo da vređaš moga oca. Kralj Egej je vrstan čovek, najbolji među najboljima.

- Nisam ni govorio o tvom ocu, Tezeju. Androgej mi je pripovedao o njemu i znam da je on čestit kralj... Ali otkuda ti to da je Posejdon moj otac?

- Tako se priča.

- Mnogo toga se priča, Tezeju. Posejdon nije moj otac, a reći ću ti i zašto: Posejdon ne postoji.

Tezej uzdrhta.

- Ja ne umem da zborim lepo i jasno kao Diodot, ali i sasvim prostim rečima se može kazati da Posejdon i Zeus nisu nikakvi bogovi.

Lavirint, pomisli Tezej. On je načinjen tako da se poigrava ljudskim duhom i u njemu odista izgleda kao da bogovi ne postoje. Kad izađem odavde prineću žrtvu Divu i Posejdonu.

- Leuče, ti si zatočen ovde i zato ne možeš znati kakav je svet napolju. A ja ti kažem da je on tako čudesan, da ga niko osim bogova nije mogao stvoriti.

- Ti ne razumeš o čemu govorim, Tezeju. Bog je izvan pojava i njihove količine. On je jedan, a jedan nije broj. Jedan

je Sve koje izvire iz Ničega. Bog koji se može brojati, to je glupost; tome smo se Diodot i ja često smejali.

Pas se podiže i otrča u hodnik. Tezej ustade da natoči vino.

- Svet bogova kojima su ljudi dali imena, to je samo pripovest kojom se čuvaju od grozote noći i od samoće. Zato što su im noći i samoća tako teški i iskidani, trebaju im ti i takvi bogovi.

Leuk se nakašlja, skoro se gušeći. Gust i taman sadržaj pluća slivao mu se borama i usecima oko usta koja su jedva hvatala dah. Rukom pokaza da želi vina i Tezej mu napuni vrč.

- Moja noć i moja samoća su večne. Tu nema ničega što bi stajalo između mene i istine. Ti, Tezeju, misliš da sam ja ovde zatočenik. Možda i jesam, ali na tom zatočeništvu sam zahvalan svom ocu. Kao dete sam bio nezgrapan, slabovid i ružan. Otac i majka mi nisu pružali nikakve nežnosti, a naposletku se dosetiše kako da me sklone, ujedno snažeći svoju vlast: proglasili su me čudovištem, kojeg se plaši čitav Krit. Ipak, ponekad pomislim da je u njihovom činu bilo i neke čudne ljubavi: čak i ovako nakazan, ja sam ipak njihovo dete...

- Mora da si strašno nesrećan, Leuče.

- Nisam srećan, to je istina. Ali nisam ni nesrećan. I sreća i nesreća uvenu kada je neko dovoljno dugo sam... Ja sad moram da otpočinem, grudi me bole i umoran sam. Ti se okrepi hranom. Molim te da ne odeš, želim da još razgovaramo.

Leuk se sklupča na svom ležaju i uskoro poče škripavo i otegnuto disati. Tezej oseti da je ostao neporecivo sam. Težak vazduh unutar kamenog zdanja izobličio mu je sećanje čak i na najsvežije događaje. Dohvatio se trpeze, ali hrana mu nije prijala; tek nekoliko zalogaja s mukom je uspeo proterati kroz grlo.

U tom trenutku ustati i otići - on, Tezej, budući vladar atinski - nije mogao. Došao je na Krit da učini podvig i da pogubi Minotaura. Umesto toga, Leuk je pred njim, nemoćnim, pogubio njegove bogove. Požele da se Bion vrati - pustoš odaje bila je obespokojavajuća i nepodnošljiva. U istom trenu Bion se odnekud iz dubine hodnika stvori pred njim. Čovek i pas, licem u lice, nepomični, bili su centar jedinstvenog zakrivljenog prostora i vremena: kada se jednom pomere, prostor, vreme i priča će se razdvojiti i krenuti zasebnim smerovima.

Tezej nije osećao glad, a unutar kamenog zdanja sunce nije dopiralo, pa nije imao čime da odmeri protok vremena. U jednom času Bion se podiže sa poda i priđe ležaju na kom je ležao Leuk. Bion iz grla pusti zvuk nalik na uzdah i stavi šapu na rub kreveta, uz Leukov potiljak. Tezej priđe da probudi spavača - stavio mu je ruku na rame, shvativši da dotiče još uvek toplo truplo.

Da, ali ipak nema svedoka, pomisli Tezej, stežući u desnoj ruci mač od riblje kosti.

Da, lepi ljudi uvek zaboravljaju važne stvari, pomisli Bion, stežući čeljusti na kojima su mišići jedva primetno podrhtavali.

Tezej izađe iz lavirinta, noseći na ramenu vreću od kostreti u koju je utrpao Leukovu glavu sa jednim zatvorenim i jednim napola otvorenim okom. To nezatvoreno oko ga je uznemiravalo, pa je truplo pokojnika okrenuo potrbuške da bi mogao otkinuti dokaz svog podviga. Bio je umoran - mač od riblje kosti nije se pokazao podesan, a bronzanim nožem prerezati zadriglu vratinu težak je posao. Bion ga je sledio do poslednjeg vinograda. Ugledavši na žalu biremu sa tamnim jedrima, pas se okrenu i nestade. Tezeju vreća od kostreti postade lakša.

***

Jedne novembarske večeri 1587.godine, u kojoj užareno ugljevlje nije moglo da zagreje ukočena stopala, Mordechai Meisl, praški Jevrejin za kojeg se govorilo da nehotice od talira pravi dva, čitao je prvi svezak Apolodorovih pripovesti, tražeći u njemu ključ za bolje razumevanje Ovidijevih Metamorfoza. Meislova lepa i bolešljiva supruga već je otišla u postelju, pa mu je društvo pravila bela pudla, nezainteresovano čupkajući krajeve zavesa. Njih dvoje ponekad su u časovima iza ponoći razgovarali o dogodovštinama sa praških ulica, naročito sa tržnice, ali pudla ga večeras prenerazi, ispričavši mu priču koja se stolećima prenosi od gubice do gubice u psećem svetu.

Mordechai Meisl je te noći, ležeći kraj svoje usnule supruge, mislio o tome kako je nezahvalno pokloniti poverenje bilo jednom Ovidiju, bilo jednom kritskom molosu, a jutrom se digao, obukao svoj tamnozeleni kaftan i otišao na tržnicu da od talira pravi dva, pa čak i tri...

Pitanje vere ili belo je religija za odnarođene

Dimitrije je bio lažni pop, po ocu musliman odnekud iz okoline Olova, a po majci šabački Ciganin. S onim duhovnjačkim licem i verodostojnom bradom, nije mu bilo teško da lakoverne i pobožne biznismene uveri da je davanje priloga za manastir u Prizrenu bogougodno delo. Ipak, nisu svi biznismeni ni lakoverni, ni pobožni, pa Dimitrije tako dopade istražnog zatvora.

Početkom aprila i jednog mog poznanika smestiše u ćeliju s Dimitrijem. Kada ga stave iza rešetaka, čovek gleda da nađe pravu meru između mudrog nepoverenja i nužne poverijivosti. Tako je i taj moj poznanik prve dane aprila utrošio na nastojanje da o sebi ne kaže više nego što je potrebno i da o društvu iz nevelike ćelije sazna što je više moguće.

Te prve dane moj poznanik nije smatrao za zgodne da društvu iz ćelije obznani policijski javašluk i diletantizam, usled kog je u posedu sačuvao sasvim pristojnu količinu belog, čitava tri grama. Vreme je proticalo u besomučnim treninzima, igranju jamba i šaha, igre koju, kako mi je posle pričao, nije preterano cenio i čiju je pravu vrednost tek tu spoznao, i u čavrljanju o naizgled bitnim stvarima kao što su krivični predmeti, nedovršeni poslovi na slobodi i odnos prema veri.

Dimitrije nije učestvovao u sobnom životu. Po čitav dan bi sedeo, nogu po turski podvijenih, na krevetu iznad mog i ukrug čitao onih nekoliko časopisa što su se zatekli u ćeliji. Ponekad bi se pridružio ostalima u ispijanju popodnevne kafe i razveselio ih nekom od svojih sofistički lapidarnih i smehotresnih zgoda. O svom zanatu nije puno govorio, ali je bilo očito da u katekizmu nije laik. Kao duhovnjak, pa makar i lažan, bio je pošteđen čišćenja wc-a - ljudi uvek osete i poštovanje prema onom ko poznaje svoj posao, čak i kad je reč o prevarantu od zanata.

Udesilo se, pukim slučajem, da se baš na Veliki petak zapodene razgovor o afilijacijama ka porocima. Kocku, začudo, niko ne spominje. Jedan bi da se napije, drugi da se naduva, treći se uželeo ženska, samo Dimitrije sedi na onom svom krevetu na sprat, nogu podvijenih po turski, i ćuteći tabijati one već iscepane časopise. Mom poznaniku se učini da je zgodan trenutak da obznani svoju dragocenu tajnu. Kad se na stolu pojavi smotuljak bezazlenog i nedužnog izgleda, radost ozari ćeliju.

No svaka radost ima svoju sumnju koja je uzdrma. Tako se i u Danilovoj duši, a Danilo je bio pristojan i odgojen mladić pod sumnjom za dve oružane pljačke, raspuknu jedno kao živa gusto pitanje.

- Uh ba 'ate, ne znam je li ovo u redu, znaš, post je... Dimitrije na te reči prekide svoje čitanje i svoje ćutanje i blagim, kao okean dubokim glasom reče

- Ništa se ne brinite, deco, to je posno.

I nastavi da ćuti i čita, sedeći nogu podvijenih po turski na onom svom krevetu na sprat.

Elis Bektaš rođen je 1970. godine u Zenici, a u djetinjstvu često je boravio u Stocu. Bivši profesionalni vojnik i instruktor za krizne situacije. Poeziju i prozu objavljivao je u bosanskohercegovačkim književnim časopisima "Život", "Bosanska vila" i "sic!", makedonskom časopisu "Sovremenost" i srbijanskom "Ulaznica", te u zborniku nagrađenih radova na 7. Međunarodnom književnom natječaju Lapis Histriae 2012., s temom "Sveci ili smutljivci". Nedavno mu je objavljen poetski prvijenac, zbirka "Margine". Živio je i radio u Zenici, Prištini, Beogradu i Sarajevu, a trenutno obitava u Mostaru.

Emina Žuna

Esma sultanija

Esma nije mogla ne otići na dvadesetogodišnjicu mature kad se već zadesila u gradu. Entuzijastična razredna organizatorica joj je poslala email pozivnicu još prije nekoliko mjeseci, no ona je to posve smetnula s uma dok je Selma jučer nije prepoznala na ulici. Selma je prethodnih godina zdušno radila na pronalaženju i Fb umrežavanju nekadašnjeg razrednog kolektiva. Sjetila se kako je pomislila kad je vidjela poziv za *join the group* "Generacija 91', proslava 20 god mature", da bi prije deset godina bez razmišljanja odbila poziv, ali su je godine učinile mekšom i konvencionalnijom, pa se učlanila u grupu. No i pored toga, ni u jednom momentu nije pomislila stvarno otići, pa je podudaranje njenog dolaska u rodni grad i ovog 'događaja' potpuno izbacilo iz sandala i na Selmino je oduševljeno: *Došla si! Ničiji me dolazak nije tako obradovao!*, istisnula: *Daa, jesam...* i stvar je bila riješena. Nije to bilo toliko ni strašno, tješila se.

Zanimljivo bi bilo vidjeti šta su ti ljudi (od kojih se većini ni imena nije sjećala) uspjeli, a šta propustili napraviti za ovih dvadeset godina života. Potrudila se da ih dozove u sjećanje i prvo što joj je palo na pamet je bila podjela. Nije to bila jedna od onih nacionalističkih podjela kakve su poslije postale karakteristika ovih krajeva, niti je njen razred bio podijeljen po američkim high school mjerilima popularnosti, već se tu radilo o podjeli *na građane i seljake*. Ta tradicionalna bosanska podjela je bila najopipljivija mjera razlike u vremenu u kojem je ona išla u srednju školu, a kad se preselila u Sarajevo zbog studija, vidjela je da tamo postoji isti mehanizam pravljenja razlika između došljaka i 'rođenih' Sarajlija, iliti 'papaka' i raje. Često joj je padala na pamet (vjerovatno zato što je i sama aktivno sudjelovala u njoj) dok se silom prilika, a potom i biznis šansi, selila po Evropi i zanimalo je da li nakon rata i svega što se ljudima na ovim prostorima izdešavalo u zadnje dvije decenije, u njihovoj svijesti išta promijenilo po tom pitanju.

I ona, na kraju krajeva, nije ni imala puno da skriva i 'izvana' je djelovala prilično seksi. S trideset osam godina, izgledala je, osim pokoje bore, bolje nego sa dvadeset osam. Godine su joj trebale da pronađe pravu frizuru i stil i smatrala je da je žena u dvadesetim u prelaznoj fazi između nezgrapnih i često katastrofalnih stilskih eksperimenata tinejdžerizma i pravih stilskih otkrića koja dolaze s tridesetim. Bila je prilično tražena copy writer-ica i nakon decenije provedene u *McCann Erickson*, zadnje je dvije godine provela kao free lancer-ica i radila projekte za nekoliko kompanija. Na početku je bilo teško, ali s vremenom je naučila kako da što lakše gazi vlastite principe i isključi emocije. Kad se već morala prostituisati maštom i prodavati ideje, jedini kriterij koji joj je preostao, bila je zarada, tako da su je mogi priuštiti samo najveći. Već je nekoliko godina posjedovala stan u elitnom djelu Štokholma, a prije dvije godine je kupila i vikendice na moru i planini. Vozila je BMW jeep i godilo joj je da druge vozače gleda s visoka.

Najslabije je stajala s ljubavlju, ali to joj nije pisalo na čelu. Niko od njih nije morao znati da je nedavno prekinula vezu sa svojim flegmatičnim Vegardom nakon pet godina razvlačenja nečeg što se zasnivalo na udobnoj rutini i iluziji boljeg sutra. Vremenom se ta iluzija toliko izlizala da je prestalo imati smisla održavati je i umjesto čovjeka koji ju je nekad smirivao i nasmijavao, pored sebe je vidjela nekoliko godina starijeg i nekoliko kilograma težeg muškarca s predvidljivim i dosadnim ponašanjem. Trebala joj je promjena sredine, a kako su mama i tata išli u Jajce, palo joj je na um da im se pridruži.

Nije imala šta da obuče, pa je posudila haljinu od mame. U momentu u kojem se ogledavala na staklu vrata hotela, u kojem je trebala biti proslava, bilo joj je drago što mama za svoje godine ima prilično smjele dekoltee. Unutra je zatekla grupicu od dvadesetak ljudi i u prvi mah je pomislila da je došla na krivo mjesto. Selmin uzvik prepoznavanja je uvjerio da su ti stariji i drugačiji ljudi doista oni s kojim je četiri godine dijelila isti prostor. Ipak ga je prepoznala još dok je išla prema stolu i srce joj je brže zakucalo. Gledao je i on u nju i došlo joj da se nasmije od osjećaja nevjerice i apsurda. Organizam joj reagira zbog muškarca na kojeg nije pomislila punih dvadeset godina. Svirao je neki miks sastavljen od domaće muzike njihove mladosti: Divlji Anđeli, Azra, Laki pingvini, Ekv, ITD band (ali i Jabuka, Orkestar, Merlin koje su slušali 'seljaci'), a ispred nje su počela, kao na pozornici, da iskaču lica ljudi ispisana događajima od dvije decenije:

Edo – proćelav muškarac s naočalama, nekad uspješan

lokalni ženskar; sjećala ga se kao zabavnog i inteligentnog; oženio se ženom iz istog grada s kojom ima dvoje djece i živi u Californiji.

Melisa – možda jedina koja živi u Jajcu i koja je rat provela u BiH; sjećala se kao duhovite djevojke, prave 'provale' u raji, ali je tu noć bila veoma tiha i izgledala starije od većine.

Aida (seljanka) – jedna od onih žena čija ljepota ne nestaje s godinama, već samo mijenja formu; živi u Lilehameru i radi kao zamjenica direktora škole; razvedena i majka djevojčice od deset godina.

Srđan – frontman nekada najpoznatijeg lokalnog punk benda, veoma popularan među curama, sad ošišan i s pivskim stomakom; zaposlen u nekoj firmi u Ljubljani; neoženjen.

Davor (seljak) – njen najbolji prijatelj iz škole, knjiški moljac; upisao književnost kad i ona, a onda otišao u Francusku gdje danas radi na Odsjeku za slavistiku; s njim je bila u kontaktu preko rođendanskih i novogodišnih čestitki; gay.

Kenan i Ana – savršen par iz razreda; Kenan joj se nekad davno sviđao, ali nije imala šanse zbog Ane kao niti jedna druga djevojka; znala je i od prije da žive u Švedskoj od '93, on je novinar, a ona socijalna radnica; imaju dvoje djece i djeluju kao svaki drugi obični bračni par.

A bili su tu i drugi...

Izgledalo je da ima toliko uspješnih ljudi koji su se utrkivali u prezentaciji svojih života. Najšutljiviji su bili oni koji su ostali da žive u BiH. Primijetila je da ni prema životnim pričama drugih ne pokazuju toliko interesa i srdačnosti kao oni koji žive vani. Čak štaviše, gledali su ih s neskrivenim prezirom i nisu izgledali kao da se baš raduju zbog njih. Palo joj je na um da je staru podjelu na *seljake i građane,* zamijenila podjela na *dijasporu i maticu*. *Dijasporaši* nisu prestajali brbljati o *updateima* svojih životnih statusa ili *lajkati* druge. Moglo se pretpostaviti da je dosta toga smišljen performance, priča za javnost, ali joj se tu noć nije dalo grebati površinu i pretpostavljati šta se krije u ormaru. I sama je dosta toga pohranila u teško dostupne fioke i ladice i tu noć je željela samo da se zabavi, pa se pridružila dijasporskoj grupi, hvalila sebe i druge. Nije željela da joj išta pokvari raspoloženje. Kako je noć odmicala, odlučila je da ne registruje Edine žalosne pokušaje barenja Slavice, nekadašnje mršave štreberice, a sada žene na vrhuncu ženstvenosti, svjesne činjenice da je daleko iznad njegovog kalibra; okrenula je glavu i od Srđanovih gitarskih solaža Azre i Riblje čorbe koje je izvodio u onoj pozi od prije dvadeset godina, proživljavajući ponovo svoj životni vrhunac, srednju školu, za koji je ostao vezan zbog dosade i nezadovoljstva sadašnjim životom; nasmijala se sa simpatijom i na Anin celulit koji je bljesnuo ispod suknje nakon što se popela na stolicu i zavrnula guzicom u smjeru Davora koji joj je uputio prezriv pogled; za sve to vrijeme je Kenan plesao s Aidom u malo prejakom stisku. Bio je to seljačko građanski splet tijela svuda okolo, što je još više uvjerilo u postojanje nove podjele, no nije dalje razmišljala o tome.

Brzo se našla u stanju opijenosti i nekadašnje bezbrižnosti (barem iz sadašnje perspektive). Počela je sve gledati onakve kakvi su bili prije i stara verzija je u potpunosti smijenila novu. Dopustila je nostalgiji da je preuzme, ispuni i njome zavlada, povjerovala je u nju. A to joj je najvećim dijelom uspjelo zbog NJEGA koji se nije promijenio i bio je baš kao nekada. Nisu se odvajali i prvo se prisjetila svih emocija koje je imala prema njemu, a onda je počela ponovo da ih osjeća. Bože, koliko ga je samo voljela... U potpunosti je potisnula, ali on joj je bio prva prava ljubav, prvi ljubavnik, prvo sve... Možda i jedina ljubav, jer nikad poslije u životu nije osjetila taj intenzitet. Naravno, nisu imali vremena da dožive krize, ali zaklinjali su se jedno drugom u vječnu ljubav i vjerovali da će zauvijek biti zajedno. Bili su Saša i ona, ona i Saša. Sve do rata... Da se nije desio taj razlog koji ih je uspio rastaviti, onda bi ga trebalo izmisliti. Saša je pripadao 'drugoj strani' i roditelji su mu preselili u Banja Luku još na kraju '91. On je ostao u njihovom stanu u Jajcu najviše zbog nje i iako joj nije govorio, znala je da mu zbog toga zagorčavaju život. Da se stanje produžilo, možda bi se to odrazilo i na njihovu vezu, ali rat je brzo počeo, Jajce 'palo', a onda je on jednostavno nestao i izgubili su svaki kontakt. Ona se zatekla u Sarajevu na studiju i još je krajem '92., s prvim izbjeglicama, stigla u Švedsku. Usljed *erupcije dešavanja* ga je uspjela preboljeti, a onda posve zaboraviti. Zato joj nikad nije palo na pamet ni da ga potraži.

Saznala je tu noć da je emigrirao u Kanadu još '93. Oženio se, dobio dijete i upisao studij matematike. Onda se razveo i ostao da radi na fakultetu, prvo kao asistent, a onda kao vanredni profesor i da živi za vikende s djetetom. Ipak, o djetetu nije pričao i bilo joj je drago. Dijete je pripadalo nekom drugom vremenu, vremenu u kojem nije bilo nje, a tu noć su opet bili zajedno. I to ne kao dvoje ljudi koji su se sastali nakon dugo vremena, nego kao oni koji se nisu ni rastajali i vrijeme između se nikad nije desilo. Pila je, plesala i zabavljala se, baš kao na stereotipu mature.

Skoro je svanulo kad su izašli i grad je bio osvijetljen prvim zrakama sunca. Išli su ruku pod ruku, ona i Saša, mladi kao nekada. Od hotela su krenuli preko katakombi i zastajali na svakoj stanici za poljubac. Medvjed-kula – kiss pauza, Toran Sv. Luke, pa zgrada finansija... A onda su izbili ispred džamije i stali, ali taj se put nisu poljubili. Bila je zaista divna, bijela i na jutarnjoj je svjetlosti djelovala nestvarno. *Baš je lijepa*, čula je Sašu. *Skoro ljepša nego prije.Ne može biti*, pomislila je, ali nije ništa rekla. *Jesi ti ikad napisala onu*

***priču?*, čula mu je glas kao da dolazi iz daljine. *Kakvu priču?*, pitala je, samo da dobije na vremenu, jer je odgovor već slutila. *Pa o Esmi Sultaniji*, odgovorio je.**

Te riječi kao da su imale moć da je katapultiraju u prošlost još snažnije nego razred i alkohol nešto prije. Mami su se sviđala stara imena sa dobrim značenjem, a ne imena-bombone (Amela, Sanela...) kakva su tad bila u modi. Nije to imalo nikakve veze s džamijom, to što se zoveš Esma, odgovorila joj je kad je pitala. A djed je uvijek zvao sultanija: moja sultanija, Esma sultanija... Ipak, kad je bila mala, mislila je da je dobila ime po sultaniji kao i džamija, a nekad čak i da džamija nosi ime po njoj. Čula je priču, sva su je djeca znala. Esma sultanija je bila turska princeza udata za osmanskog vezira koji je vladao Bosnom i dok je bila u Bosni, smrtno se razboljela. Ciganka joj je rekla da će ozdraviti ako napravi most i džamiju na mjestu gdje se dvije rijeke spajaju u jednu. Onda je ona je skinula jednu naušnicu (jer je bila toliko bogata) i od nje su napravili džamiju. Kasnije se sjetila svoje opsesije s džamijom, tj. Esmom sultanijom kad je, čitajući neku historijsku knjigu o osmanskom periodu u Bosni, otkrila da je Esma sultanija rođena na isti dan kao i ona, 14. marta i to joj se učinilo kao prevelika podudarnost da bi bilo slučajno. Bilo je to doba mladosti i vjere u znakove sudbine... Bilo je to vrijeme nje i Saše.

Sunce je izašlo i ispred sebe je vidjela muškarca na pragu četrdesetih, izmijenjenog i iznurenog, blijedu kopiju nekadašnjeg sebe. Sigurno je morala djelovati podjednako 'neadekvatno', žena istih godina koja je počela da sijedi, s nizom propalih veza i životnih razočarenja iza sebe, cinična i gorka. Žena koja stoji preko puta u maminoj haljini. Otrijeznila se i shvatila da su njih dvoje sasvim spontano krenuli prema disku iz njihove mladosti gdje se moglo neometano hvatati (a neki su išli i 'dalje') i kojeg odavno više nije bilo. Kao ni nje i Saše. Zajedno s alkoholom su ishlapile i emocije za koje je pomislila da su još žive. Ako su ikada i bile. Vjerovatno je i njemu očajno trebalo da povjeruje u njih jer je vidjela kako, najednom zbunjen, oklijeva da li da se sagne i poljubi je, ili možda se pita da li ima smisla nastaviti? Možda i ima, pomislila je, dovoljno je samo da zatvori oči i pokuša vratiti film od prošle noći... S godinama se uvještila u napaljivanju u mašti. Odluka je pala, osmjehnula se, uzela ga za ruku i povela prema hotelu koji se nalazio tačno preko puta džamije.

Bili su dvoje odraslih ljudi i stranci u gradu koji je nekad bio njihov, a ne više djeca koja su se bojala da li će ih neko prepoznati u gradu u kojem se većina poznavala i obavijestiti roditelje o njihovom nedoličnom ponašanju. Esma je razvila teoriju da je seks u mladosti nešto što dolazi poslije ljubavi i što je uslovljeno ljubavlju (barem je tako bilo s njom i većinom njene generacije), dok je u zrelijim godinama seks nešto što samo u najrjeđim i najsretnijim slučajevima može voditi ljubavi. Zato se radovala seksu sa Sašom i nadala se da će, i pored otrježenjenja, uspjeti osjetiti barem dio onog nekadašnjeg orgazmičkog zanosa, pa makar to i uništilo sjećanje na ono što su nekada imali. Vrijedilo je osjetiti barem dio toga, jer je iskustvo naučilo da se takvo nešto desi svega par puta u životu, ako se uopće i desi. Ukoliko bi izostalo ovaj put, jebi ga, bila je dovoljno odrasla da nastavi život s još jednom raskrinkanom iluzijom i iznevjernim orgazmom.

ESMA I DŽAMIJA

Nebo bez zvijezda napučeno još tamnijim obrisima jajačkih gradskih zidina. Vidim kako plamen svijeće odražava Esmu na staklu u susjednom gradiću. Zelenkast bljesak smeđih očiju nad spuštenom kosom. Niže na spavaćici filigranskom preciznošću vezen cvijet. Sviđa mi se da zamišljam kako varljiva svjetlost praskozorja izranja citadelu, pa kamen mijenja boju kao golub u letu. Tamni krovovi razasuti pod tvrđavom k'o puknut đerdan. Stepenice sužavaju obzor. Tu je i četvrtast minaret što podsjeća na toranj. Mujezin s vrha baca ezan pod raskriljeno sunce.

Sultanija razmakne mušepke i nemiran noćni zrak nahrupi unutra. Iz tame šuštanje jesenjeg lišća. U daljini pas zavija kao da vidi mjesec. Pogled klizi naniže i zaustavlja se na istoku. Zemlja je tu utabana, a od kamena i sedre načinjena pravougaona baza. Ispucala kaldrma i trenje konjskih potkovica. Opor žamor tabhana i žarko kovanje nešto dalje.

Zimski zrak oštri oblike. Program kamena i neimarov imperativ. Roj, udaranje, stvrdlanje, stenjanje, uzdisanje, smijanje, grlen isprekidan idiom. Pogrom haosa. Studen drhtavo obavije košulju i sultanija pritvori okno. Muk mraka. Samo sveprisutna šadrvanska muzika. Bijelo kao na zimskoj razglednici.

Utom grlica bljesne i jato prhne nebom. Niknu džamijski zid k'o jaglac s livade pokraj. Hrzanje poskliznula kopita, pa sijev biča siv k'o Esmin pogled. Znoj i napregnutost mišića. Razigran žagor. Nešto dalje silovit huk. Amalgam vode kao posredan povod gesti jedne naušnice.

Zapadno je šljivik s plodom boje sultanijih očiju. Nastavlja se na vitak minaret sa šerefeom uskoro od stalaktita. Omora guši, ali u majstora pogled kao u kobca. Jezik proguta upit o munari koja je mimo svijet. Džamijski zid bijel kao sultanijina put. Sunce prži duguljastu bronzanu kupolu nijanse njene kose. Više, umjesto tambura osam prozora sa tranzenama ko osam prstenova na Esminoj ruci. Smaragd bljeska k'o travnat obrub tvrđave u podne.

Žena bi na prozoru željela zaspati. Evo, već sviće. Jagodi-

ce svile dodiruju kožu. Osjet identičan onom što napučuje mrežnjaču pri pogledu na skoro gotovo džamiju. Ispod anterije tuče srce. Mjesec pun. Mirijade zvijezda. Stoje ko što su stajale 1772.. Esmi se prispe. Sultanija zatvori prozor, a on joj ne vrati odraz.

Esma, 23. 03. 1992. Bašta kafica HB

Shvatila je da plače tek kad je osjetila slano u ustima. Bio je to plač bez zvuka, plač nad kojim nije imala nikakvog utjecaja, istinski plač samosažaljenja. Saša je skenirao priču i tog je jutra otvorila njegov email u svom švedskom stanu. Nagovijestio joj je nešto onih nekoliko dana koje su proveli zajedno (u kojim su imali zadovoljavajući seks, simulirali vezu, tj. sami sebe varali par dana i rastali se kao dobri prijatelji) u Bosni, ali nije mogla ni slutiti da je sačuvao priču sve ove godine i to ju je dotuklo. Nije se mogla sjetiti kad je uopće plakala zadnji put. Nije to bila prava priča, više kao poezija u prozi, kondenzirani lirski pokušaj u kojem je moralo biti sadržano sve ono što je znala, a još više što nije. Htjela je tada napisati priču o Esmi, ali o njoj nije mogla naći gotovo ništa, a turski nije znala. Tako je jednog sunčanog proljetnog dana, sjedeći u bašti kafića HB, posmatrala džamiju i dobila inspiraciju. Zamislila je sultaniju kako stoji na prozoru i strepi nad izgradnjom džamije, kako se nada da će doživjeti njen kraj i ozdraviti. Bio je to jedan od njenih prvih zapisa. I jedinih...

Zato je i plakala... I nad sobom kakva je tad bila. Mlada, naivna i glupa, puna ideala i iluzija, sposobna za istinsko oduševljenje. Osjetila je sram zbog prijašnje sebe, ali još više zato što se iznevjerila. Zbog Saše i zbog toga što je moglo biti između njih. Zbog ljubavi koja može biti takva samo u mladosti i dok su ljudi takvi, mladi. Zbog života koji njih dvoje nikad nisu mogli imati. Plakala je zbog Esme sultanije, zbog svojih roditelja, zbog jebenog rata i života koji ubija najbolje u ljudima. Zbog svih propuštenih šansi i govana kojih se nagutala u životu. Zbog principa koje je morala pregaziti i ideala koje je ostavila za sobom. Zbog mladosti koja mora odrasti. Zbog priče koju nikad nije napisala. Zbog Esme sultanije kakva je mogla biti.

Esma sultanija (14. mart 1726. – 13. August 1788.) je bila kćerka sultana Ahmeda III i žena bosanskog namjesnika Mehmed paše Muhsinovića koji je vladao Bosnom dva puta, prvi put od 1760-'63.- a drugi od 1770-'72. Pored legende koje povezuje nju i istoimenu džamiju u Jajcu, te poznate fontane Esme sultanije u Istanbulu, o njoj se ne zna gotovo ništa.

Emina Žuna piše novinske i prozne tekstove. Objavljivala u književnim i časopisima za kulturu ("Sarajevske sveske", "Zarez", "Odjek", "Tema", "Bosna franciscana", "Avlija"...), u online časopisima ("Afirmator", "Etna"...) i internet portalima u regiji ("e-novine", "Radio Sarajevo", "Media centar", "voxfeminae"...), radiju ("Bh radio" 1, "Radio Federacije") i u dnevnim novinama ("Oslobođenje"). Kratke priče su joj objavljivane u zajedničkim zbornicima ("Da sam Šejn", "Tragovim bosanskog kraljevstva"...). Magistrirala je Europsku kulturu i književnost na Univerzitetima u Bolonji i Strazburu 2011., a diplomirala komparativnu književnost i bibliotekarstvo, te psihologiju u Sarajevu. Dobitnica je priznanja za akademski uspjeh, kao i nagrada za kratke priče. Prevodi sa francuskog, engleskog i talijanskog jezika.

Milko Valent

Reportaža o Saneli

Navečer smo opet u Nes-caféu na broju 33 živopisne kazališne ulice Nes. Lokal je skladna kombinacija bara i *coffeeshopa* u kojemu sam već za svog prvog posjeta kupio *Smokers Guide to Amsterdam*, vodič za ljubitelje hašiša i marihuane, koji ću kad se vratim u Zagreb darovati Emilu.

U zadnje vrijeme često smo tu jer nas je Luka zainteresirao za Nes. U Nes uglavnom dolaze ljudi iz susjedstva, mladi i stari fanatici bilijara koji organiziraju turnire četvrtkom i nedjeljom, ljubitelji lake droge i izvrsnog piva, stari i mladi rokeri te poneki hipi, zahtjevniji turisti, a odnedavna i mi s bauštele. Nije neko *fancy* mjesto, ali meni se jako sviđa. Događaju se i neočekivane stvari. Tako smo prije nekoliko dana Kiki i ja otišli dolje u WC. Nismo se ni snašli, a već smo izgledali kao ljudi koji su proveli dvadesetak godina u zatvorskoj samici. Bio je to najbrži cvrkut ševe koji sam dosad doživio. U živopisnom nadrealističkom toaletu s grafitima, Kiki i ja smo proizveli brojne brze vrtoglave mahnite kretnje zatomljenih krikova. Kiki je isprekidano šaptala "Ver-ti-go, Ver-ti-go" prisjećajući se možda naše vrtoglave noći u Vondelparku. Činjenica je da Kiki i ja više ne biramo mjesto na kojemu ćemo na brzinu izgubiti identitet.

Gotovo svi su večeras u Nesu. Skinny s prijateljicom Marijke, sve bliskijom, čini se; bivši pomorac Luka, lud za starom *rock*-glazbom, osobito za Stonesima, za duhanom Samson i biljarom koji u Nesu igra dvaput tjedno, a i natječe se na turnirima s jednom od ekipa; Ivica, poklonik Cohenovih balada i majoneze; Peđa, "pozitivni dezerter", kako sam sebe naziva, koji voli *heavy metal*; Jean Drummer i njegova Eefje, koji vole klasiku i *jazz*, i Crazy Lola koja voli *rap* i *hip-hop*, sad napadno našminkana. Lola se hihoće i u prekidima navale smijeha objašnjava društvu da "pretjeruje s kozmetikom" zbog krize ranih srednjih godina. Gotovo svi su tu, a među njima nema ni moje hirovite Kiki jer se naljutila na mene zato što sam jučer kritizirao njezinu sve jaču ovisnost o kokainu. Ona misli da je to blaga ovisnost.

Sjedim za šankom, pijem Heineken, dobro radničko pivo, i pušim. Šanker Jim jednom tipu prodaje gotov džoint, drugom reže gram hašiša. Neku večer kad sam mu postavio svoje profesionalno pitanje o ujedinjenju Europe, Jim se nakon odgovora pohvalio da je u Nes dolazio na piće i Rembrandt, ali da se tada lokal drugačije zvao.

Pokraj mene sjedi djevojka. Zgodna je, isijava nenametljivu privlačnost. Popravlja tirkizno plavu maramu nesigurnom kretnjom. Procjenjujem da je moja vršnjakinja, možda malo mlađa. Započinjemo razgovor. Marko. Sanela. Otkud si? Iz Bosne, kaže tiho Sanela. Hej, pa zašto onda govorimo engleski?! Nastavljamo na bosansko-hrvatskoj varijanti.

Sanela pije Bacardi Breezer s limetom. Povučena je, ozbiljna, zapravo preozbiljna, čak malo namrštena. Jedna bora neprekidno se pojavljuje na njezinu čelu. Pojavi se pa nestane, pa se opet pojavi. (Bacardi Breezer me podsjetio na jedno ljetovanje s Tinom, zapravo na onu večer kad smo večerali rum, kad sam umjesto večere naručio bocu bijeloga ruma Bacardi, neki ga zovu "bezbojni", a zbog slaganja tamne boje s bijelom naručio sam još i dvije porcije crnih maslina prelivenih maslinovim uljem.) Čini mi se da je ozbiljna Sanela prestara za *breezer*. To piće piju tinejdžerke. Predložim joj malu šetnju, ovdje je zagušljivo od dima, a vani je lijepa proljetna noć. Može, kaže Sanela, sad malo vedrija, odobrovoljena. Kupim tri Bacardi Breezera s limetom za nju i tri Heinekena za mene. Kažem Jimu da ću boce vratiti do ponoći. Jim se smiješi, a Skinny mi namigne grleći Marijke koja ga, zbog nečeg vrlo vesela, lupa po ramenu smijući se glasno.

Sanela i ja šećemo do obližnje Kraljevske palače na Trgu Dam, a zatim do kamenog spomenika žrtvama Drugoga svjetskog rata. Izgleda mi čudno to visoko kameno sivo-bijelo oblo zdanje koje se sužava prema vrhu, a i vrh mu je malo zaobljen. Kad god vidim neki spomenik ratnim žrtvama, odmah mi u sjećanju iskrsnu hirošimski prizori razorenog Vukovara koje sam za vrijeme rata gledao svakodnevno na televiziji.

Sjednemo na malo povišeni kameni zidić koji je dio spomenika. Prekoputa je hotel Krasnapolsky. Sjedimo. Mašem nogama. Dobro se osjećam uz tu zgodnu nepoznatu bosansku djevojku u džinsu s tirkizno plavom maramom oko vrata. Ni ne slutim što me čeka.

Zapalimo cigarete i pušimo gledajući hotel Krasnapolsky. Otvaram boce, pijuckamo. Sanela svoj Bacardi Breezer, ja Heineken. Pričamo o Nes-caféu, o tome da je u njemu *cool* atmosfera, najviše zbog onih fanatika biljara, dobrog hašiša i trave te odličnog piva, a zanimljiva je i razglednica tog lokala na kojoj piše *"Nes to meet you*!". Kažem Saneli da mi se sviđa od onog trenutka kad sam je ugledao za šankom. Zagrlim je, onako u šali. Ona vrisne kao oparena maknuvši grubo moju ruku. Ja se, naravno, zapanjim. Oprosti, kaže Sanela. Šutim, ne znam što bih rekao. Nisam naviknut na ovakve grube kretnje. Ne znam je li mi se to uopće ikad dogodilo; možda jednom u gimnaziji s onom ludom Nikolinom iz II. b razreda.

Već sam počeo vaditi diktafon (ja sam uvijek na zadatku, čak

i onda kad se opuštam!), ali u taj čas provali iz nje. Ne poznaje me, reče Sanela, ali sam joj simpatičan. Nekad davno bila je zaljubljena u jednog Hrvata, u Borisa. Želi se sad samo malo izjadati nekome tko joj je simpatičan, dugo to nosi u sebi. U redu, samo naprijed, kažem joj. Nevjerojatna situacija! Cijeli Dam vrvi od ljudi i smijeha, a Sanela govori tiho gledajući tupo ispred sebe. Slušajući njezinu životnu priču ukočio sam se i zaboravio na diktafon, što mi se još nikad nije dogodilo. Zaboravio sam na sve. Sanelu su divljački silovali na početku rata u Bosni, mnogo njih. Prošlo je otada jedanaest godina, ali ona ne može normalno spavati, boji se da će sanjati sve to što je proživjela. I to se događa, kaže turobno Sanela. Ona doista sanja taj užas. Ima noćne more, ali i dnevne. Primijetila je da sam se uozbiljio, potresao, rastužio.

– Možeš li to slušati, Marko? Želiš da nastavim? – pita me Sanela.

– Čekaj, samo trenutak, Sanela – kažem osupnut onime što sam čuo, a i prvi put sam u društvu neke osobe koja je silovana pa se osjećam nelagodno. Pripaljujem drugu cigaretu. I njoj i sebi. Kutiju i upaljač stavljam pokraj sebe na zidić. Znam da večeras neću moći bez cigarete ni minute. Provjeravam, u ruksaku su još dvije kutije. Slušajući Sanelu, posramio sam se. Ja sam, zagrebački radijski crv, mislio da nešto znam o ratovima na Balkanu samo zbog toga što sam za čestih zračnih uzbuna bježao s ocem u podrum i zato što mi je stari, kad je pobjesnio zbog pada Vukovara i napada na Dubrovnik, otišao u rat i bio ranjen u natkoljenicu nakon dvadeset sedam dana provedenih na bojištu. Čak je i Tinin studentski ratni dnevnik iz 1991. i 1992. tek samo treperavi odsjaj rata u usporedbi s onim što je doživjela Sanela. No brzo sam se pribrao i ponovno sjetio diktafona. Sjetio sam se i toga da mi je nekidan, hvaleći sve moje reportaže, Pjer u mejlu napisao da sam postao pravi radioreporter, pravi terenac, istinski novinarski profesionalac.

– Želim da nastaviš, ali ti prije toga moram reći nešto osobno i nešto, da tako kažem, poslovno. Bit ću potpuno otvoren. Prvo, nemoj se ljutiti što sam te zagrlio. Nisam ništa ružno pomislio. Imam djevojku ovdje u Amsterdamu, zove se Kiki. Danas se malo naljutila na mene, pa zato i nije došla u Nes. Jako volim Kiki i ne bih sad mogao biti s drugom djevojkom. Drugo, prije mjesec i pol udario sam svoju ženu Tinu, ne samo dlanom, nego i šakom, i napustio je nakon gotovo sedam godina braka jer više nisam mogao podnositi njezinu neurednost i kaos u kući. Prvi put u životu udario sam ženu, ženu uopće, i dlanom i šakom, raskrvario je i od toga mi je još uvijek zlo. Usput sam je i profesionalno oštetio. Naime Tina je novinarka; uglavnom intervjuira javne osobe i piše za radio, pa je zbog modrica na licu tjedan dana bila na bolovanju. Ne, nisam je trebao udariti bez obzira na nepodnošljivo stanje. Trebao sam mirno otići. Otada se jako stidim, osobito zato što sam iz obitelji hipija, iz obitelji u kojoj je nasilje takoreći nezamislivo. Treće što ću ti reći zapravo je prijedlog. Ja sam radioreporter iz Zagreba. Prije sam radio kao *copywriter* na radiju, pravio reklame i snimao reklamne spotove. Sad na istom radiju radim za emisiju *Europa na dlanu.* Trenutno sam zaposlen na bauštelji, na kojoj uz dva Nizozemca radi i nekoliko ljudi iz ex-Jugoslavije, da bih i na takvom mjestu mogao napraviti nekoliko dobrih reportaža. Ukratko, putujem Europom i postavljam ljudima samo jedno jedino pitanje, naime što je to što po njihovu mišljenju doista i potpuno može ujediniti Europu. Jebiga, znam da je ime emisije glupo, možda i smiješno. Tako ju je nazvao glavni urednik Pjer, ali radimo stvarno kvalitetnu i ozbiljnu emisiju. Sjetio sam se da bi bilo dobro da za *Europu na dlanu* ispričaš svoju priču i da usput odgovoriš na moje pitanje o Europi. Ne moraš spominjati imena mjesta i ljudi; dovoljno je samo da kažeš da si iz Bosne. Ako želiš, možemo tvoje ime zamijeniti nekim drugim. Slažeš se?

Sanela me ispitivački gleda i misli. Mala bora titra na njezinu čelu. Ugasi cigaretu i odmah zapali drugu. Znao sam: ako pristane imat ću najbolju reportažu iz Amsterdama. Ne mogu si pomoći, postao sam prokleti sebični profesionalac. Toliko mi je stalo do dobre novinarske priče, značajne i važne reportaže, da gubim suosjećanje za tuđu patnju. Ne sasvim, ali ipak! To opravdavam činjenicom da je moj zadatak, i u tonskom i u tekstualnom dijelu reportaže, izvještavati o svemu vjerodostojno i istinito, te tako svjedočiti o raznim sudbinama ljudi. No ne mogu zanijekati da se nisam promijenio. (Dok ovo pišem na ekran kompjutora je sletjela muha. Crna i brza. Pokušavam je otjerati pomičući mišem pokazivač, ali muha ne registrira pokazivač. Svojim kretanjem prekriva mi pojedina slova, čak i neke riječi. Munjevito prelazi preko teksta amo-tamo, gore-dolje, i jedini izlaz iz te situacije dosadnog maltretiranja jest ubijanje muhe. Eto, morao sam ubiti malu crnu muhu.) Da, promijenio sam se, to je očito. Više nemam iluzija. Istraživačko novinarstvo, pa i ono radničkog tipa koji je na naš radio uveo Pjer, često je samo isprika za posve privatnu znatiželju, za radoznalost kojoj je jako teško, zapravo nemoguće odoljeti. Sanela očigledno ozbiljno razmišlja, čini mi se da prolazi vječnost.

– Može. Slažem se – rekla je tiho. Protrnuo sam od radosti, iako je cijela stvar bila i više nego tužna. – Ali samo pod jednim uvjetom! – dodala je odlučno.

– Reci.

– Ispričat ću za tvoju emisiju to što mi se dogodilo i odgovoriti na tvoje pitanje ako mi obećaš, Marko, da kad se prvi put opet ti i Kiki budete ljubili spomenete prije toga, prije seksa, da ćete to, taj vaš lijep i vjerojatno divlji seks posvetiti Saneli i uživati za Sanelu. Za silovanu djevojku koja već jedanaest godina zbog trauma koje je proživjela ne može podnijeti dodir muškarca, iako ga želi. Je li to u redu? Možeš Kiki pustiti snimak da čuje moju priču ako je želi čuti. Je li to u redu?

Gledao sam Sanelu, gledao sam njezino ozbiljno lice i od patnji potamnjele oči. Preplavili su me osjećaji kojima ne znam ime. Izgleda da još nisam sasvim izgubljen slučaj, čini mi se da sam još uvijek sposoban za suosjećanje.

– To je potpuno u redu. Obećavam ti da će tako biti, Sanela. Nisam baš neko cvijeće od čovjeka, ali se uvijek trudim održati obećanje. Možeš u to biti sigurna – rekao sam.

– Dobro, onda. Vadi već jednom taj diktafon, Marko – rekla je i po prvi put se nasmiješila otkad smo se upoznali u Nesu. Slabašno, ali ipak. – I da, za emisiju se zovem Azra[1] – rekla je Sanela.

– Nema problema – kažem i drhtavom rukom vadim diktafon iz ruksaka, uključim ga, uzdahnem i izgovorim reporterski intonirane uvodne riječi. Trudim se biti uobičajeno ležeran, iako sam i dirnut i uzbuđen, uzbuđeniji nego kad sam radio svoju prvu reportažu na Trgu bana Josipa Jelačića u Zagrebu.

– Ovdje vaš Marko Globan. Opet vam se javljam iz Amsterdama, ovaj put s Trga Dam. Sad je deset sati i sedam minuta navečer. S jednom iznimnom osobom sjedim na zidiću spomenika žrtvama Drugoga svjetskog rata. Prekoputa nas je diskretno osvijetljen svjetski poznati Grand Hotel Krasnapolsky. Vrijeme je lijepo, toplo i ugodno. Za emisiju *Europa na dlanu* sad će nam nešto reći Azra, djevojka iz Bosne. Azra je pristala odgovoriti na naše uobičajeno pitanje o Europi, ali prije toga će nam ispričati nešto iz svojeg životnog iskustva – rekao sam i drhtavom rukom pružio diktafon prema Saneli. (Prvi put otkad sam radioreporter tresu mi se ruke.)

Sanela se odlučno uspravila na zidiću, otpila gutljaj *breezera*, otpuhnula dim i tihim, ali čvrstim glasom rekla ovo što slijedi.

"Zovem se Azra. Išla sam u drugi razred srednje škole kad je počeo rat u Bosni. U to vrijeme bila sam zaljubljena u Borisa. Držali smo se za ruke, šetali uz rijeku i ljubili se, ali nismo stigli učiniti ništa više, nikad više. Tada sam imala šesnaest godina i bila sam nevina. U bitnom smislu to sam i ostala, iako je otada prošlo jedanaest godina. Srbi su napali grad u aprilu i do jula mjeseca su ga osvojili. Četnici su zatim išli od kuće do kuće i izvodili ljude. Odvajali su muškarce od žena, djece i staraca. Kad je došao red na naš dio grada, ušli su i u našu kuću. Oca i mog malog brata, i ostale muškarce iz susjedstva, odveli su do obale rijeke i pobili ih rafalnom paljbom pred našim očima. *(Na ovom mjestu Sanelin glas je ipak malo zadrhtao.* – op. Marko Globan.*)* Njihova jedina krivnja bila je ta što su bili muslimani Bošnjaci. Usput rečeno, četnici su za vrijeme Drugoga svjetskog rata ubili nekoliko hiljada muslimana Bošnjaka u našem gradu. Majka je pala u nesvijest kad je vidjela tatu i brata kako leže mrtvi. Bila je ukočena, nije mogla ni plakati. Da skratim, etničko čišćenje je počelo, a zatim i sistematsko silovanje žena kao sustavna taktika. Ta ratna taktika također je bila dio etničkog čišćenja, možda čak i njegov najgori dio, jer je u Bosni silovano između 60 i 70 tisuća žena, što su potvrdila poslijeratna istraživanja. Mnoge od njih su za vrijeme silovanja ubijene ili su umrle od maltretiranja. Majku, mene i ostale žene odveli su u veliku sportsku dvoranu. Dvorana se polako punila djevojčicama, djevojkama, ženama, staricama, starcima i djecom. Moju majku nisu stigli silovati jer je umrla od tuge za ocem i bratom dva dana nakon dolaska u dvoranu. Umrla je od infarkta ili, kako se to kaže u narodu, prepuklo joj je srce. Nisam je smjela pokopati. Bacili su je u neku jamu pored rijeke kao i sve pobijene muškarce, naše očeve i braću. Četnici su silovali sve žene, čak i djevojčice od devet godina, pa čak i jednu staricu koja je imala osamdeset i jednu godinu. To se obično zbivalo navečer i noću. Dolazili bi pijani, a mnogi bi osim oružja nosili u ruci i bocu rakije. Mene su tukli i silovali šest mjeseci, točnije sto osamdeset i šest dana, njih otprilike četrdeset. Ma svi su navalili na mene, vjerojatno i zato što sam bila najzgodnija u toj dvorani, baš onako lijepa i jedra zdrava djevojka, a bila sam k tome i nevina te imala šesnaest godina. Jednu noć silovalo me čak njih jedanaest, možda i više, ali ne mogu znati koliko njih jer sam se nakon jedanaestoga onesvijestila. To su četnici nazivali redaljkom, a sve ostale riječi koje su izgovarali vrijeđajući me neću ni spomenuti jer sigurno nisu prikladne za radio. Jedne noći pijani, debeli i jako bradati četnik, Dragan, u toku silovanja urezao mi je nožem na nadlakticu lijeve ruke svoje ime, a onda je krv razmazivao po cijelom mojem tijelu, da, čak i tamo dolje, i lizao moju krv urličući: "Turkinjo, rodit ćeš mi sina Srbina!" Zatim je ponovno ušao u mene polijevajući me rakijom. Dobro je da nisam iskrvarila. Žene su me ujutro u dvorani previle nekim krpama. Možda je pomogla i ona rakija da rane brže zacijele. Ipak, ožiljci na nadlaktici još su i danas vidljivi, a slovo *D* može se sasvim jasno prepoznati kao *D*, dakle kao inicijal imena Dragan, životinje koja mi je zajedno s ostalim bradatim, zapuštenim smrdljivim zvijerima ubila obitelj, prekinula mladost i uskratila mi normalan život djevojke, život kakav žive sve moje vršnjakinje u cijeloj Europi. Da skratim, nakon šest mjeseci naši su zarobili jednog četnika, a među našima je bio i otac mojeg dragog Borisa, kojega su četnici u međuvremenu ubili. On je znao da se Boris i ja sviđamo jedno drugome jer mu je Boris pričao o meni. Borisov otac razmijenio je mene za tog četnika i tako mi spasio život. Poslao me zatim svojoj sestri, a ona me uz pomoć svoje prijateljice ubrzo prebacila u Nizozemsku, ovdje u Amsterdam. Ovo je najkraće što sam vam ispričala o tome. Oprostite mi što govorim tako, kako bih rekla, službeno, ali kad bih ulazila u detalje sigurna sam da ne bih mogla izdržati, raspala bih se. Svih ovih jedanaest godina nije prošao ni jedan jedini dan, a da se gnusne odvratne slike krvavog šestomjesečnog silovanja i svakog drugog obeščašćivanja mojega tijela i moje duše nisu pojavile u mojim mislima i mojim snovi-

[1] **Azra je žensko ime arapskog porijekla. Na Balkanu ga koriste uglavnom Bošnjaci islamske vjere. Riječ "azra" znači "djevica" odnosno "čista i nevina djevojka". (op. Marko Globan)**

ma. S vremenom sam počela, i uspjela u tome, uspostavljati kontakte s mladićima, koji o ovome nemaju pojma i nizašto nisu krivi, ali svejedno još uvijek ne bih mogla podnijeti intiman dodir muškarca, a i pitanje je kad ću to uopće moći. Što da vam kažem, ja sam već punih jedanaest godina svaki dan na teškim sedativima, a ipak redovito imam noćne, pa i dnevne more. Što se tiče vašeg pitanja o najboljem načinu potpunog ujedinjenja Europe, mislim da takva Europa koja je mirno promatrala genocid pred svojim vratima, to jest u svojem dvorištu, nikad pravo i u istinskom smislu ne može biti ujedinjena. Ironija moje sudbine je u tome što upravo iz ove zemlje, zemlje koja me dobro prihvatila i dala mi kruha, to jest posao, potječu jedinice u sastavu UNPROFOR-a koje nisu spriječile, a mogle su, pokolj u Srebrenici. Za Srebrenicu ste vjerojatno čuli, a ime svojeg mjesta iz razumljivih razloga ne mogu spomenuti. Toliko od mene."

Dogovorili smo se za devet navečer, ali Kiki je već u osam i pol bila na Nieuwemeerdijku. Ima ludi plan, dakako, koji, naravno, nema veze s prethodnim dogovorom da danas idemo na Leidseplein, na piće u Three Sisters ili u Dan Murphy's Irish Bar, ili u naš omiljeni Café Schuim na pivo, a zatim na neki koncert, možda u Paradiso ako ulaznice već nisu rasprodane.

Kiki je večeras neočekivano potpuno sportski odjevena: jakna i traperice od plavog Armanijeva džinsa, bijele sokne, bijele tenisice Adidas i bijela kapa slična onoj koju nose igrači golfa. Rijedak prizor. Upravo sam se okupao i presvukao te sa Skinnyjem spremao večeru u našoj maloj kuhinji, smještenoj pokraj glazbenog studija u prizemlju.

– *Sorry*, Skinny, ovo ne može čekati. Vodim dragog na jedno mjesto – vikne Kiki i uhvati me za ruku povlačeći me prema izlazu iz kuće. Bespomoćno pogledam Skinnyja i slegnem ramenima. Zna on dobro da je Kiki nepredvidljiva. Uzmem novčanik, mobitel, cigarete i upaljač. Još vlažne kose rezignirano sjednem u Kikin Mini Cooper.

Kiki vozi brzo i za deset minuta evo nas pred bauštelom u Dijkgravenlaanu. Već je pala noć, ali pun Mjesec osvjetljava tihu ulicu; čak mi se čini da je ulična rasvjeta slabija od svjetla mjesečine. Plan je vrlo jednostavan. Kiki vodi akciju. Uzimamo iz prtljažnika košaru za piknik, CD-*player* i deku. Pogledamo oko sebe. Dobro je, nema nikoga. Penjemo se preko ograde jer Luka, koji odlazi zadnji s bauštele, zaključa uvijek sva vrata, i ulazimo u dvorište pa u stražnji vrt kuće. Kiki rasprostre deku po travi pokraj male betonske fontane iz prve polovice prošlog stoljeća, koju Skinny i ja ovih dana moramo srušiti. Zatim iz košare vadi papirnate salvete i velike komade nečeg zamotanog u aluminijsku foliju. Razmotava te komade. Moji omiljeni sendviči, čovječe! Tunjevina s kečapom i čilijem. Kiki se smije mojem iznenađenom licu dok vadi bocu *roséa,* otvarač, dvije staklene čaše i dvije svijeće. U košari vidim još dvije boce istoga vina. Izgleda da je riječ o trendu. Svi su u Amsterdamu poludjeli za *roséom*, naročito "sofisticirane djevojke" (Kiki).

– Ovo je radnička večera na bauštelu za vrijeme punog Mjeseca – kaže svečano Kiki paleći svijeće. Zatim stavi CD i uključi CD-*player*. – Volim pun Mjesec. Uz ovu mjesečinu ide *jazz*, recimo u izvedbi Sarah Vaughan – reče i počinje jesti. – I ja volim tvoje omiljene sendviče, Marko. Natoči nam vino, pliz – kaže Kiki punim ustima. *Piercing* blista na njenoj donjoj usni obasjan mjesečinom i svijećama. Jedemo, pijemo, slušamo glazbu bez generacijskog kôda i gledamo se. Plamen svijeća prekriva mjesečina. Kiki kaže da taj plamen narušava ljepotu mjesečine i gasi svijeće.

Nakon večere ležimo na pokrivaču, slušamo *jazz*, pušimo, pijemo *rosé* i gledamo pun Mjesec koji je na rubovima još uvijek crvenkast. Šutimo. U jednom trenutku Kiki me počne milovati. Sjetim se obećanja Saneli i zaustavim je. Gleda me začuđeno, uzrujano.

– Sve je u redu, Kiki, ali prije nego nastavimo dalje moram ti nešto reći. Jučer sam u Nesu upoznao Sanelu i…

- *Who the fuck is*…

- Šuti i budi strpljiva. Trajat će kratko. Sve ću ti ispričati. Saneli sam rekao da se ti i ja volimo, dakle budi spokojna. Bez ljubomornih ispada, molim! Sanela je djevojka iz Bosne, silovana žena. Ti si povjesničarka i sociologinja, znaš mnogo toga o zlu i o ratovima na Balkanu. Sanela mi je jučer rekla da su na početku rata četnici ubili njezinog oca i brata, njezina je majka zbog toga umrla od infarkta, a Sanelu su, tada još nevinu šesnaestogodišnjakinju, silovali punih šest mjeseci, otprilike njih četrdeset. Predložio sam joj da sve to pod drugim imenom ispriča za moju emisiju. Pristala je pod jednim uvjetom, a taj je da prvi put kad ćemo se ti i ja opet ljubiti spomenemo prije toga, prije seksa, da ćemo taj naš lijepi divlji seks posvetiti njoj, Saneli, djevojci silovanoj u ratu koja već jedanaest godina zbog proživljenih trauma ne može podnijeti dodir muškarca, premda ga želi – rekao sam i zagrlio Kiki. Pogledala me onim svojim pogledom, našim pogledom. Znao sam da je shvatila Sanelin uvjet, Sanelinu želju.

– Jesi li za divlji seks, Marko? – pita me tiho Kiki privivši se uz mene. – Jesi li za to da ga večeras posvetimo Saneli? – pita me još tiše. – Jesam – šapnuo sam kao oduzet. Nisam više mogao izustiti nijednu riječ. Podivljali smo u trenutku. Uvijek je to tako s Kiki. Nikad drugačije. Zbog svoje burne krvi u takvim trenucima postajem bezuman, a kad oluja prođe poetičan. Odmatanje *jazza.* Sarah Vaughan i *Summertime*. U pjesmi ponekad usred *jazza* kao krijesnica bljesne plava nota *bluesa* i pojača tišinu noći. "Ovo je *jazz* za Sanelu", pomislio sam u trenutku kad sam se izgubio u zagrljaju s Kiki. Mjesečina je padala po nama i bauštelu u tihom Dijkgravenlaanu, maloj ulici punoj romantična ozračja.

Odlomak iz romana "Umjetne suze"

Milko Valent, prozaik, pjesnik, dramatičar, esejist i kazališni kritičar, rođen je 1948. u Zagrebu. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu diplomirao je filozofiju i komparativnu književnost. Suradnik je stotinjak časopisa, magazina, novina i mnogih radijskih programa te brojnih internetskih portala. Zastupljen je u dvadeset pet antologija i trideset pet domaćih te inozemnih izbora i panorama poezije, eseja, proze i drame. Nastupa u zemlji i inozemstvu. Brojni njegovi tekstovi prevedeni su dosad na trinaest jezika. Također je, između ostalog, na njemački jezik prevedena knjiga proze *Nježna palisandrovina*, na francuski, poljski i mađarski drama *Gola Europa*, na makedonski roman *PlayStation, dušo*, na njemački izbor iz knjige poezije *Tihi alati*, a na engleski jezik radiodrame *Tinta u oku* i *Neonski rubovi,* priče *Interkontinentalno drhtanje*, *Djevojka i bicikl* i *Jazz za Aishu* te drame *Gola Europa, Ground Zero Aleksandra i Bordel divljih jabuka*. Dvije drame, dijelovi dramske trilogije *Zero* (*Gola Europa* i *Ground Zero Aleksandra*), nagrađene su 2000. i 2002. trećom i prvom nagradom Marin Držić. Na 19. pjesničkoj manifestaciji Croatia rediviva 2009. nagrađen je za svoj doprinos poeziji Maslinovim vijencem.

Photo Jakob Goldstein

Knjige: *Carpe diem* (filozofija, teorijski eseji), 1979; *Leptiri arhetipa* (poezija), 1980; *Zadimljena lopta* (poezija), 1981; *Koan* (poezija), 1984; *Gorki deserti* (proza), 1985; *Ordinacija za kretene* (proza), 1986; *Clown* (roman), 1988; *Erotologike* (filozofija, teorijski eseji), 1988; *Totalni spol* (teorija jezika, feminizam, polemika, eseji), 1989; *Slatki automati* (poezija), 1990; *Erektikon* (poezija), 1990; *Al-Gubbah* (proza), 1992; *Rupa nad rupama* (poezija), 1995; *Plava krv* (poezija), 1997; *Vrijeme je za kakao* (proza), 1998; *Bubnjevi i čipke* (drame), 2000; *Jazz, afrička vuna* (poezija), 2001; *Neuro-Neuro* (poezija), 2001; *Eurokaz-užareni suncostaj* (kazališne kritike), 2002; *Fatalne žene plaču na kamionima* (roman), 2002; *Nježna palisandrovina* (proza), 2003; *Vrijeme je za kakao* (proza), audio izdanje, 2003; *Demonstracije u jezgri* (poezija), 2004; *Isus u kampu* (proza), 2004; *Der zarte Palisander* (proza), 2005; *PlayStation, dušo* (roman), 2005; *Zero* (dramska trilogija), 2006; *Al-Gubbah* (proza), elektroničko izdanje, 2006; *Jazz, afrička vuna* (poezija), elektroničko izdanje, 2007; *L'Europe nue* (prvi dio dramske trilogije *Zero*), 2007; *Tihi alati* (poezija), 2008; *Clown* (roman), elektroničko izdanje, 2008; *Kaos* (dramska trilogija), 2008; *Плејстејшн, душо* (roman), 2008; *Zero* (dramska trilogija), elektroničko izdanje, 2008; *Paučina* (roman u nastavcima), elektroničko izdanje, 2008/2009; *Kaos* (dramska trilogija), elektroničko izdanje, 2009; *PlayStation, dušo* (roman), audio izdanje, 2008; *Iskustvo praznine* (poezija), elektroničko izdanje 2009; *Umjetne suze* (roman), 2013. **Drame i radiodrame**: *Plaidoyer po pički* (drama)*,* 1979; *Higijena mjesečine* (radiodrama), 1987; *Zelena dolina* (radiodrama), 1991; *Neonski rubovi* (radiodrama), 1996; *Ink in the Eye* (radiodrama), 1998; *Tinta u oku* (radiodrama), u knjizi *Bubnjevi i čipke*, 2000; *Bubnjevi i čipke* (radiodrama), u knjizi *Bubnjevi i čipke*, Zagreb, 2000; *Gola Europa* (drama), 2002; *Bordel divljih jabuka* (plesna drama), 2002; *Danas je Valentinovo* (radiodrama), 2003; *Ground Zero Aleksandra* (drama), 2004; *Sarajevo Blues* (drama), 2005; *Nema više Apokalipse* (drama), 2006; *Mala klaonica nježnosti* (drama), 2007; *Plaidoyer po pički* (drama), elektroničko izdanje, 2007; *Sarajevo Blues* (drama), elektroničko izdanje, 2007; *L'Europe nue* (drama), 2007; *Mala klaonica nježnosti* (drama), elektroničko izdanje, 2008; *Nema više Apokalipse* (drama), elektroničko izdanje, 2009; **Izvedene radiodrame**: *Plaidoyer po pički*, 1988; *Higijena mjesečine*, 1988; *Zelena dolina* (na slovenskom), 1996; *Danas je Valentinovo*, 2000; *Tinta u oku*, 2001; *Zelena dolina*, 2001; *Pledoaje po piknji*, 2008. i *Nema više Apokalipse,* 2014. **Izvedene drame**: *Gola Europa*, 2003; *Na rubu* 2009. i *Marica (put u smrt),* 2013. (dvije skraćene verzije drame *Nema više Apokalipse)*. **Izbor prijevoda**: *Zelena dolina* (radiodrama), slovenski, 1996; *Ink in the Eye* (radiodrama), engleski, 1998; *Poems* (poezija), engleski, 2004; *Одебете, паралелни идиоти* (priča), makedonski, 2004; *Der zarte Palisander* (proza), njemački, 2005; *Coitus reservatus* (esej), mađarski, 2005; *Nocne paznokcie, opowieść o miłości i śmierci* (priča), poljski, 2005; *Ples fluida* (priča), slovenski, 2005. *L'Europe nue* (drama), francuski, 2007; *Rauch* (proza), njemački, 2008; *Плејстејшн, душо* (roman), makedonski, 2008; *Deset pjesama* (poezija), mađarski, 2009; *Nežno mi ga drkaj!* (pjesma), slovenski, 2009; *Portfolio Milko Valent: Stille Werkzeuge*, deset pjesama, njemački, izbor iz knjige poezije *Tihi alati*, elektroničko izdanje, 2010; *Naked Europe* i *Ground Zero Aleksandra* (drame), engleski, elektroničko izdanje, 2011; *Goła Europa* (drama), poljski, 2012; i *L'Europe nue* (drama), francuski, elektroničko izdanje, 2012. i *Meztelen Európa*, (*Gola Europa*, drama), mađarski, 2013. Sva elektronička izdanja drama objavljena su na internetskom portalu *Drame.hr*, Zagreb.

Sredinom godine 2014. dodijeljena mu je prestižna "Nazorova" nagrada za roman "Umjetne suze".

Adem Subašić

Dobri: U potrazi za imenom

"Đulistan", zadnji dio rukopisa "Dobri – U potrazi za imenom", je priča dinamične i statične izričajne strukture. Adem A. Subašić spretno je podijelio te dvije jezgre. Prva je priča koju iz pozicije neutralnog pričalice postrance priča stanoviti Ilham, Čuvar i zapisivač, koji po istini iznosi slučaj slijepog mutevelije i baštovana Vejsila (učitelj i dobri insan), posredstvom također slijepog dječaka Emina. U ovoj jezgri točno po pravilu kratke priče svjedoci smo kauzalnosti i temporalnosti te prijelaza iz radnje u završno efektno stanje. Zbog povećanog broja likova priču bismo mogli svrstati i u pripovijest. Tu su moguća različita očitovanja u konstruktu pričanja koje zaista iziskuje sofisticirana čitatelja, bez obzira na povijesno tradicijsko nasljeđe (u principima lijepa "divanskog" govora i duhovnu "rumijevsku" potku) s postmodernističkim esencijalizmom. U natruhama osjećamo i ideje egzistencije kroz neku vrst eshatoloških poimanja, iako svako otuđenje u priči ubrzo odstranjuje stvarno. Naizgled vrlo komplicirano pretapanje biofilnog s ovoga svijeta u mistične tendencije i neoaristotelovsku etiku - tako blisku islamu.

To nas već privodi drugoj dubinskoj jezgri i preobražaju teksta u estetiku uzvišenog koji modernistički aksiom: funkcija određuje oblik pretače u novi aksiom - ideja određuje oblik. Nudi nam se dirljiva priča s kojom bi nas autor htio prisiliti da iznova preispitamo svoje unutrašnje biće i pristup apsolutnom. To kao da se posvema slaže s kristalizacijom beskonačnosti knjige Kur'an i njenim zemaljskim i božanskim glasovima. Dakle, autor uspijeva postići da ljudski razbor bude prenošen religijskim razborom. Trajno Kur'ansko čudo ovdje je reinterpretirano (ne i iskrivljeno) kao lirsko islamsko predanje ("...Po mirisu sam te poznao...Miriše mi na sretan kraj ...da u saburu je spas...") kroz lik dječaka Emina koji se predstavlja kao čuvar Govora Božjeg jer je pozvan da "svjedoči". Stoga, kur'anska se suština ne mijenja, jer, slobodno interpretirajući, glas s neba govori mu - "Ti si odabran". na taj način je i dječak, uz pomoć "Dobrog" progledao.

U priči se citiraju i pjesme čiji ritam melodijska kadenca i rima imaju otvoreno metafizički karakter. Zaista je teško, pa makar i kroz kur'anske maksime (korištene u brojnim prošlim i ovostoljetnim rukopisima) prenijeti Savršenu Riječ našeg Gospodina u istini i pravdi. Jedno je sigurno, Subašićeva priča nije nepovezana rapsodijska brbljarija. On je nadahnut riječju koje uvažavaju četiri važna načela: Bog, Božje djelo, Ljudsko biće i sudnji dan.

Sead Begović

Đulistan

(*Kad dóbri odlazi - dóbri ostaje.*)

Ilham je moje ime, kao čuvar i zapisivač po svome hiru ne govorim, ulažem trud da iskrenim nijetom, uz Božiju pomoć, privedem kraju svoja i svjedočenja drugih, i, velim - šta koga na kraju čeka to ne znam, a ne mogu reći da me ne brine...

*

Tog 29. februara 2012. godine Emin je osvanuo u jednoj staroj stambolskoj mahali gdje je stigao u akšam dan ranije, a "putokaz" jednom slijepom dječaku bili su *miomirisi* koji su se širili stotinama metara uokolo đulistana jedne stare džamije, gdje se nakon jacije namaza, umoran i pospan mlađahni Čuvar Govora Božijeg šćućurio ispod mimbera i zaspao, a da ga niko nije ni primijetio.

Probudio ga je sabahski ezan, a iza sna u kojem je vidio šta će se desiti, i sve bijaše praćeno stihovima za koje Emin nije znao ko mu ih zbori, i da to bijaše ostavština velikog perzijskog pjesnika *Hafiza Širazija,* koji mu u snu ostavi u amanet da upamti i svjedoči stihove:

Udruži se ruža s trnom, a slavuj u ljubav pade...

- Pođoh jednog dana brati ruže iz bašče,
Odjednom poj slavuja moga se uha tače.

- Siromašak poput mene u ružu se zaljubi ludo;
usred bašče jecat stade i plakati srce hudo.

- Otkada mi srce dirnu tog slavuja pjesma blaga,
preosjetljiv postao sam, izdaje me posve snaga.

- I tako, po toj bašči sam povazdan kružim,
o plačnom mislim slavuju i zavodnici ruži.

- Udruži se ruža s trnom, a slavuj u ljubav pade;
Niti se otrijezni slavuj, nit ruža mu nade dade!

- U toj bašči dosad mnoga je ruža cvala,
al' se ne desi nikad da je cvijeće bez trna dala.

Dječaka je probudio milozvučni zvuk ezana za sabah namaz; pridigao se, njegov štap mu je već u ruci i on korača.

''Usljed nedostatka čula vida kod slijepih i slabovidnih osoba pojačana je osjetljivost na zvukove''- tako kaže nauka, a ti zvukovi umiju itekako da bombarduju slabašno biće, a svaki slijepac od takvih bijaše. Kod Emina stvar stoji drugačije - *miris* je ono što osjeća mnogo jače no prije i evo - upravo ga privlači, vodi i dovodi do vratanaca iza kojih ga skupa sa svježinom jutarnjeg zraka zapahnuše miomirisi iz vrta - naš slijepi dječak čulom mirisa jasno *vidi taj vatromet crvenih ruža, tulipana, ljubičaste perunike, gladiola, hrizantema, hortenzija i jorgovana...* nije mogao vidjeti okolo tog carstva mirisa i boja, kao na straži postrojen drvored stoljetnih platana. Časak, dva i Emin se pribrao; žubor vode sa obližnje česme, koju je koristio *baštovan kojeg je vidio u snu*, privuče ga i on se abdestio, potom se istim putem vrati u džamiju i uključi u džemaat.

*

***Đulistan džamija* prozvana je po vrtu ruža, kakvih ne imade nadaleko; za baštovana se znalo samo da je u pitanju starac, a to da je slijep mnogi nisu vjerovali. Rijetki su oni koji su ga ikad vidjeli u samom vrtu, jer je ruže zalijevao i oko njih deverao *samo noću*. Ali njegovih ruku djelo i mirisi koji su se širili nadako od stare mahale bijahu enigma za sve. Baštovan je, vele, potomak osmanskog paše sa carevog dvora, a taj paša je na vrhuncu svoje moći i bogatstva ostavio sva, i otišao da živi životom siromaha, putujućeg derviša. Priča, još jedna legenda ili puka izmišljotina, jedna od onih koje se prenosi s koljena na koljeno a može se usporediti (ili mnoge koji je čuju asocira) na sudbinu sufijskog velikana Ibrahima bin Edhema, koji je napustio bogatstvo i carstvo Belha. Znano je da je ovaj velikan i zahid stvarna ličnost iz historije, o njemu govore mnoge predaje, ali i znameniti učenjaci. No, da li se i ovdje opet susrećemo sa još jednom od legendi Orijenta, ovaj put o *slijepom starcu*, koji je nekad davno započeo saditi ruže i malo po malo nastao je đulistan, upravo ovaj vrt, koji na džennet podsjeća, a decenijama unazad, uz svoje poslove mutavelije Đulistan džamije, održava ga i njeguje *slijepi starac Vejsil*!?**

Baštovan je jučer naručio da mu se iskopa kabur u mezaristanu tik uz ružičnjak! I to se pročulo po Galati i dalje.

Izišlo mu na san: Prikučio se smrtni čas - *edžel*! ''Vidio je'' sve... Silni svijet se skupio već na sabah-namazu baš kao da je Bajram!

*

Petnaest godina je prošlo od njegovog boravka u @gradu careva i caru gradova'' i naš Ve-Ka, potomak Vejsila Karanija krenuo je na ovaj put sa lijepim predosjećajem i u dobrom raspoloženju, sa vizijama koje obećavaju (pronašao je na internetu dostupne informacije). Na popisu njegovih želja prvo mjesto zauzima ona vezana za misteriju *crvene zmije* u Djevičanskoj kuli.

Ve-Ka se uželio raskošnog Bosfora. Srce mu damri u grudima, ali u jednom momentu dok se avion pripremao za slijetanje, u avionu nastade neobična zbrka. Stvari se rijetko dešavaju prema našim očekivanjima, a nikad onako kako o njima maštamo i sanjamo. Živio je Eminov otac neko vrijeme sa željom, mada podsvjesno, da čim stigne u Stambol, prvo mjesto na koje će odvesti sina bude upravo Djevičanska kula. Otvorio je dušu Eminovom Učitelj koji je sjedio pored njega u avionu i rekao mu za taj plan, dodajući riječ - inšallah. Nešto neobjašnjivo ga je vuklo da se još jednom uvjeri da njegov sin sa muzikom svoga naja može imati ''vlast nad zmijama''... *Ali nisu mogli znati ni on ni Učitelj da će avion, iz bezbjedonosnih razloga, umjesto na istanbulski, sletjeti na aerodrom u Izmiru. Tad mu javiše ''da je Emina imala prijevremeni porod, i sve je, dragom Bogu hvala, proteklo dobro; opet sin''...Nakon kratke šutnje, Učitelj će:*

''Kako novi život unosi radost, neku već odavno izgubljenu nit sa mjestom odakle smo i sami došli na ovu meraju. Djeca mirišu na mirise rajskih mošusa, a đe i ne bi kad su ístom dolepršali iz džennetskih perivoja.''

Ilham je moje ime, kazujem i kao akter svjedočim, a Bog je jedan i samo On zna šta nam nosi dan, a šta noć...

Razlog neplaniranog produžetka leta aviona iz Sarajeva, čak do Izmira, nismo saznali, i to je ostalo u sjeni (ali samo za kratko) divne vijesti koja je Nesuddina i mene jako obradovala. Od Nene dobismo poziv, javlja nam da je Nesuddinova sestra Emina već rodila; *opet sin*. Ali, ta ''slučajnost'', da se i Eminov brat rodi u ranu zoru - 29. februara!!! Allahu Ekber!

*

U Bosni se kaže: Nikad dva dobra sastaviti! Zbog *eksplozije auto-bombe,* u Istanbulu je vanredno stanje, saznajemo, mediji javljaju da ima mrtvih i ranjenih; metropola sa 16, neki kažu 18 miliona stanovnika i cijela država, sve je u šoku zbog stravične nesreće. Kurdi su opet optuženi za terorizam.

Na vijest da se Emin ne javlja, našu doskorašnju radost zamijeni strah i očaj...

U Istanbulu mu se izgubio svaki trag!?

Rođak Kemal ne odgovara na pozive već neko vrijeme, a *to vrijeme se poklapa sa onim, koje se u vijestima navodi kao momenat eksplozije auto-bombe!*

Pri susretu s nama Ve-Ka je u prvi mah samo šutio. Kasnije će nam reći je bio zaokupljen pitanjem - Da li mu to sudbina opet servira nešto iz porodične *crno-bele tradicije, da u istom danu jedno umire, a drugo se rađa?!*

Odjednom ni Učitelj nije mnogo govorljiv. Nakon zajedničkog namaza - u dovi smo zamolili Milostivog Gospodara za sretan kraj. Pri izlasku iz obližnje džamije, Jilmaz nam u svom govoru, *slučajno*, spomenu izmirsku *Tvrđavu*, koja se nalazi u rubnom dijelu Galate, uz malu Đulistan džamiju, kojoj nema ravne zbog ružičnjaka kakvog, kako on kaže - ne imade nigdje na dunjaluku. Eminov Učitelj tad zastade i uzviknu: ''Allahu Ekber!" Nasmiješi se i izreče nešto što probudi nadu: ''Braćo, biće dobro inšallah; sve mi ovo ''*miriše* na sretan kraj"... Izgovorio je to ubjedljivo koliko je mogao u ovakvom času, sa solidnom dozom optimizma, unatoč okolnostima kojih je dječakov otac bio svjestan. Stoga je Ve-Ka, začuđen ovim ushitom i komentarom mudrog starca, upitao na osnovu čega to Učitelj tako misli, a on je mahao glavom sa osmijehom na licu. Negdje u nutrini bića, u hodnicima sjećanja su mu odzvanjale Eminove riječi, izrečene pred njegovom školom:

''Učitelju.... Po *mirisu* sam te poznao"....

Nesuddin je potom kao i obično najviše pričao...

- **Rekao je Ahmed ibn Hanbel: *''Postoje dvije vrste ibadeta, ibadetu u udobnosti i ibadet u nevoljama."* U saburu je ''zvrčka", u strpljivosti, braćo. Biće dobro inšallah! - A u duši našeg Ve-Ka, potomka Vejsila Karanija, bjesnila je bura...**
- **Pa, je li to zaista moguće!? Da l' se to nastavlja, da mi Bog oprosti - porodično prokletstvo, *crno - bela tradicija*!? Da onoga dana kad se jedno rađa, isti dan drugo umire. Na dan kad je rođen Emin, umro je moj otac. A danas se rodio naš drugi sin, o Bože - zavapi, htjede nešto reći, no riječi mu zapeše u suhom grlu.**

Sjetih se tad Mevlane...

- **Rumi je rekao: ''Ako je tuga našla put do tvog srca i narušila tvoju radost, to je znak da priprema put za sreću. Ona smjesta očisti sve druge stvari iz kuće, kako bi ushićenje moglo doći do tebe od strane Izvora *dobrote*." Eminov otac udahnu duboko i prozbori smireno:**

- Elhamdulillah! Bože Milostivi. Tebi pripada zahvala na blagodati radosti i Tebi hvala na iskušenjima... *Innellahe meas-sabirin*...[1] - ''*Miriše* mi na sretan kraj... da, u saburu je spas, lijepi sabur, lijepo Božije Ime *Es-Sabur*..."- Eminov Učitelj je optimizam širio na sve nas.

*

Od davnina je ružičnjak Đulistan džamije, ali i *Tvrđava* misterija za sve, a pričalo se i o bunaru koji i nije obični bunar, iz kojeg je baštovan crpio vodu koja i nije obična voda. Dokaze takvih tvrdnji, narod je nalazio u činjenici da je ruže zalijevao daleko od očiju javnosti, i to pod plaštom noći. Zar takvi miomirisi koji se šire stotinama metara uokolo džamije da budu od ruža zalijevanih običnom vodom!? Čudima nikad kraja. Čudna dešavanja od davnina su pratila *smjene baštovana* u maloj lijepoj Đulistan džamiji sa drvenim minaretom, koja prkosi civilizaciji u starom dijelu Galate. *U onaj vakat* Galata bijaše grad za se, a preko puta Konstantinije. U Vakufnami, koja se čuva u *Tvrđavi*, na starim listinama ostao je trag da džamija potiče iz doba druge generacije nakon sultana Mehmeda Fatiha, ali i šturi podatak da je vakif džamije - rob Božiji - Abdullah, što su svi tumačili skromnošću graditelja i željom da se ostane anoniman. Jer U Kur'anu se veli: *''Allahove kuće grade i održavaju oni koji u Boga i Onaj svijet vjeruju..."*

Ilham je moje ime i kao Čuvar i zapisivač, iznosim po istini slučaj slijepog mutevelije i baštovana Vejsila, a pomoć i snaga su od Allaha, Gospodara svijetova i Vlasnika svega vidljivog i nevidljivog, vida očinjeg, ali i srčanog vida... *''Ne postoji nijedna stvar na vidljivom svijetu, koja ne bi bila simbol skrivenog svijeta"*[2]

Predskazanje, išaret, tajni znak, keramet, nešto od toga jeste, jer se pričalo da je *slijepi baštovan* bio od rijetkih Božijih robova, *znao* je i čekao. Poznati su primjeri da Dóbri, Božiji odabranici vide ono nevidljivo, budućnost. Shvaćati to na jedini ispravan način, kao Božije davanje Svojim odabranim robovima, a ne čudotvorstvo, prosti svijet to nikad nije umio i tako je to. Legende i dalje caruju i nastavlja se nepravda koja se odvajkada nanosi Nevidljivim Svjetovima.

Vrtlar po imenu *Vejsil* je, pročulo se, jučer naručio da mu se, u mezaristanu tik uz ružičnjak, iskopa kabur! (E, sad, možda prava historija i nije ona koja se zapisuje, koju pišu samozvani pobjednici, već onaj fini krasnopis dobrih duša u nevidljivim svjetovima, ili možda nešto nalik natpisu na bašluku koji je baštovan sam svojom rukom ispisao.) Ova mala džamija, sa ružičnjakom koji, daleko od očiju javnosti, graniči sa zidom *Tvrđave*, od ranog je sabaha krcata džematlijama, kao što biva samo za ramazanskih dana i za Bajrame!

Izišlo mu na san: Prikučio se smrtni čas - *edžel*! ''Vidio je" i to da dolazi mladić koji će njega zamijeniti...

---

[2] *Zaista, Allah je sa strpljivima - Kur'an*

[3] ** Gazali u djelu Miškat el-envar*

Kad se pojavio u haremu obučen u bijelu svečanu odoru, nakon sabah-namaza, neki od okupljenih su, kao po nekom ritualu, potvrdno blago klimali glavom. Zavladala je čudna tišina. Prvi zraci jutarnjeg sunca se probijaju kroz krošnje starih platana, a u zraku treperi neka čudna neizvijesnost. Praćen mnoštvom začudnih pogleda prisutnih džematlija, slijepi starac, koji se kretao sa savršenom orijentacijom i samo po ''zaleđenom pogledu" i bojažljivom odmjerenom hodu, po kojima se slijepe osobe odlikuju prepoznat je od naroda i sad svi budno motre šta će se zbiti. Slijepac tad prilazi imamu i nešto mu šapuće na uho... potom se laghnim svečarskim koracima uputio ka šadrvanu.

Imam Đulistan džamije je prisutnom džemaatu obznanio ''da sa dužnom pažnjom saslušaju učenje sure *Ja-sin*"...

Za to vrijeme se *baštovan Vejsil* abdestio na šadrvanu, sa jedne od osam česmi u haremu džamije, potom - držanja svečarskog, ali nimalo oholog, prošetao se kroz masu koja mu je napravila koridor, sa blagim osmijehom na licu, i s desnom rukom na lijevoj, srčanoj strani grudi. Sjeo je na drvenu sofu s istočne strane ulaznog džamijskog trijema, koja je nadsvođena malom kupolom, podvivši noge podase, sa tespihom u ruci, prebirući devedeset i devet bobica, tiho izgovarajući *Božija Lijepa Imena, svih devedeset i devet...*

Emin je u snu doznao šta će se zbiti: odlazećem baštovanu on će proučiti suru *Ja-sin*, *potom ga poljubiti u oba oka...*

Upravo sa tiho izgovorenim devedeset i devetim Imenom *Es-Sabur*, iz pravca džamije se začuo zanosan dječiji glas.... *Bismillahir - Rahmanir - Rahiim, Ja -siiin... Vel - Qur'anil-hakim...*

Okupljeni svijet je gledao gotovo nečujno romoreći; čekalo se - šta će se zbiti... U tom času svi kao opčinjeni posmatraju kako iz džamije izlazi onaj koji uči - dječak, sa čudnim svjetlećim štapom u ruci, lagahnim hodom i bojažljivim držanjem tijela svojstvenim slijepcu...sjeo je pored starog *baštovana Vejsila*, ne prestajući učiti suru *Ja-Sin*, koja slovi kao ''srce Kur'ana"...

*

U času kad se kroz otvorena džamijska vrata začulo: *Bismillahir .- Rahmanir - Rahim, Ja-Siin...* kroz stara hrastova vrata na ulazu u harem Đulistan džamije ušli smo nas petorica: prvo Jilmaz, a za njim i mi, njegovi musafiri: dječakov otac, njegov Učitelj, dajdža mu Nesuddin i ja, Ilham, Čuvar i zapisivač, i o svemu svjedočim kao akter dešavanja.

Kad postadoh svjestan čarolije mirisa ruža koji je opijao dušu, sjetih se jednog svoga nedavnog zapisa. Jer tamo negdje ''u nigdini" odzvanjale su Eminove riječi izrečene Učitelju ispred njegove škole, pred polazak: *Učitelju?! Po mirisu sam te poznao...*

Od okupljene svjetine nismo mogli vidjeti šta se dešava, dok se nismo približili, ali smo dobro znali, prepoznali taj lijepi glas što uči Kur'an Časni. Glas dječaka koji će u podne toga dana, na svoj treći rođendan, sa svojih dvanaest godina, položiti Hafizku dovu i postati Čuvar Govora Božijeg. Njegov otac, Čuvar u *Bratstvu Tvrđava*, na prigodnoj svečanosti koja je tom prigodom održana u *Prvoj zaboravljenoj Tabijji* toplo je zagrlio Učitelja, izrekavši zahvalu prvo Svevišnjem na Njegovoj Milosti, potom i Učitelju, tom dobrom insanu, sjetivši se njegovih riječi koje tad i on ponovi:

'' Da, *miriše* na sretan kraj... u saburu je spas.

Plemenizi kadijo: *Moje ime je Emin, slijepac sam i čuvar Govora Božijeg...*

Moram reći da ni sam ne bijah svjestan onoga što se zbivalo i ponoviti - ne želim ništa više od bilo kojeg drugog djeteta sa svojih dvanaet godina. Možda nešto drukčije.

Moje ime je Emin, slijepac sam i čuvar Govora Božijeg, to je i emanet i zahvala za blagodat i snagu kojom sam potpomognut u nijjetu da ispunim svoje, da svjedočim...

Nisu li duše ezelske sinova Ademovih, kad stvorene bijahu, na upit Prvog i Posljednjeg:

"Zar Ja nisam Gospodar vaš?, zdušno potvrdile:

"Jesi, mi svjedočimo"...

*

Okupljeni džemaat Đulistan mahale, starog kvarta na Galati, izražavao je tiho oduševljenje, a rijetki su oni koji nisu sa suzama na licu slušali moje učenje, - to ću doznati tek kasnije.

Kako objašnjavam sve ovo? Ne znam... Samo začujem Taj Glas i ponavljam za njim:

Bismillahir - Rahmanir - Rahim.

Ja-Sin.

Vel-Qur'anil-Hakim.

Inneke le minel-Murselin.

***Ala Siratil-mustaqim...*[3]"/ Ja-sin,1- 4 /**

*

Sunce je već izgrijavalo, a u malom haremu *Đulistan džamije* svijeta je sve više.

Starac je sjedio na sofi, okrenut u pravcu kible, pored njega slijepi dječak.

Svi smo mogli vidjeti kako se Emin sagnuo i starog baštovana poljubio u jedno pa u drugo oko. Starcu tad, na očigled

[3] *Ja Sin. / Tako mi Kur'ana mudrog,/ ti si, uistinu, poslanik,/ na Pravome putu...*

svih okupljenih, potekoše suze. Slijepi baštovan ispruži ruke povijene u laktovima, sa dlanovima okrenutim ka nebu, učeći... a suze su mu sve više kvasile lice. Kad završi s dovom, potra rukama lice...

I tad *starac, nekad čuven kao čudotvorac Vejsil Karani,* tim svojim mubarek rukama vlažnim od suza potra dječakove oči koje istog časa *oživješe.*

Rastajući se sa ovim svijetom varljivim, još jedan odlazeći Čuvar - na sofi Đulistan džamije izgovarao je šehadet: *Ešhedu - en - la ilahe - Ilallah, ve - ešhedu - enne-Muhammeden Resulullah.*

I svi smo mogli vidjeti starca kako se saginje na sedždu... na kojoj je ostao *dugo, dugo, dugo...*

Ali - svijet nije mogao vidjeti ono nevidljivo: kako Meleci dušu jednog Dőbrog uznose ka nebu, put džennetskih perivoja...

Dobrota po kojoj zamirišu duše u trenu suvereno ovlada našom maštom. A između krajnosti, kao svjetionik, kao novi bijeli nišan zablista taj dobri osjećaj Radosti Života i srce se smiruje u milozvučnoj hladovini carigradskih minareta...

Vrijeme je da se privedu kraju ovi zapisi i sklope korice. Velim, šta koga na kraju čeka to ne znam, a ne mogu reći da me ne brine... Učeni ljudi su u stara vremena znali reći:

Kad Dóbri odlazi - Dóbri ostaje...

Tu je kraj - U beskraj

Adem A. Subašić rođen je 1958. godine u Ključu, D. Biljani. Osnovnu i srednju školu završio u Sanskom Mostu. Od 1978. do 1996. godine živi u Sarajevu. Završio Mašinski fakultet u Sarajevu. Učesnik oslobodilačkog rata od '92 do '95. godine, u 1. Viteškoj brigadi I Korpus, oficir ARBiH, RVI. Nakon rata prebivalište mu je u Sanskom Mostu, a od 2010. stalno nastanjen u Sarajevu, djeluje kao slobodni umjetnik. Po struci diplomirani inžinjer mašinstva, po opredjeljenju muzičar i pisac (autor i bubnjar grupe Kongres, 1984. godine; koautor albuma za djecu 'Slatki snježni voz', 1989. god). Član udruženja muzičara BiH AMUS i Udruženja muzičkih stvaralaca Slovenije (SUGU), dopredsjednik BZK "Preporod" S. Most. Surađivao na Radio Sani i Radio Bostonu u Sanskom Mostu, na BHRADIO1., u BZK "Preporod", KDB "Biser Jesenice", zastupljen u izborima priča za djecu "Stazama djetinjstva". Objavljivao u Oslobođenju, Biseru Zagreb, Palčiću... Do sada je objavio: "Nasrudin-hodža i druge priče", priređivač (1999. god., Medžlis IZ Bihać);"Čokolend Princeza Osmijeh", 2008. (izdavač autor; suizdavač Centar za djecu i omladinu N. Sarajevo);"Čokolend Princeza Osmijeh", drugo izdanje, 2009. god.; "Princeska nasmeha", izdata u Sloveniji, (KDB Biser, 2010. godine), "Princeza u Zemlji zaborava...; Roman "Tečaj brzog spavanja" (IK 'Dobra knjiga', Sarajevo 2012. godine); "Snijeżana i sedam djeda-mrazčića" - pozorišna predstava za djecu; Roman, "Dobri" - u pripremi za štampu; "Ekologija duše"- priče, u pripremi.

Izborni model i **politička kriza**

Mjene izbornog sustava u Hrvatskoj nisu bile slučajne, već su plod mjena u odnosima snaga pojedinih stranaka kao i promjena snaga unutar stranaka. Načelno, izborni sustav određuje tip vlade, njezin odnos s parlamentom, stvarnu ulogu parlamenta, ali i vrste koaliranja stranaka i nezavisnih lista kao i uloga pojednih kandidata u demokratskom procesu i odlučivanju, pa time i njihove stvarne zastupničke nezavisnosti ili pak podložnosti stranačkim interesima. Načelno se može kazati kako su posljednja tri izborna ciklusa za parlamentarne izbore učvrstila partitokratski karakter vlasti u Hrvatskoj, nužnost koaliranja (principijelnog, odnosno predizbornog i neprinicipijelnog, najčešće postizbornog u svrhu postizanja vladajuće većine).

Piše: **Faris Nanić**

Završetkom izbora za Evropski parlament, inicijativom udruge GONG i potpisa 23 opozicijska i disidentska saborska zastupnika za promjenom izbornog zakonodavstva, a posebno zbog pravlia preferencijalnog kandidata koje nije ugrađeno u hrvaćanske izborne zakone, nije zgorega podsjetiti se recentne povijesti općih izbora u Hrvatskoj, kako bi se možda, dok traje najteža kriza, postavilo neka pitanja i na njih pokušalo dati odgovore, dok nije kasno. Naime, nezadovoljstvo javnosti zapravo se fokusira na nesposobnost političke klase da upravlja krizom i iznađe rješenja za put izlaska. Ovdje se onda treba upitati ima li vladajuća, ali i opozicijska elita mandat te javnosti, odnosno je li ona izraz stvarne političke volje demosa koja se, teorijski, izražava na slobodnim izborima.

Tek će se pokoji revniji pratitelj društvenih zbivanja u nas sjetiti imena izvjesnog Smiljka Sokola, negdanjeg profesora ustavnog prava na zagrebačkom Pravnom fakultetu, revnog člana Partije, odnosno tzv. Saveza komunista Hrvatske i kasnijeg, isto tako revnog člana i apologeta HDZ-a[1], a posebno njegova prvog predsjednika Franje Tuđmana. Ovdje ga se treba prisjetiti zbog njegove uloge u projektu Saveza komunista Hrvatske da dođe na vlast demokratskim putem na prvim višestranačkim izborima u Hrvatskoj. Te je izbore 1989. inicirala Partija, na čelu s reformistom Ivicom Račanom kako ne bi bila svrgnuta s vlasti narodnim nezadovoljstvom u vremenu propasti istočnog bloka i bipolarne podjele svijeta u kojemu je jugoslavenski jednopartijski i samoupravni politički eksperiment opstajao. To je prevratničko vrijeme Francis Fukuyama nazvao Krajem povijesti, odnosno konačnom pobjedom modela liberalnog kapitalizma, globalno. Entuzijazam s početka, naravno, vremenom je isčezao, a rezultati su i globalno i regionalno itekako vidljivi.

Neautentična distribucija volje birača

No, vratimo se Smiljku Sokolu. Čovjek i komunist, čije ime i prezime govore o odanosti njegove, ekološki osviještene obitelji iz ruralnih hrvatskih krajeva i flori i fauni, kao lojalan član reformirane Partije koja je ubrzo od Saveza komunista Hrvatske postala Strankom demokratskih promjena (SDP), što se zgodno, anagramski podudaralo s njemačkim socijaldemokratskim akronimom SPD, pa je na tom tragu ubrzo i postala ono što je danas (barem nazivljem), Socijaldemokratska partija, po

[1] Hrvatska demokratska zajednica, druga po redu osnovana politička stranka u Hrvatskoj, poslije Hrvatskog socijalno-liberalnog saveza, kasnije Hrvatske socijalno-liberalne stanke

narudžbi njezina i njegovoga šefa, predložio je većinski izborni model za te povijesne, prve višestranačke izbore u Hrvatskoj, održane u aprilu i maju 1990., nakon pedeset godina dvaju jednopartijskih režima.

Taj izborni sistem trebao je osigurati vladajućoj partiji demokratski legitimitet, odnosno uspjeh na izborima. Kako je velik dio partijskih drugova i drugarica već bio prešao u HDZ, čiji je predsjednik na sumnjiv način, organiziranjem paralelne osnivačke skupštine, došao na njezino čelo, a također je bio stari komunist, izbačen iz Partije 1967. zbog nacionalističkih skretanja, ovakav se izborni sistem zapravo radio za predviđene pobjednike, Hrvatsku demokratsku zajednicu, na čelu s Franjom Tuđmanom. To je uvelike poštovano, pa je Smiljko Sokol nastavio svoj rad na preustroju Hrvatske kao jedan od autora tzv. Božićnog Ustava, prvog demokratskog Ustava u Hrvatskoj. Karijeru je nastavio kao HDZ-ov saborski zastupnik i ministar bez portfelja, a završio kao sudac Ustavnog suda. Sve do izbornog zakonodavstva iz 1999. bio je autor izbornih modela koji su se ustalili tek 2003. kao potpuno proporcionalni na 10 izbornih jedinica. Od tada provedena su tri izborna kruga po jednakom sustavu i, zasada, usprkos, sve većoj neprepoznatljivosti zastupnika koji dolaze sa stranačkih ili koalicijskih lista ili pak sve veće neukosti istih, nema zahtjeva za njegovim izmjenama. Kao da svima odgovara.

Kako se Ustav mijenjao tek nakon što je HDZ osigurao većinu u tadašnjem Društveno-političkom vijeću, odnosno zakonodavnom ili Donjem domu Sabora, tako je i izborni sistem bio skrojen za tadašnja tri vijeća Sabora (Društveno-političko, Vijeće općina i Vijeće udruženog rada) koja su birana prema Ustavu iz 1974. i Zakonu o udruženom radu iz 1976. kao i pratećim zakonima o izborima zastupnika u Sabor Socijalističke Republike Hrvatske kao i za istovremeno održane lokalne izbore za vijeća općina i gradova. Zastupnici su se birali izravnim izborom između pojedinačnih kandidata, stranačkih ili nestranačkih u malim izbornim jedinicama, nešto poput izbornih okruga, njih 116. Tako je svaka izborna jedinica dala po jednog zastupnika u svako vijeće. Na ovaj se način bira većina zastupnika u, recimo, britanskom Domu običnika (House of commons) i u Zastupničkom domu američkog Kongresa. On, teorijski daje stvarni, a ne samo stranački ovjeren legitimitet izabranom zastupniku i na prvi se pogled čini idealnim jer prisiljava kandidata da se direktno obraća izbornoj bazi u svojoj jedinici i argumentima, šarmom ili pustim obećanjima, ili stranačkom uvjerljivošću nadjača konkurente i poštuje načelo većine. Sistem je dvokružan, eliminacijski, odnosno prva dva kandidata u prvom krugu izbora s najvećim brojem glasova ulaze u drugi krug.

Međutim, kao i svaka ljudska tvorevina, pati od nedostataka. Izborni su rezultati pokazali da je HDZ s ukupno osvojenih 1.200.000 glasova birača, osvojila čak 55 od 80 mandata u Društveno političkom vijeću, odnosno 205 od 351 u sva tri vijeća, dok je SKH-SDP s osvojenih sto tisuća manje glasova dobio samo 20 mandata u istom vijeću, odnosno 107 u sva tri vijeća. Tako je HDZ s 42% glasova osvojila 58% mandata, dok je SKH-SDP s 38% glasova osvojio tek 30%. Jedina stvarna građanska opcija, Koalicija narodnog sporazuma, doduše opterećena liderskim ambicijama najjače stranke Hrvatskog socijalno-liberalnog saveza i njezina predsjednika, Dražena Budiše u odnosu na pojedinačne "jake" kandidate iz tzv. Hrvatskog proljeća, Savku Dabčević Kučar i Miku Tripala te Vladu Gotovca, osvojila je 439.000 glasova, odnosno 15% i tek 3 mandata u Društveno-političkom vijeću, odnosno 21 mandat u sva tri vijeća, što je tek 6%. S 1,6% glasova, radikalna Srpska demokratska stranka Jovana Raškovića, osvojila je 1 mandat, odnosno 1,4%. Samo jedan nezavisni kandidat je uspio osvojiti mandat.

Ostalih 12 mandata otišlo je predstavnicima nacionalnih manjina, odnosno tadašnjih narodnosti, među kojima nije bilo konstitutivnih naroda Jugoslavije, pa niti Bošnjaka. Manjinski zastupnici birali su se po teritorijalnom principu, odnosno s izbornih jedinica na kojima su činili značajnije učešće u stanovništvu. To je ujedno početak borbe Bošnjaka za predstavnika u Saboru koja je trajala s djelomičnim uspjehom sve do izbora 2003. kada je kandidat SDA Hrvatske[2] izabran za zastupnika Albanaca, Bošnjaka, Crnogoraca, Makedonaca i Slovenaca u posebnoj izbornoj jedinici za tih 5 manjina.

Kompromis

Takva se distribucija narodne volje na prvim izborima pokazala nedovoljno reprezentativnom, nepredstavničkom, u stvari lažnom jer sastav Sabora nije ocrtavao izbornu volju građana, a HDZ je koristila tako krivotvoren mandat za vođenje politike i promjene zakonodavstva. Zbog takvog stanja počela je jačati uloga stranaka, ali i nezadovoljstvo čisto većinskim izbornim sistemom. Zbog toga je na parlamentarnim izborima za Zastupnički dom 1992., prvima nakon stjecanja nezavisnosti koji su provedeni u uvjetima rata i okupacije dijela zemlje pod okriljem novog Ustava i Zakonom određene strukture Sabora s dva doma, Zastupničkim i Županijskim, primijenjen kompromisni izborni sistem, opet skrojen po željama vladajućih, ovaj puta s njima prihvatljivim ishodom. Polovica je zastupnika u Zastupničkom domu, njih 60 birana većinskim sistemom, a polovica čisto proporcionalnim, uz primjenu D'Hondtove metode pribrajanja glasova stranaka koje nisu prešle izborni prag (prohibitivnu klauzulu) od 3% onima koje jesu. Upadne su bile velike razlike u broju birača po pojedinim izbornim jedinicama (okruzima) za većinski dio izbora.

Proporcionalni sistem je zapravo čisto stranački jer ili dijeli državu u deset (u hrvatskom slučaju od izbora 2000.) izbornih jedinica koje se ne poklapaju s jedinicama lokalne i regionalne samouprave, čija jedina logika podjednak broj stanovnika, s obzirom na izrazite razlike u naseljenosti pojedinih područja lokalne i regionalne samouprave ili pak cijelu državu promatra kao jednu izbornu jedinicu. U takvim izbornim jedinicama, stranke, ko-

[2] Stranka demokratske akcije Hrvatske, izrasla iz SDA ogranka za Hrvatsku, nakon priznanja hrvatske nezavisnosti

alicije ili nezavisne liste kandidiraju listu ili s desetinom broja mandata u Zastupničkom domu ili s ukupnim brojem kandidata koji se biraju po tom modelu. Prema broju, odnosno relativnom broju osvojenih glasova, a nakon pribrajanja glasova listi koje nisu prešle prag D'Hontovom metodom koja favorizira velike stranke, određuje se broj mandata svakoj listi u izbornoj jedinici. Pribrajanje "izgubljenih" glasova može se raditi i drugim metodama, poput Adamsove koja favorizira manje stranke ili Droopove. Ovdje je dakle, polovica (60) zastupnika birana s partijski utvrđenim listama, a mnogi se nisu, osim za naslikavanje, pojavili niti na jednoj predizbornoj tribini, pa se o njima malo što i znalo. Glasači su bili prisiljeni pokloniti povjerenje stranci ili koaliciji stranaka ili nezavisnoj listi u cijelosti, a stranački je vrh ili koalicijski dogovor raspoređivao osvojene mandate, bez obzira na poredak kandidata na listama, što je opet varka jer su se birači nadali kako će veći broj mandata njihovoj izabranoj listi značiti da u Zastupnički dom ulaze kandidati kako su navedeni po redu. Druga varka se krila u institutu nositelja liste koji nije uopće trebao biti kandidat, ali je trebao poslužiti kao metalni zec u utrci pasa.

Tako je Franjo Tuđman koji se od 1992. kandidirao samo na predsjedničkim izborima bio nositelj listi HDZ-a, što je zavaralo manje upućene birače koji su mislili da glasaju za njega, a ne za, od njega odabrane kandidate s HDZ-ove liste. Tim su se varkama služili i drugi, naravno. Izbori za Županijski dom održani su paraleno s lokalnim izborima naredne godine, a taj je Dom ukinut Odlukom Zastupničkog doma, odnosno usvajanjem novog zakona o Saboru 2001. Tako je Hrvatska, u samo jedanaest godina, prešla put od trodomnog do jednodomnog parlamenta čije odluke, može osporiti samo Ustavni sud ili odgoditi Predsjednik do odluke Ustavnog suda, a mnogi manjinski interesi ostali su nezastupljeni. Ne samo nacionalnih manjina. Nedostaje jedan politički korektiv zakonodavne, ali i indirektno izvršne vlasti koja u pravilu predlaže zakone, što Gornji dom u zemljama parlamentarne demokracije predstavlja. Takav je jednodomni parlamentarni sustav kontrapostiran nekom vrstom polupredsjedničkog sustava, znatno reformiranog nakon odlaska autokratski nastrojenog Franje Tuđmana. Drugi Predsjednik Hrvatske, Stjepan Mesić, u svome je nastupnom govoru naglasio kako će biti korektiv Vladi, a sadašnje ustavne ovlasti stipuliraju zajedničko kreiranje vanjske i obrambene politike, a Predsjednik je vrhovni zapovjednik Oružanih snaga.

Na tim je "ratnim" izborima 1992. HDZ potvrdio dominaciju jer je po proporcionalnom modelu osvojio 45% glasova, 31 mandat nakon raspodjele, odnosno 52% od ukupnog broja mandata. HSLS je osvojila 17% glasova, 12 mandata nakon raspodjele, odnosno 20%. Hrvatska stranka prava (HSP) osvojila je 7% glasova, 5 mandata, odnosno 8,5%, dok je Hrvatska narodna stranka (HNS) osvojila nešto manje od 7% glasova, 4 mandata, odnosno gotovo istovjetan postotak. SDP je tada osvojila 5,52% glasova, dobivši 3 odnosno 5% mandata. Hrvatska seljačka stranka (HSS) je osvojila isti broj mandata s malo više od 4% osvojenih glasova, dok je regionalna koalicija Dalmatinska kacija (DA), Istarski demokrtskii sabor (IDS), Riječka demokratska stranka (RiDS) osvojila 3,18% odnosno 2 mandata. Srpska narodna stranka (SNS) kao srpska stranka nije osvojila niti jedan mandat, kao niti bošnjačka Stranka demokratske akcije (SDA) koja je nastupila u koaliciji s Hrvatskim demokršćanima Marka Veselice koja je osvojila 2,73% glasova. Ovime je pokazan maksimum političkog kapaciteta stranka nacionalnih manjina jer je SNS dobila jedan mandat s liste nacionalnih manjina na zakonom rezerviranim mjestima kojih je bilo 14 manjinskih zastupnika sa stranačkih lista i koalicija i 4 s većinskih izbornih jedinica. Bošnjaci su tada bili nepriznata, odnosno "neautohtona" manjina, pa za njih nije bilo rezerviranih mjesta.

> **HDZ je 2003. pristupila izabranim predstavnicima nacionalnih manjina i od njih dobila potpise potpore, preuzevši različite obaveze koje su oni kao partneri, ali ne i u vlasti (osim SDSS-a) postavili. Time su se našli u poziciji političkih trgovaca i znatno doprinijeli stjecanju negativne slike javnosti o modalitetu zastupanja nacionalnih manjina.**

Nakon analize rezultata proporcionalnog dijela izbora, uvidjelo se kako su, zbog primjene D'Hondtove metode, eliminirane manje stranke iz parlamenta, i kako je jedan zastupnik "težio" više glasova od drugog, odnosno jedan zastupnik HDZ-a trebao je oko 38000 glasova za ulaz u Zastupnički dom, a jedan zastupnik SDP-a 48000. Time se ponovo pokazalo kako se izborni sistem unaprijed dizajnira za račun vladajućih jer jepraktički omogućen manji broj stvarno osvojenih glasova birača za veći broj mjesta u Saboru. Eliminacija manjih stranaka kroz prohibitivnu klauzulu i metodu raspodjele mandata je već tada pokazala da stranke nacionalnih manjina nemaju niti teorijske šanse, osim na manjinskim izbornim jedinicama, osvojiti zastupničke mandate, što ih je svrstalo na margine politike. Istovremeno, nikakvim se zakonskim mjerama nije poticalo "velike" stranke da odista postanu otvorene i pripadnicima manjina, pa je pitanje stvarne integracije, posebno nekih manjina u politički sustav ostalo i dalje otvoreno.

No, na većinskom dijelu izbora, zbog tako skrojenih izbornih jedinica, HDZ je dobila čak 54 mandata, odnosno 90%, HSLS samo 1, odnosno 1,67%, a u raspodjeli manjinskih zastupnika dobili su još jednog. Na većinskom dijelu izbora jedino je regionalnom savezu uspjelo izboriti još 4 zastupnika, a izabran je još jedan nezavisni kandidat. SDP je svoje učešće snažno povećao ulaskom čak 8 manjinskih zastupnika od zajamčenih 18 (srpskih je bilo čak 13), dok su svoje manjinske

zastupnike izborili još HNS (2), SNS (3) i izabrano je 5 nezavisnih manjinskih zastupnika. Tako je HDZ ukupno osvojila 85 ili 62% mandata, HSLS 14 ili 10%, HSP 5 ili 3,6%, HNS 6 ili 4,4%, SDP 11 ili 8%, HSS je ostao na 3, odnosno manje od 3%, dok je koalicija regionalnih stranaka osvojila ukupno 6 mandata, odnosno 4,4%. SNS bivšeg SDP-ovca Milana Đukićaostao je na 3 mandata s rezerviranih manjinskih mjesta, ili na samo 2,17% mandata.

Na krilima pobjede

Nakon završetka rata i ostvarenja velike većine ratnih ciljeva, oslobođenja najvećeg dijela Hrvatske i političkog sporazuma o mirnoj reintegraciji tzv. hrvatskog Podunavlja, vladajuća se stranka, na krilima pobjede, logično odlučila na raspisivanje prijevremenih izbora kako bi svoju vlast dodatno učvrstila. U jesen 1995. održani su treći slobodni i demokratski izbori u Hrvatskoj. Održani su po nešto izmijenjenom mješovitom sistemu. Biralo se 80 zastupnika većinskim sistemom, 28 proporcionalnim sa stranačkih lista i koalicija, 12 zastupnika tzv. dijaspore i 7 manjinskih zastupnika. Prohibitivna kaluzula je bila još teža, 5% za pojedinačnu stranačku listu, 8% za koaliciju dviju stranaka, a 11% za koaliciju 3 ili više stranaka i listi. Prvi puta uvedena posebna izborna jedinica za tzv. dijasporu koja je HDZ-u s vrlo malim brojem glasova državljana RH s prebivalištem u inozemstvu donijela dodatnih 12 mandata. Srpski zastupnici, s 13 iz 1992.spali su na tri zajamčena mandata, prema promjenama izbornog zakonodavstva, nakon rata i drastičnog smanjenja učešća Srba u stanovništvu.

Međutim, zbog dubokih neslaganja oko pretvorbe i privatizacije kao i politike prema Bosni i Hercegovini, unatoč pobjedničkoj euforiji i apsurdnim glasovima dijaspore, preko 90% konstitutivnih Hrvata iz BiH, HDZ je osvojila 75 mandata, deset manje nego na prethodim izborima, od čega 45% odnosno 42 mandata na proporcionalnom dijelu izbora, a 21 s većinskih izbornih jedinica kao i 100%, odnosno 12 dijasporinih mandata. Drugoplasirana velika koalicija lijevog i desnog centra te regionalnih stranaka HSS-IDS-HNS-HKDU-SBHS[3] osvojila je 18 mandata, od čega 18,3% ili 16 na proporcionalnom dijelu i 2 s većinskih izbornih jedinica. HSLS je osvojila 12 mandata, od čega11,5% ili 10 sa stranačke liste, i 2 s većinskih jedinica. SDP je osvojila ukupno 10 mandata, 9% ili 8 mandata sa stranačke liste i 2 s većinskih jedinica, dok je HSP-u pripalo 4 mandata, sva osvojena sa stranačke liste. Zanimljivo jeda je 11% glasova na proporcionalnom dijelu izbora "propalo" jer su ih podijelile manje stranke i koalicije koje nisu prešle prohibitivnu klauzulu, pa su njihove glasove u mandate pretočile prije navedene stranke i koalicije. Od 8 manjinskih mandata, 3 su pripala SNS-u, jedan ASH[4] i 4 nezavisnim kandidatima.

Izbornim zakonodavstvom iz 1999., nakon smrti Franje Tuđmana i posljedičnim slabljenjem autoritarno vođene HDZ, pod pritiskom u javnosti sve jače opozicije, predvođene SDP-om, smanjen je broj manjinskih zajamčenih mandata na ukupno 5, uveden je čisti proporcionalni sistem uz jedinstvenu prohibitivnu klauzulu 5% i primjenu D'Hontove metode. Zbog izrazitog nezadovoljstva i birača i opozicije s 12 "nedovoljno teških" ili glasovima kvalificiranih zastupnika dijaspore, uvedena je nefiksna kvota za dijasporu. Nefiksna kvota značila je da broj zastupnika dijaspore ovisi o broju izašlih birača na biralištima u inozemstvu koji su glasali na izbornoj jedinici za dijasporu. To je smanjilo broj takvih zastupnika na 6, a sve je mandate opet osvojila HDZ, glasovima konstitutivnih Hrvata iz Bosne. No, i zbog nakupljenog biračkog nezadovoljstva, posebno posljednjim, poslijeratnim godinama vlasti, ali i zbog promjene izbornog modela, HDZ je 2000. godine prvi put izgubila izbore, odnosno relativnu većinu, poražena od četveročlane koalicije na čelu sa SDP-om i HSLS-om kojoj su se pridružili regionalni SBHS i PGS[5]. Ta je "četvorka" sklopila poslijeizbornu koaliciju s trećeplasiranom listom koalicije HSS-IDS-LS-HNS-ASH[6], pa je formirana teško upravljiva vlada s velikom većinom mandata (96 od 151), od šest stranaka, na čelu s predsjednikom SDP-a. Ovaj je razvoj, na prvi pogled, čisto proporcionalni model učinilo atraktivnim jer je onemogućio manipulaciju većinskim izbornim jedinicama, odnosno raspršene glasove je sakupio i usmjerio prema jednoj ili dvije liste, pa ovakav izborni model prvi puta nije bio "krojen" prema vladajućima.

Takoje HDZ osvojila 24% glasova ili 40 mandata i s 6 zastupnika iz dijaspore imala je ukupno 46 mandata. Velika koalicija SDP-HSLS-SBHS-PGS osvo-

[3] Hrvatska kršćansko-demokratska unija Marka Veselice i Slavonsko-baranjska hrvatska stranka

[4] SH - Akcija socijaldemokrata Hrvatske, osnovao ju je Miko Tripalo

[5] Primorsko-goranski savez, nastao iz RiDS i manjih stranaka iz Gorskog kotara

[6] LS – Liberalna stranka, otcjepljena frakcija HSLS-a, nakon sukoba Dražen Budiša-Vlado Gotovac, kasnije ponovo integrirana u sve blijeđu HSLS

Osim rijetkih pojedinaca, kandidati će biti sve egzotičniji i nastraniji u nastupu, počesto kao dvorske lude. Javnost i politički svjestan građanin-birač ne mogu se identificrati sa "svojim" zastupnikom, već samo sa svojom strankom, a i to sve manje jer je njegova stranka prisiljena koalirati s inkompatibilnima kako bi uopće došla ili se održala na vlasti, kao i zbog razdiobe političke volje glasača. No, on svoju stranku sve manje doživljava svojom i zbog sve veće sličnosti, pa i istovjetnosti načela, programa, i akivnosti te idejne i ideološke neprepoznatljivosti, barem glavnih političkih igrača na sceni. Ovo nije hrvaćanski specifikum.

jila je 41% ili 71 mandat, dok je mala opozicijska koalicija HSS-IDS-LS-HNS-ASH osvojila 15,6% odnosno 24 mandata. Desna koalicija HSP-HKDU osvojila je 5,2% ili 5 mandata. "Izgubljenih" glasova za stranke i liste ispod prohibitivne klauzule bilo je 13,6%. Oni su D'Hontovom metodom raspoređeni strankama koje su prešle prohibitivnu kauzulu. Od pet manjinskih zajamčenih mandata, SNS i HSS su dobile po jednog zastupnika, a nezavisnih je bilo 3.

Međutim, pojavio se "talijanski sindrom", odnosno stranke vladajuće koalicije s manjim brojem mandata, a zbog nedovoljnog broja mandata vodeće stranke koalicije, počele su tražiti dodatne ustupke i pomalo ucjenjivati koaliciju koja je sve teže funkcionirala. Dio je stranaka tokom mandata napustio Vladu, ali joj je, zbog stabilnosti, i dalje pružao parlamentarnu podršku. Ovakav je razvoj političkog života imao direktan upliv na rezultate izbora za Zastupnički dom 2003. i formiranje vladajuće većine.

Izbori 2003. godine prvi su koji su održani po izbornom modelu s prethodnih, osim što su, zbog novog Ustavnog zakona o manjinama, osnovane posebne izborne jedinice za nacionalne manjine po sljedećem ključu: 1 izborna jednica za Srbe s koje se biralo 3 zastupnika, po jedna izborna jedinica za Talijane i Mađare s koje birao po jedan zastupnik, zajednička izborna jedinica za Čehe i Slovake s koje se birao jedan zastupnik, jedna zajednička izborna jedinica za Albance, Bošnjake, Crnogorce, Makedonce i Slovence s koje se birao jedan zastupnik i jedna zajednička izborna jedinica za ostalih 11 nacionalnih manjina (Austrijanci, Bugari, Nijemci, Poljaci, Romi, Rumunji, Rusini, Turci, Ukrajinci, Vlasi, Židovi). Teritorij tih jedinica bila je čitava Hrvatska.

Na izborima 2003. mnoge nacionalne manjine, do Ustavnog zakona o manjinama iz 2002. i posljedičnih izmjena izbornog zakonodavstva, smatrane "neautohtonima", dobile su pravo, doduše reducirano u odnosu na Srbe, Talijane i Mađare, na svoga zastupnika u Zastupničkom domu Sabora i time, probile prvu barijeru k integraciji u politički i druge segmente javnog života. Model je patio od nedostataka jer se, u pravilu, sa zajedničkih izbornih jedinica birao kandidat najbrojnije nacionalne manjine koji nije mogao, a niti znao odgovoriti na izazove zastupanja više nacionalnih manjina s njihovim specifičnim problemima. Time je ovaj model izvršio ulogu razbijanja psihološke barijere kod većinskog stanovništva, ali dalje od toga nije dospio, osim u segmentu koji se pokazao hrvaćanskim specifikumom, a inaugurirao je ga je izborni pobjednik – HDZ. Za neke manjinske zastupnike to je bilo pogubno s aspekta njihovog političkog legitimiteta, uvjerljivosti, ali i opće slike o manjinama.

Naime, HDZ je dobila 33,2%, odnosno 62 mandata, as 4 iz dijaspore po nefiksnoj kvoti, ukupno 66. Koalicija SDP-IDS-Libra-LS[7] osvojila je 23,3% ili 43 mandata, dok je koalicija HNS-PGS-SBHS osvojila 8,3% ili 11 mandata. HSS je dobila 7,2% ili 9 mandata, koalicija HSP-ZDS-MS 6,5% ili 8 zastupnika, koalicija HSLS-DC[8] je dobila 4,1% ili 3 mandata, kao i HSU[9] - stranka interesne grupacije, dok je u Zastupnički dom s jednim zastupnikom ušla još samo jedna stranka, a 13,4% glasova se rasporedilo D'Hontovom metodom strankama i koalicijama koje su prešle prohibitivnu klauzulu. SDSS[10] Milorada Pupovca dobila je sva 3 mandata srpske nacionalna manjine i potpuno istisnula do tada dominantnu SNS Milana Đukića, prvi puta u Sabor je ušla bošnjačka SDA, a HSS je osvojila mjesto zastupnice češke i slovačke manjine. Tri su zastupnika bila stranački nezavisni, ali uz podršku udruga svoje nacionalne manjine.

Ovakav izborni rezultat nije jamčio da relativni pobjednik, HDZ može sastaviti Vladu, posebno zato što je tadašnji predsjednik Mesić izjavio kako će mandat dati onoj političkoj grupaciji koja donese 50% + 1 potpis potpore zastupnika u Saboru. HDZ je 2003. pristupila izabranim predstavnicima nacionalnih manjina i od njih dobila potpise potpore, preuzevši različite obaveze koje su oni kao partneri, ali ne i u vlasti (osim SDSS-a) postavili. Time su se našli u poziciji političkih trgovaca i znatno doprinijeli stjecanju negativne slike javnosti o modalitetu zastupanja nacionalnih manjina.Uz "manjince", potporu HDZ-u dali su još i zastupnici HSS-a koji su formirali koaliciju.

Na izborima 2007. i 2011. ništa se nije mijenjalo. HDZ je 2007. očuvala

7 Libra – dio LS koji se nije složio s tadašnjim predsjednikom Kramarićem koji je zagovarao reintegraciju s HSLS, kasnije kolektivno pristupio HNS-u kada se ta stranka pokušala profilirati kao jedina stvarno liberalna u Hrvatskoj jer je HSLS počeo koalirati s HDZ

8 DC – Demokratski centar – frakcija HDZ, pod vodstvom poraženog HDZ predsjedničkog kandidata Granića

9 Hrvatska stranka umirovljenika – naizborima 2011 ušla u Kukuriku koaliciju, na čelu sa SDP

10 Samostalna demokratska srpska stranka

vlast sa sličnom političkom koalicijom i sprazumom s predstavnicima manjina, dok je 2011. koalicija predvođena SDP-om osvojila toliku većinu da joj sporazumijevanje s manjinama nije bilo potrebno.

Politički inžinjering i/ili kompromisno politikantstvo

Mjene izbornog sustava u Hrvatskoj nisu bile slučajne, već su plod mjena u odnosima snaga pojedinih stranaka kao i promjena snaga unutar stranaka. Načelno, izborni sustav određuje tip vlade, njezin odnos s parlamentom, stvarnu ulogu parlamenta, ali i vrste koaliranja stranaka i nezavisnih lista kao i uloga pojednih kandidata u demokratskom procesu i odlučivanju, pa time i njihove stvarne zastupničke nezavisnosti ili pak podložnosti stranačkim interesima. Načelno se može kazati kako su posljednja tri izborna ciklusa za parlamentarne izbore učvrstila partitokratski karakter vlasti u Hrvatskoj, nužnost koaliranja (principijelnog, odnosno predizbornog i neprinicipijelnog, najčešće postizbornog u svrhu postizanja vladajuće većine).

Osim rijetkih pojedinaca, kandidati će biti sve egzotičniji i nastraniji u nastupu, počesto kao dvorske lude. Javnost i politički svjestan građanin-birač ne mogu se identificrati sa "svojim" zastupnikom, već samo sa svojom strankom, a i to sve manje jer je njegova stranka prisiljena koalirati s inkompatibilnima kako bi uopće došla ili se održala na vlasti, kao i zbog razdiobe političke volje glasača. No, on svoju stranku sve manje doživljava svojom i zbog sve veće sličnosti, pa i istovjetnosti načela, programa, i akivnosti te idejne i ideološke neprepoznatljivosti, barem glavnih političkih igrača na sceni. Ovo nije hrvaćanski specifikum. Taj se fenomen istosti čita kao duboka politička kriza, odnosno kriza parlamentarne demokracije. Gotovo pa začaran krug koji treba reformirati jer će se tonuti u sve dublje nepovjerenje prema politici, prijezir prema političkoj klasi, potpunu alijenaciju birača od izabranih zastupnika, ali i od izbora. Svjedočit ćemo rastu i neovisnom razvoju dviju paralelnih stvarnosti koji može voditi do konačnog nestanka sadašnje političke klase na račun, najvjerojatnije, neke populističke ili ekstremističke opcije, ili do potpunog rasapa političkog sustava u neupravljivim koalicijama mnogo stranaka s pojedinačno malom podrškom ili u sukobu dviju ili više ekstremističkih političkih opcija.

Kako se reformirati

Naći treba sistem koji će omogućiti pravilnu predstavljenost stvarno iskazane političke volje, uvesti još barem jedan parlamentarni dom koji će omogućiti delegiranje pojedinih pitanja na za to zadužen dom, pa će time i politička volja biti usmjeravana na određeno vijeće Parlamenta, a neće se sva pitanja slijevati i fokusirati samo na jednu listu za jednodomni parlament, čime će se dobiti drukčiji raspored političke moći po domovima parlamenta, a time i u sastavljanju vladajuće većine. Sistem većinskog biranja bi bio najprihvatljiviji sa stajališta temeljnjih vrijednosti demokracije (zastupanje umjesto pukog predstavljanja), ali uz uvjet podjednako i logično dizajniranih izbornih jedinica. Nadalje, treba, ne samo radi smanjenja budžetskog deficita, smanjiti lokalnu i regionalnu samoupravu i uskladiti ju teritorijalno s izbornim okruzima, koliko je moguće, pa time rasteretiti parlamentarne od lokalnih izbora i interesa koji se kroz te dvije, odnosno tri razine vlasti artikuliraju. Ovime bi se u na lokalnim izborima stvarno govorilo o lokalnim problemima.

Dobra je metoda uvođenja preferencijalnog/ih kandidata na listama, što donekle uvodi institut "moga" ili "mojih" zastupnika. Međutim, zbog dosljedno partitokratskog modela izbora, i ovdje su moguće prevare izborne volje. Naime, mnoge države EU, pa tako i mali Mujo, Hrvatska, imaju ugrađenu prohibitivnu klauzulu koja određuje da kandidat koji dobije najveći broj preferencijalnih glasova se može pomaknuti na redoslijedu koji odredila Partija ili Koalicija samo ako osvoji više od 10% glasova koje je ukupno osvojila njegova lista. Takoje na izborima za Europarlament, Tonino Picula, 5. s liste Kukuriku koalicije, dobio više od 10% ukupnih glasova liste i s petog mjesta koje mu, zbog osvojena tek 4 mandata njegove liste nije omogućilo izbor, pomaknut na prvo i postao je europarlamentarcem. Milorad Pupovac i Ivan Jakovčić, među posljednjima s iste liste, iako su osvojili ubjedljivo više preferencijalnih glasova od svih ostalih kandidata, nisu prošli jer su bili među posljednjima, a nisu osvojili više od 10% glasova liste. Mirela Holy, šefica OraH-a osvojila je najviše preferencijalnih glasova na svojoj listi, ali neće u Europarlament, već će na njeno mjesto doći neki marginalac kojeg je ona odredila, a dobio je zanemariv broj preferencijalnih glasova.

Konačno, od izbora 2003. postavljala se i dilema specifične političke težine izabranog zastupnika nacionalnih manjina koji u nekim slučajevima dobije manje od 100 glasova na području svoje izborne jedinice (a to je cijela Hrvatska), u odnosu na specifičnu težinu oko 17.000 glasova koje računski po metodi aritmetičke sredine, dobije prosječan kandidat s partijskih ili koalicijskih lista na proporcionalnom sustavu izbora. Je li njihov politički kapacitet isti, odnosno mogu li oboje odlučivati o jednakom dijapazonu zakona? Na tu dilemu može se pokušati odgovoriti pitanjem: Je li mandat manjinskog zastupnika koji se bira na jednoj izbornoj jedinici koja je cijela Hrvatska, i bira se većinski, a u prosjeku je oko 300 glasova, stvarno slabiji od 17.000 prosječne specifične težine zastupnika s državne liste koji ionako prolazi jer se glasa za njegovu partiju, a ne za njega, a i on je tu (na tom rednom broju liste) voljom šefova stranke ili koalicije, posebno kada nema preferencijalnog glasa/glasova? U Bosni i Hercegovini su uvedeni preferencijalni glasovi i rezultati izbora su pokazali stvarnu političku težinu pojedinaca, počesto prilično različitu od one koje su im partijski šefovi dali određivanjem rasporeda na listi.

Za zaključak se može samo konstatirati. Dileme ostaju, a rješenja se u političkoj krizi, krizi političke apatije koja se sve više očituje sve manjim relativnim učešćem na izborima, odnosno odricanjem od aktivnog biračkog prava, moraju što prije iznaći, da se izbjegne provala neartikuliranog političkog gnjeva i prsnuće fermenta socijalnog nezadovoljstva. ■

Intervju: **Sonja Biserko**

Razgovarao: **Edvin Kanka Ćudić**

Fotografije: **Jusuf Hafizović**

Stav Beograda prema Bosni je nepromenjen

Sonja Biserko (Beograd, 1948.), predsjednica Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji. Od 1974. do 1979. godine obavljala je funkciju diplomatkinje SFRJ u Londonu, a od 1984. do 1989. kao predstavnica SFRJ u međunarodnim organizacijama. Diplomatsku karijeru je završila 1991. podnjevši ostavku nezadovoljna politikom srpskog predsjednika Slobodana Miloševića i njegovim uticajem na tadašnju saveznu administraciju. Za vrijeme raspada Jugoslavije i na samom početku rata u Hrvatskoj u Ženevi je organizovala susret ratu suprostavljenih političara i aktivista na kome je sa hrvatske strane sudjelovao Danijel Ivin. Godine 1994. Osnovala je Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. Nakon petooktobarskih promjena postala je jedan od najistaknutijih kritičara nove vlasti, za koju je držala da nastavlja Miloševićevu nacionalističku politiku te da je njihova nespremnost za potpunu suradnju za ICTY kao i suočenje Srbije kao države sa odgovornošću za zločine glavna prepreka srpskim integracijama u EU. U tom smislu je posebno kritična prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi i SANU. Često je bila predmetom prijetnji od strane srpskih nacionalista.

Moglo bi se reći da niste omiljeni u Srbiji?

Posao kojim se bavim ne podrazumeva popularnost. Niti idem za njom.

Žestoko Vas napadaju prorežimske ličnosti iz Republike Srpske, poput Rajka Vasića. Kako komentirate te napade i može li se govoriti o sinhroniziranom djelovanju prema Vama, Nikolaidisu, Lukoviću i drugima, od strane prorežimskih medijskih i političkih krugova iz Beograda i Banja Luke? Je li riječ o jednoj te istoj matrici koja je jošuvijek u funkciji?

Generalno jeste, pogotovu kada je reč o agresivnom ponašanju Milorada Dodika i njemu bliskih saradnika. Jedan broj ljudi u Beogradu kontinuirano kritikuje i osporava njihovo insistiranje na srpskom nacionalnom projektu i zbog toga su izloženi stalnoj kritici određenih krugova i u Beogradu i u Banjaluci. Svi oni koji se zalažu za jedinstvenu i funkcionalnu državu Bosnu su na njihovom udaru. Naravno, na udaru su i zbog drugih pitanja, pre svega zbog ratnih zločina na kojima jedan broj ljudi insistira, zatim srpskog nacionalizma i još brojnih drugih koja se odnose na samu Srbiju. Svako odskakanje od zvanične "istine" izloženo je besomučnoj kampanji i omalovažavanju. Može se reći da je svako alternativno mišljenje danas na udaru i tretirano je kao ekstremističko. Žene u Crnom 26. marta 2014. obeležavale su petnaestu godišnjicu od etničkog čišćenja i proterivanja albanskih civila, učinjenih od strane srpskih oružanih formacija.Visoki dužnosnik MUP-a je preko svog Facebooka pozvao ekstremne desničarske grupe da se sa njima fizički obračunaju. Ovaj incident bio je i test za novu vlast, a njegovo ponašanje nije usamljena pojava. To je, moglo bi se reći, tendencija.

Isticali ste, da je Srbija još uvijek u ratu? Kako?

Srpska politička elita nastavila je rat drugim sredstvima. Polazi od toga da će se međunarodne okolnosti promeniti kad tad i da za ostvarenje svojih ciljeva mora da sačeka. Pre svega kada je reč o Bosni. Odnosi Srbije i Bosne su i dalje nepromenjeni. Državnu strategiju prema Bosni dosledno su sprovodile do sada sve vlade Srbije. Ta strategija se oslanja na nekoliko važnih odrednica: pre svega na šest ratnih ciljeva kako su definisani na 16. Sednici Skupštine Republike Srpske u maju 1992. godine; Kongres srpskih intelektualaca koji je održan u Beogradu 1994. godine; na zaključke sa savetovanja, Geopolitička stvarnost Srba, kada je Dejtonski sporazum prihvaćem kao maksimum u datim međunarodnim okolnostima; zatim važna odrednica je i predgovor Dobrice Ćosića dnevničkim zabeleškama Nikole Koljevića "Stvaranje Republike Srpske", zatim Strategija Vlade Srbije za odnose sa Srbima u region koju je izradilo Ministarstvo za dijasporu. I na kraju knjiga Dobrice Ćosića "Bosanski rat".

> **Dejtonski sporazum je ustvari cementirao podelu koja je tada najavljena. U tome i jeste problem Bosne. Problematično je što ceo državni vrh i SPC svake godine prisustvuju obeležavanju tog datuma. Oni ga slave kao datum njene državnosti što RS nema po Dejtonskom sporazumu. Osim toga, Srbi rat u Bosni tretiraju kao oslobodilačko-odbrambeni rat.**

Strategija Vlade je dokument na kome se radilo tri godine a u izradi su učestvovali istoričari, akademici i brojne javne ličnosti. Izrađeno je uputstvo za njeno sprovođenje kojim se savetuje ozbiljno i osmišljeno političko i ekonomsko okretanje Srbije i RS-a prema Rusiji; sugeriše se omalovažavanje političara iz zemalja koje podržavaju jedinstvenost BiH itd.

Odnos Srbije prema Bosni promeniće se samo kada zapadna zajednica, tu pre svega mislim na SAD i Nemačku, budu ozbiljnije krenule u suštinsku stabilizaciju Bosne kao što su uradili u slučaju Kosova. Bosna je pre svega evropsko pitanje, pa tek onda i regionalno. Jer tu se prelamaju sve vrednosti na kojima savremena Evropa počiva.

O tome je govorio i bivši visoki predstavnik u Bosni i Hercegovini…

Christian Schwarz-Schilling, bivši visoki predstavnik u Bosni, u svom tekstu ukazao je na to da EU i SAD moraju nešto prekrenuti u reformi Dejtonskog sporazuma uz usuglašavanje s onim Bosancima i Hercegovcima koji su zainteresirani za konstruktivna rješenja. On također ukazuje da bi se u razgovore morali uključiti Turska i Rusija. Vreme, kako ističe, za mirno posmatranje Balkana i istočne Europe je prošlo i moramo preuzeti odgovornost. To će sigurno ubrzati prestrojavanje EU po nekim važnim pitanjima, uključujući i Zapadni Balkan, posebno Bosnu.

Kako u Srbiji gledaju na nagrade koje ste dobili u inostranstvu, konkretno od bivšeg predsjednika Stjepana Mesića odlikovani ste *Redom kneza Trpimira s ogrlicom i Danicom*, a proglašeni ste i počasnom građankom Grada Sarajeva?

One se uglavnom ignorišu.

Postoje čak neki članci koji u naslovu postavljaju pitanje zašto ste Vi još uvijek na slobodi, a Vaš rad pripisuju tome što dolazite iz miješanog braka odnosno tome što vam je majka Hrvatica, čak da je Vaš brat poginuo kao pripadnik *Zbora narodne garde*?

Već se i iz vašeg pitanja vidi uticaj tabloidnih neistina koje se šire omeni. O tome se ne bih izjašnjavala i ne bih to komentarisala.

Plašite li se silnih prijetnji koje Vam se upućuju?

Navikla sam na njih. One su kontinuirane.

Kako ocjenjujete praćenje rada Haaškog suda u medijima?

Mediji su uvek selektivno pratili rad Haškog tribunala. Kada je reč o srpskim medijima uvek se više posvećivala pažnja odbrani nego onome za šta su optuživani, a reč je o teškim zločinima

Što se uopće uči o ratu u srpskim školama?

Udžbenici u Srbiji su se, što se tiče novije istorije, zaustavili na 1990. godini. Kada je reč o raspadu Jugoslavije govori se uglavnom o secesiji zapadnih republika što implicira njihovu odgovornost za rat. Zatim se govori o egzodusu Srba iz Hrvatske, odnosno Oluji. Zatim, Dejtonskom sporazumu kada je reč o Bosni i Rezoluciji 1244 kada je reč o Kosovu. To su tačke na kojima zvanična Srbija insistira ikoje je po njenoj interpretaciji lišavaju njene primarne odgovornosti za rat. Dominira viktimizacija, odnosno održava se mit o srpskom narodu kao stalnoj žrtvi i prve i druge Jugoslavije.

protiv čovečnosti. Pri tome, svaka presuda je kvalifikovana kao antisrpska.

Reakcije na izrečene presude ukazuju na to da se i dalje ne pravi razlika između tereta optužbi i predočenih dokaza. Drugim rečima, ne zna se ili nema interesovanja za to šta je pred sudskim većem dokazano, a šta nije. Procedura u postupku i uzusi donošenja sudskih odluka – čiji su rezultat presude, takođe su za mnoge nepoznanica. Konačno i najvažnije, ravnodušnost za suđenja za ratne zločine, posebno na domaćem terenu, pokazatelj su da za većinu građana i medija posebno, nije najvažnije hoće li krivci biti kažnjeni bez obzira na nacionalni predznak, odnosno koliko je važna individualizacija počinilaca tih zlodela. Izostanak katarze u tumačenju sudske (ne)pravde, bilo pred nacionalnim ili međunarodnim sudom je očigledan.

Osim toga, mediji često suđenja prate, pogotovu kada je reč o ličnostima kao što su Šešelj, Karadžić ili Mladić, kao duele u kojima "naši" junaci uvek pobeđuju. Time se stvara pogrešna slika, posebno kod mladih, kako u svakoj situaciji "naša" strana nadigra međunarodni sud koji je deo antisrpske zavere. Karakterističan je slučaj bio hapšenje Karadžića o čemu se pisalo mesecima i to sa nekim likovanjem. Uglavnom o tome kako je takoreći godinama ceo svet vukao za nos, o njegovim zavodničkim i isceliteljskim uspesima, i slično. O njegovoj optužnici se pisalo selektivno ili skoro nikako. Prva godina njegovog suđenja protekla je u tome da li je on imao dogovor sa Holbrukom ili ne. Kao da je to, da ga je i bilo, obavezujuće za Haški tribunal. Takav pristup medija sprečio je iole ozbiljan uvid u procese pred tim sudom.

Karakter rata u Bosni i Hercegovini?

Rat u Bosni bio je agresija koja je planirana u Beogradu. U srpskoj javnosti rat u Bosni je percipiran kao oslobodilački rat Srba. To je najpre formulisao Dobrica Ćosić, a onda je ta formulacija prešla u svakodnevnu upotrebu. Zvanična teza je da sama Srbija nije bila u ratu. Tome doprinosi i činjenica da niko iz Srbije nije optužen za rat u Hrvatskoj ili Bosni. Milošević je umro pred sam kraj suđenja, Stanišić, Simatović i Perišić su oslobođeni. Ipak, za Bosnu ima najviše presuda, najviše za srpsku stranu. Ta činjenica takođe ukazuje na odgovornost. Međunarodni sud pravde je po tužbi BiH protiv Srbije doneo mišljenje koje zločin u Srebrenici kvalifikuje kao genocid. Vojska Republike Srpske se tereti kao odgovorna, dok se Srbija tereti što nije sprečila genocid. Mišljenje MSP donosi niz drugih kvalifikacija koje su veoma ozbiljne ali do sada to nije uzeto u obzir u našoj javnosti. To mišljenje je zaboravljeno. Srbija je shodno preporuci tog suda donela Rezoluciju u kojoj se indirektno pominje genocid u Srebrenici. Međutim, nije uvela 11. juli kao datum kada se obeležava genocid u Srebrenici širom sveta.

Da, i onda se predsjednik Nikolić izvinio za Srebrenicu.

Predsednik Nikolić se izvinio Bošnjacima veoma neuverljivo, ali je istovremeno rekao da genocid u Srebrenici nije dokazan.

Šta je onda problem?

Mislim da će to biti dugo osporavana "tekovina" rata u Bosni. Kao pandan Srebrenici, srpska strana je podigla stradanje Srba u Bratuncu na isti nivo. Tamo je naime ubijeno oko 40 civila prilikom jednog napada Bošnjaka na Božić 1993. godine. Spomenik koji je tamo podignut ima uklesanih tri hiljade imena srpskih žrtava. Obeležava se 12. jula, dakle, jedan dan posle Srebrenice. Na taj način su ta dva toponima izjednačena. Tim prije što srpska strana priznaje samo tri hiljade nastradalih muslimana koji su bili vojnici.

I poricanje genocida je na snazi...

U Srbiji je veoma širok pokret poricatelja genocida u Srebrenici, pre svega u akademskim krugovima. Njihove aktivnosti su intenzivne i javno su veoma prisutne. Najveći problem su mladi ljudi koji malo šta znaju o tom vremenu, a odrastaju na modelu poricanja.

Kako ste Vi vidjeli obilježavanje godišnjicu proglašenja RS-a u Banja Luci? Kako tumačiti da kompletan politički i vjerski (SPC) vrh Srbije priznaje datum kreiranja RS-a 9. januar 1992., a ne datum i godinu kada je taj bh. entitet verificiran u Dejtonu, a čiji garant tog Sporazuma je upravo i država Srbija?

9. januara 1992. godine BiH još uvek je bila celovita država, odnosno SFRJ. Tada je proglašena RS što je najava rata u Bosni. Srpska strana u tome traži kontinuitet sa Dejtonskim sporazumom. Dejtonski sporazum je ustvari cementirao podelu koja je tada najavljena. U tome i jeste problem Bosne. Problematično je što ceo državni vrh i SPC svake godine prisustvuju obeležavanju tog datuma. Oni ga slave kao datum njene državnosti što RS nema po Dejtonskom sporazumu. Osim toga, Srbi rat u Bosni tretiraju kao oslobodilačko-odbrambeni rat. Zato je proslava godišnjice RS uvek poruka Bošnjacima da RS u suštini nije BiH. To je svojevrsna manifestacija koja odražava aspiracije Beograda.

Vjerujete li u tezu da službeni Beograd ima aspiracije prema 49% teritorija Bosne i Hercegovine kojeg pokriva RS, što bi bila neka kompenzacija za izgubljeno Kosovo?

Aspiracije postoje i ogledaju se u brojnim posetama srpskog rukovodstva Banjaluci, zajedničkim sednicama, odnosu prema reviziji Dejtonskog ustava ("kako se tri naroda dogovore"). Protesti u Federaciji su u Republici Srpskoj i Srbiji tumačeni kao pokušaj destabilizacije Republike Srpke i njeno ukidanje. Milorad Dodik je promptno zaključio da su "protesti u Federaciji sračunati na destabilizaciju Srpske." Osim toga skoro svakodnevno se poseže argument da nezavisnosti Kosova daje pravo i RS na otcepljenje. U mišljenju Međunarodnog suda o Kosovu jasno se ističe da RS nema pravo na otcepljenje. To je dogovor na stalne zahteve iz RS da se održi referendum. Dakle, stav prema Bosni ostaje nepromenjen.

A ukrajinska kriza je to i ohrabrila…

Ukrajinska kriza je dodatno ohrabrila očekivanja da se Republika Srpska po istom "modelu" može priključiti Srbiji. Indikativne su Dodikove izjave poput one "da je za Republiku Srpsku referendum na Krimu demokratski izraz volje naroda", kao i da Republika Srpska prati sva slična svetska iskustva i radiće na primerima najboljih iskustava "kada za to dođe vreme". Vučić je izbegavao konkretno izjašnjavanje sa izgovorom da su još uvek tehnička vlada. Međutim, ipak je bio prisiljen da u Briselu pred sastanak sa Ketrin Ešton izjavi da "Srbija priznaje integritet Ukrajine". Povećaće se očekivanja od Srbije da požuri sa NATO članstvom jer ukrajinska kriza je to postavila kao prioritet za Zapad. Svaka izjava Vučića u tom smislu pod budnim je nadzorom Zapada.

Kako tumačite činjenicu da su supruga i sin pokojnog Slobodana Miloševića dobili politički azil u Rusiji, čime su van domašaja pravosudnih organa Srbije po nekim optužnicama koje se protiv njih vode? Kako to tumačiti u kontekstu tradicionalnih odnosa između Srbije i Rusije?

Mnogi su se sklonili u Rusiji. Između ostalih i neki optuženici za ratne zločine. Kada je reč o supruzi i sinu Miloševića optužnice protiv njih su veoma benigne a neke čak i smešne. Na primer, za Miru Marković u poternici stoji da je dodelila stan dadilji svog unuka. Očito nije postojala spremnost ili dokazi da se ozbiljnije tereti. Osim toga, indikativno je da se o Miloševiću danas skoro uopšte ne govori sa negativnom konotacijom dok se o Miri Marković i dalje govori kao ženi koja je skoro najodgovornija za sva nedela koja su snašla Srbiju. To ujedno ukazuje i na odnos prema ženama generalno. To svakako ne znači da ona možda nema neke odgovornosti ali je svakako indikativan taj stav.

A tamo je i Kadijević?

Važnije je da tamo boravi i Veljko

Srpska politička elita nastavila je rat drugim sredstvima. Polazi od toga da će se međunarodne okolnosti promeniti kad tad i da za ostvarenje svojih ciljeva mora da sačeka. Pre svega kada je reč o Bosni. Odnosi Srbije i Bosne su i dalje nepromenjeni. Državnu strategiju prema Bosni dosledno su sprovodile do sada sve vlade Srbije. Ta strategija se oslanja na nekoliko važnih odrednica: pre svega na šest ratnih ciljeva kako su definisani na 16. Sednici Skupštine Republike Srpske u maju 1992. godine.

Kadijević koji je odgovoran za rat u Hrvatskoj. Na njega su izgleda svi zaboravili.

Kakvi su to onda odnosi?

Kada je reč o odnosima Srbije i Rusije može se reći da je i to jedan mit koji ima veoma važno mesto u srpskoj politici. On utiče na njeno strateško opredelenje. Ambivalencija gde pripada Istok ili Zapad ("I Rusija i EU") usporila je približavanje Srbije evropskim integracijama. Dolazak Putina na vlast oživelo je očekivanja Srbije da je dobila jakog zaštitnika na međunarodnoj sceni. Rusi su podržali Srbiju oko Kosova pre svega zbog interesa u svom bližem susedstvu. Sada se to pokazalo na slučaju Ukrajine. I naravno, Srbija sa RS-om uvek je zgodna za rusko odmeravanje sa EU, SAD i NATO. Jedan od važnih prioriteta Rusije, kada je reč o Srbiji, jeste sprečavanje njenog NATO članstva. Naime, to je jedan od uslova koji Rusija postavlja Srbiji.

Kada Vas je Hrvatska pozvala da svjedočite u procesu kojim Hrvatska Srbiju optužuje za genocid...

Prošlog leta.

Kako je uopće došlo do toga da Vam Hrvatska ponudi status svjedoka u ovom procesu?

Na osnovu mojih javnih istupa i niza napisanih tekstova, uključujući i moju knjigu "Implozija Jugoslavije".

Bivši premijer Ivica Dačić je i sam nedavno pozvao Hrvatsku na dogovor o pitanju međusobnih tužbi za genocid?

Očekivalo se da se tužbe povuku. To je možda ibilo najbolje rešenje. Međutim, unutrašnji politički interesi u Hrvatskoj i Srbiji prevagnuli su protiv povlačenja, mada je bilo nagoveštaja o tome. Hrvatska je uslovila povlačenje time što je od Srbije tražila pomak po nekim pitanjima, pre svega po pitanju nestalih. Međutim, Srbija se oglušila o taj zahtev. Našoj javnosti nisu predočeni ti zahtevi.

Kada je već došlo do procesa u Hagu, on možda može postati i pretpostavka za početak dijaloga između dva naroda i države. Obe strane su iznele svoje teze i argumentaciju pred najvišom međunarodnom pravnom instancom, što ih je obavezalo na ozbiljniji pristup u interpretaciji onoga što se devedestih događalo. Sud će oceniti valjanost njihove argumentacije i o tome doneti svoje mišljenje.

Prilikom nedavne posjete Beogradu o tome je govorio i hrvatski predsjednik Ivo Josipović?

Prilikom poste Srbiji u oktobru 2013. godine predsednik Josipović je povodom povlačenja tužbi rekao "da se više moglo postići nekim dogovorom u ranijoj fazi, ali evo, takve su uglavnom bile političke okolnosti, dogovora nije bilo. Videćemo šta će sud odlučiti".

I predsednik Josipović i ministrica Pusić su više puta ocenili da međusobne tužbe Srbije i Hrvatske za genocid pred Međunarodnim sudom pravde nisu odlučujuće za bilateralne odnose. Postupak u Hagu završiće se ovako ili onako, istakao je Josipović, a život i potreba saradnje ići će dalje. On je čak istakao da bi sa velikom sigurnošću mogao reći kako će se završiti postupak u Hagu, ali da mu funkcija ne dopušta da to javno kaže.

Ako se zna kako je Međunarodni sud pravde u Hagu presudio u procesu koji je Bosna i Hercegovina vodila protiv Srbije, kakva je u stvari svrha ovih tužbi?

Ima li, po vašem mišljenju, osnova da se ono što se dogodilo na teritoriji Hrvatske po bilo kom osnovu kvalifikuje kao – genocid?

O tome će svoje mišljenje dati Međunarodni sud pravde i ne bih ulazila ni u kakve prognoze. Kao što sam već istakla to suđenje postaće važan deo ukupne dokumentacije prikupljene o ratovima devedesetih. I Sud kao i obe strane su se u velikoj meri oslanjali na ICTY presude i iznete dokaze, svedočenja i dokumentaciju.

Nažalost, u vreme kada je bosanska tužba bila pred tim sudom neki važni dokumenti VSO bili su zaštićeni i nisu bili dostupni. Međutim, danas su svi ti dokumenti dostupni i Bosna treba da iskoristi tu priliku. Još uvek traju suđenja Mladiću i Karadžiću koji se terete za genocid, osim u Srebrenici, u još u desetak opština. Nedavno je otkrivena najveća masovna grobnica do sada - Tomašica, kod Prijedora. Otkrivanje svake nove grobnice jasno uklazuje na karakter rata u BiH. Međutim, u Srbiji je izostalo ozbiljnije bavljenje i analiza onim što je dovelo do zločina u tom rudniku. Brojni listovi su objavili vest o tome (Alo, Kurir, Novosti, Informer, Danas, Politika i Novi Magazin), ali uglavnom prenošenjem činjenica iz bosanskih medija. Monstruoznost i masovnost tog zločina je olako previđena i brzo zaboravljena.

Zanimljivo je da je jedan od dvojice Srba koji su otkrili ovu grobnicu rekao kako se lokalno stanovništvo srpske nacionalnosti u ratu, ali i poratnim godinama, bunilo tražeći izmeštanje grobnice, zbog nesnosnog smrada leševa, koji je do njihovih kuća dolazio i putem podzemnih voda. Ali, svi su šutili i nisu hteli obavestiti porodice žrtava gde su tijela njihovih najmilijih. ■

Sonja Biserko

Implozija Jugoslavije
Decentralizacija Jugoslavije i jačanje srpskog nacionalizma

Ulomak iz knjige "Implozija Jugoslavije" predsjednice Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji koja je u toj državi izazvala mnoštvo kontroverzi, a zbog koje je, među ostalim, Republika Hrvatska pozvala autoricu da u Haagu svjedoči u sudskom procesu kojim Srbiju tuži za genocid.

Ustavne reforme

Više od tri četvrtine vijeka jugoslovenski narodi su tragali za formulom koja će garantirati jednakost i integraciju svih. Ali, pokušaj definiranja Jugoslavije putem federalne strukture bez obezbjeđenja političke demokratije i ekonomskih sloboda bio je uzrok konačne dezintegracije države.

Odluke AVNOJ-a su dovele do Ustava iz 1946. godine, koji je propisao federalnu organizaciju zasnovanu na pravu samoopredjeljenja šest ravnopravnih republika i bio je izrađen po uzoru na Sovjetski Ustav iz 1936. Naredni Ustavi (1953., 1963. i 1974.) i izmjene tih Ustava (1967., 1968., 1971. i 1981.) dalje su uređivali koncept "samoupravljanja" kako bi ukazali na društveno-političke i političko kulturne promjene.

U prvim poslijeratnim godinama činilo se da federalna formula djeluje; činilo se kao da je riješeno nacionalno pitanje jednopartijskom strukturom, koju je predvodio Tito, a koja je pomirila suprotstavljene nacionalne interese. Ali, iako je Tito pokušavao neutralisati nacionalne sukobe uvođenjem supranacionalnog suvereniteta, nije spriječio njihovo dugoročno obnavljanje.

Kako je jugoslovenska federacija – čak i u najlabavijem obliku početkom 1970-ih – bila predmet arbitraže federalnog rukovodstva, individualizam i nacionalizam su uvijek bili ograničeni. Ekonomski i politički sistem nije mogao osigurati čvrstu osnovu za istinsku i konačnu ekonomsku, političku i kulturnu integraciju u okviru Jugoslavije. Iako su kraj jednopartijskog sistema krajem 1990-ih pozdravili narodi Jugoslavije kao početak priznavanja njihove državnosti, društvu je nedostajao čvrst temelj i institucije koje bi mogle održati sve narode na jednom mjestu.

Izmjene Ustava iz 1971. godine i debate koje su se vodile bile su prekretnica u ponašanju srpske političke elite. Srbija nije bila zadovoljna pravcem kojim je išla država. Konzervativne snage, uglavnom dogmatske strukture unutar partije i nacionalističkih krugova, vidjele su smjenu Aleksandra Rankovića 1966. godine i dalje trendove ka većoj decentralizaciji, kao prijetnju srpskim interesima. Diskusije koje su se vodile na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu tokom 1971. godine prethodile su i bile su okvir za sve što će se dalje dešavati.

Grupa profesora, predvođena Mihajlom Đurićem postavila je platformu srpskog nacionalnog programa. Vidjeli su viziju konfederalizma Jugoslavije kao zavjeru za razbijanje srpskog naroda i tvrdili su da srpske granice nisu bile "ni nacionalne ni historijske" i da su "granice republika bile više administrativne nego političke prirode". Đurić je insistirao da je priznavanje takvih granica kao državnih bilo arbitražno i neodrživo i tvrdio je da "možda uz izuzetak Slovenije, granice ni jedne republike nisu bile adekvatne, posebno granice Srbije". Pred sam raspad, Srbi će živjeti u četiri do pet republika, Ali ni u jednoj od tih republika on ne može da "živi svojski ".[1]

Ne samo da su profesori Pravnog fakulteta osporili federalni karakter Jugoslavije, već su formulisali i ciljeve "antibirokratske revolucije" iz 1989. koja je gurnula Jugoslaviju u krvavi rat. Vojislav Koštunica i Kosta Čavoški, predavači na Pravnom fakultetu, bili su decenijama aktivni učesnici promocije srpskog nacionalnog programa.

Demokratski trendovi koji su prodirali u jugoslovenske republike odgovarali su sličnom razvoju situacije u Istočnoj Evropi, posebno Čehoslovačkoj, kao i Sovjetskom Savezu. U slučaju Jugoslavije, ovakav razvoj situacije je uglavnom bio odgovor na ekonomsku stagnaciju i podršku zahtjevima za ekonomskom liberalizacijom. Slovenija i Hrvatska su predvodile snage za veću ekonomsku decentralizaciju i svođenje računa u zemlji. Savezno rukovodstvo je brzo reagiralo, ne samo da očuva svoje pozicije, već i iz razloga što su bili pod pritiskom Sovjetskog Saveza i konzervativnih snaga – uključujući partiju i Jugoslovensku na-

[1] Pravni anali, Beograd, 1971, br. 3, str. 232.

rodnu armiju (JNA). Označeni kao Ustaše i separatisti, hrvatski masovni pokret je grubo slomljen 1971. godine, a gotovo tri hiljade ljudi je završilo u zatvorima; liberali nisu hapšeni u Srbiji, ali je gotovo tri hiljade ljudi izgubilo posao 1972.

Slom hrvatskog proleća i liberala u Srbiji od strane saveznog vrha nije bio moguć bez podrške konzervativnih i dogmatskih segmenata srpskih partijskih struktura. Savezno rukovodstvo se uvijek oslanjalo na konzervativno krilo Saveza komunista Srbije, upravo jer su podržavali centralizam i unitarizam. Otpuštanje republičkih liberalnih rukovodilaca sa posla 1972. godine označilo je pobjedu dogmatskog krila partije i obrnulo je liberalne procese. Unutrašnji rascep nikada nije zacijelio: talas liberalizma je omogućio Ustav iz 1974. godine.

Usvajanju Ustava 1974. godine je prethodila ekstenzivna javna debata. Počelo se otvoreno govoriti o odnosu srpske elite prema drugim narodima. Kada je postalo jasno da se ne može zaustaviti emancipacija jugoslovenskih naroda, pojačale su se međunacionalne tenzije unutar SKJ; ove tenzije su se javile tokom 1960-ih, nakon što je Tito shvatio opasnost "od prodora srpske dominacije i počeo se zalagati za institucionalne inovacije radi 'federalizacije Federacije', odnosno, da unese dah istinskog federalizma u retoričke formule". Pritisak javnosti je zahtijevao ove inovacije, mada nisu prestale nade za Velikom Srbijom. Stipe Šuvar je rekao:

> *Velikosrpstvo živi u pokušajima da se ospori nacionalna individualnost crnogorskog i makedonskog naroda, kao i etnička posebnost Muslimana, zatim u pokušajima svojatanja kulturne baštine ne samo tih naroda nego i hrvatskog naroda (npr. odnosa prema Dubrovniku i staroj dubrovačkoj i dalmatinskoj književnosti), u izuzetnoj gotovo rasističkoj netrpeljivosti prema albanskom narodu i njegovoj naseljenosti na Kosovu; u asimilatorskim tendencijama prema nacionalnostima; u težnjama da istakne supremaciju srpske nacionalne historije i kulture, u svojatanju Bosne i Hercegovine i velikih djelova Hrvatske.*[2]

Ustav iz 1974. mogao bi se nazvati fundamentalno nedemokratskim, jer nije u potpunosti riješio sve nagomilane probleme društva. A ostavio je i SKJ da uživa politički monopol. Ipak, identificirao je mnoge probleme – posebno ekonomske, a iznad svega one koji se tiču tržišta kao preduslova za istinsku demokratksu transformaciju. Ustav je bio ključ za transformaciju društva. Krilo srbijanskih komunista, predvođeno Markom Nikezićem i Latinkom Perović prepoznalo je suštinu federalne opcije za budućnost Jugoslavije, time i Srbije, i učestvovali su u izradi izmjena Ustava iz 1974.

Federalizacija Srbije prema Ustavu iz 1974. odražavala je različito historijsko i nacionalno naslijeđe, političku kulturu i modele ekonomskog razvoja. Ustav iz 1974. su usvojile republike i pokrajine, mada paradoksalno, predlagači su bili pre toga smijenjeni. Odlazak ovih fundamentalno liberalnih članova partije značio je pobjedu konzervativnog krila i nacionalne opozicije.

Smjena liberala je djelimično bila rezultat pritiska iz Sovjetskog Saveza, čiji je stav bio izrazito agresivan prema Jugoslaviji. Sovjetski Savez se plašio mogućnosti da bi komunistički model Jugoslavije mogao dobiti podršku u Sovjetskom Savezu. Sovjeti, koji su bili svjesni slabosti u Jugoslaviji, naročito u nacionalnoj sferi, pokušali su ojačati svoje prisustvo u Jugoslaviji, posebno u strukturama koje se protive decentralizaciji – odnosno u JNA i drugim uporištima u Srbiji i drugim republikama.

Ishod

Mnogi su u Srbiji vidjeli novi Ustav kao signal za borbu za svoj "teško ugroženi nacionalni identitet i integritet, koji je osnovni preduslov njihovog daljeg historijskog samoočuvanja".[3] Srpski nacionalisti su razradili tezu da za srpski narod nije moguće da živi sa drugim narodima; ne bi mogli koristiti ćirilicu u Bosni i Hercegovini i nisu imali pravo na svoje ime u Makedoniji. Iako su Srbi marili o svom životu sa drugim jugoslovenskim narodima – s kojima su dijelili historiju – prevladao je argument da se moraju odvojiti od drugih kako bi "razmislili o svom opstanku". Diskusije o izmjenama Ustava iz 1974. pokrenule su pitanje "historijske odgovornosti prema srpskom narodu" i u prvi plan postavile stvari od ključne važnosti (npr. pitanje srpskog "identiteta i integriteta, odnosno, pitanje ujedinjenja prema međunarodnom pravu").[4] Ustav iz 1974. je bio jasan uvod za pokretanje srpskog nacionalnog pitanja, profesor Radoslav Stojanović je to definisao na sledeći način: "objektivna je činjenica da nacije teže ka ujedinjenju", "srpski nacionalizam je razvio svoj barjak onda kada je Srbija bila u granicama Beogradskog pašaluka. Ako Srbiju ponovo svedemo

Srpska književna zadruga Srbije postala je bastion srpske nacionalističke opozicije, te insistirala da se sve veće promjene trebaju odgoditi dok Tito ne umre u nadi da će tako otvoriti srpsko pitanje bez većih problema. Nakon što je postao predsjednik zadruge, Ćosić je okupio veliki broj vodećih književnika, naučnika, filozofa, umjetnika i poslovnih ljudi u Srbiji. Pomogao je da se uspostavi veza sa Prosvjetom, srpskim kulturnim društvom u Hrvatskoj, te pokrenuo aktivnosti za postizanje "duhovnog jedinstva razjedinjene srpske nacije".

[2] Stipe Šuvar, Nacije i međunacionalni odnosi, Naše teme, Zagreb, 1970.
[3] Pravi anali, Beograd, 1971. br. 3
[4] Pravni anali, Beograd, 1971., br. 3, str. 232
[5] Ibid. str. 266

na Beogradski pašaluk obnoviće se srpski nacionalizam".[5]

Posljednja decenija Titove vladavine je karakteristična po dominaciji JNA u Jugoslaviji, koja je provodila svoju ustavnu ulogu garanta integriteta Jugoslavije – sa Ustavom iz 1974., JNA je dobila ovlasti da uspostavi red i mir ako je to potrebno. Ipak, JNA, koja je dobila važnu ulogu u odbrani zemlje po sistemu teritorijalne odbrane (prihvaćena kao odgovor na sovjetsku invaziju Čehoslovačke) protivila se konfederaciji Jugoslavije i stvaranju republika-država, kako je to predviđao Ustav iz 1974. Stav JNA prema Ustavu iz 1974. postao je sličan stavu koji je bio dominantan u Srbiji.

Tito je pristao na Ustav iz 1974. jer je vjerovao da će imati zadnju riječ kod arbitraže; vjerovao je da je njegovo najjače sredstvo upravo JNA, koja bi se mogla upotrebiti protiv disidentskih razmišljanja ili ponašanja. Nadalje, Titovo insistiranje da je SKJ kohezivni faktor u Jugoslaviji spriječilo je zemlju da postane istinska federacija, uprkos normativnim promjenama.

Pogledi Srba na Ustav iz 1974. uticali su na njihovo ponašanje tokom raspada Jugoslavije. Većina Srba je vjerovala da je Ustav uništio jedinstvo Srbije, te bio glavni uzrok problema u Srbiji i doveo do raspada Jugoslavije. Po mišljenju većine Srba, činjenica da je Ustav uspostavio republike kao države stvorilo je okolnosti za rješavanje srpskog nacionalnog pitanja. Razumevanje Ustava iz 1974., kao početak kraja Jugoslavije, kako je oni vide (tj. proširene Srbije), srpska elita je krenula u obnovu "kosovskog mita" – vjerovanja da se poraz Srba u Kosovskoj bici 1389. godine, te dugi period ropstva pod Turskom moraju osvetiti protjerivanjem Muslimana sa Kosova i vraćanjem teritorije pravom vlasniku, Srbiji. Mit je okupio Srbe politički, kao što je to bio slučaj i na početku devetnaestog vijeka.

Ćosić izbija na površinu

Svaki razgovor o ustavnim promjenama izosio je na površinu nove kontradikcije u SKJ uprkos njenoj opredjeljenosti za demokratizacijom. Segment humanističke inteligencije u Srbiji, koju je predvodio Dobrica Ćosić, bio je preokupiran nacionalnim pitanjem. Razočaran kolapsom koncepta unitarne Jugoslavije i integralnog jugoslovenstva, kao i odlaskom Rankovića 1966. godine, koji je bio simbol te Jugoslavije, Ćosić je prestao biti odani komunista i glavni predlagač jugoslovenstva, te je postao *šampion* srpskog nacionalnog pitanja. Bio je uznemiren i činjenicom da su jugoslovenske republike dobile veću moć.

Ćosić je imao specifičnu ulogu koja mu je dozvoljavala da kaže ono što osjećaju srpski nacionalisti, ali nisu mogli ili nisu htjeli reći. Bio je i posrednik između političkih lidera i nacionalno orjentisanih intelektualca koji nikada nisu prihvatili Jugoslaviju kao moguću zajednicu.[6]

Dok je bio u Centralnom komitetu SKJ za Srbiju, kasnih 1960-ih, te sticao ogroman uticaj i u partiji i izvan nje, Ćosić je bio prvi u Srbiji koji se javno protivio "albanskom nacionalizmu", koji se ogledao u zahtjevu za većom jednakosti za etničke Albance u Jugoslaviji. Na 14. sjednici Saveza komunista Srbije, Ćosić je osporavao temelje nacionalne politike partije. Ovo je bio početak njegovog prelaska sa jugoslovenstva na zagovaranje srpskog jedinstva. Ćosić i historičar Jovan Marjanović osudili su albanske zahtjeve kao manifestaciju nacionalizma, albanskong centralizma, separatizma, antisrpstva; u maju 1968. godine su istjerani iz Centralnog komiteta.

Ćosić je proturao tezu da su etnički Albanci kao nacija imali pravo na ujedinjenje, te ih je stoga trebalo podržati. Svjestan da Srbija više ne može držati Kosovo pod svojom kontrolom, tvrdio je da Srbi imaju isto pravo; predlagao je

Stipe Šuvar je rekao:
Velikosrpstvo živi u pokušajima da se ospori nacionalna individualnost crnogorskog i makedonskog naroda, kao i etnička posebnost Muslimana, zatim u pokušajima svojatanja kulturne baštine ne samo tih naroda nego i hrvatskog naroda (npr. odnosa prema Dubrovniku i staroj dubrovačkoj i dalmatinskoj književnosti), u izuzetnoj gotovo rasističkoj netrpeljivosti prema albanskom narodu i njegovoj naseljenosti na Kosovu; u asimilatorskim tendencijama prema nacionalnostima; u težnjama da istakne supremaciju srpske nacionalne historije i kulture, u svojatanju Bosne i Hercegovine i velikih djelova Hrvatske.

[6] Latinka Perović u Snaga lične odgovornosti, grupa autora, Beograd: Helsinški komitet za ljudska prava u Srbiji, 2008.

podjelu Kosova kao najbolje rješenje za Srbiju. Ćosić je mislio da Srbija treba biti zadovoljna sa pripajanjem Vojvodine i da nema demografskog potencijala da provodi svoju politiku protiv eksplozije etničkog albanskog stanovništva na Kosovu.

Nakon protjerivanja iz Centralnog komiteta SKJ za Srbiju 1968. godine, Ćosić je čvrsto prigrlio nacionaliste i postao glavni posrednik između nacionalista i dogmatskog krila u partiji. Srpska književna zadruga, kojom je Ćosić predsjedavao u periodu 1969–71. i pokret Praxis ugrožavali su tadašnji režim i predsjednika Tita. Ove grupe su davale prednost nacionalističkom odnosno dogmatskom (staljinističkom) stavu o razvoju situacije u Jugoslaviji.

Srpska književna zadruga Srbije postala je bastion srpske nacionalističke opozicije, te insistirala da se sve veće promjene trebaju odgoditi dok Tito ne umre u nadi da će tako otvoriti srpsko pitanje bez većih problema. Nakon što je postao predsjednik zadruge, Ćosić je okupio veliki broj vodećih književnika, naučnika, filozofa, umjetnika i poslovnih ljudi u Srbiji. Pomogao je da se uspostavi veza sa Prosvjetom, srpskim kulturnim društvom u Hrvatskoj, te pokrenuo aktivnosti za postizanje "duhovnog jedinstva razjedinjene srpske nacije".[7]

Ćosić je imao centralnu ulogu u beogradskim "disidentskim" grupama: bio je povezan sa profesorima Filozofskog fakulteta koji su pisali za časopis Praxis, učestvovao je na seminarima Srpkog filozofskog društva i prisustvao sjednicama Slobodnog univerziteta. Njegove veze sa svim vrstama ličnosti na alternativnoj sceni doprinijelo je jačanju njegove moći i uticaja. Objavljivane su mu knjige bez protivljenja, a 1977. godine je primljen u Srpsku akademiju nauka i umjetnosti (SANU). Njegovi romani su bili uticajni u propagiranju široko rasprostranjenog uvjerenja da srpska historija nije ništa druge već srpska tragedija.

U svojim romanima, posebno *Vreme smrti*, Ćosić razrađuje koncept srpske tragične historije, glorificira srpski patrijarhat i ruralnost, te tvrdi da su Srbi bili gubitnici u okviru Jugoslavije. Teza iz romana *Vreme smrti* postala je dominantna u formulaciji srpskog nacionalnog programa na kraju dvadesetog vijeka, te zaključuje da iz razloga što srpska država nije bila dovoljno jaka da inkorporira teritorije na kojima su živjeli Srbi zajedno sa drugima, Srbi treba da prošire svoju državu u pravcu sjeverozapada.[8]

Čim je 1977. godine ušao u SANU, Ćosić je izjavio da Jugoslavija "u principu nije bila za Srbe" i primijetio da, iako Srbi dobivaju ratove, gube u miru. "Kako narod, tako dostojanstven, ponosan i velik u ratu može bit tako ponizan i poslušan u miru?" pitao se.[9] Ćosićev pogled na srpsku položaj u Jugoslaviji je bio dominantan. Ovo pitanje je obrađeno u velikom broju knjiga, u kojima se govorilo i o koncetrancionom logoru Jasenovac u Hrvatskoj gdje je 80.914 ljudi ubijeno tokom Drugog svjetskog rata, od kojih 45.923 Srba i 16.045 Roma, a sve je to postao potentan simbol za Srbe o njihovoj nedavnoj historijskoj patnji i egzistencijalnoj prijetnji koja je dolazila iz Hrvatske.[10]

Navodno nepovoljna situacija za Srbe je dignuta na politički nivo, gdje su Petar Stambolić i Draža Marković bili glavni zagovornici srpske stvari. *Plava knjiga* koja je tražila reviziju Ustava iz 1974. godine objavljena je 1977. ali nije uspjela osigurati podršku drugih republika i saveznog rukovodstva.

POJAVA POPULIZMA

Opće raspoloženje u Srbiji tokom 1980-ih kretalo se u pravcu stvaranja Srbije kao moderne etničke države, slike iz epske poezije, usmenog predanja, Srpske pravoslavne crkve, političkih partija i "svih elemenata masovnog i elitnog nacionalizma" sve dok to nije postalo "narodni ideal". Glavni ideolog tog nacionalnog projekta Ćosić "nije nikada priznao avnojske granice" i zagovarao je "plebiscit, zajedno sa pravom na samoopredjeljenje naroda, ne republika".[11] Prema Ćosiću, avnojske granice su bile "komunističke, provizorne, jer nisu bile utemeljene (izuzev u Sloveniji) ni na etničkom ni geopolitičkom, ekonomskom ili komunikološkom principu".[12] Ćosić je insistirao na "demokratskom principu samoopredjeljenja i mirnom razlazu", te istim pravima za Srbe u Hrvatskoj.[13] Bio je spreman "dati ista prava Šiptarima [etničkim Albancima] na Kosovu" jer je princip smatrao univerzalnim.[14] Ćosićeva formulacija prava na samoopredjeljenje nosila je sjeme sukoba jer, po njemu, Srbi bi imali ovo pravo šest puta: u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Kosovu, Makedoniji i naravno Srbiji.

Ali, ekonomska situacija nije bila povoljna za reforme, a jugoslovenski političari su natojali održati *status quo*. Po prvi put se Jugoslavija suočila sa teškim problemima otplate stranog duga u iznosu od 20 milijardi američkih dolara, te otplate unutrašnjeg duga. Propali su pokušaji predsjednice vlade Milke Planinc da krene sa reformama, a problemi koji su trovali odnose između republika, kao što je pitanje vanjske razmjene, izbili su na površinu. Za vladu je bilo izuzetno teško, usred globalne recesije, da dobije kredite od finansijskih institucija koje su zahtijevale velike reforme.

Formirana je komisija na čelu sa Sergejom Kraigherom, Josipom Vrhovcem i Tihomirom Vlaškalićem da pokuša riješiti krizu. Ali većina intelektualaca

---

7 Mihajlo Marković, Juriš na nebo, str. 88

8 Danko Popović je čak glasnije govorio o razočarenju u Jugoslaviju u svom romanu Knjiga o Milutinu, prvi put objavljenom 1986., a nakon toga štampanom još najmanje dvadeset puta, te prevedenom na druge jezike. Izdavačka kuća L'Age d'Homme of Lausanne, u vlasništvu Vladimira Dimitrijevića, bila je glavni promotor takvih knjiga na Zapadu. Ove knjige su imale ogroman uticaj na zapadno javno mnijenje, jer, izuzev Ive Andrića, u to vrijeme nije bilo prevoda većih djela jugoslovenskih autora.

9 Dobrica Ćosić, Pristupne akademijske besede, Beograd: SANU, 1978., str. 37, str. 131

10 Podaci o tačnom broju mrtvih u Jasenovcu dolaze iz istraživanja Natashe Mataushich, Savjetnika za muzeje u Hrvatskom historijskom muzeju i predsjednice Odbora u Memorijalnom centru Jasenovac; vidi Natasha Mataushich "Jasenovac 1941–1945., logor smrti i radni logor", Jasenovac, Zagreb, 2003.

11 Intervju sa Ćosićem u Politici, 21. januar 1991.

12 Intervju sa Dobricom Ćosićem u Politici, 26, juli 1991.

13 Ibid.

14 Citat iz Slavoljub Đukić, Lovljenje vetra, Politička ispovest Dobrice Ćosića, Beograd; Samizdat Free B92, 2001.

koji su radili na ovim pitanjima bilo je opterećeno svojim jugoslovenskim iskustvom i rješenja su tražili u skladu s njim umjesto da se osvrnu na Istok ili Zapad. Na mnogim seminarima i kongresima, govornici su se zalagali za multipartijski sistem kao zamjenu za zastarjelu jednopartijsku vladavinu, kritikovali su partijski monopol nad ekonomskim aktivnostima. Politički trend je bio heterogen a u nekim apsektima čak panjugoslovenski; ipak, u Srbiji, nakon objavljivanja Memoranduam SANU, trend je dobio dominantno srpski nacionalni karakter.

Bez obzira na kritike, partija je bila odlučna da očuva svoj ekonomski monopol. Dogmatsko krilo, koje je ovladalo gotovo svim republikama tokom 1970-ih, proglasilo je kritičke intelektualce kao agente "specijalnog rata". Ova linija je bila naročito jaka u JNA, koja je nastavila braniti socijalististički sistem. U Hrvatskoj, Stipe Šuvar je 1984. godine objavio Bijelu knjigu, u kojoj je pokušao diskreditovati kritički orjentisane intelektualce (nacionaliste) i usmjerio se na srpski nacionalizam kao najveću prijetnju jugoslovenskoj federaciji.

Napori na političkoj i kulturnoj areni su se postepeno izmiješali u jedan širok front, u kojem je Ćosić imao ključnu ulogu u promovisanju antifederalnog sentimenta s tvrdnjom da Jugoslavija kao državni okvir, što se tiče srpskog naroda, više nije adekvatna. Vidio je izlaz iz "jugoslovenske egzistencijalne krize u demokratskoj reformi cijelokupne društvene, ekonomske i državne organizacije Jugoslavije, u kojima glavni agenti promena neće biti suverene države koje djeluju kao 'birokratska kraljevstva', već ljudi kao pojedinci, slobodni građani".[15]

Vakuum nakon Titove smrti

Smrt Josipa Broza Tita 1980. ostavila je Jugoslaviju bez jedinog centralnog političkog arbitra i onemogućila je dalje monolitičko jedinstvo. Ključno pitanje je postalo koji metod koristiti za rješavanje kontroverznih pitanja. Borba za Titovo naslijeđe je počela još 1970-ih, kad je postalo jasno da se ne može očuvati Jugoslavija kao centralizirana federacija, mada je to bilo upravo ono što su jugoslovenski Srbi željeli. Oni Srbi koji su imali vlast u Srbiji vidjeli su svaki pokušaj transformacije Jugoslavije kao napad na njih same. Brionski Pelnum, održan 1966., studentske demonstracije i prve demonstracije etničkih Albanaca 1968., Ustav iz 1974. godine oblikovali su događaje iz 1980-ih. U Srbiji je 1977. godine pokrenuta kampanja za izmjene Ustava iz 1974., a Plava knjiga je analizirala položaj Srbije i njenih autonomnih pokrajina. Dragoslav Marković, glavni zagovarač izmjena Ustava, je izjavio da se

Aktivnosti kosovskih Srba je koordinirao Ćosić iz Beograda. Organizirao je peticiju koju je potpisalo 215 srpskih intelektualaca, uključujući i nekolicinu predstavnika Srpske pravoslavne crkve. Peticija, objavljena 21. januara 1986. godine, po prvi put pominje genocid nad kosovskim Srbima; prema autorima, 200.000 Srba i Crnogoraca je primorano da napusti Kosovo zbog decenija uznemiravanja od strane Albanaca koji su željeli stvoriti etnički čisto albansko Kosovo.

"srpski nacionalizam godinama hranio na nerešenom ustavnom pitanju Srbije posle usvajanja Ustava iz 1974, na njenom nejedinstvu i trodelnosti, na gorućem problemu Srba i Crnogoraca na Kosovu i na albanskom separatizmu".[16]

Ispostavilo se ipak da promjena ustavnog statusa pokrajina i nije bio korak naprijed prema ponovnoj centralizaciji Jugoslavije kao sredstvu za destabilizaciju Jugoslavije. Nakon Titove smrti, general Nikola Ljubičić (također predsjednik Srbije u periodu 1982-1984.) preuzeo je kormilo Srbije nakon što je trinaest godina bilo načelnik JNA. Njegovo mišljenje da će "Jugoslaviju braniti Srbi i [JNA]" bilo je kraj uvjerenju da je Jugoslavija bila srpska država, a JNA bila njena armija. U odsustvu vođe i ideologije koja može sve ujediniti, vlada se sve više oslanjala na vojsku, koja je imala ključnu ulogu u slamanju reformski orjentisanog pokreta tokom 1970-ih. Albanske demonstracije na Kosovu 1981. iskorištene su kao izgovor za otvaranje srpskog nacionalnog pitanja i jačanje srpske nacionalističke euforije. JNA je isplivala na političku scenu i bukvalno fizički okupirala Kosovo.

Pitanje nasljednika Tita je pokrenuto tokom razgovora o ustavnim promjenama. Jedna od ideja koja se vrtila, sve od sredine 1970-ih, bila je kolektivno predsjedništvo koje će imati ulogu predsjednika države nakon Titove smrti. U stvari, sam Tito je predložio tu ideju, naglašavajući da se rukovodstvo države treba sastojati "ne od republikanaca" već najboljeg republičkog kadra koji će se objektivno baviti problemima Jugoslavije i donositi rješenja za te problem, koja se neće rukovoditi samo republičkim interesima.[17] Edvard Kardelj je imao drugačije mišljenje i tvrdio je da savezni organi ne trebaju djelovati kao supranacionalni organ, već da svaka od republika treba odlučiti ko će je zastupati.

Borba oko nasljednika Tita se odvijala usred teške krize na koje politički i intelektualni establišment nije imao jasan odgovor. Njihova neodlučnost, odgovornost i oportunizam otvorili su prostor u kom su nacionalisti mogli promovirati svoje nacionalne projekte kao pseudorješenja za ekonomsku krizu. Opća nepripremljenost za promjene pojačane su *sui generis* pozicijom Jugoslavije koja se zasnivala na geostrateškom položaju i bipolarnoj podjeli svijeta. Ova pozicija je dala posebno mjesto Jugoslaviji na međunarodnoj političkoj sceni, koja je bila daleko veća od njene stvarne važnosti, a u jugoslovenskoj eliti je usadila narcisoidnost koja ih je zaslijepila da prihvate činjenicu kako Jugoslavija gubi na svojoj geostrateškoj važnosti na radikal-

[15] Dobrica Ćosić, 'Srpsko pitanje', obraćanje na Skupštini Književne zadruge posvećeno temi novog pisanja Ustava, 27. mart 1988.

[16] Mirko Đekić, Upotreba Srbije: Optužbe i Priznanja Draže Markovića, Beseda, Beograd, 1990.

[17] Borba, 22. septembar 1970.

no promijenjenoj međunarodnoj sceni.

I pored udaljavanja od Sovjetskog Saveza, Jugoslavija nije uspjela pronaći formulu za povratak na put tržišne ekonomije. Komunistička partija je zadržala kontrolu nad svojim političkim monopolom, a neki dijelovi Jugoslavije jednostavno nisu htjeli prihvatiti tržišnu orjentaciju i zakone slobodne tržišne ekonomije. Osim toga, srpski nacionalisti protivili su se svakom nastojanju reforme Jugoslavije prije Titove smrti, u nadi da će imati ključnu ulogu jednom kad Tita više ne bude.

Sloboda izražavanja

Osamdesete su bile karakteristične relaksacijom u pogledu raznih ograničavanja i otvaranju pitanja koja su nekada bila politički tabuizirana i to usred zahteva za slobodom govora, na što su vlasti reagirale zbunjeno i inertno. Odmah nakon Titove smrti, Ćosić i ljudi oko njega su pokrenuli časopis *Javnost*, koji je trebao stvoriti novu platformu[18] s jasnim političkim ciljevima, koji su ličili na politički pokret *Solidarnost* u Poljskoj. Čim je najavljena platforma, beogradska organizacija komunista je zabranila časopis, optuživši Ćosićev krug da želi ojačati kao "politički partner" i djelovati kao legalna politička opozicija. I drugi političari i intelektualci su kritikovali platformu časopisa. Među njima je bio Oskar Davičo, okorjeli ljevičar, koji je rekao da programski tekst iskorjenjuje samoupravljanje u ime lijevo orjentisanog radikalizma.

Javnost nije nikada ugledala svjetlost dana. Urednici su odgovorili na zabranu časopisa da oni "nisu željeli polarizaciju inteligencije". Ali, njihova socijalistička inklinacija je jasna, što je dokumentovano pisanjem Ćosića i Ljubomira Tadića koji su rekli da se "demokratski, humani, prosvijećeni socijalizam može ostvariti samo ukupnim mentalnim i moralnim snagama, kako je prije sto godina rekao Svetozar Marković, osnivač prvog časopisa *Javnost*."[19]

Ćosićev krug je provodio svoje ambicije raznim aktivnostima. Na primjer, univerzitetski profesori, filozofi i članovi grupe Praxis održavali su privatne sastanke, organizovali su Slobodni univerzitet, na kom su razgovarali o teoriji, organizirali predavanja i razmjenjivali mišljenja o raznim pitanjima. Dijeleći neslaganje sa stanjem postojećih institucija, krug je vidio Slobodni univerzitet kao potragu za alternativom. Studenti ljevičari i intelektualci su takođe prisustvovali i učestovali na sastancima. Krug, koji je djelovao kao zatvorena grupa, bio je nadgledan od strane policije. Jednom prilikom 1984., policija je izvršila raciju u stanu u kom je Milovan Đilas, vodeći disident, držao predavanje na temu "O nacionalnom pitanju u Jugoslaviji".

SANU Memorandum je bio prekretnica ka jasnom definiranju srpskog nacionalnog programa, jer je rezimirao historiju srpskog naroda, katalogizirao i prenio njegove nepravde, te postavio put za provođenje srpske nacionalne politike. Jednom kad je usvojen takav pravac, gotovo sve razlike između Srba po pitanju kako riješiti jugoslovensku krizu su bile prevaziđene.

Dvadesetosam ljudi je uhapšeno na klimavim optužbama; šest je osuđeno na po dvije godine zatvora (u svakom slučaju, ranije su pušteni). Način na koji je vođen ovaj slučaj podcrtao je dezintegraciju i nelegitimnost pravnog sistema zemlje. Nadalje, u to vrijeme, optužnice u ovom političkom scenskom suđenju nisu urodile plodom. Pitanje slobode govora okupilo je intelektualce iz svih dijelova Jugoslavije.

U isto vrijeme, isplivala je "afera Šešelj". Optužen u Sarajevu za plagiranje rada muslimanskog intelektualca, Vojislav Šešelj je prešao u Beograd, gdje je tretiran kao srpska žrtva muslimanskog progona u Sarajevu. Priključio se beogradskom disidentskom krugu, a 1984. je objavio "Esej o socijalizmu i intelektualcima", u kom je tvrdio da je ograničavanjem slobode govora socijalizam izdao ideale.[20] Suđeno mu je i osuđen je zbog tog eseja, u kojem je partiju nazivao nedemokratskom, insistirao da su Srbi i Srbija diskriminirani u Jugoslaviji, te predlagao da federaciju čine samo četiri republike: Slovenija, smanjena Hrvatska, Srbija i Makedonija. Osmogodišnja zatvorska kazna je u žalbenom postupku preinačena u dvije godine, a nakon toga je svoj predlog o rekompoziciji Jugoslavije ugradio u programsku deklaraciju Srpske radikalne stranke (SRS).

Ove afere, koje su privukle međunarodnu pažnju, izazvale su proteste i dovele do formiranja *Odbora za slobodu mišljenja i izražavanja*, kojeg čini dvadesetčetiri intelektualca, uključujući Ćosića (ovaj odbor je često nazivan "Ćosićev odbor"). U intervjuu za Politiku, 1991. godine, Ćosić je opisao odbor kao promašaj, iako je borba za političke slobode – koja je ujedinila intelektualce u svim dijelovima zemlje – rezultirala peticijom za izmjenu člana 133. Krivičnog zakona, koji govori o verbalnim prekršajima.

Interesantno je što je Stipe Šuvar, vodeći hrvatski sociolog i političar, vođa Saveza komunista Jugoslavije u periodu 1988-1989., organizirao 1984. godine razgovore o ideološkoj borbi na kulturnom frontu, zasnovane na "Bijeloj knjizi", koja je sadržavala citate iz radova 186 autora, koja je objavljena u jugoslovenskim medijima u periodu 1982-1984. Citirani radovi su predstavljeni kao neprihvatljivi, antisocijalistički i otvoreno nacionalistički. Srpska inteligencija je osudila ovaj dokument kao staljinistički napad na slobodu misli. Šuvar je ipak ispravno identificrao eksploziju dogmatskog nacionalizma.

Kosovo postaje srpsko pitanje

Paralelno sa prvim koracima za moguće promjene političkog sistema, počela se odvijati drama na Kosovu. Srpski

[18] Vodeće ličnosti časopisa, uključujući Ćosića (urednik), Ljubu Tadića (glavnog urednika), Dušana Boškovića, Zorana Gavrilovića, Nebojšu Popova, Svetozara Stojanovića, Zorana Đinđića i Lazara Trifunovića.

[19] Slavoljub Đukić, Čovek u svom vremenu, Beograd: Filip Višnjić. 1989.

[20] Savremenik, 30/3–4, 1984.

nacionalisti, akutno svjesni "demografskog problema" (tj. činjenice da je stopa nataliteta albanskog stanovništva nadjačala druge etničke grupe u Jugoslaviji, čime se javila mogućnost da bi Albanci uskoro mogli brojčano nadjačati Srbe) pošli su od činjenice da ne mogu ništa uraditi po pitanju Kosova i iskoristili su demonstracije etničkih Albanaca da pokrenu pitanje položaja Srba u Jugoslaviji. Propagandna mašinerija se pokrenula tvrdeći da je došlo do genocida nad kosovskim Srbima, da su Srbi natjerani u izbjeglištvo, da se siluju srpske žene i da se čine mnogi drugi zločini. Umjesto pokretanja dijaloga između dvije strane, Srbi se pokrenuli javnu debatu o demografskom problemu i kosovskom mitu u svrhu svog plana: političke mobilizacije Srba.

Aktivnosti kosovskih Srba je koordinirao Ćosić iz Beograda. Organizirao je peticiju koju je potpisalo 215 srpskih intelektualaca, uključujući i nekolicinu predstavnika Srpske pravoslavne crkve. Peticija, objavljena 21. januara 1986. godine, po prvi put pominje genocid nad kosovskim Srbima; prema autorima, 200.000 Srba i Crnogoraca je primorano da napusti Kosovo zbog decenija uznemiravanja od strane Albanaca koji su željeli stvoriti etnički čisto albansko Kosovo. Peticija, koja je pokrenula zahtjeve za izmjenama Ustava, kaže:

> *Genocid na Kosovu se ne može zaustaviti bez dalekosežnih društvenih i političkih promjena širom zemlje. Ali, takve promjene su nezamislive bez promjene odnosa između SAP [Socijalistička Autonomna Pokrajina] i SR [Socijalistička Republika] Srbije odnosno SFR [Socijalistička Federativna Republika] Jugoslavije. Genocid se ne može spriječiti politikom koja je to omogućila, politikom postepene predaje Kosova i Metohije Albaniji: nepotpisana kapitulacija koja vodi ka politici nacionalne izdaje*.[21]

Potpisnici peticije su uglavnom bili zagovornici unitarne Jugoslavije pod srpskom dominacijom: Antonije Isaković, pisac i akademik; Tanasije Mladenović, urednik Književnih novina; Živorad Stojković, publicist; Mihajlo Đurić, gore navedeni profesor koji je kritizirao ustavne promjene; Mića Popović, slikar; Predrag Palavestra; Vojislav Koštunica; Kosta Čavoški; Nebojša Popov; Zagorka Golubović i drugi. Jedna kasnija analiza nezavisnih intelektualaca, poznata kao "Kosovski čvor" dokazala je da nije bilo masovnih silovanja, naročito ne međuetničkih, a da je većina Srba i Crnogoraca emigriralo iz ekonomskih razloga. Ali, peticija je ukazala na konsenzus među srpskim intelektualcima po pitanju Kosova, konsenzus koji se kasnije manifestovao, naročito tokom zračnih napada NATO-a 1999. godine. U stvari, to je prvi put da se srpska inteligencija javno i homogeno mobilizirala u vezi nacionalnog pitanja.

Kada je formiran Odbor za prikupljanje dokumenata o genocidu, srpski nacionalisti su pokrenuli kampanju za otkrivanje tragične sudbine Srba i Jevreja u Drugom svjetskom ratu kako bi dokazali da su bili žrtve hrvatskog i muslimanskog progona. Društvo srpsko-jevrejskog prijateljstva, formirano 1987. u Beogradu pod okriljem vlade Srbije, imalo je vodeću ulogu u širenju takvih poruka. Predstavnici društva, koje je podržavao Slobodan Milošević, nekoliko puta su posjetili Izrael nakon juna 1990. godine. Društvo je insistiralo na srpskom otporu nacizmu i naglasilo duhovne veze između Srba i Jevreja, kao žrtava nacističkog progona

Razrada ideje genocida, naredni korak

Ćosić je radio istovremeno na nekoliko polja, pripremao izmjene Ustava, organizirao kampanju podizanja svijesti o očitoj opasnosti po srpsku naciju, pripremao put da Srbi prigrle Memorandum SANU. Kao dio aktivnosti, 1985. godine je formiran *Odbor za prikupljanje dokumenata o genocidu protiv Srba i drugih naroda Jugoslavije u dvadesetom vijeku*. Ćosić, član odbora, kao i Vladimir Dedijer, trebao je formulirati principe odbora. Ćosić je mislio da je ovo politički riskantan posao, ali i zadatak od historijske važnosti, jer "je bio potreban katalog imena zločinaca, kao podsjetnik i upozorenje".[22] Tvrdio je da je "Jugoslavija jedina evropska zemlja koja nije popisala žrtve rata ili označila sva mjesta izvršenja genocida. Još uvijek raspravljamo o genocidu, tumačimo ga tendenciozno i jednostrano, sporimo se oko broja ubijenih, tražimo izgovore za Jasenovac [ustaški koncentracioni logor], ucjenjujuemo [jedni druge] revanšizmom".[23]

Poslijeratna jugoslovenska praksa skrivanja dokumenata koji su mogli biti korišteni za rasvjetljavanje historijskih događaja, posebno dokumenata koji se tiču žrtava, kao i proturanja lažnih ili upitnih tumačenja u svrhu podrške vladajućoj ideologiji nije bila jedinstvena samo za Jugoslaviju nego i za Evropu nakon 1945. Činjenica da uloga četnika u Drugom svjetskom ratu nikada nije do kraja objašnjena stvorila je prostor za manipulaciju i historijski revizionizam. Antifašistički pokret je u najvećem dijelu identificiran sa Srbima, dok je učešće drugih naroda u njemu marginaliziran. Četnički zločini ostali su u sjeni onih koje su počinile hrvatske ustaše.

U stvari, jugoslovenske vlasti su pretjerivale u broju žrtava Drugog svjetskog rata kako bi dobili maksimalnu moguću kompenzaciju od Njemačke. Stvarni broj žrtava ostao je tajna sve do ranih 1990-ih. Napuhane brojke, posebno one vezane za Jasenovac (gdje su tvrdili da je 700.000 njihovih srodnika nestalo), bile su dio mitologije koja je

[21] Citat iz Književnih novina, 15. januar – 15. mart 2003.
[22] Dobrica Ćosić, Piščevi zapisi, 1981–1991., Beograd: Filip Višnjić, 2002, str. 150.
[23] Dobrica Ćosić, Srpsko pitanje I, Beograd: Filip Višnjić, 2002, str. 112.

pomogla mobilizaciji Srba u Hrvatskoj da se pridruže projektu Velike Srbije. Kada je formiran *Odbor za prikupljanje dokumenata o genocidu*, srpski nacionalisti su pokrenuli kampanju za otkrivanje tragične sudbine Srba i Jevreja u Drugom svjetskom ratu kako bi dokazali da su bili žrtve hrvatskog i muslimanskog progona.[24]

Društvo srpsko-jevrejskog prijateljstva, formirano 1987. u Beogradu pod okriljem vlade Srbije, imalo je vodeću ulogu u širenju takvih poruka. Predstavnici društva, koje je podržavao Slobodan Milošević, nekoliko puta su posjetili Izrael nakon juna 1990. godine. Društvo je insistiralo na srpskom otporu nacizmu i naglasilo duhovne veze između Srba i Jevreja, kao žrtava nacističkog progona.[25] Imalo je i specifični zadatak, kao što je uspostava diplomatskih odnosa između Srbije i Izraela. (SFRJ nije imala potpune diplomatske odnose sa Izraelom zbog politike nesvrstanih i bliskih odnosa sa arapskim zemljama.) Društvo, pod vodstvom Klare Mandić (ubijena 2001. pod sumnjivim okolnostima), te uz podršku filozofa Ljubomira Tadića, organiziralo je "Srpsku sedmicu" u Izraelu uz pomoć Dušana Mihajlovića, predsjednika Nove demokratske stranke i ministra unutrašnjih poslova Srbije.[26]

U pismu izraelskim piscima od 1985., Vuk Drašković je opisao Srbe kao Jevreje s kraja dvadesetog vijeka: "Za Srbe, svaka stopa Kosova je Jerusalem, jer nema razlike između srpske i jevrejske patnje. Srbi su trinaesto, izgubljeno i nesretno pleme Izraela".[27] Vlasti u Srbiji su pokazali svoje "simpatije" prema Jevrejima kroz brojne članke u kojima su naglašavali prijateljske odnose između Srba i Jevreja – mada je jačao antisemitizam (duboko ukorijenjena pojava u Srbiji), što potvrđuju česta skrnavljenje jevrejskih grobova.

Nacionalno pitanje istrajava

Kako je ideja socijalističke Jugoslavije izgubila legitimitet, srpska nacionalna elita je zbila svoje redove i obnovila razgovore o jugoslovenskom pitanju. Interesantno je što se broj građana koji su se izjašnjvali kao "Jugosloveni" povećao sa 1,3%, koliko ih je bilo 1971. na 5,4 procenata u 1981. "Jugosloveni" su bili najbrojniji u Hrvatskoj (tamo su se Srbi tako izjašnjavali), Bosni (gdje su "Jugosloveni" obuhvatili potomke miješanih brakova, ali i drugih naroda, a najviše Muslimana) i Vojvodini (gdje su najveći broj "Jugoslovena" bili pripadnici manjina).

Dok se razmatralo pitanje zajedničke države, insistiranje Srbije na ustavnim izmjenama u kojima se očitovala želja za ponovnom uspostavom Jugoslavije kao centralističke federacije, zahtijevalo je debatu o izmjenama nastavnog plana i programa. Dok je Srbija insistirala na većoj ujednačenosti u obrazovanju, Slovenija je tvrdila da svaka republika treba izraditi svoj nastavni plan i program koji će odgovarati specifičnoj nacionalnoj kulturi. Tokom 1980-ih, početna tačka za promjene osnovnog nastavnog plana i programa bio je integralni sistem obrazovanja zasnovan na marksizmu. Ujednačenost bi se postigla nizom osnovnih planova i programa za sve predmete širom Jugoslavije, gdje bi sadržaj svakog predmeta bio odabran prema postotku svake nacije (npr. 50% relevantno za Srbe, a 7% za Slovence i Albance). Time se želio riješiti problem srpske manjine na Kosovu, jer je Ustav iz 1974. dao nadležnost republikama i pokrajinama nad obrazovanjem. Ostali organizacioni kriteriji su bili oni koji promoviraju bratstvo i jedinstvo, marksističku ideju i tradicije narodno-oslobodilačke borbe i socijalističke revolucije Jugoslavije.

Potraga za rješenjem jugoslovenskog pitanja pretpostavljala je "jaku jugoslovensku državu", a obnovljena debata o mogućnosti stvaranja jugoslovenske na-

[24] Broj koji koriste srpski propagandisti je 700.000 Srba, Jevreja i Roma ubijenih u koncentracionom logoru u Jasenovcu. Dva nezavisna demografa (jedan Srbin, a drugi Hrvat) izbrojali su 70.000–83.000. Vladimir Žerjavić u "Opsesije i megalomanija oko Jasenovca i Bleiburga. Gubitak stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu", Zagreb, Globus, 1992.; Bogoljub Kočović, "Žrtve drugog svjetskog rata", Sarajevo, Svjetlost, 1990.

[25] Tokom Drugog svjetskog rata, gotovo svi beogradski Jevreji su nestali u holokaustu. Prihvativši glavnu ideju socijalnacionalizma, posebnu o rasnoj čistoti, vlasti u Srbiji pod generalom Milanom Nedićem pretvorile su se u vrijedne izvršitelje politike okupatora usmjerene protiv Jevreja. Jevreji nisu imali pravo na posao, imovina im je opljačkana, nisu imali nikakva ljudska prava. Olja Milosavljević, Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941–1944., Helsinški komitet za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2007. Državni savjetnik Harold Tarner /Harold Turner/ izvijestio je Berlin još početkom avgusta 1942. da je Srbija jedina zemlja u kojoj je rješeno jevrejsko i pitanje Cigana. Hana Arend /Hannah Arendt/, Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil, Penguin Books, 1994. Rezultat toga je da je Beograd službeno proglašen "prvim gradom nove Evrope očišćen od Jevreja." Svjetski kongres Jevreja, http://www. worldjewishcongress.org/en/communities/show?id=34. Kao nagradu za uspješno rješavanje "jevrejskog pitanja", Nedićeva Srbija i sam Nedić su dobili javno priznanje od vođa Rajha. Mirko Đorđević u Nedim Sejdimović, Antisemitizam u Srbiji: od vožda, preko Nikolaja, do grafita, 26. mart 2005. godine, http://www.nedim-sejdinovic.com/?m=200503.

[26] Gordana Janićijević, intervju sa Klarom Mandić, 'Njene rane nema ko da leči', Duga, 11–24. juni 1994.

[27] Naša reč, br. 373, Midlseks, Engleska, novembar 1985.

cije nije dobila potrebnu podršku, jer su drugi jugoslovenski narodi bili svjesni uzdizanja srpske hegemonije. Jedan dio srpske elite je vjerovao da Jugoslavija može opstati samo ako je čini jedna jugoslovenska nacija po modelu Sjedinjenih Država. Mihajlo Marković je vjerovao da su "Srbi prihvatili tu opciju", a da je "državna nacija" trebala biti "definirana po osnovu državljanstva, ne etničke pripadnosti".[28]

U oktobru 1985., beogradska grupa (sa Ćosićem na čelu) razgovarala je o sudbini Jugoslavije sa slovenačkim intelektualcima okupljenim oko časopisa Nova revija. Slovenci su naglašavali:

> *Mi [Slovenci] tražimo vlastito rješenje da osiguramo svoju autonomiju i samo na toj osnovi ćemo graditi naš odnos prema Jugoslaviji. Jugoslovenska ideja je od sekundarne važnosti za Sloveniju. Partijska ideologija ne može artikulisati budućnost Jugoslavije. Nastoji očuvati status quo i sačuvati ga. … Želimo biti Evropa, želimo europeizaciju i za Srbiju. Očekujemo da će se Srbija izboriti sa azijatskim totalitarizmom. Srbi prvo moraju riješiti albanski problem. To je put za debalkanizaciju i europeizaciju. To je traumatičan problem, ali se mora riješiti jer prijeti Jugoslaviji, tako da Srbija ne može u Evropu dok ne riješi problem Kosova. Evropska tradicija mora biti temelj reforme Jugoslavije. To je jedini način da Srbi obnove svoju nacionalnu svijest i riješe se boljševizma i tradicije Kominterne*.[29]

Sa svoje strane, srpski intelektualci su osudili slovenačke ambicije. Slovenački pisac Taras Kermauner je bio zapanjen prijedlogom da "Slovenci trebaju usmjeriti svoj jezik na pisanje manje, narodnjačke književnosti, te da će se vremenom jezik promijeniti u srpski, te da se koristi srpski jezik u javnom životu i visokoj kulturi".[30] Kermauner je rekao da je shvatio šta je osnov za Jugoslaviju. "Argumenti srpskih akademika su bili: Slovenci ne mogu imati svoju državu jer joj nisu dorasli; Hrvati ne mogu imati državu jer su po prirodi genocidni; Bošnjaci [tj. bosanski Muslimani] ne mogu imati državu jer ne može biti nove nacije u Evropi na kraju dvadesetog vijeka; Makedonci ne mogu imati državu jer su Srbi".[31]

Debata je izbacila na površinu dva fundamentalno različita viđenja jugoslovenstva. Ćosić je govorio da je za Slovence "jugoslovenstvo isključivo politička, odnosno, državna kategorija bez integrativnog sadržaja i aspiracija".[32] Drago Jančar, predsjednik slovenačkog Kluba pisaca, je mislio da su Slovenci primorani da prihvate "neku vrstu jugoslovenske super nacije koja nije izgrađena ni na srpskoj srednjovjekovnoj kulturi, ni hrvatskoj renesansi, ni slovenačkom baroku i protestantizmu, ali je zasigurno građena na političkoj moći i pribjegavanju jednostavnim rješenjima. Generali najviše pričaju o tome. Jedina suština su isprazni rituali koji obuhvataju dvogled i štafetu na stadionu, naklapanje o jedinstvu".[33]

Nakon razgovora, Ćosić i njegova grupa odlučili su se za drugu opciju, koja je već bila u toku, a to je pokretanje Memoranduma. Na istom sastanku održanom 24.5.1984. godine, Ćosić je dao naznake nekih aktivnosti institucije. "Znanje koje postoji unutar Akademije", izjavio je "ne bi trebalo ostati zatvoreno za profesionalne discipline, već ga treba ugraditi u mudrost, opšte iskustvo i kolektivnu stratešku viziju".[34]

Jedna od prvih knjiga koja je nedvosmisleno ukazala da je jugoslovenski sistem bio u krizi je ona koju je napisao Jovan Mirić, politolog iz Zagreba. Osvrnuvši se kritički na Ustav iz 1974., Mirić je ukazao da se Savezna skupština treba reorganizirati na tri nivoa, da zastupa radničku klasu, građane i republike. Njegova knjiga *Sistem i kriza*[35] izazvala je široke rasprave u cijeloj Jugoslaviji, čiji su građani postali veoma glasni u svojim zahtjevima za izbornim sistemom "jedan čovjek, jedan glas", opcija koju je favorizovala beogradska elita.

Odgovor srpske inteligencije i političara na jugoslovensku krizu kretala se od zagovaranja nacionalnog plana do borbe za većim jedinstvom kulture i politike. U suštini, svi su zagovarali ili Jugoslaviju prema srpskim željama ili Srbiju unutar granica koje su nacrtali Vuk Drašković i Vojislav Šešelj, koji su istinski prigrlili Moljevićeve teritorijalne ambicije iz Drugog svjetskog rata. SANU Memorandum je bio prekretnica ka jasnom definiranju srpskog nacionalnog programa, jer je rezimirao historiju srpskog naroda, katalogizirao i prenio njegove nepravde, te postavio put za provođenje srpske nacionalne politike. Jednom kad je usvojen takav pravac, gotovo sve razlike između Srba po pitanju kako riješiti jugoslovensku krizu su bile prevaziđene.

SANU Memorandum

Srbi su smatrali svaki pokušaj prekrajanja Jugoslavije gubitkom svoje države. Slogan Slogan "Prvo država, zatim demokratija" pokazuje da su pridavali relativan prioritet demokratizaciji. Sredinom 1980-ih, srpska elita se službeno vratila svom nacionalnom programu, koji je bio u pripremi na neformalnom nivou od ranih 1970-ih, kako je rečeno u SANU Memorandumu.

U junu 1985., SANU je formirao *Odbor za pripremu Memoranduma o društvenim pitanjima.* Iako nikada nije objavljena službena verzija Memoranduma, nacrt se pojavio u Večernjim novostima, uzrokujući trenutni javni nemir. U Srbiji, Memorandum je podijelio političko rukovodstvo; u ostalim republikama, Memorandum je smatran izrazom srpskog nacionalnog programa. Ivan Stambolić, premijer Srbije, rekao je da je Memorandum "raskršće od kog kreću naši različiti putevi u Srbiji i uvod u politički završetak".[36]

U nastojanju da Memorandumom utiče na ishod jugoslovenske krize, SANU je želio da stupi u kontakt sa donosiocima politika. SANU Memorandum

---

28 Mihajlo Marković, Društvena misao, SFRJ Službeni list, 1999.
29 Citat iz Dobrica Ćosić, Srpsko pitanje – demokratsko pitanje, Beograd, 1992.
30 Globus, 22. januar 1996.
31 Ibid.
32 Dobrica Ćosić, Književne novine 15 (novembar-decembar 1987.)
33 Ibid.
34 Dobrica Ćosić u Godišnjak SANU, XCII, Beograd: SANU za 1984. i 1985.
35 Jovan Mirić, Sistem i kriza, Zagreb: CEKADE, 1984.

je potkrijepio sve tvrdnje da Srbija i Srbi nisu u ravnopravnom položaju u Jugoslaviji. Memorandum je u isto vrijeme bio i za i protiv Jugoslavije, jer je ukazivao na transformaciju zemlje – nešto što je Ćosić javno zagovarao – putem ponovne centralizacije. Također je ponudio mogućnost da bude odbačen:

> *Nerešeno pitanje državnosti Srbije nije jedini nedostatak koji bi trebalo otkloniti ustavnim promenama. Jugoslavija je sa Ustavom iz 1974. godine postala veoma labava državna zajednica u kojoj se razmišlja i o drugim alternativama, a ne samo jugoslovenskoj, kao što pokazuju skorašnje izjave slovenačkih poslenika i raniji stavovi makedonskih političara. Ovakva razmišljanja i temeljno izvršena dezintegracija navode na pomisao da Jugoslaviji preti opasnost od daljeg rastočavanja. Srpski narod ne može spokojno očekivati budućnost u takvoj neizvesnosti. Zbog toga se mora otvoriti mogućnost svim nacijama u Jugoslaviji da se izjasne o svojim težnjama i namerama. Srbija bi se u tom slučaju mogla i sama opredeliti i definisati svoj nacionalni interes*.[37]

Imena autora *Memoranduma* nisu odmah objavljena, to je kasnije urađeno. *Memorandum* je prvo objavljen kao neformalni dokument, a SANU je pokušao negirati njegovu važnost. Ekonomist Kosta Mihajlović, historičar Vasilije Krestić, pisac Antonije Isaković i filozof Mihajlo Marković imali su ključne uloge u oblikovanju dokumenta. Bez obzira na službene izjave da Ćosić nije učestvovao u pisanju *Memoranduma*, on je u stvari bio glavni; dokument odražava glavne Ćosićeve ideje o socijalizmu i rješenu srpskog nacionalnog pitanja. Od samog početka, Ćosić je branio *Memorandum* od napada jugoslovenske javnosti i političkog rukovodstva u Srbiji. Po njemu, motiv za političku harangu protiv SANU leži u činjenici da "nacrt *Memoranduma* jasno otkriva nedemokratsku ustavnu strukturu Titove Jugoslavije po Ustavu iz 1974., jer govori o neravnopravnosti srpskog naroda, birokratskom i parazitskom karakteru samoupravljanja, ograničenjima građanskih prava i općoj kritici Titoizma".[38]

Memorandum se sastoji od dva dijela: "Kriza jugoslovenske ekonomije i društva" i "Položaj Srbije i srpskog naroda". Upozorio je da je ozbiljnost jugoslovenske krize takva da, ako se ne riješi temeljito, može dovesti do raspada države. Nerad i neodgovornost, korupcija i nepotizam, odsustvo pravne sigurnosti, birokratski kapric… su svakodnevni fenomen. Kolaps moralnih vrednosti i reputacije vodećih društvenih institucija, nedostatak poverenja u kompetenciju onih koji donose odluke vodi u apatiju i nezadovoljstvo ljudi…".[39]

Memorandum nije odbacio socijalizam, već je kritizirao Titovu Jugoslaviju – zbog konfederalizacije Ustavom iz 1974.

Memorandum je pripisao najveću krivicu za ekonomske probleme ekonomskim reformama provedenim 1960-ih, kad "je sve išlo krivim smjerom". Također je za dezintegraciju jugoslovenske ekonomije krivio konfederalizaciju zemlje po Ustavu iz 1974., posebno zbog odredbe da se svaka odluka mora donijeti konsenzusom. Memorandum je naglašavao da je proces demokratizacije prekinut 1960. "birokratskom decentralizacijom" i pozvao je ne demokratizaciju putem višepratijskog sistema i izbornim sistemom sa više kandidata.

Dio *Memoranduma* koji analizira položaj Srbije i srpskog naroda tvrdi da se, pored svih općih problema, Srbi suočavaju sa još jednim: "ekonomskim nazadovanjem Srbije, neriješenim pravnim statusom [Srbije] u odnosu na Jugoslaviju i pokrajine i genocidom na Kosovu". Još se tvrdilo da je Srbija imala inferioran položaj u odnosu na Hrvatsku i Sloveniju, jer je Srbija potčinila svoje želje hrvatskim i slovenačkim interesima. *Memorandum* je govorio da je srpsko stanovništvo na Kosovu bilo "žrtva fizičkog, političkog, pravnog, kulturnog genocida" a da su Srbi u Hrvatskoj bili "izloženi asimilaciji".[40] Glavni argument je bio da je decentralizacija Jugoslavije bila suština obje jugoslovenske krize i problema srpskog naroda – da je "republikanizacija" ekonomije vodila dezintegraciji ekonomije i cijele države.

Memorandum je aktivirao dva ključna mita srpskog naroda, onaj o Kosovu i Jasenovcu, te tako mobilizirao Srbe. U suštini, *Memorandum* je ponovio srpski nacionalni program sa kraja devetnaestog i početka dvadesetog vijeka, pozivajući na "oslobađanje i ujedinjenje cijelog srpskog naroda i uspostavu srpske nacionalne i državne zajednice na cijeloj srpskoj teritoriji".[41]

Memorandum je pokrenuo dva glavna pitanja, bitna za realizaciju nacionalnog programa, naročito granica, koje su postale glavna tema javnih debata. Drugo pitanje koje je ušlo u javni diskurs sa *Memorandumom* bio je islamski fundamentalizam (jasno ukazivanje na jugoslovenske Muslimane, Bošnjake i Albance). Dokument je dolio ulje na vatru negativnim stereotipima o drugim jugoslovenskim narodima, posebno Hrvatima koji su označeni kao glavna prijetnja opstanku Jugoslavije zbog navodnih separatističkih aspiracija. Potcijenjeno je uvjerenje da su Slovenci i Hrvati vidjeli Jugoslaviju kao način očuvanja etničkih teritorija, priliku za preobražaj iz gubitnika u pobjednike, što im je omogućilo da se odnose prema Jugoslaviji kao prema "tranzitnoj državi". ■

---

36 Ivan Stambolić, Koren zla, Beograd: Helsinški komitet za ljudska prava, 2002.

37 Memorandum SANU, Odgovori i kritike, Kosta Mihajlović, Vasilije Krestić, SANU, Beograd, 1995.

38 Dobrica Ćosić, Piščevi zapisi 1981–1991, Filip Višnjić, Beograd, 2002., str. 203.

39 Kosta Mihajlović, Vasilije Krestić, Memorandum SANU, Odgovori i kritike, Beograd: SANU, 1995.

40 Memorandum kaže da "Fizički, politički, pravni i kulturni genocid protiv srpskog stanovništva na Kosovu i Metohiji je najteži poraz u oslobodilačkoj borbi Srbije od Orašca 1804. do ustanka 1941." Za Srbe u Hrvatskoj, Memorandum kaže "Lika, Kordun i Banija ostaju najmanje razvijena područja u Hrvatskoj, što je pokrenulo veliko iseljavanje Srba u Srbiju, kao i [njihovu] migraciju u druge dijelove Hrvatske, gdje su Srbi, kao manjina i društveno inferiorna grupa pridošlica, podložni asimilaciji. U svakom slučaju, srpski narod u Hrvatskoj je izložen rafiniranoj i djelotvornoj politici asimilacije".

41 Iz Garašanin, Moljević, Ekmečić, Ćosić itd.

Amir Telibećirović

Priča iz 1001 naučnog izuma

"1001 pronalazak" radni je naziv ogromne i nesvakidašnje pokretne izložbe, kojom bi se donekle moglo promijeniti loše predrasude o islamu, i to na globalnom planu. Ima tu dosta toga - historijata, kulture, savremenih izuma, drevnih civilizacija, knjiga, slikovnica za djecu, poslovnih investicija, ali najviše od svega - nauke i znanja.

Ukoliko izostavimo političke, globalno-strateške, vojne i ekonomsko-poslovne uzroke aktuelnih dešavanja širom Bliskog Istoka i Afrike, moguće je napraviti drugačiji osvrt na drevno civilizacijsko i naučno naslijeđe onoga što se danas pojednostavljeno naziva - *muslimanski svijet*.

To su tek neki od više povoda za osnivanje putujućeg muzeja – izložbe naziva *1001 Inventions*, iliti *1001 pronalazak*. Već nekoliko godina ta velika edukativna izložba putuje od Katara, preko Ujedinjenih Arapskih Emirata, Malezije, do Turske, SAD-a, Velike Britanije, Kanade, Švedske, i još nije stala. Radi se zapravo o globalnoj obrazovnoj inicijativi koju je podržao *National Geographic*, čime se promoviše bogato izumiteljsko nasljeđe i naučno znanje drevnog muslimanskog svijeta od prije više od hiljadu godina. Usput se ovom izložbom analizira koliko se tih izuma, u naprednoj formi, i dan-danas koristi u tekućoj civilizaciji globalizma, sa naglaskom na moćnim državama Zapada.

Izložba je interaktivno sastavljena od kratkih filmova, predavanja, prodaje knjiga i tematskih časopisa, modelarnih prikaza nastanka pojedinih izuma, fotografija, animacija, skulptura, a sve uz zajedničku organizaciju stručnjaka iz Britanije, SAD-a, Turske i nekoliko arapskih država. *National Geographic* je već izdao nekoliko knjiga na engleskom, turskom, francuskom i arapskom jeziku, također pod nazivom *1001 pronalazak*. Knjige detaljno i pojedinačno opisuju vrijeme, način i nastanak svakog spomenutog izuma. Rezultati ove putujuće izložbe su već primjetni, jer, školski programi u nekim zapadnim državama će imati podatke o naučnom naslijeđu islamske civilizacije u svojim sadržajima, s obzirom da je, osim na usmjerenim fakultetima koji se bave striktno tom oblašću, ovo gradivo uglavnom izostajalo u tamošnjem osnovnom i srednjem školstvu.

Usput je naglašeno da poimanje islama, općenito, nije uvijek bilo samo puko obredoslovlje kao danas, to jest svođenje vjere uglavnom na odlaske u džamije, na klanjanje i na beskrajne rasprave o halalu i haramu, nego unapređivanje raznih nauka, od astronomije i me hanike, preko algebre i matematike do medicine, književnosti, filosofije i lingvistike.

Interesantno je i to kako je, pored odra-

slih naučnika, historičara i nastavnika, ova izložba privukla dosta djece iz osnovnih škola. Možda i zato jer su neke od promotivnih publikacija urađene enciklopedijski, ali prilagođene za djecu, nerijetko u formi slikovnica. Za djecu su vjerovatno privlačne i ponuđene savremene animacije o životu slavnih učenjaka iz zlatnog perioda Bagdada u devetom stoljeću, ili iz Andaluzije sa juga Španije.

Da li bi u svojim turnejama organizatori ovog obimnog projekta mogli uvrstiti i BiH, nije poznato, ali nije ni isključeno. Isto se odnosi i na Hrvatsku ili bilo koju zemlju u bližem okruženju, sa srodnim jezikom.

Naime, Junaid Bhatti je osoba koja je zadužena za marketing *1001 pronalaska*, i on kaže da bi njihov tim rado predstavio ovaj mobilni muzej bilo gdje, pa i u BiH, ali da to zavisi od interesa onih koji bi ih mogli pozvati iz konkretne zemlje. Znajući za loše stanje sa primjenom ideja o proširenju općeg kulturološkog znanja u današnjoj BiH, uz bezbroj pratećih političkih predrasuda, veća je vjerovatnoća da će *1001 Inventions* zaobići BiH, nego suprotno.

A za BiH bi ovako nešto moglo biti korisno i zbog reklamnih ulaganja koje prate ovu izložbu. Jer, i nakon odlaska ove izložbe iz određenog grada ili države, organizatori na različite načine promovišu lokalitet koji su upravo posjetili. Finansijski i poslovni dio cijele priče je također prisutan. Na primjer, sredstva im stižu iz Fondacije za nauku, tehnologiju i civilizaciju, FSTC, u Velikoj Britaniji, pa iz nekih fondova katarskog Emirata, te od međunarodne korporacije ALJCI, koja pored ostalog distribuira *Toyota* automobile u 13 zemalja.

Od bajkovite Šeherzade do savremene nauke

No, najvažniji dijelovi ove neobične edukativne pojave, svakako su u promociji znanja, onog dijela svjetskog znanja koje baš i nije bilo izloženo međunarodnoj javnosti u dovoljnoj mjeri.

Profesor Mehaničkog inženjeringa na Univerzitetu u Manchesteru i predsjednik projekta, Salim Al-Hassani, kaže da ovakva edukativna putujuća izložba ima višeslojan cilj.

"Mi ovim putem promovišemo shvaćanje razvoja civilizacije od sedmog stoljeća pa do danas. To radimo zato jer je u mnogim sredinama, u javnosti, većina svega ovoga bila ignorisana ili skrivena, ili možda krivo protumačena. Kada govorimo o drevnoj islamskoj civilizaciji, najviše mislimo na srednjovjekovni period, te na ljude raznih rasa, vjeroispovijesti, nacionalnosti, profila, koji su pod okriljem te iste civilizacije zajedno izumili brojne korisne stvari, od kojih su mnoge i u današnjoj upotrebi. Naravno, takva slika je drugačija od one koju viđamo u većini današnjih muslimanskih država.", poručuje nam profesor Al-Hassani.

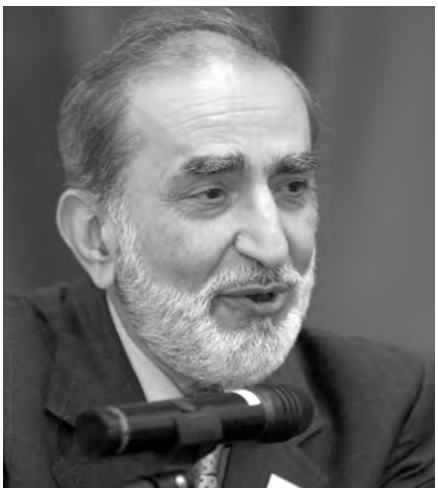

Salim Al-Hassani podsjeća da se drevno islamsko spajanje ljudi i različitih kultura u korist opšte produktivnosti, odnosi i na muškarce i na žene, pošto su slavne žene iz islamske prošlosti nepravedno zapostavljene, što opet vodi ka modernim predrasudama prema islamu. Mada najviše predrasuda prema islamu potiče sa Zapada, usljed nepoznavanja, što svjesnog što slučajnog, nije teško zaključiti da postoji određeni stepen nepoznavanja islama i među samim muslimanima, u određenom procentu, koliko god to moglo nekome zvučati kontradiktorno.

Naziv ove pokretne postavke može djelovati zbunjujuće na neke posjetioce. Naime, ovakav naziv ne znači da izložba nudi priču doslovno o hiljadu i jednom izumu. Pozadina mu je u jednoj vrsti igre riječima i simbolike. Al-Hassani to ovako pojašnjava: *"Već jako dugo traje takozvano egzotično i prošteno gledanje na opštu muslimansku umjetnost i kulturu, kroz knjige pa onda i filmove temeljene na slavnoj kolekciji arapskih legendi 1001 noć. Kroz priče o Ali Babi, Aladinu, Sinbadu moreplovcu, letećim tepisima, haremima, Šeherzadi… Većina korisnih stvari se svodi na bajke i mistiku. Zato smo iskoristili naziv iz slavne priče pa se imenovali 1001 pronalazak, ukazujući tako na propuste u informisanju i Zapada i Istoka o stvarnoj, brojnoj i kvalitetnoj ostavštini islamskih izumitelja, ne samo onoj apstraktnoj. Filosofi, mehaničari, inženjeri i naučnici iz srednjovjekovne islamske civilizacije, koja je poslije propala, dali su veliki doprinos razvoju evropske renesanse, koja je onda dovela do razvoja civilizacije u kojoj živimo danas, i to ne samo u Evropi."*

Profesor podvlači i to da islam izvorno ima ujedinjujuću ulogu u čovječanstvu, neovisno od ponekad suprotnih tumačenja u današnje doba.

Podsjeća da je bogato naslijeđe o kojem ova izložba podučava, temeljeno na spajanju još starijih civilizacijskih dostignuća, kao što su indijsko, starogrčko, perzijsko, kinesko, asirsko, babilonsko. Ujedinjene nacije drevnog svijeta, na neki način.

Al-Hassani također podsjeća da se drevno islamsko spajanje ljudi i različitih kultura u korist opšte produktivnosti, odnosi i na muškarce i na žene, pošto su slavne žene iz islamske prošlosti nepravedno zapostavljene, što opet vodi ka modernim predrasudama prema islamu. Mada najviše predrasuda prema islamu potiče sa Zapada, usljed nepoznavanja, što svjesnog što slučajnog, nije teško zaključiti da postoji određeni stepen nepoznavanja islama i među sa-

mim muslimanima, u određenom procentu, koliko god to moglo nekome zvučati kontradiktorno. Takvi bi se mogli podijeliti na one koji ne znaju dovoljno jer žive u ratnom području, ili u zemljama sa ekonomskom i socijalnom krizom, sa siromaštvom i slabim obrazovanjem, i na one koji ne poznaju dovoljno islam ali su ubijeđeni da ga poznaju "najbolje," skupa sa historijatom.

Sažeta "revizija" podsjećanja

Evo samo jednog manjeg dijela edukativnog podsjećanja na velikane naučnog i civilizacijskog dostignuća drevnog islamskog svijeta, kojima se bavi ova putujuća izložba:

Mariam al-Astrulabiya (944. - 967.) – Živjela je u Halepu, u Siriji. Žena koja je kao veliki poznavalac astronomije i optike osmislila spravu što je navodno baš po njenom imenu i danas zovemo *astrolab*.

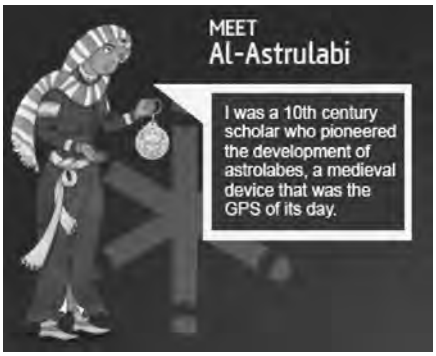

Fatima el-Fihri (? - 880.) - Osnivačica najstarijeg univerziteta na svijetu koji i danas radi u tuniškom gradu El Keiroanu, skupa sa najvećom drevnom džamijom Sjeverne Afrike. El-Fihrijeva je živjela na području Tunisa i Maroka. *Ginisova knjiga rekorda* i UNESCO su registrovali ovaj univerzitet kao najstariju visokoškolsku ustanovu koja bez prestanka radi od osnivanja u devetom vijeku do danas.

Ibn Al-Haitam (965. - 1041.) - Autor najmanje 130 napisa o matematici, medicini, atronomiji, filosofiji i prirodnim naukama, iz Basre u današnjem Iraku. Smatra se da je prvi izmislio kameru za snimanje koja radi na principu ljudskog oka. Osmislio je projekciju slika kroz mali otvor na zidu prostorije, koja je kasnije u Evropi nazvana *Camera obscura*. To je bio temelj za kasniju izradu prvih fotoaparata i kino projektora.

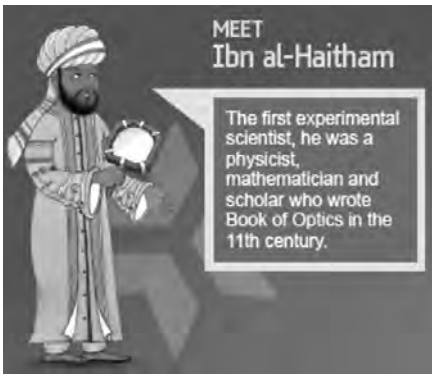

Abbas ibn Firnas (810. - 887.) – Andaluzijski aerodinamičar, inžinjer i muzičar. Najpoznatiji je po svom pokušaju da leti, zbog čega je dizajnirao ono što se danas u sportu i turističkoj razonodi jednostavno zove zmaj, i koristi se za slobodni let avijatičara i sportista. Pored toga, osmislio je i napravio *Al-Maqata*, takozvani *vodeni časovnik* koji radi lančanim poveznicama, slobodnim padom vode prateći zakone fizike.

Al-Jazari (1136. - 1206.) - Mašinski inžinjer, matematičar, astronom i umjetnik iz regije Al Jazir u Mesopotamiji. Njegovo najčuvenije napisano djelo je - *Knjiga znanja o domišljatim mehaničkim spravama*. U knjizi je opisao pedesetak tehnoloških konstrukcija, uz uputstvo kako da se naprave. Mnogi današnji naučnici i profesionalni mehaničari ga nazivaju *praocem robotike*.

Abu al-Qasim al-Zahrawi (936. - 1013.) – Medicinar iz Kordobe u današnjoj Španiji. Objavio je tridesetak medicinskih enciklopedija. Njegovi radovi koji se odnose na preciznu hirurgiju u kasnijim vijekovima su prevedeni na latinski, a njegove metode se i danas koriste, zbog čega Zahrawija zovu *ocem moderne hirurgije*.

Kulturološki šok

Britansko-američki glumac Ben Kingsley, aktivno se uključio u ovaj veliki projekat tako što je odigrao ulogu u kratkom TV filmu kojim se predstavljaju neki od najplodonosnijih naučnika zlatnog perioda islamske Civilizacije, skupa sa njihovim izumima. Film se zove *Biblioteka tajni* i putuje skupa sa izložbom, a dobio je priznanja i nagrade na desetak različitih filmskih festivala. Kratka fabula prati nekoliko britanskih dječaka, školaraca, koji dobiju zadatak od učiteljice da pripreme detaljan pismeni rad o periodu *mračnog srednjeg vijeka*. Oni su deprimirani, jer vlada opšte mišljenje da je taj period bio tako mračan da se tu nema šta puno pisati, pa će im biti teško nakupiti dovoljno materijala za opširnu zadaću. Smatraju to još i dosadnom temom. Onda stupa na scenu Kingsley, u ulozi nekakvog dobrog duha, koji ih podsjeća da se pojam – *mračni srednji vijek* uglavnom odnosi na Evropu i neke manje regije u svijetu, ali da je taj isti period bio bez mraka u nekim drugim civilizacijama,

Tragovi islamskog dizajna u renesansnoj Firenci

Kaligrafsko umijece arapskim harfovima, u Parizu

štaviše, vrlo produktivan i pismen, dajući dječacima obilje materijala za njihovu zadaću, vizuelnim predstavljanjem nekoliko najvećih islamskih učenjaka srednjeg vijeka i njihove pronalaske kojima se poslije koristila i Evropa.

Možda je zgodno završiti izjavom jedne posjetiteljice izložbe, za vrijeme predstavljanja u Londonu. Njene riječi koncizno opisuju današnje poimanje muslimanskog civilizacijskog nasljeđa:

"*Ima ljudi na Zapadu koji se cinično pitaju, kao - šta je to čovječanstvo uopće dobilo korisno od islamske civilizacije, ili od arapske kulture, osim nafte i nekoliko kulinarskih recepata, kao kus-kus ili baklave. Ova muzejska izložba je prilika da se neki neupućeni možda malko i 'šokiraju' kada vide koliko nam je velikih naučnih disciplina koje danas koristi čitav svijet, stiglo iz muslimanskog svijeta.*" ■

Koje su zastave "ratne", **a koje to nisu?**

Piše: **Nebojša Šerić Shoba**

Nažalost, mediji u Srbiji i Hrvatskoj, a i u dijelovima BiH sa većinskom srpskom i hrvatskom populacijom, zastavi dinastije Kotromanić prišili su epitet "ratna zastava".

Već dugo vremena po srpskim i hrvatskim medijima koristi se jedan neprihvatljiv termin. Štaviše, itekako uvredljiv, ako se promatra sa objektivnog stanovišta u kojem se identična situacija može primijeniti na sve strane koje su sudjelovale u bosanskohercegovačkom ratu devedesetih.

Zastava sa grbom dinastije Kotromanića, poznata kao "zastava sa ljiljanima", sa kojom se poistovjetio bošnjački korpus u Bosni i Hercegovini, a u isto vrijeme se od nje odrodio veliki dio bosanskohercegovačke populacije (kojoj ta ista zastava itekako pripada), dobio je u medijima sasvim drugo značenje, vezano za nešto s čime ona nema nikakve veze. Prilikom bilo kakvog sportskog događaja ili nekog okupljanja naroda u dijelu Federacije sa većinskom bošnjačkom populacijom, pojedinci na taj događaj ponesu zastavu sa grbom dinastije Kotromanića, zastavu koja je zvanično predstavljala Bosnu i Hercegovinu prvo od sredine XII. vijeka do 1463. godine, a onda od 1992. (od prijema u Ujedinjene nacije) sve do Dejtonskog sporazuma 1995. godine.

Ispada da je samo zastava sa kojom se identifikuju Bošnjaci "ratna", a druge dvije, srpska i hrvatska, zaključuje se, vjerojatno su "zastave mira". Ovaj apsurd, zasnovan na najobičnijoj antibosanskoj propagandi je u svojoj suštini dizajniran na prizemnim hegemonističkim osnovama, bez imalo poštovanja prema jednom cijelom narodu.

Nažalost, mediji u Srbiji i Hrvatskoj, a i u dijelovima Bosne i Hercegovine sa većinskom srpskom i hrvatskom populacijom, zastavi dinastije Kotromanić prišili su epitet "ratna zastava".

Ispada da je samo zastava sa kojom se identifikuju Bošnjaci "ratna", a druge dvije, srpska i hrvatska, zaključuje se, vjerojatno su "zastave mira". Ovaj apsurd, zasnovan na najobičnijoj antibosanskoj propagandi je u svojoj suštini dizajniran na prizemnim hegemonističkim osnovama, bez imalo poštovanja prema jednom cijelom narodu.

Ne postoje ama baš nikakve historijske pretpostavke koje bi zastavu dinastije Kotromanića označile osvajačkom, hegemonističkom, odnosno... "ratnom" ili "ratničkom". Cilj ovakve propagande ima jasne odrednice: udaljiti što je više moguće bosansku populaciju od svoje srednjovjekovne i savremene heraldike te učiniti neprihvatljivom bilo kakvu identifikaciju sa borbom za oslobođenje Bosne i Hercegovine od stranog okupatora i inostranih mešetara te zabraniti pokazivanje u javnosti simbola otpora Bosne i Hercegovine protiv inostranih hegemonija.

Takva kampanja, koja je nažalost našla na plodno tle, postala je gotovo svakodnevna, a stječe se dojam da joj se niko ne protivi. U probosanskoj populaciji je usvojena nova "Varta" zastava Bosne i Hercegovine (nametnuta Dejtonskim sporazumom), koja je opet istinski prihvaćena samo na teritoriji gdje žive Bošnjaci. Kao što je i zastava dinastije Kotromanić naišla na omalovažavanje, tako je i ova nova (sada već stara) zvanična zastava Bosne i Hercegovine, priznata od svih strana u sukobu, opet postala samo zastava onih kojima je stalo do zajedničke države.

Ostali je smatraju "nametnutom" i ne žele da se na bilo koji način s njom identifikuju, a preferiraju identifikaciju sa heraldikom i simbolima susjednih zemalja. U situaciji u kojoj je nemoguće izaći sa bilo kakvim rješenjem, koje bi sve zadovoljilo, podrazumijeva se da je bilo kakav kompromis nemoguć.

Postavlja se pitanje: "Koje su zastave zaista 'ratne', a koje to nisu?" Da li bi se analogno sa zahtjevima za zabranom javnog pokazivanja zastave dinastije Kotromanića trebalo tražiti proporcionalno zabranjivanje srpske i hrvatske zastave, odnosno, proglašavanja istih "ratnima"? ■

Historijske osnove Referenduma (29. 2. i 1. 3. 1992.) o nezavisnosti SR BiH

BiH je bila suočena sa dvije opcije. Prva je bila da uđe u novu, krnju, Treću Jugoslaviju, ustvari Veliku Srbiju. Druga je bila put ka proglašenju nezavisnosti.

Piše: **Salmedin Mesihović**

Već jedan određeni period postoje "glasovi" da bi Bosni i Hercegovini bilo bolje da je ostala u Jugoslaviji, pri tome misleći uvijek na onu AVNOJevsku, Drugu Jugoslaviju. Radi tih "glasova" potrebno je podastrijeti određene historijske podatke i u kraćim i osnovnim crtama razjasniti opći historijski kontekst u kojem se održao Referendum 29. i 1. 3. 1992. godine.

Prvo je potrebno naglasiti da je posljednji važeći Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije bio onaj iz 1974. godine, kojim su se definirala prava i obaveze i država sastavnica (zajedno sa svojim pokrajinama) i savezne vlasti. Taj savezni Ustav iz 1974. godine (na osnovi kojeg su bili definirani i ustavi šest republika – država sastavnica SFRJ) je bio prilično dobar i funkcionalan. Međutim, to nije značilo da taj Ustav nije imao i protivnika. Najveće nezadovoljstvo prema tome Ustavu pokazivala je tadašnja srbijanska intelektualna elita okupljena oko SANU-a, koja je uporno tražila reviziju Ustava iz 1974. godine.

Iz toga nezadovoljstva je proizašao i čuveni Memorandum SANU-a koji je zahtijevao ne samo reviziju, nego i potpuno redefiniranje odnosa u post-Titovoj Jugoslaviji. Par godina nakon donošenja Memoranduma, pojavili su se na političkoj sceni i pojedinci koji su odlučili da pod egidom vođstva pokrenu i aktivnosti vođeni idejama Memoranduma. Nakon povratka sa Kosova i izricanja čuvene rečenice: "Narod niko ne sme da bije", taj skeptar novoga vođstva je preuzeo Slobodan Milošević (inače do tada jedan relativno uspješni bankarski menadžer koji je godinama boravio u USA).

Milošević je korištenjem opće nacionalne histerije pod sintagmom navodne "ugroženosti Srbije i srpskog naroda", prvo dao smijeniti legalno srbijansko rukovodstvo na čelu sa Ivanom Stambolićem (kojeg je isti Milošević dao 2000. godine i brutalno likvidirati). Nakon toga je masovnom invazijom "antibirokratske i jogurt revolucije" u oktobru 1988. godine smijenjeno i legalno rukovodstvo Vojvodine, pa u januaru 1989. godine i legalno rukovodstvo SR Crne Gore. Ubrzo je uvedena i policijska uprava na Kosovu, koja je rezultirala i hapšenjem Azema Vlasija, dotadašnjeg čelnika SAP Kosova. Donošenjem svoga novoga ustava u proljeće 1989. godine SR Srbija je i formalno raskinula sa ustavnim rješenjima iz 1974. godine. U toku 1989. godine ta ista "zavjerenička skupina koja je razarala Ustav iz 1974." pokušala je (tada neuspješno) preko slučaja Moševac i slanja špijuna u Srednje Podrinje da sruši i legalno rukovodstvo SR BiH i zavlada i ovom republikom.

Ubrzo se pojavio i drugi aktivni čimbenik na političkoj sceni SFRJ kojem isto nije bilo u interesu održanje Ustava iz 1974. godine, a to je HDZ sa svojim predsjednikom Franjom Tuđmanom, koji je stvoren pod kišobranom tadašnje hrvatske Službe državne sigurnosti (poznatije pod akronimom UDBA). Tako se SR Bosna i Hercegovina našla uklještena između Skile i Haridbe, dodatno pojačano sa formiranjem nacionalnih stranaka i njihovom pobjedom na izborima održanim 11. 11. 1990. god.

U tome periodu dešava se od strane JNA i razoružavanje jedinica Teritorijalnih odbrana (izuzev slovenačke koja je ostala većim dijelom naoružana). Ubrzo po preuzimanju vlasti od strane koalicije nacionalnih stranaka, započeo je i proces teritorijalizacije u Bosni i Hercegovini, odnosno jagma za BH teritorijem po sistemu "ko je šta jamio, jamio je". Posebno se tu isticala Srpska demokratska stranka na čelu sa Radovanom Karadžićem koja je pristupila osnivanju niza SAO oblasti, a nešto kasnije i Bobanov HDZ sa proklamiranjem Herceg – Bosne.

U toku 1991. god. nastupio je i konačni raspad SFRJ, tj. Druge, avnojevske Jugoslavije za čiji opstanak te godine (izuzev BiH i Makedonije) više niko nije bio suštinski raspoložen. Redaju se problemi ("balvan revolucija" u Kninskom području, upad u savezni platni promet, afera "Špegelj", oružani incidenti na Plitvicama i Borovom selu... itd.), a u Karađorđevu se Tuđman i Milošević dogovaraju o podjeli Bosne i Hercegovine po teritorijalnoj osnovi. Dogovor iz Karađorđeva će predstavljati, ali i dan danas predstavlja, jednu od najvećih prijetnji po opstojnost Bosne i Hercegovine.

Nakon "operetnog rata" u junu 1991. Godine u Sloveniji, započinje i pravi rat u Hrvatskoj, sa operacijama i na dijelu bosanskohercegovačkog teritorija, posebno vezano za razaranje sela Ravno u Hercegovini od strane rezervista JNA. U oktobru 1991. godine Slovenija i Hrvatska zvanično istupaju iz SFRJ, a što ubrzo slijedi i Makedonija. Savezna vojska, poznatija pod imenom JNA, je u ovom periodu u potpunosti stala samo na jednu stranu. Prestala je sa postojanjem i savezna vlada na čelu sa Antom Markovićem i došlo je do kolabiranja svih saveznih institucija.

Tako je u drugoj polovici 1991. godine i praktično prestala da postoji Druga, Avnojevska Jugoslavija, za kojom postoji veliki stupanj nostalgije u dobrom dijelu ex-YU područja. To činjenično stanje je i međunarodno priznato konstatacijom Badinterove komisije. Tako se ni kriva ni dužna početkom 1992. godine Bosna i Hercegovina našla u svojevrsnom limbu, nekoj nejasnoj situaciji svoga položaja u nedefiniranim ustavnim i političkim rješenjima. Situaciju je dodatno podgrijalo i osnivanje Srpske republike Bosne i Hercegovine 9. 1. 1992. god, proglašene od strane poslanika (iz tadašnjeg saziva Skupštine Soci-

jalističke Republike BiH) SDS-a i grupe nezavisnih poslanika koji su napustili tadašnju stranku reformista, te sve izražajnije jačanje Herceg Bosne i tuđmanovske ideje o "banovinskim granicama". Bosna i Hercegovina se našla tako suočena sa dvije opcije.

Prva je predviđala da ona uđe u novu, krnju, Treću Jugoslaviju (poznatiju od maja 1992. godine pod imenom Savezna Republika Jugoslavija) kao treća sastavnica (uz Srbiju i Crnu Goru). I najvećem tadašnjem laiku je bilo jasno da je ta nova država, iako pod formalnim jugoslavenskim imenom, ustvari obična Velika Srbija. U tom slučaju je bilo realno očekivati i otcjepljenje od BiH područja sa relativnom i apsolutnom hrvatskom većinom, koje bi Milošević i Karadžić benevolentno prepustili Tuđmanu. Druga opcije je predviđala put ka proglašenju nezavisnosti. Odluka je prepuštena građanima Bosne i Hercegovine koji su na Referendumu održanom 29. 2. i 1.3. 1992. godine principijelno 2/3 većinom odabrali put u nezavisnost, umjesto da postanu sastavnica nove federacije.

Na osnovi izrečenih činjenica, jasno je da Bosna i Hercegovina 1. marta nije izglasala nezavisnost i odlazak iz Druge Jugoslavije (stvorene u AVNOJ-u), jer je ta SFR Jugoslavija faktički prestala (a čemu su građani BiH najmanje kumovali i doprinijeli) postojati u jesen 1991. godine, nego nije odabrala odlazak u ustavno–pravno i državotvorno okružje Velike Srbije. Uostalom i sama Savezna Republika Jugoslavija se raspala 2005. godine. ■

Afrički robovi su prvi u Americi postili Ramazan

Kako Islam postaje druga vjera u SAD-u važno se prisjetiti da su u Americi Ramazan prvi postili oni robovi koji su sa sobom iz Zapadne Afrike donijeli svoju vjeru i tradiciju.

Piše: **Khaled A. Beydoun**

Islam je najbrže rastuća religija u Sjedinjenim Američkim Državama, druga po broju pripadnika u 20 američkih država, te su takve demografske promjene nagnale poznatog imama iz Los Angelesa da nedavno izjavi 'Ramazan je nova američka tradicija.' Imamova dalekovidna izjava označava skorije prisustvo islama u SAD-u, međutim, ova izjava otkriva patologiju koja pogađa mnoge američke muslimane danas – nesposobnost da se pogleda unazad i prigrle početna poglavlja historije američkih muslimana, ona poglavlja koja su napisali porobljeni afrički muslimani.

Društveni (socijalni) naučnici pretpostavljaju da su nekih 15 do 30% ili "negdje između 600,000 i 1.2 miliona robova u antebellum (predratnoj) Americi bili muslimani. Četrdeset i šest posto robova na antebellum Jugu bili su oteti u zapadnim regijama Afrike u kojima je živio značajan broj muslimana."

Između sunneta i robovskih zakona

Ti porobljeni muslimani su se trudili da ispunjavaju zahtjeve svoje vjere, najviše od svega ramazanski post, molitve i zajedničke sofre, uprkos jasnim robovskim zakonima po kojima se svaka religijska aktivnost smatrala neposluhom i bunom. Označavanjem Ramazana 'Novom američkom tradicijom' ne samo da se previđaju svi ispošćeni Ramazani porobljenih muslimana nego se i ubrzava njihovo brisanje iz povijesti američkih muslimana.

Iako Kur'an "dozvoljava da vjernik ne posti ako je daleko od kuće ili je izložen teškom radu" mnogi porobljeni muslimani su iskazivali transcendentalnu pobožnost izabirući da poste dok su okovani. Osim što su postili, porobljeni muslimani su u svojim robovskim prostorijama održavali zajedničke namaze i pripremali iftare koji su ih zbližavali. Te molitve i ti iftari su kršili robovske zakone koji su zabranjivali bilo kakvo okupljanje robova. Robovski zakon države Virginia npr. je 1723. godine društvo od pet robova smatrao "nezakonitim i burnim sastankom gdje se planiraju pobune". Svaka od država na Jugu je kodificirala slične zakone po pitanju sastajanja robova, što se naravno odrazilo na Afričke muslimane i njihovo prakticiranje vjere.

Afrički muslimani su, dakle, u predratnoj Americi, da bi prakticirali svoju vjeru pa time i Ramazan, morali kršiti robovske zakone. To ih je izložilo barabarskim metodama kažnjavanja koje su se završavale povredama i često smrću. Međutim, hrabrost da se u okovima prakticiraju vjerske obaveze za vrijeme Ramazana, uprkos takvim smrtonosnim rizicima, podvlači golemu pobožnost mnogih tih porobljenih muslimana. Ipak, ovu historiju uglavnom ignoriraju i američko-muslimanske vođe i običan svijet i potpuno je izbrisana iz novije američko-muslimanske povijesti.

Ponovno ispisivanje historije Ramazana u SAD-u

Muslimanska Amerika bila je gotovo potpuno *crna* u vrijeme prije građanskog rata. Danas je ona pak najraznovrsnija muslimanska zajednica u svijetu. Današnji Afro - Amerikanci tvore značajan dio te zajednice, zajedno sa muslimanima iz Južne Azije te onima arapskog porijekla. Latino-Amerikanci su također rastuća komponenta te zajednice, osiguravajući da su muslimani u Americi zapravo mikrokozma cjelokupne multi-kulturalnosti američke nacije. U Americi danas, ramazanske sofre redovno sadrže arapska ili pakistanska jela, no, ipak, mnogi američki muslimani će svoj post prekinuti tortama/tortillama i tamalima (južnoameričko jelo od kukuruza), halal mesom i povrćem.

Raznolikost muslimana u ovoj zemlji je Ramazan pretvorila u multikulturalnu američku tradiciju. Širina američko-muslimanske rasne i kulturološke raznolikosti je bez presedana, čineći ovaj Ramazan kao i sve naredne – novima u smislu transkulturalnosti i rasne različitosti. Ovaj muslimansko-američki multikulturalizam dolazi sa puno izazova: rječju, intra-rasizam, arapska nadmoć i rasizam protiv Afroamerikanaca ometaju unutarnju koheziju unutar i izvan američkih džamija. Ovi žalosni trendovi ubrzavaju brisanje iz povijesti priče o muslimanima robovima. Uključivanje pak ove priče u narativu ne samo da bi smanjilo rasizam i potaklo američko-muslimansko jedinstvo nego bi također otkrilo duboku ukorijenjenost vjere islama i njenog najsvetijeg mjeseca na američkom tlu. ■

Napomena: *Khaled A. Beydoun je predavač na katedri za Kritične Rasne Studije na UCLA School of Law.*

Prevod i obrada: Amir Knežević

DRUGI DERS
u tekiji Nadmlini (05.11.1988.)

Hadži hafiz Halid ef. Hadžimulić

Časopis Behar će, nakon uspješnog tematskog broja 116 o Mesneviji i mesnevihanima u Sarajevu, nastaviti kontinuirano objavljivati dersove i prijevode Mesnevije iz bogate rukopisne ostavštine Hadži hafiz Halid ef. Hadžimulića. Zahvaljujemo "Udruženju Hadži Mujaga" iz Sarajeva što nam je ustupilo ovo nepresušno duhovno blago Hazreti Mevlane Dželaluddina Rumija.

MESNEVIJA III, poglavlje 105/2 (bejtovi: 2334-2356)

Vidjeli smo u prošlom dersu stanje i

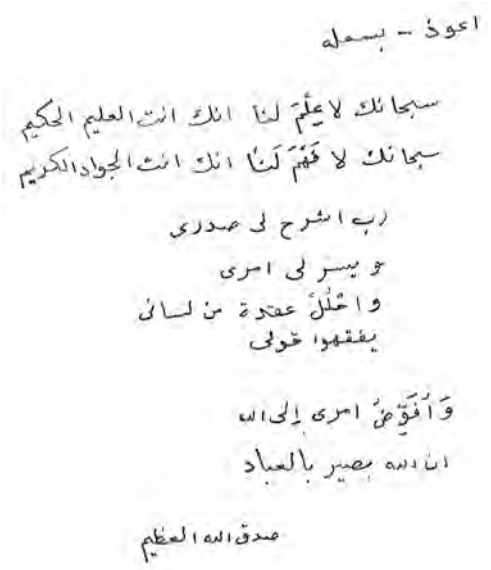
اعوذ - بسمله
سبحانك لا علم لنا الا ما علمتنا انك انت العليم الحكيم
سبحانك لا فهم لنا الا ما فهمتنا انك انت الجواد الكريم
رب اشرح لي صدري
و يسر لي امري
و احلل عقدة من لساني
يفقهوا قولي
و افوض امري الى الله
ان الله بصير بالعباد
صدق الله العظيم

situaciju onog fakira, koji je molio Allaha, dž.š., da mu dadne nafaku i halal-lokmu, bez truda i rada. I kad mu je Allah, dž.š., uslišao dovu i poslao mu nafaku-/jedan vo je dojurio i provalio u njegovu kuću, a on ga odmah uhvatio za rogove i zaklao/- sad vlasnik traži vola i tuži ovog siromaha; a i svijet negoduje i osuđuje ovog fakira, što je prigrabio tuđi imetak.

Siromah, nemajući kud, niko neće da ga podrži i pomogne, u takvoj situaciji, obraća se Allahu, dž.š., pa kaže:

- Ja Rabbi,
ono što se desilo među nama,
između mene i Tebe,
to ne zna niko osim Ti!

- Ja Rabbi,
Ti si u mene, i u moje srce,
udahnuo onu dovu,
koju sam ja Tebi stalno upućivao!
Ta dova je pobudila u meni,
I u mome srcu, na stotine nada!
Ja nisam uzalud, ni u prazno,
činio onu dovu!
Ti si mi je primio, i uslišao!

Ali, vidi sada: hoće da mi oduzmu ono što si mi Ti dao!

Tako intimno, u svojoj duši, razgovara sa Dženabi-Hakkom, sa Allahom, dž.š., onaj siromah.

Pa kaže na koncu, intimno za sebe:

- Ja sam, poput Jusufa, jasno vidio na snu ono, što će mi se na javi dogoditi!

To jest vjerovao sam u svoju iskrenu dovu, i Ti si mi je, Ja Rabbi, uslišao!

Spomenuvši Jusufa, Hazreti Mevlana, iznosi nam sada nekoliko momenata iz Jusufova života: u kakvim se sve situacijama Jusuf, a.s., nalazio i kako je čvrsto vjerovao, da će se njegov san ostvariti. Pa kaže Hazreti Mevlana, u nastavku ove hikaje, opisujući Jusufov san:

2334/III bejt:

Jusuf, a.s., vidio je na snu Sunce, Mjesec i zvijezde, kako mu se klanjaju (na sedždu padaju), kao robovi pred gospodarom.

KOMENTAR:

Ovaj bejt aludira na 4. ajet u suri Jusuf, /Est.B./

Jusuf, kao dječak, kaže svome ocu (Ja'kub,a.s.):

Oče moj, ja sam sanjao jedanaest zvijezda, i Sunce, i Mjesec, i u snu sam ih vidio, kako mi se pokloniše!

A otac njegov, (Ja'kub,a.s.), kao pejgamber, dalekovidan, upozorava svoga najdražeg sina, pa mu kaže:

Sinak moj, ne kazuj toga sna braći

svojoj, jer ti oni spremaju zamku! (Oni ti zavide, što ja tebe više volim, pa su podli i pakosni prema tebi!)

Tako otac upozorava svoga sinčića. A i sin, kao budući pejgamber nazirao je događaje i vidio je svoju budućnost. Nimalo se nije plašio tegoba i tjeskoba, kroz koje mu u životu valja proći. Jer, san će se, vjerovao je on, jednog dana, sigurno ostvariti!

2335/III bejt:

On (Jusuf,a.s.), oslanjao se je i čvrsto vjerovao
u taj svoj istiniti san.
Ni u bunaru (u koji su ga braća bacila), *ni u zatvoru* (u koji je nevin zapao),
nije osjećao tjeskobu.

2336/III bejt:

Oslanjajući se na taj svoj san (i očekujući predskazane događaje),
Jusuf,a.s., bio je potpuno miran, nije imao nikakve brige.
Nije se bojao ni ropstva, niti ukora, ili poniženja ili prezira od strane ljudi.

2337/III bejt:

On se je oslanjao na taj svoj san, koji mu je, kao svjetiljka, osvjetljavao put pred njim i ocrtavao buduće događaje.
(Nije imao brige ni straha od ropstva i zatvora, koji mu predstoje.)

2338/III bejt:

Kad su Jusufa, njegova braća, bacila u bunar, onda je njemu,
u uho došao ovaj glas od Dženabi Hakka, (Allaha, dž.š.):

2339/III bejt:

Ti ćeš, junače, jednog dana car postati, pa ćeš njima, (svojoj braći),
ovo njihovo nedjelo, (ovu njihovu nepravdu) *u lice reći i otkriti!*

KOMENTAR:

I ovaj bejt je aluzija na jedan ajet iz Jusuf-sureta. To je 15.ajet. Kad su Jusufa, braća bacila u bunar, on tu u bezizlaznom položaju kao dječak prima vahj-objavu od Allaha, dž.š.

Kaže Svevišnji,/Est.B./:

Ve ev hajna ilejhi
Mi smo njemu tada objavili ove riječi:
Ti ćeš njih (svoju braću) *obavijestiti o ovom njihovom lošem postupku, a oni te* (tada) *neće prepoznati.*

2340/III bejt:

ILHAM
Onoga, od koga dolazi taj glas, ne možemo vidjeti,
ali srce prepoznaje toga govornika po djelovanju njegova glasa.
(Onaj ko govori, to je Dženabi-Hakk.)

2341/III bejt:

Neka velika, izvanredna snaga, mir i sigurnost
unišli su u njegovu dušu,(u dušu Jusuf, a.s.), *od toga glasa.*

2342/III bejt:

Od toga Hakkovog glasa,(pod uticajem toga veličanstvenog glasa), *njemu* (Jusuf,a.s.),
bila je jama,(u koju su ga braća bacila), *kao ružičnjak;*
Kao što je Ibrahim-pejgamberu vatra,(u koju ga je bacio silni Nemrud), *bila blaga i prijatna, i u njoj se osjećao kao u cvijeću!*

2343/III bejt:

Svaku nevolju, i svaku nepravdu, koja bi mu nakon ovoga došla,
Jusuf,a.s. je, pomoću jake duhovne snage u srcu, sa radošću podnosio.

2344/III bejt:

Isto tako će, i u srcu svakog mu'mina, odzvanjati onaj glas:
E-LESTU BI RABBIKUM
/Nisam li Ja vaš Gospodar?/
I svaki će mu'min, sve do proživljenja, uživati, slušajući taj glas.

KOMENTAR:

Ove riječi, *E-LESTU BI RABBIKUM*, nalaze se u 172. ajetu sure A'raf, u devetom džuzu Kur'ana.

Kad je Allah, dž.š., stvorio duše, postavio im je ovo pitanje: Nisam li Ja vaš Gospodar?

Mu'minske duše pale su na sedždu pa odgovorile: *BELA ŠEHIDNA (Jest, Ti si naš Gospodar, mi to svjedočimo!)*

Taj glas *E-LESTU*, odzvanja u srcu svakog mu'mina, i odzvanjaće do Sudnjeg dana.

Svaki mu'min, u svakom času, misli na povratak Allahu,dž.š.

2345/III bejt:

Da ne bi kod njih,(kod mu'mina), *bilo ma kakvog prigovora*
(ili osjećaja nelagodnosti), *pri podnošenju iskušenja i belaja,*
niti osjećanja tereta pri izvršavanju Allahovih naredbi,
ili pri čuvanju (duše) *od zabranjenih stvari.*

KOMENTAR:

Svaki mu'min, leti na namaz (ako je pravi mu'min)! Jer mu je to audijencija-prijem, susret i razgovor sa Stvoriteljem!

Pa ko ne bi želio da bude primljen u takvu audijenciju?!

Obični ljudi, ovo ne vide i ne vjeruju, pa zato i ne izvršavaju dužnosti prema Stvoritelju!

A ne znaju, kakve propuste prave, i kakve gorke zalogaje gutaju.

2346/III bejt:

Taj zalogaj, koji uzima po presudi sudbine, i koji je drugima gorak,

Mu'minu je sladak kao đul-bešećer!

(U tom zalogaju, on osjeća duhovni užitak i slast.)

Sjetimo se hadisa, gdje Hazreti Pejgamber kaže: *Moja je radost u namazu!*

2347/III bejt:

Ko nema ovog duhovnog oslonca (da uživa u ibadetu,

tj. ko nije dušom vezan za *Bezmi-elest,* za onaj poznati događaj u praiskonu,

kad su mu'minske duše pale na sedždu Allahu,dž.š.),

tome je ovaj zalogaj (tj. ibadet), *zbog nijekanja i nevjerovanja,*

gorak i odvratan, kao gnoj!

2348/III bejt:

Ko god, u ovom dunjalučkom snu, (u ovom mraku i tjeskobi),

vidi one slike iz dana Elesta i Ezela, taj je opijen i zanesen u odanosti i pokornosti Allahu, dž.š., (on uživa u ibadetu).

2349/III bejt:

On nosi ovu vreću (ovaj tovar, tj. obaveze), *kao opjancana deva,*

ide naprijed bez zastoja, bez sumnje i bez umora.

KOMENTAR:

Ovdje Hazreti Mevlana aludira na ašika zanesenog ljubavlju prema Ma'šuku.

Zaljubljeni, ne osjeća tereta ni tjeskobe, premda se nalazi u nevidljivim okovima!

2350/III bejt:

Pjena na ustima deve, (pod teretom tovara),

svjedok je njenog zanosa i opijenosti, i izgaranja srca

(od čežnje za onim svijetom i nagradama, koje je tamo čekaju, za tegobe i patnje koje je ovamo, na ovom svijetu, podnosila).

2351/III bejt:

Deva, onako krupna i jaka, liči na lava, (po snazi);

ali pod teškim teretom tovara koji nosi, (na svojim leđima),

ona-izgladnjela i mršava-izgleda sitna i malena!

KOMENTAR:

Opomena mu'minu, koji želi da bude pravi mu'min, kao da ga Hazreti Mevlana doziva, pa mu kaže: Mu'mine, zašto i ti nisi takav skroman i duhovno jak, a na oko sitan i mršav, poput deve?

2352/III bejt:

Žudeći za ženkom, (za ženskom devom), *jedan devac, stotinu će muka i tegoba podnijeti!*

Njemu se, pred očima, jedna planina, (koju mora preći), *pokazuje kao jedna slamka, ili kao jedna dlaka!*

2353/III bejt:

Onaj, ko u Bezmi-Elestu (u praiskonu, u *Ezelu*), *nije vidio ovaj san,* (koji će kasnije postati java), *taj na ovom svijetu* (na dunjaluku), *neće biti ni odani rob Allahov, niti murid,* (onaj koji se pokorava i želi susret sa Rabbom).

2354/III bejt: TEREDDUD – KOLEBANJE:

A ako je u sumnji, (u dilemi), *to ga vrijeđa,* (nema mira).

Jedno vrijeme šućur čini, (kad mu je dobro), *a onda godinama se tuži!*

(Ne može osaburiti, nema čvrstog imana!)

KOMENTAR:

U Kur'anu se kaže za nevjernike i za ove dunjalučke ljude: *Oni slijede samo svoje misli* (koje su nesigurne, i koje ih vode u sumnju i zabludu).

A onda se u ajetu dodaje: *a te njihove nesigurne misli i pretpostavke koje ih drže u sumnji i nesigurnosti, ne doprinose istini ama baš ništa!* (Nedžm, 28.)

Sumnje i pretpostavke navuku čovjeka na tanak led pa on propadne. Treba odbaciti sumnje, a držati se istine! Alejhisselam kaže u hadisu: *Ostavi ono što ti je sumnjivo, a drži se onoga, u čemu nemaš nikakve sumnje!*

A mi imamo istinu u rukama: Kur'an, a.š., pa nećemo zalutati ako se Kur'ana budemo držali!

2355/III bejt:

Na dinskom putu, ovaj slabić, sad korači naprijed, sad nazad!

Stalno je u sumnji, bez jekina, (bez ubjeđenja)!

ANEGDOTA:

Pričao nam je Hadži Mujaga Merhemić: Jedan čovjek, seljak, razbolio se, pa videći da mu se približila smrt, a da bi spasio dušu, pozove sinove i ovako im oporučuje:

Imam dva vola, pa ih iza moje smrti podajte: jedan u crkvu a drugi u džamiju!

Ja ne znam, đi će upaliti!, kaže im otac.

I ovaj čovjek ostario i odlazi sa ovoga svijeta, a još nije učvrstio iman! Još sumnja i koleba! Eto, ta sumnja i kolebanje, to su opasnosti po iman! Treba na vrijeme, i što prije, raščistiti s tim i rastjerati sumnje!

2356/III bejt:

Da vam ovo objasnim, to će biti moj dug (kaže Hazreti Mevlana nama slušačima, a sad, da to malo pričekamo)! Pa nam onda kaže:

Ako vam se žuri (da to saznate), *dosta vam je da proučite sure ELEM NEŠRAH LEKE*

Ovdje Hazreti Mevlana zastaje, prekida ovo izlaganje, obećavajući nam da će ovu temu, o sumnji i kolebanju, nastaviti jednom drugom prilikom. A nama preporučuje, da proučimo sure *ELEM NEŠRAH LEKE* i da ga malo prostudiramo. ■

Pripremio: Šaban Gadžo

Pojam i nivoi mira u Mesneviji

Vrijeme u kojem živimo obilježeno je brojnim, umnomu iracionalnim, ratnim sukobima i destruktivnim aktivnostima širom svijeta koja pogađaju direktno čovjeka koji bi u svemu onome što biva uništavano trebao duhovno i materijalno uživati. Nažalost, biva uništavan i on sam. Činjenica da svijetom vladaju ratovi, a ne mir, uprkos činjenici da čovjek u svojoj nutrini osjeća mnogo intenzivnijom potrebu za mirom nego li za uništavanjem, navodi nas na pomisao da se suština problema dobrano odnosi na nerazumijevanje definicija mira od strane modernog čovjeka ili pak na manjkavost u samim definicijama. Mevlana Dželaludin Rumi, jedan od najvećih pjesnika i mislilaca koje je čovječanstvo bilo u prilici upoznati, u svojim djelima definira mir, dijeli ga na nekoliko vrsta, rasvjetljava međusobni odnos i uzajamnost definiranih vrsta i nivoa mira te nudi rješenje kako uspostaviti trajan, kvalitetan i pravedan mir.

Piše: **Elvir Musić**

Uvod

U stoljeću ratova koje smo ispratili i na pragu milenija koji se ni po čemu ne razlikuje od svoje bliske prošlosti, razmatranje definicije mira u djelima velikog mislioca i gnostika kakav je Dželaludin Muhammed Mevlana, na Okcidentu poznat kao Rumi, doima se uistinu nužnim. Promicanje sredstava rata su prvi izbor u rješavanju problema na globalnom nivou, pri čemu živa bića bivaju degradirana do mjere njihova izjednačavanja s objektima koji su djela njihovih ruku i preinačavana od živih bića koja – sukladno Mevlaninim mislima – imaju biti sveta po svome stvaranju u legitimne vojne ciljeve, čija destrukcija legitimitet crpi ne iz njihova egzistencijalnog značaja već iz strateških planova vladara ratnih instrumenata. Oni realizaciju svojih ratobornih ideja pravdaju namjerom uspostave trajnoga mira postavljenog na poštivanju osnovnih postulata demokratije, odnosno u službi čovjeka.

Međutim, iskustvo iz dosadašnjih vojnih intervencija usmjerenih ka uspostavi građevine mira na temeljima destrukcije čovjeka pokazuje da vojni instrumenti možda i mogu, po principu vatra na vatru, ugasiti ratni žar na određenom području, ali da nisu u stanju osigurati uspostavu trajnog i, što je mnogo bitnije, kvalitetnog mira koji bi bio garant demokratiji kao i ona njemu. Upravo ova iskustva nas vode ka pitanju: Da li je trajni mir moguć i da li su postojeće definicije smjernica koje vode ka njegovu uspostavljenju adekvatne vremenu u kojem živimo i prostorima koja nastanjujemo?

Odgovor na ova i slična pitanja su tokom minulih stoljeća ponudili brojni briljantni umovi historije ljudske vrste, a nepostojanje stabilnog mira u današnjem dobu može se tumačiti dvojako: Ili definicije mira i metode kreiranja prilika neophodnih za uspostavu stabilnog mira, koje su sugerirali ti umovi, nisu potpune ili ih moderni čovjek nije u potpunostio shvatio. Jedno je sigurno, a to je da pitanje rata i mira te definicije i jednog i drugog čovjeku je poznato od najranijih vremena i o tome je razmišljao[1], unoseći u svoja razmišljanja i vlastitu ličnost, svoje poglede na svijet, ali i interese koji su ga uvodili u takva razmišljanja.

Unošenjem vlastitih doživljaja rata i mira u promišljanje i definiranje ovih tema, mislioci su dobrano zasjenjivali samu suštinu problema i u prvi plan isticali ono što su zamjetili sa vlastite tačke gledišta. Umjesto da su pokušali definiciju rata i mira rasvjetljavati korak po korak, zastor po zastor, krenuli su putem popločanim namjerom da je osvijetle samo jednom bakljom; svjetlom vlastitoga racija. Želimo li u dobu koje živimo doprinijeti uspostavi stabilnog, trajnog i kvalitetnog mira, najprije se moramo vratiti u prošlost i ponovno pokušati analizirati i razumjeti sugestije briljantnih mislilaca u minulim stoljećima, te nastojati spoznati samu suštinu i izvorište mira u njegovoj pojavnoj potpunosti. Sudeći po popularnosti koju na Orijentu uživa stoljećima, a na Okcidentu biva čitan, hvaljen i veličan već nekoliko decenija, među takve umove se, bez sumnje, ubraja i

[1] İnal Savi, Saime, Mevlana ve Barış, *IX Milli Mevlana Kongresi*, Selçuk Üniversitesi, Konya: 15-16. Aralık, 1997, pp. 45-50

Mevlana Dželaludin Rumi; čovjek koji je iskusio doba u kojem je narod najviše potrebovao mir i toleranciju[2].

Želimo li u dobu koje živimo doprinijeti uspostavi stabilnog, trajnog i kvalitetnog mira, najprije se moramo vratiti u prošlost i ponovno pokušati analizirati i razumjeti sugestije briljantnih mislilaca u minulim stoljećima, te nastojati spoznati samu suštinu i izvorište mira u njegovoj pojavnoj potpunosti. Sudeći po popularnosti koju na Orijentu uživa stoljećima, a na Okcidentu biva čitan, hvaljen i veličan već nekoliko decenija, među takve umove se, bez sumnje, ubraja i Mevlana Dželaludin Rumi;

Mevlanino poimanje mira

Mevlana u svojim pisanim djelima vrlo temeljito analizira suštinu mira, njegove razne manifestacije, prepreke na putu uspostave trajnog i pravednog mira, ali i metode koje vode ka njegovoj uspostavi. Mir u svojoj suštini nije isključivo stanje bez sukoba i destruktivnih aktivnosti, a niti označava nešto što bi se moglo opisati leksemom pomirbe i pomirbenosti. Prema mišljenju koje Mevlana Dželaludin Rumi iznosi u Mesneviji, pojam mira označava stanje razumijevanja u međuljudskim odnosima, saglasnosti i dogovora među osobama koje potiču iz različitih civilizacijskih, kulturoloških i interesnih sfera te kao takve zastupaju i različite poglede na svijet. Pojam mira u Mesneviji ne označava stanje dogovora i kompromisa među različitostima o svim ostalim pojavama koje ispunjavaju čovjekov život, već o onim temama kod kojih se susreću njihovi interesi. Suprotno ovoj definiciji pojma mira, Mevlana ističe da se do stanja sukoba, rata i netrpenja dolazi zanemarivanjem važnosti mira kao stanja razumijevanja i dogovora. Ponekada ljudi se međusobno sukobljavaju samo zbog činjenice da o istom rješenju govore različitim jezicima. U takvim situacijama, iako ustvari žele isto, zbog činjenice da to isto izražavaju različitim jezicima i na različite načine, suočavaju se s kriznim – suštinski promatrano, ničim izvazvanim – situacijama. Mevlana ovaj stav vrlo jasno iznosi u priči "Svađa četverice oko grožđa koje je svaki od njih spominjao drugim imenom"[3]:

Četverici neki čovjek jedan dirhem dade,
Onaj jedan reče za grožđe ću da ga dam,
Onaj drugi Arap bješe, reče: Ne!
Ja 'anab[4] hoću ne āngūr[5], o varalice!
Onaj treći Turčin bješe i reče: Ovo je moje,
Ja ne želim 'anab, ja želim uzum[6]!
Onaj četvrti Rimljanin reče: Te rasprave
Pustite, estafil[7] je ono što za nas je sve!
U svađi oni se uzratoboriše,
Jer suštinu riječi oni previdiše.
Pesnicama se udarahu oni u glupariji,
Puni bijahu neznanja, a znanja najprazniji.
Vlasnik tajne, dragi sto jezika znalac,
Da bijaše ondje, mogao bi mir im dati.
Pa bi rekao: Ja ću ovim jednim dirhemom,
Želje svih vas ispuniti, što želite vama dati.

Iz citiranih stihova razumijevamo da Mevlana vjeruje kako je mir želja nutrina svih ljudi; ma iz kojih civilizacijskih krugova i s kojih podneblja da poticali, ali da do narušavanja mira i spokoja među ljudima dolazi ponajprije zbog njihovih materijalnih – pretežno malovrijednih – želja i neznanja, nepoznavanja suštine pozitivnosti u međuljudskim odnosima. Iz navedenog kazivanja, također, možemo razumjeti da je uspostava mira moguća i ostvariva putem obrazovanja i edukacije ljudi kako bi spoznali svoje istinske težnje, stvari nazvali pravim imenom i razumjeli se oko toga da im je svima u interesu da shvate da, ustvari, žele jedno te isto; ono o što će se svi okoristiti, a to je mir i užitak u pozitivnim međusobnim odnosima. Jer, mir je anđeoskog karaktera, a rat je djelo zlih sila. Čovjek u sebi treba pronaći, otkriti i spoznati ono što je dobro te ga kroz obrazovanje i učenje razvijati do odgovarajućih granica:

Rat biva djelo diva (zla), a mir djelo anđelovo,
mir treba izabrati da duša dosegne užitak.
Duše čiste ako mir poveže jednu s drugom,
kapi čim se združe, duboka rijeka postaju, o mladiću!
(Gazel, alef)[8]

Unutarnji mir

Mevlana u svojim pisanim djelima prezentira analizu raznih stupnjeva mira. U centru svega je čovjek. Od njega sve polazi i s njime se sve završava. On je početak i kraj savršenog kruga koji obuhvata i obujmljuje sve što je stvoreno. Sve je stvoreno za čovjeka i zbog čovjeka, a on je taj koji treba razumjeti na koji način sve što je stvoreno treba da koristi i u kojoj mjeri mu je korištenje toga dozvoljeno, jer prekomjerno korištenje onoga što mu je stavljeno na raspolaganje vodi ka disbalansu u samoj kreaciji i narušavanju ujednačenog harmoniziranog sistema. Unutar čovjeka kao takvog nalazi se sve što se nalazi i izvan njega, jer je on mikrokosmos kao ogledalo svega stvorenoga, odnosno svega onoga što se nalazi u makrokosmosu. Vrlo jednostavnu definiciju čovjeka pronalazimo u slijedećem Mevlaninom distihu:

O urneku pisma Božijega koje si ti,
ej zrcalo carske ljepote koje si ti,
Izvan tebe nije sve što je u ovom, svijetu,
u sebi potraži, sve što želiš si ti!
(Rubaija 1761.)

U čovjeku kao takvom – riznici u kojoj se čuva genom svega stvorenoga – istovremeno se nalaze i odlike dobra i

[2] Nuri Şimşekler, "Mevlâna İslâm ve Dünya Barışı", *Mövlana Celaleddin Ruminin 800 İllik Yubileyine Hesr Olunmuş Beynelxalk Konferansın Materiallları*, Düzenleyen: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Felsefe ve Siyasi-Hüquqi Tedqiqatlar İnstitutu, Bakı 2006, ss. 174-182

[3] Mevlānā, Ğelāl al Dīn Rūmī, Masnavīye Ma'navī, Reynold Nikolson, Tehrān: Amīr Kabīr, 1381 (2002.), str. 374-376

[4] Na arapskom "grožđe".

[5] Na perzijskom "grožđe".

[6] Na turskom "grožđe".

[7] Na rimskom "grožđe".

[8] Gazeli preuzeti iz: Gelal al Din Rumi, Mevlana, Kolīyāt-e Šams-e Tabrīzī, be tashīh-e Badī` al Zamān Forūzānfar, Tehrān: Amīr Kabīr, 1363 (1984.)

odlike zla, odnosno on je zbir suprotnosti. Da bi uspio dosegnuti stanje unutarnjeg ili kako bi ga se još moglo nazvati duhovnog mira, čovjek najprije mora spoznati vlastitu, Bogom danu, snagu da izmiri suprotnosti i uspostavi red u sebi i izvan sebe. Uspostava mira između suprotnosti ne znači zatiranje jednog od toga dvoga ili pak ublažavanja samo jednog segmenta ličnosti već uspostava balansa među suprotnostima i različitostima. U svakom slučaju, čovjek uzroke zbivanja izvan sebe ne treba tražiti izvan sebe već unutar sebe stoga što su uzroci u njegovoj nutrini dok su vanjska zbivanja samo posljedice unutarnjih uzroka njega kao individue ili pak njega kao čovjeka koji u sebi sažima sve karakteristike ljudskoga roda:

Musa i faraon u tvome su biću, treba ovu dvojicu protivnika u sebi tražiti.

(Mesnevija, III/1256.)

Čovjek je, prema ovoj definiciji, biće koje je sazdano od suprotnosti i u kojem se u isto vrijeme nalaze i dobro i zlo, i težnja za trajnim mirom i sklonost neprestanom ratu, i ljubav i mržnja. On se ponaša onako kako se ponaša njegova unutrašnjost, odnosno njegova vanjština je tek manifestacija njegove nutrine. Ukoliko u njemu preovlada mir, i njegovu vanjštinu će krasiti mir i spokoj, a kao nagradu za to će dobiti odgovor od okoline oličen u miru i spokoju. Naravno, ako njegovom nutrinom preovlada faraon, odnosno simbol svega što je loše a njegovu ličnost obilježi tendencija ka nasilju, nasilje će naplatiti za nasilje:

Ako sa srdžbom i ratom, nasuprot je srdžba Mu,
a s mirom i izvinjenjem, onda je milost Mu.
(Mesnevija, I/1513.)

Osobine u čovjekovoj nutrini su Bogom dane i kao takve se mogu promatrati i kroz prizmu Božijeg određenja, ali je Uzvišeni je istodobno čovjeku dao dovoljno slobodne volje da sam u sebi razvija, odgaja i obrazuje osobine za koje smatra da ga usrećuju. Smatrali su da ga usrećuje dobročinstvo, služenje vlastitome rodu ili sveukupuno rečeno čovjekoljublje, on će u vlastitoj nutrini razvijati upravo te osobine. U protivnom, odlučili su da je za njega bolje činjenje zla, razbojništvo ili protivljenje svemu onome što se u modernom društvu smatra vrijednošću, on će krenuti tim putem. Dakle, čovjek je taj koji obrazuje vlastitu nutrinu, a putem edukacije je moguće čak i biće koje je predodređeno za rat naučiti da poštuje mir:

Ratnu pticu jarebicu ti poduči miru,
a horozu pokaži istinske znake jutra.
(Mesnevija, IV/857.)

Mevlana u nekoliko distiha apelira na vjernike da obrate pažnju na značaj vlastitih nutrina, odnosno sebe kao ljudskoga bića. Zanimljivo je primjetiti da ovaj veliki učenjak u ovim stihovima ne akcentira muslimane kao vjernike, a niti kršćane ili Jevreje, već se vjernicima obraća generalno; hoteći reći da su vjernici iznad podjela bilo koje vrste, a da su religije čovjeku pokazale put kako da uzvjeruje, u sebi obrazuje pozitivne osobine i bude koristan zajednici. Nije slučajno u slijedećim distisima napomenuto da su sedamdeset i dvije nacije u čovjekovoj nutrini, jer u ovim distisima postoji aluzija na vjerovanje da će se ljudi podijeliti na toliko grupa i da će samo jedna među njima biti spašena. Povežemo li leksemu vjernici s predajom o sedamdeset i dvije nacije od kojih je jedna spašena, onda ćemo bez mnogo truda stići do zaključka da Mevlana naučava da će samo istinski vjernici biti spašeni; bez obzira iz kojeg religijskog i civilizacijskog kruga da se izdizali:

Oprezno, o vjernici! Jer on je u vama,
mnogo beskrajnih svjetova je u vama.
Svih sedamdeset i dvije nacije su u tebi,
ah, kad se jednog dana pomole iz tebe!
(Mesnevija, I/3300-1.)

Već smo naveli distihe u kojim Mevlana ističe da je sve što postoji na ovome svijetu odraz onoga što je utkano u čovjekovu nutrinu. Međutim, on razmatra i izvanjski aspekt čovjekova bića, te propituje važnost raznih sreća i nedaća, užitaka i tegoba s kojim je čovjek suočen tokom ovozemaljskog materijalno-duhovnog egzistiranja, te zaključuje da su sva iskušenja s kojim se suočava ljudsko tijelo namijenjena tome da do izražaja dođe njegova nutrina, odnosno njegova duša:

Bog, Uzvišeni, toplo – hladno i tegobu i bol,
na naše tijelo stavlja, o hrabri čovječe,
Strah i glad, i umanjenje imetka i tijela,
sve! Kako bi se duša bolje vidjela.
(Mesnevija, II/2963.)

Unutarnji mir može biti privremen, ali isto tako i trajan. Za razliku od unutarnjeg mira, vanjski mir ne može biti trajan ili vječan, jer bi u tom slučaju bio poremećen sistem Kreacije, a u nepostojanju rata svoj značaj bi izgubio i sam mir. Mevlana o trajnosti unutarnjeg mira kaže:

Prestani, jer ovo jutro (mir) meni je trajno,
nije meni zarad štita (odbrane) pomirba.
(Gazel, 3303/10.)

Vanjski mir

U Mevlaninom poimanju mira, osnovna razlika između unutarnjeg i izvanjskog mira je u tome što čovjek u svojoj nutrini mora pomiriti različite – pretežno međusobno suprotne – osobine i dovesti ih u ravan istobojnosti, odnosno balansa i sklada, dočim u izvanjskom svijetu treba težiti suprotno tomu i nastojati uspostaviti sklad među različitim pojavama kao međusobno različitim bojama na platnu koje tek kada dođu do izražaja mogu biti poredane tako da tvore lije-

pu cjelinu. Sve što je čovjekova nutrina ujednačenija ona se na njegovoj vanjštini manifestira u formi sklada i jasnoga stava – jasnog poput bijele boje. Sa druge strane, ako čovjek svijet oko sebe bude prihvatao kao realnost u kojoj egzistiraju raznobojne pojave biti će usklađeniji sa svojom okolinom i u toj cjelini će prepoznavati ljepotu mirnog suživota različitosti. Stoga ovaj velikan priznat i na Orijentu i na Okcidentu, one koji misle drugačije pita:

Red je na stobojnost i stosrčanost,
Kad će svijet jednobojan biti, je li?
(Mesnevija, VI/1869.)

Svijet je sazdan od suprotnosti baš kao i čovjekova nutrina, te zbog toga jedno drugome sliče, a suprotnosti i u čovjekovoj nutrini i u njegovoj okolini stvorene su da bi se međusobno izražavale, ali i da bi – opet kroz edukaciju samog čovjeka – u balansiranom stanju tvorile jednu lijepu i savršenu cjelinu:

Poistiha i gromkije ova smjesa pomješana,
ponekada zdrava je, nekad bolom ojaučena.
Isto tako posmatraj sva stanja ovog svijeta,
udaranje i privlačnost, mir i rat u izmjenama.
Ovaj svijet je s ova dva krila u letu,
zbog toga su duše udomljene u strahu i nadi.
(Mesnevija, VI/1851-3)

Ono što, prema Mevlaninom mišljenju, predstavlja izvorište svih problema, uzrok svih ratova i razlog svih nedaća jesu čovjekove umislice. On zbog tih umislica značaj pridaje beznačajnom, a od značajnog se udaljava, jer onoga trenutka kada nekome drugom – pod izgovorom odbrane vlastitoga blagostanja i ponosa – nanese štetu ili utrne nečiji život on je udario na samoga sebe spuštajući značaj vlastitoga bitka tek na nivo animalnog segmenta njegove egzistencije:

Na uobrazilji je i mir njihov i rat njihov,
i na uobrazilji je ponos njihov i sram njihov.
(Mesnevija, I/72.)

Mir u svijetu postavljen na principima balansa među suprotnostima moguć je samo ako se čovjek distancira od pridavanja značaja beznačajnom i spozna ono što je uistinu značajno. U drugom svezku Mesnevije kaže:

Katkad umislica o pomirbi i ratovima, nekad umislica o imenima i sramotama,
Pazi! Izbaci iz glave ove umislice!
Pazi! Pometi iz srca ove pretvorbice!

Izvanjski mir kojeg Mevlana akcentira u svojim stihovima ne odnosi se isključivo na mir između ljudskih bića i suprotnosti oličenih u njihovim međusobno različitim – nerijetko i suprotnim – pogledima na svijet, vizijama budućnosti, interesima, tendencijama i stremljenjima, već i mir čovjeka sa prirodom:

S rudnikom dragulja se pomirih,
s mjesecem punim se pomirih,
Bačva sirćeta šećeru predloži mir,
hvala (Bogu) pa šećer mir prihvati.
(Gazel, 3303/1-2.)

Mir među suprotnostima

Tek kada čovjek uspije uspostaviti mir unutar samoga sebe, obrazovati pozitivne osobine u vlastitoj nutrini, te spoznati značaj različitosti u izvanjskom svijetu, postaje spreman pomiriti dvije osnovne suprotnosti koje su suprotne zahvaljujući vlastitoj sličnosti koja egzistira u dvije odvojene dimenzije, a to su njegova nutrina i njegova okolina. Jer, Mevlana naglašava da je život kao osnovna poveznica unutarnjeg i vanjskog mira, ustvari, rezultat pomirenosti ove dvije osnove suprotnosti. Naravno, prema ovom mišljenju, osnovni rat koji traje na ovome svijetu biva vođen na nivou ove dvije osnovne suprotnosti. Upravo u razumijevanju ovog Mevlaninog mišljenja se krije tajna uspostave kvalitetnog mira u svijetu koji može biti remećen samo ratom usmjerenim ka kontroliranju faktora koji remete taj mir.

Život je pomirba suprotnosti,
smrt mu je početak rata među njima.
Rat suprotnosti je ovo doba svijeta,
mir suprotnosti je vječni život.
(Mesnevija, I/1293.)

Uzvišeni Bog je stvorio bol i tugu kako bi ovi osjećaji filtrirali dušu, ljude približavale jedni drugima i isticale njihovu ljudskost:

Patnju i tugu je Bog zato stvorio,
da iz tih suprotnosti se dobrota srca pojavi.
(Mesnevija, I/1130.)

Zaključak:

Postojeće stanje u svijetu ispunjeno ratovima i sukobima, te obilježeno činjenicom da su instrumenti destrukcije prepoznati kao osnovna sredstva za eksploataciju ideje mira, navodi nas na reviziju postojećih definicija mira, ali i rata kao njegove sušte suprotnosti – pojave koja ga izražava do suštinske prepoznatljivosti. U ovoj reviziji postojećih definicija, nužno je vratiti se nekoliko stoljeća u prošlost i ponovo analizirati mišljenja velikih umova o miru. Među te velike umove, sudeći prema njegovoj popularnosti i na Orijentu i na Okcidentu, ubraja se i Mevlana Dželal al Din Rumi.

Ovaj veliki mislilac promišljanju mira pristupa racionalno, naglašava značaj mira, ali istodobno uvažava i značaj samoga rata kao suprotnosti koja osvjetljava mir. On u svojim pjesmama ističe postojanje raznih nivoa mira, te naglašava centralnu ulogu čovjeka u sistemu Kreacije; čovjeka od kojeg sve počinje i s kojim se sve završava. Na prvom nivou mira nalazi se čovjekova unutrašnjost, na drugom svijet koji ga okružuje, a na trećem suprotnost njegove nutrine i vanjštine koje on, nakon što smiri sebe i pomiri se sa svijetom oko sebe, treba izmiriti u mjeri koja osigurava uspostavu kvalitetnog mira koji povremeno može biti čuvan ratnim sredstvima - ali samo čuvan, a ni u kom slučaju uspostavljan. ■

Izvori i literatura:

İnal Savi, Saime, Mevlana ve Barış, *IX Milli Mevlana Kongresi*, Selçuk Üniversitesi, Konya: 15-16. Aralık, 1997; pp. 45-50

Ğelāl al Dīn Rūmī, Mevlānā, *Kolīyāt-e Šams-e Tabrīzī*, be tashīh-e Badī` al Zamān Forūzānfar, Tehrān: Amīr Kabīr, 1363 (1984.)

Ğelāl al Dīn Rūmī, Mevlānā, *Masnavīye Ma'navī*, Reynold Nikolson, Tehrān: Amīr Kabīr, 1381 (2002.),

Nuri Şimşekler, "Mevlâna İslâm ve Dünya Barışı", *Mövlana Celaleddin Ruminin 800 İllik Yubileyine Hesr Olunmuş Beynelxalk Konferansın Materiallları*, Düzenleyen: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Felsefe ve Siyasi-Hüquqi Tedqiqatlar İnstitutu, Bakı, 2006., ss. 174-182

TURSKA: **Zemlja motiviranih ljudi i životodajnog elana**

U početku me je to smetalo, taj status mezimčeta, kućnog ljubimca iz "Bošnjakistana", odnosno, "Petarpankistana". Zatim sam se prepustio. A što i ne bi. Bošnjak voli da mu je fino, da ga hvale, da ga vole. U biti na taj način liječi mnoštvo trauma, ali i kompleksa. No, kakve su to ljubavi između Bošnjaka i Turaka? Zacijelo prije svega iracionalne, neopipljive, ponekad bezuvjetne, ponekad one koje traže utočište i zaštitu, dok onaj dio ljubavi Turaka koji se tiče Alije Izetbegovića mora počivati na nečemu racionalnom, na nečemu čime je zadužio Turke.

Piše: **Filip Mursel Begović**

Iako na prestižnom Osmangazi univeritesi u Eskišehiru nije bila prisutna neka brojčano značajnija bosanska politička ili znanstvena delegacija, osim orijentalistice dr. sc. Amine Šiljak Jesenković i mene, na ulazu u dvoranu gdje će se održati Summit "Sultani duše (Kraljevi mudrosti) susreću se u Eskišehiru", vijorila se svečana zastavica sa likom prvog predsjednika nezavisne BiH Alije Izetbegovića.

Uistinu me zbunio i istodobno zaintrigirao, taj status Izetbegovića kojega on uživa među Turcima. Neću reći da već nisam čuo i pročitao o posebnim ljubavima Turaka i tekuće turske politike prema Aliji Izetbegoviću i SDA, ali da ću Alijino lice vidjeti kako se vijori na zastavi uz Junusa Emrea, Hadži Bektaš Velija, Ahmeta Yesevija, Dželaluddina Mevlanu Rumija, Pira Behauddina Nakšibenda... sve redom velikane islamske duhovnosti, zadnje je što sam očekivao.

Dakle, nije postojao ni jedan protokolarni, politički ili bilo koji drugi razlog da objese zastavu sa Alijinim likom, nisu nikoga željeli obradovati ili fascinirati, a svejedno su je postavili. Štoviše, sam skup je organiziran uz prisustvo nekoliko ministara Vlade Republike Turske, guvernera provincije Eskišehir, turskog reisa i na koncu mnoštva uglednih znanstvenika pristiglih iz raznih dijelova svijeta. Stoga, zaključih, ni najzlobniji ne bi mogli osporiti legitimitet i stručnost ljudi koji su organizirali Summit o duhovnim velikanima islama.

Alija Izetbegović u Turskoj je poznat kao Sultan evlija

"Pa da, Alija ti je u Turskoj Sultan evlija, Kralj mudraca, nema djeteta koje ne zna njegovo ime. Nije da je tu riječ o nekim zanesenjacima, jarane, ja nisam upoznao Turčina iz više klase, a da nije pročitao barem jednu Alijinu knjigu", rekao mi je, nakon što sam tražio dodatna obrazloženja, student iz Mostara koji upravo završava fakultet u Turskoj.

"Evo, sad ćeš vidjet, imam jednog lika ovdje...!", pa zovne omanjeg Turčina vedra lica i zamoli ga da mi izrecitira nešto što mu je najdraže iz vlastite sehare mudrih misli.

I započe Turčin, malo na turskom, malo na engleskom, pa malo natucajući bosanski, govoriti čitave odlomke iz Alijinih knjiga... o patriotizmu, o odnosu sa komšijama, multikulturi, o islamu i zapadu, islamu i politici, o snishodljivosti, poltronima i ulizicama, ponosnima i dostojanstvenima, sekularizmu... pa me sve zapitkuje znam li ja to, pa nastavi, pokazujući da je napamet naučio nevjerovatno količinu čitavih odlomaka iz Alijinih knjiga...

"Pa da, Alija ti je u Turskoj Sultan evlija, Kralj mudraca, nema djeteta koje ne zna njegovo ime. Nije da je tu riječ o nekim zanesenjacima, jarane, ja nisam upoznao Turčina iz više klase, a da nije pročitao barem jednu Alijinu knjigu", rekao mi je student iz Mostara koji upravo završava fakultet u Turskoj.

"Ne znam ja ništa", a kako ću mu to reći. Pročitao sam neke dijelove Alijinih knjiga, ali ni približno nisam upoznat sa cjelinom njegovih radova. Stoga sam Turčinu potvrđivao ono što je izgovarao, u najmanju ruku kao da svaku večer zaspim čitajući knjige prvog predsjednika nezavisne BiH. Iliti, kada si u Rimu ponašaj se kao Rimljanin. Odnosno, kada se Bošnjak nalazi među Turcima koji su čitali Alijine knjige i smatraju ga pritom Kraljem mudraca, neka se i on ponaša kao da je čitao Alijine knjige i barem neka se suzdrži unižavanja poštovanja koje Turci gaje prema njemu.

"E, sad će ti Mehmet ispričat kako je na citate Alije Izetbegovića bario koke, ajde Mehmete, reci mu!", predloži naš student iz Mostara.

No, turski student Mehmet se na tu plaho naljuti te ga ispravi: "Ben aptal değilim, nisam ti ja budala, a nije ni Sultan Alija za sprdnju. Nisam ih bario, ja sam ih fascinirao. Vidiš, Mursele, kod nas tko ti zna citirati Aliju Izetbegovića ispadne jako pametan i mudar."

Čaršijska tumačenja: Alija vs. Tito

Posramio me mladi Turčin te se najozbiljnije zapitah šta su to Turci vidjeli u Aliji Izetbegoviću, a Bošnjaci su propustili ili omalovažili. Spoznaja s koliko gorčine i osude neki Bošnjaci spominju Alijino ime, ni manje ni više, usred turskog Eskišehira, dok se pored mene vijorila zastava sa njegovim likom, trenutno me naljuti. Zadnje dvije situacije u kojoj se spominjalo Alijino ime, a da sam ja bio prisutan, bilo je netom prije polaska za Tursku.

Slušao sam, usred sarajevske čaršije, rasprave oko toga je li Alija Izetbegović najveći izdajica Bosne i Hercegovine i Bošnjaka koji je ikada živio, izazvane tekstom jednog opskurnog laprdala koji se sa svojim člancima pojavljuje na marginama medija. Zatim sam, isti dan, izveo sina na igralište i čuo djecu kako igrajući nogomet, vjerojatno na tragu zaključaka svojih očeva, uzvikuju: "Jebo te Alija!"

Nije to bilo prvi put da čujem tu psovku u Sarajevu, kao što se često može čuti i još jedna, naime, ona koja glasi: "Jebo te Tito!"

Da ne ulazim u sociološke analize, ukratko, s obzirom na životne situacije u kojima su se psovači nalazili, zaključio sam sljedeće: 1) Kada se u Bošnjaka kaže "jebo te Tito" to je kada se želi istaknuti da ti je nešto pošlo od ruke, ili u najgorem slučaju kada se izražava čuđenje ili udivljenje... Primjerice, kada bi se iz oblaka iznad Sarajeva pojavio veliki svemirski intergalaktički brod na kojemu bi pisalo "Humanitarna pomoć", a iz njega u bijeloj galabiji izašao neki vjerski službenik s političkim javnim angažmanom, Bošnjaci koji bi se tu zatekli vjerojatno bi uzdišući izrekli "jebo te Tito". 2) Međutim, nasuprot toga, kada neki kažu "jebo te Alija", poput djeteta na nogometnom igralištu koje je upravo promašilo okvir gola, a babo mu sanja da će jednog dana postati novi Edin Džeko, misli se na nešto što je pošlo nakrivo. Nasuprot Tite, koji u nekih Bošnjaka ima status božanstva, Alijino ime se psuje kada se želi izraziti zgražanje nad situacijom u kojoj se nalazimo. Primjerice, da se umjesto svemirskog broda iz vedra neba iznad Sarajeva prolomi gigantska munja koja potom udara u Ured visokog predstavnika za BiH, potom ga nemilice ruši zajedno sa svakim tragom postojanja Daytonskog sporazuma, Bošnjaci koji bi se tu zatekli vjerojatno bi uzdišući izrekli "jebo te Alija"! To bi, moram priznati, ujedno bio i dokaz da sudbina, osim što je nepokolebljiva u svojoj neumitnosti, ali i pravednosti, ima smisla za ironiju.

Bošnjačko-turske ljubavi

Dakle, što su to Turci pronašli u Aliji, a mi smo omalovažili? Zar je moguće da postoji zemlja u kojoj je dovoljno reći da si Bošnjak iz Bosne i Hercegovine, pa da te slučajni prolaznik bratski izljubi radosno izvikujući ime "kralja mudraca" – Alija, Alija... mašallah, Alija Izetbegović? Moguće je, ta se zemlja zove Turska!

U početku me je to smetalo, taj status mezimčeta, kućnog ljubimca iz "Bošnjakistana", odnosno, "Petarpankistana". Zatim sam se prepustio. A što i ne bi. Bošnjak voli da mu je fino, da ga hvale, da ga vole. U biti na taj način liječi mnoštvo trauma, ali i kompleksa. No, kakve su to ljubavi između Bošnjaka i Turaka? Zacijelo prije svega iracionalne, neopipljive, ponekad bezuvjetne, ponekad one koje traže utočište i zaštitu, dok onaj dio ljubavi Turaka koji se tiče Alije Izetbegovića mora počivati na nečemu racionalnom, na nečemu čime je zadužio Turke. Ispada da je najbolji "proizvod" koji je BiH ikada izvezla u Tursku, što god tko o tome mislio, bilo djelo Alije Izetbegovića. I zbog toga je meni u Turskoj lijepo, zbog toga me ljudi grle i ljube. I ako zbog ničega drugoga, Aliji Izetbegoviću hvala na tome.

Imam li ja pravo komentirati ovakve suodnose i sustave vrijednosti u vezi Alije Izetbegovića kada neki dvadesetogodišnji turski student zna o Aliji i njegovom djelu više od mene? Ne mogu. Negdje smo se pogubili, između Tite i Alije, negdje između munja iz vedra neba i svemirskih brodova koji prevoze humanitarnu pomoć. Dok nas poplava ne odnese...

Šta bi uopće Evlija Ćelebija radio u Anadoliji, pitam se. Vjerojatno ništa jer ne bi imao o čemu pisati. U Eskišehiru je za vrijeme osmanskog vakta sagrađena tek jedna džamija. Nevjerojatno, ali tako je. Kuršumlija džamija se nalazi usred starog djela Eskišehira i klanjati u njoj namaz, barem vizualno, ne razlikuje se od klanjanja u bilo kojoj drugoj većoj sarajevskoj džamiji. Naime, u vrijeme Osmanlija stvar prestiža i pokazivanja statusne moći, od sultana do lokalnog namjesnika, bilo je sagraditi džamiju negdje

Amina Šiljak Jesenković u Istanbulu me je odvela hafizu Burhanu Šabanu, poznatom učaču ilahija i kasida, makedonskom Turčinu koji u Istanbulu vodi uspješan posao i koji mi je potvrdio da sa užasom promatra kako se na različite načine pokušava omalovažiti desetogodišnji rad premijera Recepa Tayyipa Erdogana i njegove AK partije. Burhan mi otkriva ono što sam i sam primijetio – Erdogan je uspio vratiti povjerenje Turaka u vlastiti potencijal, uspio ih je motivirati.

na Balkanu. Zato u Eskišehiru ima jedna džamija, a na sarajevskom horizontu prijateljuje toliko munara da svaki put kada Milorad Dodik uđe u šeher Saraj ima osjećaj da mu "pravoslavnu dušu" Turčin bode akupunkturnim iglama.

No, očito je Kuršumlija džamija bila jedino dodirno mjesto sa vizualnom arhitektonikom Sarajeva jer Eskišehir izgleda kao da je riječ o novoizgrađenom gradu. Grad je čist, gradske površine uređene, gotovo da ne možete vidjeti oronule zgrade. I ne samo Eskišehir, taj dojam sam, gotovo šokiran, dobio čitavim putem od Istanbula. Zadnji put kad sam uzduž i poprijeko putovao Turskom, a to je bilo ravno prije deset godina, nisam ni približno imao dojam napredne, bogate i uređene zemlje. Možda me je tek fascinirala njena prostranost, njen kulturološko-turistički i ekonomski potencijal, zatim njeni orijentalni zvukovi i mirisi... Međutim, netko je uspio tu zemlju vidljivo dići na noge u samo deset godina te ona sada izgleda modernije i evropskije od mnogih evropskih zemalja.

Moja suputnica i prijateljica, Amina Šiljak Jesenković, u Istanbulu me je odvela hafizu Burhanu Šabanu, poznatom učaču ilahija i kasida, makedonskom Turčinu koji u Istanbulu vodi uspješan posao i koji mi je potvrdio da sa užasom promatra kako se na različite načine pokušava omalovažiti desetogodišnji rad premijera Recepa Tayyipa Erdogana i njegove AK partije. Burhan mi otkriva ono što sam i sam primijetio – Erdogan je uspio vratiti povjerenje Turaka u vlastiti potencijal, uspio ih je motivirati, a postavio je i uspješne modele upravljanja resursima zemlje, to je, među ostalim, ključ uspjeha.

Naime, to je upravo i dojam koji sam dobio, da je riječ je motiviranoj naciji punoj životodajnog elana. Na ulicama gradova primjećujem veliku količinu živosti, baš kao da bi se mogao utopiti u toj masi šarolikih Turaka i po prvi put naglas razdragano kažem da bi se ovdje moglo živjeti, odnosno da bi se ovdje moglo emigrirati. Amina Šiljak Jesenković me strogo pogleda, onako profesorski, te se istog trena prenuh iz te vrste maštanja.

"Nema šanse, volim Tursku, volim Turke, ali ja sam Bosanka, ja sam Sarajka i nema šanse da bih ostavila Bosnu", samouvjereno mi objasni Amina za koju pouzdano znam da je imala primamljivih ponuda iz turskih akademskih krugova te je vrlo lahko mogla u Turskoj ostvariti puno lagodniji život od onog u Bosni.

Problemi turskih investicija u BiH

Jedna od najvećih zamjerki koje se upućuju Turskoj je da ne investira dovoljno u BiH, a neprestano se naglašavaju posebni odnosi te dvije zemlje, odnosno dva naroda – bošnjačkog i turskog. O tom sam problemu pričao sa Adisom Alagićem, zaposlenikom BIGMEV-a, neprofitne organizacije koja je osnovana 2010. godine s ciljem razvoja odnosa između Bosne i Hercegovine i Republike Turske. Fondacija već četiri godine kontinuirano radi na promociji investicija u BiH kao i na izvozu bh. roba i usluga na tursko ili neko treće tržište, upravo preko Turske. Sjedište Fondacije je u Istanbulu, sa predstavništvima u Bursi i Sarajevu. Osnovna zadaća im je spajanje stranih investitora sa poslovnim prilikama u Bosni i Hercegovini. Turska je na 9. mjestu po ulaganjima u BiH, ne računajući u to značajna turska ulaganja na obnovi kulturno-historijskih i vjerskih objekata. Ovdje govorimo o direktnim stranim investicijama i tu slika nije bajna. No, Adis mi je potvrdio da definitivno postoji sa turske strane velika želja na svim nivoima vlasti i u privatnom sektoru da naprave ozbiljne projekte u BiH i pomognu toj zemlji. Međutim, osnova svakog biznisa je interes i profit.

"BiH se za naprednu Tursku možda čini kao malo tržište, međutim, Bosna i Hercegovina može Turcima savršeno poslužiti kao idealna kapija za 30 miliona potrošača iz regije, a da ne govorim o EU. Problem sa dolaskom investicija je slijedeći - velike turske kompanije nas vide kao malo tržište, a manje kompanije, kojima odgovara obim posla u BiH, još nisu dovoljno sazrijele u Turskoj da se profesionalno probijaju na strana tržišta. Pozitivno je to da Turska ima deficit energije i tu je, među ostalim, naša prilika – u izvozu energije, termo i obnovljivim izvorima kojima obiluje BiH. Turci se u BiH susreću i sa konkretnim administrativnim preprekama u još uvijek neuređenom društvu pa nas i to usporava, mada po mom ličnom uvjerenju, to ne koči dolazak investicija jer investitor prvenstveno očekuje zaradu i sigurnost. U tom smislu moramo naći module upravo kroz sektor

Jedna od najvećih zamjerki koje se upućuju Turskoj je da ne investira dovoljno u BiH, a neprestano se naglašavaju posebni odnosi te dvije zemlje, odnosno dva naroda – bošnjačkog i turskog. O tom sam problemu pričao sa Adisom Alagićem, zaposlenikom BIGMEV-a, neprofitne organizacije koja je osnovana s ciljem razvoja odnosa između BiH i Republike Turske.

vlasti. Također, određeni političari i dalje dovode u pitanje cjelovitost BiH pa je sa sigurnosne strane to za investicije pogubno. Drugi pak (Željko Komšić op. au.) poručuju da će uzeti puške ako dođe do takvih scenarija što je u percepciji investitora također pogubno. Ipak, neki od bh. političara imaju snažan utjecaj i kredibilitet kod naših prijatelja na istoku i smatram da naša zemlja može imati veliku korist u pogledu stranih investivcija ukoliko se taj utjecaj iskoristi. Također, mi još uvijek nismo u stanju razlučiti šta je biznis, a što je pomoć, da ne kažem merhamet, rekao bih progledanje kroz prste. U biznisu je jedno od glavnih pravila: nikad se ne buni, nikada ne objašnjavaj. Međutim, ne vidim nikoga da bi rekao NE investicijama u BiH", ističe Alagić poručujući da BIGMEV djeluje na teritoriju cijele BiH i da nije ekskluzivna fondacija samo za jednu naciju.

U svakom slučaju, moj osobni dojam o odnosima Turske i BiH potvrđuje Adisove zaključke, no, istodobno je u polemici sa mojim poznanicima, u čiji bh. patriotizam ne sumnjam, ali koji mi neprestano ponavljaju da Turci ne smiju imati kolonijalistički mentalitet u BiH već uvažavati ravnopravne odnose. Za Boga miloga, takva vrst tumačenja bi bila ista kao

kad bi netko odlučio da pošalje invalida i atletičara da zajednički trče štafetu na Olimpijadi. Nemoguće je imati ravnopravni odnos sa Turcima, koji su u svakom smislu napredniji od BiH. Tu je odnos dva prijatelja, od kojih je jedan uspješniji i bogatiji i pomaže drugome, sasvim logičan i nesporan. Čini se da ništa drugo osim toga nije na djelu u BiH, bez obzira što neki žele, u političke svrhe, taj odnos dovesti u pitanje.

Koliko Bošnjaka živi u Turskoj?

Zvanični turski podaci ističu cifru od dva i po' miliona, dok podaci Ministarstva vanjskih poslova BiH govore o čak 6,5 miliona Bošnjaka u Turskoj. Upućeniji će biti realniji te će reći da je riječ o zasigurno 3 miliona Bošnjaka, a ostatak pripisuju emigraciji koja se toliko izmješala sa Turcima da više ne možemo govoriti o Bošnjacima već tek građanstvu koje svoje dalje porijeklo vuče iz BiH. Jedno je sigurno, u Turskoj živi više Bošnjaka nego u Bosni i Hercegovini.

U Knjizi "Bošnjaci u Turskoj" autora Amira Hodžića i Mirsada Kalajdžića tvrdi se da nitko pouzdano ne zna koliko je Bošnjaka svoju novu domovinu pronašlo u Turskoj. Prvi i najveći val iseljavanja Bošnjaka iz BiH u Tursku bio je nakon dolaska Austro-Ugarske, 1878. godine, kada su prvi muhadžiri krenuli iz Bosanske krajine, potom iz Hercegovine i središnje Bosne put Turske. Iz Sandžaka su nešto kasnije uslijedila iseljavanja i ona traju sve do današnjih dana.

U tom smislu, razgovarao sam sa guvernerom provinicije Eskišehir Gungorom Azimom Tunom, koji mi je potvrdio da u Turskoj živi jako puno državljana koji su porijeklom Bošnjaci i da to nije zanemariva činjenica.

"Prilikom obilježavanja Eskišehira kao Prijestolnice kulture turkofonskog i turkijskog svijeta 2013. mi smo uvijek u svojoj blizini voljeli vidjeti Bosnu i Hercegovinu i ovdašnje Bošnjake. Bošnjaci su došli i na natjecanje Turkovizije, a surađivali smo i na mnogim drugim aktivnostima. Mi smo u Eskišehiru jedan park nazvali imenom Alije Izetbegovića, organizirali mnoge izložbe i promocije njemu u spomen", rekao mi je guverner.

U Eskišehiru i njegovoj okolici, kao i u ostalim djelovima Turske, ima puno Bošnjaka, ali i ostalih naroda sa Balkana te mi je guvrener otkrio da se zaista trude zadržati i čuvati lokalne običaje njihovih državljana koji su porijeklom iz drugih zemalja pa tako i Bošnjaka. Na primjer, organizirali su bošnjačku svadbu po lokalnim običajima tih ljudi.

Što je Bošnjacima skrivio guverner Eskišehira Gungor Azim Tuna?

No, prije svega, s obzirom na istaknuto mjesto Alije Izetbegovića na Sumitu "Sultani duše" ja sam želio od guvernera saznati više detalja o specifičnostima turskih ljubavi prema Bosni i Bošnjacima. I još nešto, a budući da mi se činilo da je guverner do tada bio neupoznat sa razmjerima kritika koje su išle na njegov račun i na one koji su ga navodno doveli u BiH, a podmuklo su označeni turskim vazalima, pristojnosti radi, pokušao sam vrlo oprezno postaviti pitanje o skandalu prilikom sunećenja bošnjačke djece u Sarajevu. Naime, Gungor Azim Tuna je zajedno sa svojom delegacijom u proljeće 2014. posjetio Sarajevo te su uz druge aktivnosti organizirali i sunećenje i darivanje bošnjačke djece.

Kritike su pljuštale na sve strane, a najveći prigovor išao je u smjeru da je riječ o perfidnom pokušaju kulturološkog i političkog porobljivanja Bosne i Bošnjaka, odnosno turskog neoosmanizma i neoimperijalizma. Islamska zajednica je suzdržano reagirala, ali je priopćila da masovno sunećenje nije u tradiciji bosanskog islama što je posve točno. Međutim, čitav slučaj je nakaradno ispolitiziran, posebice od strane pretendenta na politički bh tron, da bi i kasnije u kontinuitetu koristili sličnu vrst argumenata kada je riječ o posebnim prijateljskim vezama između bošnjačkog člana Predsjedništva BiH Bakira Izetbegovića i turskog premijera, odnosno odnedavno turskog predsjednika Recepa Tayyipa Erdogana.

No, ovdje je riječ o predizbornim političkim podmetanjima, a u slučaju sunećenja bošnjačke djece bilo je riječ o tzv. uzrečici "ne petljajte mi djetetu po ćuni". Naime, iako prilično vjerski demotivirani i ateizirani, Bošnjaci su i u vrijeme komunizma zadržali običaj, više manje skriveno i po kućama, sunećenja. Vremenom, lišen svojih vjerskih ishodišnih točaka, ono što je sunnet Božjeg poslanika Muhammeda postajao je više neka vrst folkornog običaja, ali i plemenskog obilježavanja. U tom smislu, retrogradno i šovenski, posttranzicijski mentalitet Bošnjaka i dalje smatra da samo ćuna garantira nastavak roda, odnosno nacije. To znači da kada Amerikanci ili Nijemci ili Rusi preuzimaju ekonomska dobra Bosne i Hercegovine, metaforički sunete njen narod za prirodne resurse, to se ne primjećuje kao problem, ali ako Turčin dobronamjerno želi pomoći socijalno ugroženoj djeci i njihovim obiteljima, nesvjestan da njegov postupak može izazvati prijepore, riječ je o neosmanizmu i neoimperijalizmu. U biti, sva ta građanština (ponajviše bošnjačka) koja je zgroženo uzdisala negodujući na taj navodni primitivni turski običaj, samo je pokazala razinu svoje primitivnosti, vjerske neukosti i plemensko-folklorne pameti, koja se očito iz glave preselila u ćunu. Međutim, vjerujemo da Turci neće naredni put, a do sada nisu imali tendencije da destabiliziraju složene međuetničke odnose u BiH, zaboraviti konzultirati se sa Islamskom zajednicom u BiH u vezi sličnih akcija.

Usput, osim ćuna, Bošnjaci vole kratiti i imena, a drugi bi pak, kao neke Makedonke pejorativno, ali i s uzdahom imenovale muslimanske muškarce - "Sečeni". Stoga je Sulejman Suljo, Mehmed je Meša, Husein postaje Huso, Muhamed se prebaci u Muju, a Hasan u Husu.Ta vrst kraćenja čudila je i turskog putopisca Evliju Ćelebiju, a mislio sam da sam odgonetku riješio, ni više ni manje nego na dalmatinskim otocima. I Dalmatinci vole skraćivati imena pa imamo Tonije, Džonije... a taj postupak šaljivo nazovu- "dali mu pseće ime". Dakle, mogli bismo pomisliti da postoje psići sa ogrlicama na kojima piše Mujo i Haso. No, to nije specifično samo za Bošnjake i ne detektira posve problem jer i drugi narodi rade isto: Stevan je Stevo, Petar je Pero, Pavle je Pavo, Ivan je Ive. Kod jevreja u Europi također: Avrami su postali Alberti, Hajimi Vite, Jude Leoni, a Mojsiji Morisi. Ne mislim da je u ovim slučajevima riječ o naglašavanju neke samobitnosti, u današnje vrijeme prije bi moglo biti riječ o kamuflaži identiteta uslijed nenaklonjene i diskriminatorne sredine ili još benignije – običaju kraćenja imena i davanja nadimka radi tepanja ili naklonosti prema nekoj osobi od kojeg nije

izuzet ni jedan narod na svijetu. Međutim, imamo podosta slučajeva u kojima dijete imenom Muharem postane Zinzo, a neki mladić imenom Adnan odaziva se na ime Koka itd. Pritom neki Pirke problijedi kada ga upitaju za njegovo pravo ime, Abdulah primjerice, jer to znači da bi mu srodnik mogao biti i nepismeni čuvar koza u Kandaharu. To da postoji Koka, koji ima obrezanu ćunu, nekome tko se ustvari zove Adnan je jednako neugodno kao što bi meni bilo nevjerojatno da sam turskom guverneru na intervju došao obučen u žensku večernju haljinu. Toliko o krivici Gungora Azima Tune i Turaka za bošnjački autošovinizam i strahove da bi ih netko mogao kolonijalizirati sunećenjem djece.

Mi sa Vama dijelimo i dobro i zlo i duboko osjećamo svaku vašu patnju

Naravno, sve to skupa sam želio reći guverneru Eskišehira, koji je mislio da su kritike bile upućene od pripadnika drugih vjera, ali bilo mi je iskreno neugodno jer nisam u njegovom govoru primijetio ni iskru zle namjere. Na samoj konferenciji za medije, koju je održao na Osmangazi fakultetu, bilo je prisutno najmanje tridesetak medija i to ne samo iz Turske, već mnoštvo i iz susjednih zemalja. Guvernerov PR je najavio da će biti izjava i da se mogu postaviti kratka pitanja, ali da Azim Tuna neće davati intervjue. Naravno, ja se na to nisam obazirao, ipak sam pripadnik plemensko-folklornog saveza sa izraženim "obrezana ćuna kompleksom" te sam se probio preko njegove delegacije i guverneru direktno rekao da sam urednik bošnjačkog časopisa za kulturu i da želim s njime intervju.

"Jel to za Bosnu", pitao me.

"Da", kratko odgovorih te guverner umah dadne naredbu da nam se otvori svečani ViP salon.

Prvo što mi je rekao bilo je da Turci nisu zaboravili dramu koju je u skorije vrijeme preživjela Bosna i Hercegovina.

"Naravno, teško je zamisliti da uopće postoji nešto takvo, ali jedan narod i kultura bili su na pragu potpunog uništenja i istrebljenja. Nama su naša braća Bošnjaci veoma važni, a vrijednosti koje predstavlja Alija Izetbegović, odnosno, sve ono što je sabijeno u njegovoj ličnosti, su one vrijednosti koje vežu naše narode i mislim da se te veze ne smiju izgubiti.

Mi smo spremni napraviti svaku žrtvu da se ta veza ne izgubi. I dan–danas u nekim našim bratskim susjednim zemljama ezan je zabranjen, ali u Sarajevu i danas se čuju ezani kao u bilo kojem drugom gradu u Anadoliji. Smatram to važnim, a mislim da smo u tom smislu vezaniji nego ljudi ili narodi koji imaju krvnu i genetsku vezu", rekao mi je Azim Tuna i naglasio da rečeno nema nikakve veze sa pričama o neoosmanizmu ili neoimperijalizmu.

"Mi dijelimo neke vrijednosti, neku zajedničku povijest, kulturu. Mi trebamo praviti kulturnu razmjenu i predstavljati se našom kulturom. Mi u tom smjeru djelujemo i u Bosni i u Turskoj. Naravno, neki će nastojati da nas razdvoje i posvađaju, a mi ćemo nastojati da gradimo povjerenje i da se što bolje upoznamo", sugerirao mi je guverner dok je pregledavao kolekciju "Behara" koju sam poklonio tamošnjoj gradskoj biblioteci.

"Sunet je također dio naše zajedničke kulture i potreba koja je inicirana našom vjerom. Osjetili smo potrebu da time pomognemo našoj braći Bošnjacima. I druge vjere pomažu svojoj braći i to je normalno te se nitko protiv toga ne buni. Apsolutno odbacujem bilo kakve primisli da mi želimo ili imamo tendencija da budemo jedna zemlja sa Bosnom ili da se radi o nekom političkom udruživanju, nametanju ili obilježavanju teritorija. Zadovoljni smo svojom zemljom i svojim granicama, a vi ste zadovoljni svojom zemljom i svojim granicama", rekao mi je guverner o skandalu u vezi sunećenja djece u Sarajevu.

"Prilikom naše posjete Bosni, među ostalim, organizirali smo taj zajednički sunet za djecu slabijeg materijalnog stanja te ih darivali. Naprosto se željelo obradovati bosansku djecu baš kao što volimo obradovati i tursku djecu", skromno mi je rekao guverner koji nije želio precizirati, ali saznao sam da je bilo riječ o zlatnicima koji su podijeljeni roditeljima.

U svakom slučaju guverner nije želio nastaviti priču o sunećenju jer je smatrao da se u Bosni dogodila strašna poplava te da, prije svega,oni žele da se ljudi koji su doživjeli tu prirodnu katastrofu što prije oporave.

"Naravno u tom ćemo smislu učiniti sve što je u našoj moći. Mi sa Vama dijelimo i dobro i zlo i duboko osjećamo svaku vašu patnju", istakao mi je Tuna, a naš je razgovor krenuo drugim smjerom.

Budući da mi se činilo da je guverner provincije Eskišehir Gungor Azim Tuna do tada bio neupoznat sa razmjerima kritika koje su išle na njegov račun i na one koji su ga navodno doveli u BiH, a podmuklo su označeni turskim vazalima, pristojnosti radi, pokušao sam vrlo oprezno postaviti pitanje o skandalu prilikom sunećenja bošnjačke djece u Sarajevu.

Uprava koja se održava samo na sili i nasilju ne opstaje

S obzirom da je na Summitu bila riječ o islamskoj duhovnosti, a i islamski du-

hovni velikan, pjesnik Junus Emre, rođen je u okolici Eskišehira, mene je prigodno zanimalo da li današnji političari, ljudi na čelu državnih institucija, slijede primjer duhovnih velikana i mudraca. Znamo da su u ranijim vremenima, osobito u osmanskim, slijedili plemeniti put duhovnosti.

"Moj lični odgovor je da nisam znanstvenik, međutim, kao čovjek koji se nalazi na čelu jedne institucije koja nastoji služiti narodu, mogu reći da naši osmanski pretci imaju jedno takvo iskustvo, to iskustvo postoji i iz Centralne Azije te su oni prije svakog vojnog osvajanja nastojali osvojiti ljudska srca. Osmanlije nisu osvajali svijet i širili islam sabljom i mačem, već su, kako je poznato, postojali derviši misionari koji su bili prethodnica vojsci i oni su na lijep način pozivali u islam. Tako su fizička osvajanja mogla uslijediti i bez ljudskih žrtava, a na taj način islam se i uspjevao održati na mnogim teritorijama. Da je to bila uprava koja se održavala samo na sili i nasilju ne bi mogla opstati tako dugo", odgovorio mi je guverner.

Zanimalo me je i kako je moguće da zvanično nikada nije ukinuta zakonska restrikcija rada derviških redova, koju je uveo Kemal Paša Ataturk na početku svoje vlasti, a da se istom u Eskišehiru promiču duhovni velikani koji su bili predvodnici istih tih derviških redova.

"Ovdje se radi o historijskom trenutku formiranja nove države i moguće je da su ljudi od tarikata pravili neke greške i moguće je da je bilo nekih skretanja i lutanja među samim dervišima, naravno tu treba sagledati obje strane i nije moguće govoriti samo iz jedne perspektive. Ocjenu tih događaja prepuštam znanstvenicima, a barem danas imamo prilike koje omogućavaju ljudima da dođu do informacija i saznanja iz tog perioda te da sami, na temelju znanstvenih činjenica, racionalno valoriziraju te povijesne događaje. Danas je Republika Turska u poziciji države koja gleda iz puno šire perspektive, osobito u onim pitanjima koja se tiču slobode mišljenja", ustvrdio je guverner.

Kad riječi dođu iz srca one se na srce primaju

Sadullah ef. Ergun iz Diyarbakira bio je učesnik Summita, a radi u tamošnjoj medresi. Bio je predsjednik Fondacije Abdulkadir Gejlani koja se bavi kadirijskom tradicijom, ali i raznim kulturnim djelatnostima.

Istakao je da danas za turske derviše ne postoje problemi koje su bili prisutni za vrijeme ranijih vlasti. Zakonski izmijenjeno je to da u državnim institucijama žene mogu nositi mahrame, a Sadullah efendija mi je rekao da se često susreću sa predstavnicima vlasti i traže da se sve vjerske slobode ozakone.

Sadullah ef. Ergun: "Kad riječi dođu iz srca one se na srce primaju, a kada dođu sa jezika njih primilac ne čuje. U vrijeme agresije na BiH bili smo informirani jer nas je to interesiralo. Jako puno smo na našim sohbetima, na našim druženjima, govorili o patnjama bosanskohercegovačkog naroda. Također, prikupljali smo pomoć, pa tako i sada kada smo čuli za zadnju tragediju, za poplavu, mi smo sakupljali pomoć kako u mom džematu tako i diljem Turske u svim džamijama. Ja sam to tražio od svoga džemata, za našu braću u BiH"

Također, Sadullah efendija poručuje da isto smatra za druge vrste ljudskih sloboda – "želimo da nikome nitko ne smeta".

"Nadam se da se promjene nagore, koje su se tri puta događale, više neće ponavljati. U Turskoj su zvanično tekije zabranjene, ali nezvanično tarikatski i tesavvufski život kontinuirano je tekao. U međuvremenu naši su šejhovi i naše hodže mnogo propatili, bili su odvođeni u zatvore i na ispitivanja, ali su nastavili sa svojim djelovanjem i u medresama i u tekijama", rekao je Sadullah efendija o situaciji koja je bila simptomatična i za BiH za vrijeme bivše Jugoslavije.

"Osobno sam odrastao na tradiciji nakšibendijskog tarikata, slijedim halidijski ogranak nakšibendijskog tarikata (ogranak Sidikije iz Sirije), a istodobno sam i pripadnik kadirijskog tarikata", rekao mi je u zvaničnom djelu intervjua Sadullah efendija, međutim, neposredno prije toga mi je rekao da je i baštinik čištijskog i halvetijskog tarikata. Iako je bilo vidljivo, upravo iz odnosa njegovih pratitelja prema njemu, da je vjerojatno riječ o šejhu, on to nije želio isticati.

Sadullah efendija, u skladu sa hadisom Poslanika Muhammeda, smatra da "tko dočeka jutro bez razmišljanja o svojoj braći nije od nas". U tom smislu izrazito mu je stalo do situacije u Bosni i poručuje da je itekako suosjećao sa bosanskim narodom koji je stradao u poplavama 2014. "Kurd sam po etničkoj pripadnosti, no ja brinem o stanju cijelog ummeta. Nesreća koja zadesi Bošnjake, po našem najdubljem shvatanju, nesreća je koja je zadesila i nas", poručio mi je.

"Kad riječi dođu iz srca one se na srce primaju, a kada dođu sa jezika njih primilac ne čuje. U vrijeme agresije na BiH bili smo informirani jer nas je to interesiralo. Mnogo smo na našim sohbetima, na našim druženjima, govorili o patnjama bosanskohercegovačkog naroda. Također, prikupljali smo pomoć, pa tako i sada kada smo čuli za zadnju tragediju, za poplavu, mi smo sakupljali pomoć kako u mom džematu tako i diljem Turske u svim džamijama. Ja sam to tražio od svoga džemata, za našu braću u BiH", inspirativno i iskreno mi je rekao Sadullah ef. Ergun, a kada tome pridodamo da je regija grada Diyarbakira među najsiromašnijima u Turskoj, njegove riječi itekako poprimaju na značaju, odnosno, putuju od srca do srca. Stoga, kada je tako, nema daljina koje su nepremostive, nema granica koje bi nas smetale i činile nam neugodu, jer se one metafizički ruše, a svaka daljnja priča, barem uz prisustvo Sadullah efendije kojemu je plemenito srce jedina domovina, o turskim navodnim imperijalističkim težnjama za Bosnom, postaju krajnje smiješne i izlišne. ■

Teonomija ljubavi

Ghazi bin Muhammad bin Talal: "Ljubav u Kur'anu", prevela s arapskoga Ajša Hadžimešić-Hafizović, El Kalem, Sarajevo 2012., 375 str.[1]

Piše: **Ivan Šarčević**

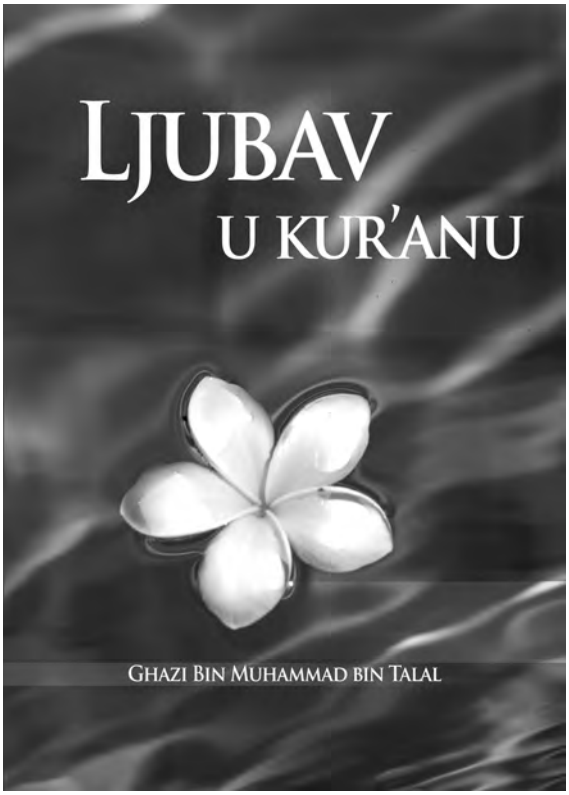

Knjiga *Ljubav u Kur'anu* jordanskog poznavatelja komparativne književnosti, profesora filozofije i protagonista međureligijskoga dijaloga, princa Ghazi bin Muhammada bin Talala, vrlo je važna za muslimane ali i druge vjernike u Bosni i Hercegovini. Naime, percepcija naših vjera, pogotovo s kršćanskoga stajališta koje se prilično ustalilo i kod drugih, naglašava da je židovstvo religija *nade* i očekivanja, da je islam religija *vjere* i pravde, a da je kršćanstvo religija *ljubavi* i praštanja.

Ova knjiga na jedinstven način demantira gore spomenute stereotipe. Veliki je izdavački pothvat od prevođenja do potrebe da ova knjiga i njezin sadržaj postane sastavni dio makar teološki utemeljenoga međureligijskoga dijaloga. Ova knjiga otkriva, dakle, koliko je Kur'an knjiga koja govori o ljubavi, Božjoj ljubavi prema ljudima te o ljubavi ljudi prema Allahu i međusobno, pa se indirektno može zaključiti da ljubav nije nikakav privilegij kršćana. Točno je da je Isus središte evanđelja, te u središte svoje radosne poruke o obraćenju i uspostavi Božjega kraljevstva stavlja dvostruku *zapovijed ljubavi*: ljubav prema Bogu i ljubav prema bližnjima (uključujući i neprijatelje), ali se to ne može koristiti trijumfalistički, pogotovo ne upotrijebiti protiv židovstva ni protiv islama, jer su obje zapovijedi nalaze kako u Hebrejskoj Bibliji i židovskoj tradiciji tako i u kuransko-islamskoj tradiciji. Ova knjiga upravo potvrđuje ono što se u Suri 42,23 izrijekom kaže: "Tako Allah obveseljeva vijestima radosnim robove Svoje koji vjeruju i dobra djela rade. Ti reci: 'Ja ne tražim od vas nikakve nagrade osim ljubavi za bližnje.' A ko učini lijepo djelo, Mi ćemo njemu za to povećati dobro. Doista, Allah grijehe prašta i blagodaran je."[2]

Knjiga *Ljubav u Kur'anu* doktorski je rad bin Talala. Golema je obimom i zahtijeva strpljivo čitanje. Čak oko dvije trećine knjige su kuranski ajeti, hadisi ili njihova tumačenja od strane važnih muslimanskih učenjaka. Autor si je za cilj i zadao da Kur'an sam progovori o ljubavi. Dakle, *hermeneutsko načelo*, načelo razumijevanja i tumačenja svetoga teksta ostavljeno je samome tekstu. *Kur'an tumači sam sebe* (kao što je to za interpretaciju Biblije zahtijevao jedan od prvih novovjekih hermeneutičara, Matija Vlačić Ilirik). Koristeći se ovakvim načinom interpretacije autor izmiče dvjema krajnostima, dvjema mogućim manipulacijama svetim tekstom. S jedne strane, autor odbacuje *skripturalizam*, svetopisamsku doslovnost ili izvlačenje poje-

[1] Prikaz knjige u Sarajevu, 8. ožujka, 2013.

[2] Ovo je prijevod Enesa Karića. Besim Korkut to mjesto prevodi: "Na ovaj način Allah šalje radosne vijesti robovima Svojim, onima koji su vjerovali i dobra djela činili. Reci: 'Ne tražim za ovo nikakvu drugu nagradu od vas, osim pažnje rodbinske.' A umnogostručićemo nagradu onome ko učini dobro djelo, jer Allah, zaista, mnogo prašta i blagodaruje."

dinih citata iz cjeline teksta i njegova smisla, čemu su skloni fundamentalisti [skripturalizam najčešće leži u korijenu svakog religijskog fanatizma i fundamentalizma], dakle selektivno citiranje Kur'ana kao oruđa protiv protivnika za svoju preuzetnu pravovjernost. S druge strane, autor se ne utiče *alegorizmu*, prekomjernom pretumačivanju koje bi označavalo samovoljno učitavanje u tekst onoga čega nema, dakle *pojeftinjenom prilagođavanju* svetopisamskoga teksta potrebama sadašnjosti, ni svojoj imaginaciji ni društvenim interesima. Bin Talal je u tumačenju tekstova suzdržan, vjernički skroman i ponizan, ali i odlučan i otvoren da ga nosi sam tekst, da se susretnu svijet svetoga teksta i njegov svijet.

Pet je *ciljeva* koje si je autor postavio u pisanju knjige: da se preko Kur'ana upozna Božja istina (o znanostima koje se odnose na vjeru), da se navede što je prije kazano o ljubavi ali da se zaključci izvode iz Kur'ana, da se objasni ljubav, da se prepozna ljubav kao čudo i tajna, te posljednji, peti cilj – da se ljubav u Kur'anu predstavi *nemuslimanima*, odnosno da se ljubav ne pripisuju samo kršćanstvu ili samo sufizmu. Tematiziranjem ljubavi u Kur'anu ova knjiga je jedinstvena za muslimane, ali i za kršćane i židove, koji – kao i svi vjernici – trajno stoje u kušnji reduciranja vjere na izvanjske propise, na "trgovački", pravno-moralizatorski odnos prema Bogu, na borbu za "zasluge", i pri tome zaboravljaju milosni karakter vjere, apsolutnost Božje milosrdne ljubavi prema ljudima. Svako, *juridičko čitanje* svete knjige, ovdje Kur'ana, temelji se na Božjoj ljubavi prema ljudima. Pravo i etika, moralni i religijski (obredni) propisi izvode se iz Božje milosti, praštanja i ljubavi. U konačnici, svaka ljudska etika, i ona najbolja, kao i sva ljudska dobročinstva završavaju pred Bogom, pred svemilosnim Allahom, a ne u sigurnosti čovjekova moralnoga djelovanja. Božja ničim uvjetovana ljubav, Božje djelovanje prema ljudima utemeljuje čovjekovu etiku. I onako kako se Bog odnosi prema ljudima, trebaju se ljudi odnositi jedni prema drugima. Knjiga dakle svjedoči *teonomiju* kao ispunjenje i kritiku autonomije i heteronomije jer ljubav postaje princip milosnoga Božjega djelovanja ali i ljudskoga odnosa prema Bogu i ljudima.

Utemeljujući sve na ljubavi, od stvaranja svijeta i prvih ljudi do prekogrobnoga dženneta, islam u ovoj knjizi biva predstavljen ne samo kao *božanska* vjera pridržana samo izabranima nego kao općeljudska vjera. Čovjek je na ovoj zemlji pozvan da odgovora na Allahovu milost i ljubav, a ne samo da strepi pred zlom i grijehom, pred Božjom kaznom. Knjiga zato odiše vedrinom, poniznom vjerničkom sigurnošću u Božje spasenje, zatečenošću Božjom ljubavlju i nužnošću da se ta ljubav uzvrati kako Bogu tako i ljudima. U uzvraćanju ljubavi postoji piramida, *hijerarhija ljubavi*: Allah, Dženet, Poslanik, vjera, vjernici, ovozemaljsko dobro; odnosno u međuljudskim odnosima ljubav se na zemlji ostvaruje i u prostornim krugovima od bližnjih do daljnjih: od vlastite porodica, preko vjernika (muslimana), do sljedbenika Knjige i ljudi uopće. Da se ove potonje ljubi, može se samo ako se participira na ljubavi prema Bogu. Što se više ljubi Boga, više se ljubi porodica, vjernici, sljedbenici Knjige i ljudi uopće. Tako nalog ljubavi za Kur'an nije tek pravni propis, nego pratemelj iz kojega nastaje i vjera i zbog čega se čine dobra djela.

Na momente knjiga je iscrpljujuća, primjerice kada govori o vrstama (37) ili fazama ljubavi (100), ali to označava i ozbiljnost i prilježnost autora da kroz tajnu i zbilju ljubavi iščita čitav Kur'an, mnoge hadise i mnoge autore. Važna je ova knjiga u vremenu kada se islamu i muslimanima sa strane a i oni sami, iz objektivne ili politički namještene ugroženosti (autor govori ne samo da nevjernici nego i vjernici ne prepoznaju Božju ljubav), želi nametnuti slika islama kao nasilničke vjere, a muslimani kao agresivni i fundamentalistički vjernici.

Knjiga je važna jer njezin autor inzistira na *univerzalnosti ljubavi*, na ljubavi prema ljudima Knjige, prema (daljnjim) komšijama, prema kršćanima koje se naziva vjernicima, kao što se – iako s dozom suzdržanosti – govori čak i o ljubavi prema nevjernicima (pred kojima treba biti ne samo ponosit, nego i blag) kao i prema onima koji zlo čine ali preporučuje se da se na zlo ne uzvraća zlom *(Ti lijepim zlu uzvrati,* str. 141).

U daljnjem ćemo navesti nekoliko primjedbi koje, smatramo, ne proizlaze tek iz kršćanskog stava, nego su zajednička baština vjere u jednoga Boga. Prva se odnosi na *pitanje ljepote*, na pitanje utemeljenja etike i vjerničkog djelovanja iz "teološke" estetike. Naime, autor naglašava da je ljepota nešto najdraže Bogu, da njegova ljubav pa onda i ljudska ljubav uvijek ide uz milost i ljepotu. Uvažavajući da autor govori ne samo o izvanjskoj ljepoti (nego i o ljepoti duše), ipak se čini da je trebalo posvetiti pažnje i onome što je nama ljudima "ružno" a u Božjim očima je "lijepo". Tako vjeruju sva Abrahamova djeca, dakle i muslimani. Povijest objave pokazuje da Bog drukčije gleda od ljudi, da se Bog priklanja svim siromašnim, ubogima, svima koje su ljudske strukture zla unakazile i učinile ružnima. Bog je aktivno prisutan i u "iznakaženim" odnosima i u ratom i čišćenjima "sprženim" zemljama (i u ovoj našoj koju ljudi proglašavaju ružnom i prokletom te da ju je čak Bog napustio). Uostalom, zar Abrahamova djeca ne vjeruju da se Bog primiče ne samo aristokraciji nego anonimnima, siromašnima, svima od koje ljudi zbog njihove "ružnoće" (po ljudski!) izbjegavaju i okreću glave? Zar Bog nije s prognanima, sa svima koji su bačeni na rubove društva ili su na "otpadu" svjetskih moćnika? Kuranska estetika koja se izvodi iz Bože ljepote i njegove ljubavi prema lijepome zahtijeva dakle određeno prevrednovanje ljudske moralnosti.

Na gornje se nadovezuje i pitanje odnosa zla i lijepoga. U islamu, kao i u kršćanstvu, posebno u periodima tjeskobe i katastrofa, puno se govori o zlu i Zlom, o šejtanu i zlim džinima, koji, naravno, nisu jednak princip uz Boga, nego su također Božja stvorenja. Bog je gospodar i zlih sila. Autor – navodeći sveti tekst – govori posve jasno da *šejtan uljepšava ovozemaljski život*, predstavlja lijepim ljudska ružna i zla ponašanja. Štoviše u trokutu ljubavi, kako inovativno govori autor, uvijek postoji uljepšana slika voljenoga. No, on ovaj govor ostavlja samo na razini međuljudske ljubavi. Zavodnička ljepota zla događa se, međutim, i u samoj vjeri. Hoćemo kazati da su predodžbe i slike zla kod vjernika previše crne (šejtan je uvijek crn i ružan), iako, kako i autor navodi, ljepota je osnovni instrument đavolskoga zavođenja. Ako bi vjernici imali na umu da zlo dolazi preko ljepote, ili zamaskirano u dobro, onda bi se manje dali zavesti, bili bi odgovorniji u svome djelovanju i krivnju za mnoga zla djela ne bi pripisivali tamnim silama ili samo onima koji nisu "moji" i "naši".

Evo još jedne primjedbe *za razmišljanje i dijalog*. Čini se da se zadnjih desetljeća u BiH više nego prije za velike "Božje ljude" iz Kur'ana govori gotovo isključivo kao o *poslanicima* i *vjerovjesnicima*. Mnogo manje se o njima govori kao *prorocima*. Autor navodi svih 25 vjerovjesnika i poslanika u Kur'anu. U hadisima se govori o 124 hiljade vjerovjesnika i 315 poslanika. Autor smatra da je *poslanik* onaj koji dolazi s novim propisima, a *vjerovjesnik* je onaj koji opominje ljude Allahovom objavom i propisima koje su donijeli poslanici (dvanaestorica od njih su i vjerovjesnici prema Kur'anu). Svaki poslanik je vjerovjesnik, ali nije svaki vjerovjesnik poslanik (str. 60).

Inzistiranjem na ovime imenima, pomicanjem lingvističkog naglaska, mijenja se i relevantnost ovih osoba unutar vjere. Ako su vjerovjesnici, a i poslanici oni koji opominju, zar nije riječ i o njihovoj proročkoj ulozi u objavljenim religijama? Naglašavanjem vjerovjesništva i poslaništva, ne naglašava li se više teološko značenje ovih osoba (možda i konkurentsko-međureligijsko značenje zajedničkih likova vjere) od njihova poslanja u konkretnom društvenom kontekstu? Naime, ono što je zajedničko židovstvu, kršćanstvu i islamu jest činjenica da su to *proročke religije*, naravno, svaka u svom društveno-kritičkom stavu različito. Proroci su posrednici Božje riječi, riječi opomene i utjehe, Božje kritike i Božje milosti. Proroštvo je socijalna dimenzija i vjere i ljubavi. Vjerovjesnici i poslanici su i proroci koji ne dopuštaju da se vjera privatizira na intimni odnos s Bogom, da se liši dimenzije društvene pravde, jer vjera nije samo oslobođenje od privatnih, osobnih grijeha nego i oslobađanje ljudi od zlih socijalnih struktura obespravljenosti i svakovrsnog društvenog podčinjavanja. Islam je na svoj specifičan način proročka vjera koja ulazi u društvo i ne povlači se iz njega. Islam je – *ne isključujući mistiku, odnos vjernika s Bogom* – društveno-kritički usmjerena religija. Ona nije orijentirana samo na spas vlastite duše i tijela.

Ako se na nekoliko mjesta – osobito za žene, zagovaraju oborene oči, vraćanje kategorije stida u međuljudske odnose – ipak je, poput židovstva i kršćanstva, upravo s aspekta vjere u Boga koji vidi siromaha i nevoljnika, ne samo potrebno otvoriti oči da se vidi ljepota i dobrota, nego se traže otvorene oči pred nevoljama, "ružnoćama" života koje ljudi nisu sami skrivili nego su djelo ljudske zloće sa strane. I muslimani vjeruje da Bog u svojoj ljubavi *ne vidi prvo ljudski grijeh i zloću*, nego ljudsku patnju i nevolju. Zato se čovjekova ljubav, na osnovi Božje ljubavi prema ljudima, okreće prema onima kojima je ljubav uskraćena, kojima neljubav i mržnja, prezir i odbacivane nisu izbor nego sudbina. Postoje zato situacije kada iz unutarnjega habitusa, kada se i nema izričitoga i svjesnoga čina vjere, čovjek ljubi unesrećenoga čovjeka, ljubi ga najprije zbog njega samoga, a ne da mora ili treba sve činiti radi Boga. Jer, zar nije najveće licemjerje, praktični ateizam i negacija ljubavi ako se govori o ljubavi prema Allahu, a čovjeka se u pritom zaobilazi.

Autor kroz čitavu knjigu, što izričito što implicitno, zagovara poniznost pred Božjom ljubavi ili stav strahopoštovanja i bogobojaznosti. Uz to, iz stranice u stranicu navodi one svete tekstove koji govore o Allahovu praštanju i milosti. Uostalom, ni židov ni kršćanin ne počinje svako svoje čitanje/molitvu isticanjem Božje milosne ljubavi kao što to čini musliman: *U ime Boga, Milosnog, Svemislosnog*. Božje praštanje je u konačnici vrhunac milosrdne ljubavi i to je najljepša slika Boga koju Kur'an stalno ponavlja, slika i ime "majčinskoga krila" – Allah je *ar-Rahmân*, *ar-Rahîm* (Svemilosrdni, Svemilostivi). Pa zar i čovjek nije najljepši i najbolji kada je milosrdan i kada prašta, kada se ponizno suobličuje Bogu.

Ova knjiga je svjedočanstvo vjernika na Allahovu putu ljubavi: Iz iskustva voljenosti, iz iskustva darovane Božje ljubavi, iz iskustva njegove naklonosti, čovjek živi na zemlji i nastavlja ljubiti Boga i ljude. To je mišljenje i djelovanje ne iz trijumfalizma dosegnute spoznaje, prakticirane vjere i ostvarene ljubavi, nego iz iskustva poziva kako je bezgranična mogućnost ostvarenja tih - čovjeka najdostojnija zbilja. To je mišljenje i djelovanje ne iz nedostatka, nego iz već postojeće punine, iz onoga što se već jest, iz već okušane spašenosti da je čovjek već ljubljeno Božje dijete. Ljubav i spoznaja, dobro i istina, naglašava autor, idu zajedno (str. 258). Zato je u ovom našem svijetu, u našem podijeljenom i getoiziranom društvu i državi nužno da se upoznajemo i ljubimo, da prelazimo etničke, kulturološke i konfesionalne granice. Inače, ostat ćemo u ljubavi pristrani ili u znanju oholi. Bit ćemo prikraćeni za ljubav koja usrećuje i za istinu koja oslobađa, a od Boga ćemo praviti nacionalističkog ili fundamentalističkog moloha kojemu će se žrtvovati ljudi. ■

Đavo koji u kostimu anđela **čeka hadži rodu**

Amir Talić: "Na ručku kod Obame", Dobra knjiga, Sarajevo 2012.; "Školske vragolije", Biblioteka "Gradina", knjiga 64, Tešanj, 2012.

Piše: **Sead Begović**

Početkom drugog kvartala ove godine u Zagrebu se, u organizaciji KDBH "Preporod", s dvije knjige pjesama predstavio bosanskohercegovački, odnosno, bošnjački pjesnik Amir Talić i to u kultnom zagrebačkom promocijskom prostoru Knjižnice "Bogdan Ogrizović". Uz autora ovog teksta o ovom pjesniku, prozaiku i prevodiocu sa slovenskog jezika, govorila je i pjesnikinja i književna povjesničarka Ajka Tiro Srebreniković.

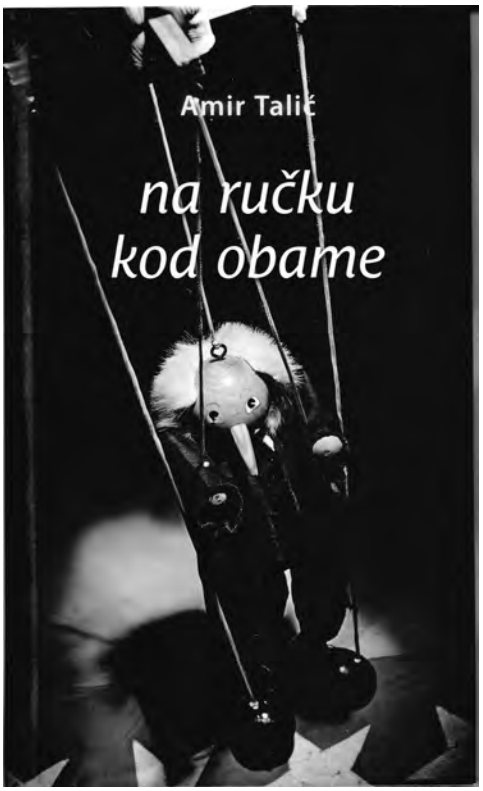

Iako uznik u ovom zadnjem ratu, optužen za špijunažu, te je uhapšen i zatvoren od vlasti samozvane RS BiH te je na trinaestomjesečnom robijanju, ponajviše u "Malom logoru" u Banja Luci", prošao kroz "strašne" torture, čije posljedice, kako sam kaže, i danas nosi, Talić je zadržao zdravorazumsku (ljudsku) svježinu svog poetskog pojmovnika i manifestnu izričajnu svijest. Stoga on neće ni jednu psihičku vrijednost koja proizlazi iz rata prevrednovati u oruđe zla s kojim će potom huškački vitlati ponad naših glava – nutkajući nas na odmazdu i mržnju. Dapače, polazeći već od naslova njegove knjige "Na ručku kod Obame" (ne baš lirski pretencioznog) zamjetna je njegova univerzalna angažiranost, pomalo ironičnost, postmodernistička aluzivnost i naravno – intrigantnost. Riječ je o svojevrsnoj persifla koja se poetizira, a ne, kako bi netko mogao pomisliti – o političkom govoru. O Talićevom imaginarnom ručku kod Obame da i ne govorimo.

Birajući aktualne, intrigantne i provokativne naslove i za pojedine cikluse ("Zlatna ribica u mutnoj vodi", "Mirovni sporazum sa đavolom"), ali i za pojedine pjesme: "Zapišavanje teritorije", "E sad nek mati rodi", "Operacija mozga", "Krelac u visokoj politici", "Roditelji monstruma" itd. neminovno osjećamo da pjesnik u ovoj svojoj dvanaestoj knjizi pjesama hrabro imenuje i označuje označiteljem aktere svojih pjesama te se osjeća frekvencija stvarnog i proživljenog (bosanski franjevci, patološko promiskuitetni vladika Kačavenda, pjesnikov intimus – preminuli slovenski pjesnik Jaša Zlobec – koji se, usput neka bude rečeno, uz mnoge druge međunarodne PEN djelatnike, ispred slovenskog PEN-a, zalagao za pjesnikovo oslobađanje iz logora).

Budući da pjesnik po svaku cijenu želi opisati neki događaj i njime nas dojmiti, ne može izbjeći lirsku naraciju s dobro raspoređenim motivima. Pritom će zadržati i pojmovnu i afektivnu vrijednost u svojoj aluzivnosti: "kad obuća propusti / vlaga se u glavu / useli". Želimo reći da su sve stilisti-

čke varijacije izraz pjesnikove individualnosti, ali su uvijek konkretni izazov. Primjerice antologijske pjesme (što se tiče ratnog pisma): "Križni put" i "Na ručku kod Obame", pitke su i potresne s posve začudnim rakursom istinite životne priče. "Dijalog s Obamom", u cjelosti knjige, ujedno je i ratno izvješće kroz vlastitu identitarnost. Nadalje, treba imati hrabrosti da se podastre iščašena alegorijska slika rata kao u pjesmama "Hladno oružje" i "Šverc", a pritom biti angažiran i antimilitantan – do boli razotkrivajući očiglednu istinu. Onda nas pjesnik opet iznenadi s pjesmom koja je posvećena velikom mistiku Dželaluddinu Rumiju (autoru nesagledivo vrijednih djela: "Mesneviја" i "Divan"), u kojoj kao da pokušava sinkopirati Rumijev jezik. Zaista veliki izazov. No, knjiga je prepuna iznenađenja, a da autor ne zapada u kontradiktornost ili kontroverznost – iako se čitaču nudi pretapanje passolinijevskog "žestokog života", pogibelj, mistična pregnuća, antiratni angažman i izrazito lirska smirujuća tektonika kao u pjesmi "Samo malo da se odmorim".

Najkompaktniji je treći ciklus "Mirovni sporazum sa đavolom". Taj apsurdizam govori nam o pravom stanju stvari, one egzistencijalne ugroze, ali i svakodnevne teologije života. To najbolje ilustrira naslov "Đavo u kostimu anđela". Upravo je ta mimikričnost, naša zbilja – duhovna i društvena. Ako je knjiga pred nama tužno ironična onda je to prije svega zato što se čovjek semantizira, a potom dekonstruira.

I nakon svih emotivnih novopovijesnih lomova (referencija se odnosi na zadnji rat) Talić još uvijek pokazuje izrazito lijepa osjećanja za malene. Riječ je o knjizi za djecu "Školske vragolije" koja je još jedan dokaz njegove plodne aktivnosti. Ne podilazeći djeci i sam je zaigran u jeziku i simbolici. Neminovno će koristiti i neke elemente koji su neodvojiv dio tradicije pa ćemo tako prepoznati brojalicu s njegovom invencijom: "igla igla zaiglana", ili "iglam, iglam, iglam" kao i vječne simbole meda (simbola slatkoće oprečnog gorčini koji pomiješan s mlijekom predočava sretnu i obećanu zemlju) i pčela (simbola marljivosti, duhovnosti i osjećaja za zajednicu). Nezaobilazne su i asonance i aliteracije koje pridonose (uz većinsko korištenje vezanog stiha) urnebesnoj ritmičnosti: "Oko škole praska daska". Rima je ovdje u funkciji harmonije pa i pripomoći pri razumljivosti i nema u sklopu strofične strukture "abab" raspored, ali, nije banalna - budući da smisao semantičkih vrijednosti diktiraju poetski tempo i kolorit. Ovdje svakako pripomaže i humornost kao u zaista prekrasnoj složenici u animalno antropomorfnom imenovanju ptica selica kao "hadži rode" ("vidio sam hadži rodu").

Ono što je trebalo biti didaktično pjesnik je oplemenio i osuvremenio vlastitom igrivošću tako da se mjestimice miješa ozbiljni humorni diskurs s onim dostupnim djeci. Interesantno da se Talić umije odmaknuti od vlastita djetinjstva te osluškuje suvremenost malenih i najmlađih, pjesme: "Droga", "Mobitel", "Internet". Koliko je zaigrana njegova iskričavost duha dobro ilustrira i rijetka figura *lipogram* za koju će netko pomisliti da je tipfeler, a zapravo je dječja afektacija: "jer moramo i mi djeca odrasti u ljud". To izostavljanje nekih glasova ili grafema (*ljud* namjesto *ljudi*) u pjesmi "Teška mi je škola" nalikuje na ono što zovemo dječje tepanje.

Drugi ciklus u ovoj knjizi "Učimo ljekovite trave" pravi je kompendij znanja o ljekovitu bilju (maslačku, menti, stolisniku, kamilici, čuvarkući, koprivi, bazgi itd). No, i to će biti u određenoj funkciji, npr. ljubičica će zamjenskom igrom oformiti, naravno, neki ljubavni čin primjeren dječjoj svijesti. Te su pjesme zaista korisne za društveni i estetski razvoj djeteta, a mogu ih na istoj ravni znatiželjno čitati i odrasli. Naime, autoru ovog teksta je dobro poznato da neki pjesnici pišu s predznakom "odrasli", a škrabaju kao djeca.

Talić pak dobro zna dubinu percepcije poimanja dječjeg svijeta te im pristupa ravnopravno, ne podcjenjujući ih. On želi da se dijete oblikuje u prirodnom ambijentu i duhu svoga vremena, a da pritom neće zaboraviti bajkogenu magičnost jednog Ćopića ili jedne I. B. Mažuranić. Čak i kada je "Vragolast" mogao bi poslužiti u pedagoške svrhe. Riječju Amir Talić je pjesnik radosti djetinjeg života, "školskih vragolija", nenametljive poruke i to uvijek kada izostane na ručku kod Obame. ■

Semantičke niti Kadićeve "Paučine"

Samedin Kadić: "Paučina", Šahinpašić , Sarajevo, 2013.

Piše: **Hamza Ridžal**

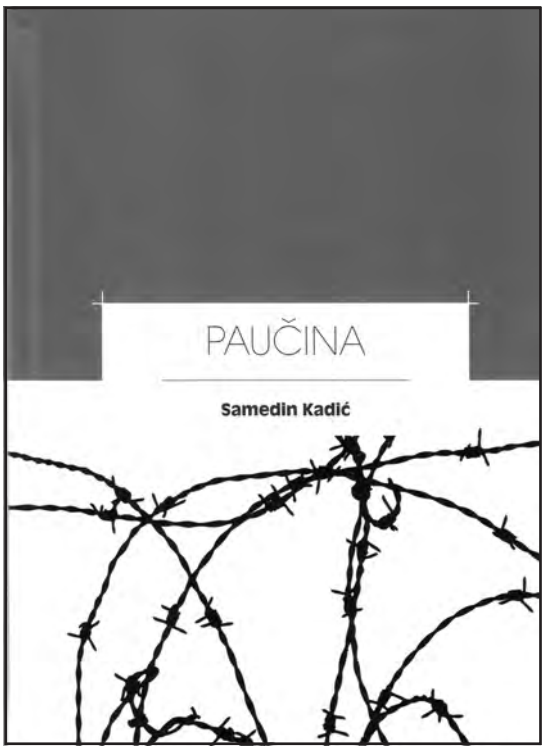

Osnovnu narativnu nit "Paučine" čini život Emira Žare, svršenika Gazi Husrev-begove medrese i studenta filozofije koji traga za stabilnim i izvjesnim temeljima identiteta i subjekta u fragmentiranom prezentu života. Bez obzira na intenzitet narativne žudnje u pojedinim dijelovima sižea, priča o Emiru samo je tematski okvir unutar kojeg se preispituje cijeli kosmos socijalnih odnosa, kulturoloških kodova, akademskih standarda, etnonacionalnih metapriča i epistema jednog postapokaliptičnog društva.

Kada neki roman dobije neku nagradu – ma kako (be)značajna ona bila – obično smatramo da se radi o dobrom književnom štivu iako ga nismo ni pročitali. Osvrćući se na ovaj, Evropljanima svojstven fenomen, lucidni Borhes upozorava na zamke svake interpretacije koja je u osnovi hegemona i isključiva spram drugačijih čitanja književnosti, a upravo iz takvih interpretacija proističu književna priznanja. Ipak, Borhes naglašava da jedan roman nagrađen nekom nagradom ne mora nužno biti loš, a da je veliki hisponoamerički pjesnik ponovo u pravu potvrđuje i roman "Paučina" mladog bosanskohercegovačkog autora Samedina Kadića, po ocjeni Fondacije za izdavaštvo jedan od deset najboljih romana napisanih u protekloj godini. Osnovnu narativnu nit "Paučine" čini život Emira Žare, svršenika Gazi Husrev-begove medrese i studenta filozofije koji traga za stabilnim i izvjesnim temeljima identiteta i subjekta u fragmentiranom prezentu života.

Bez obzira na intenzitet narativne žudnje u pojedinim dijelovima sižea, priča o Emiru samo je tematski okvir unutar kojeg se preispituje cijeli kosmos socijalnih odnosa, kulturoloških kodova, akademskih standarda, etnonacionalnih metapriča i epistema jednog postapokaliptičnog društva. Odrastajuću u "stabilnoj jetimskoj tradiciji", Emir i sam u toku posljednje agresije na Bosnu ostaje bez oca pridruživši se hiljadama dječaka i djevojčica koje ostatak društva svrstava pod zajednički nazivnik – jetimi. U patrijarhalnom konceptu kulture gubitak oca nije samo gubitak nekog za koga smo emotivno vezani. To je u isto vrijeme i gubitak egzistencijalnog utočišta, ali i simboličkog toposa koji funkcionira kao granica između sigurnog utočišta porodice i nesigurnog svijeta, gubitak prvog autoriteta koji mora biti srušen kako bi se otvorila vrata ka svijetu. U nedostatku takvog autoriteta, Emir majku naziva Ocem, i to čini i onda kada jasno narušava gramatičke norme: "Prije nego je otišla na posao, Otac mu je spremila doručak..."Upućujući na neraskidivu povezanost lingvistike i kulturoloških kodova koji je tvore, Kadić pred šokantnom neposrednošću traume redefinira koncept patrijarhalne kulture u kojoj je sada majka ta na kojoj je sva

odgovornost, ali ne i oreol očevog autoriteta: "'Dobar sam ispao kako me je muško rodilo!', dobaci joj, aludirajući na njeno guljenje ovce, odvrtanje vodokotlića, organiziranje garaže, cijepanje drva. Ona je njegova majka i otac. Uglavnom otac. Sve što je majčinskog bilo u njoj, zgnječeno je pod teretom novonastalih odgovornosti."

Kadićev roman moguće je čitati i kao kritičku refleksiju spram vlastite kulture. Iako je Emir Žara siroče, on ne dopušta da njegov identitet bude sveden na samo jednu dimenziju, na konstrukt viktimološkog identiteta koji je češće služio kao legitimacija nacionalističkih politika nego što je upućivao na solidarnost prema žrtvama. Roman je u cijelosti građen kao averzija spram viktimološkog identiteta: "...morao je svratiti na mezarje, podsjetiti se kako je jetim i prisjetiti svoje ogavne dječije zablude daje zbog toga poseban." Emir se brehtovski poigrava sa desakraliziranim vjerskim manifestacijama koje re-produciraju takve konstrukte: "Dugo je harao po mevludima, cvileći: 'Sanjao sam jedne noći / Da sam majko šehid bio...' Bio je vlasnik tuđih suza, kralj plača, zvijezda zimskih noći. Bio je istovremeno i šehid i šehidsko dijete. Bio je motivator od državnog značaja. Onda su se vratile iz Lepenice one vražije sestre Mulićke sa svojom ilahijom 'Majko'. Nemoguće se bilo takmičiti sa tako uvježbanim tandemom, kojem je, uz glasovne mogućnosti, još i majka poginula." Kadić upozorava na zamke pozitivstičkih interpretativnih tehnika, tako često prisutnih u bošnjačkoj kulturi. Od stepena sličnosti teksta ilahije i životne priče njenog izvođača ovisi spektakularnost uspjeha. Poljski pjesnik Herbert bi rekao: aritmetika saosjećanja.

Talasi Kadićevog romana snažno su zapljusnuli i divlje obale akademskog života, intelektualce predozirane apstrakcijama i egoizmom (uvaženi akademik simptomatičnog prezimena – Čaršinlić), te opći ambijent u kojem tavore akademske institucije: "Fakultet, kao i cijelo ovo društvo, funkcionira na principu biološke gomile koja živi zato što mora, koja studira zato što se nema šta drugo raditi. Nema viših ciljeva. Nema uvjeta za više ciljeve." Ipak, kritika je daleko efektnija onda kada je implicitno prisutna, pjesnički nagoviještena. Tokom boravka na ramazanskoj praksi u Švedskoj, u akademskom gradu Lundu, Emir upoznaje Haruna, doktoranta na Fakultetu za teologiju i kulturu religija. Harun ga odvodi na svoj fakultet kako bi ga upoznao sa svim pogodnostima koje studenti uživaju, sa privatnim kancelarijama za doktorante, novcem koji se ne može potrošiti, putovanjima u aranžmanu fakulteta... Slušajući utopijsku priču, "...Emir pomisli kako je lakše vjerovati da svijetom vlada sihr, nego znati da nisi student u Lundu". Naravno, ova misao dobiva značenje tek kada se kontekstualizira, kada čitalac (koji nije poštovalac sotonizma i teorije zavjere) postavi pitanje o uslovima studiranja na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

Kadićeva "Paučina" leluja na jakim antipatriotskim vjetrovima. Nepremostiv je jaz između ideje i konkretne biološke datosti, između ideala i gole ljudske egzistencije, između patriotizma i očevog života. Nakon što je klanjao džumu, Emirov babo "...se poselamio s njima i krenuo pješke na liniju, krcat moralom i domoljubljem. U ulici je sreo svog generala kako izlazi iz podruma njihove komšinice, raspušćenice od formata. Pozdravio se s generalom sav oduševljen, a general, podbuhao od ljubavi, sjeo je u džip i protutnjao pored njega, ne dopustivši mu da uđe u vozilo – konjanik nije čak ni pogledao pješaka! Emira je najviše boljelo što je znao da je i u tom nepodnošljivom trenutku poniženja Emirov otac volio svog generala. Konjanik, predratni policajac, danas je držao hotele i barove, vozio skupocjene automobile. Na Bajram bi konjanik sjedio u džamiji i oplakivao svoju pješadiju."

Iako je roman pisan u trećem licu, ugao gledanja (takozvana fokalizacija) je iz Emirove perspektive, pa se nekada glasovi naratora i glavnog lika slijevaju u jedan ton. Također, radi se o romanu polifone strukture u kojem sukobljeni glasovi i ideološke pozicije likova imaju ravnopravnu ulogu i važnost kao i autorov glas i svjetonazor.Posljedica navedenih romanesknih postupaka je stilska hibridnost, pa se jezik romana kreće od filozofsko-teorijskih rasprava, preko lirskih pasaža sa jakom emocionalno-ekspresivnom sintaksom, sve do forme izvještaja i kolokvijalnog govora koji čuva sve individualne karakteristike govornika. Svaka rečenica u romanu je pažljivo napisana. Sintaksičke jedinicesu prava pjesnička remek-djela koja na minimalnom prostoru nose maksimum estetski valentne informacije. Hronološka uređenost sižea narušena je posljednjim poglavljem koje se, gledajući vrijeme u romanu, odvilo prije početka prvog poglavlja.

Posljednje poglavlje je jedino koje se odvija u vrijeme rata. Iako se rat odigrava u pozadini i nije u prvom planu, on je prisutan u rječniku posljednjeg poglavlja ("prava si bomba", igrajući klikera "imali su snajper u prstima"...). Kompozicioni manir kojim se zatvara priča o Emiru (ali ne i roman koji ostaje otvoren i nezavršen) upućuje na beskonačnost apokalipse, stanje rata kao bosansku svakodnevnost, usamljenost čovjeka spram svijeta u vremenima u kojima je konflikt autentični prostor ljudske egzistencije. Tako kraj "Paučine" dolazi kao teleološko ispunjenje intertekstualne aluzije na Saula Bellowa s početka ("Čovjek se rađa da postane siroče i da za sobom ostavi siročad"), zahtijevajući od čitatelja da pojam "siroče" ne interpretira samo iz pozitivističko-biološke perspektive. U ovakvom svijetu svi smo siročad, poručuje Kadić u jednom od najboljih književnih ostvarenja na prostoru Bosne u posljednjih dvadeset godina. ■

Niti i biti – Sudbonosna tkanja

Enes Topalović: "AmaNet Mreža", Šahinpašić, Sarajevo, 2011., str 215

Piše: **Mirsad Bećirbašić**

Roman "AmaNet mreža" Enesa Topalovića pripada onoj rijetko vrijednoj literaturi kojoj se znatiželjno vraćamo. Poslije svakog čitanja učini nam se da je u polifoniji značenja propuštena dionica koja traži izdvajanje, kako bi se kontekst sagledao iz nekog drugog rakursa. U grafici naslova funkcionalna je igra slova, riječi, vizualni nagovještaj ondašnjeg i ovovremenog.

Glavni junak je narator Aras Behto koji se sa porodicom uspijeva prebaciti, zbog atavističkih prijetnji četničkih kama u Norvešku, sa ženom Verom i dvoje djece, sinom Amarom i kćerkom Nejrom. Iako doškolovavanjem stiče certifikat koji odgovara njegovom zvanju u domovini (profesor književnosti) radi kao taksista. Žena ga napušta i odvodi djecu koju joj je dodijelio pravni sistem Norveške na nepoznatu adresu. Pronaći svoju djecu postaje bitni smisao Arasove egzistencije. Zbližava se sa profesoricom atropologije Sofie Bakke, koja je boravila u Bosni, problematski izučavajući evropske muslimane. Njihove sudbine se prepliću u jedinstvenu priču o ljubavi, o roditeljstvu, o Bosni...

Unutar osnovne radnje su Arasove pripovijetke. Daje ih na čitanje Sofie. Svaka od tih priča ima analogna značenja sa Arasovom svakodnevnošću, odnosno osvjetljava su složenost karaktera našeg čovjeka formiranog kako poviješću, tako i agresijom. "I prije rođenja izvjesnom i neizvjesnom dramaturgijom gena i povijesnih krivulja, sudbina se uplete u kojekakve mreže. A i poslije, čim prvi put zaplače, život bez njih manje-više ne može, čak se vremenom ta čvornata drmusanja, ukrštanja i krivuljanja još se razgranaju i namnože, isplete ih se još veći broj, te nas ogrnu kao komadi odjeće. Pa često imamo više na sebi nego u duši i u glavi (" ...često se ne zna šta je pogubnije, biti u mreži ili van nje...", str. 137).

U priči "Dženet" iskazana je oda zavičaju, jedna od najekspresivnijih u novijoj literaturi: ".Bosna je prelijepa zemlja. Puna šimovitih brda, brzih rijeka, travnatih livada i ravnica. Tu svakakva hrana uspijeva. Žitarice, povrće, voće i sve što ljudima treba. U mom selu svi su imali kokoši, ovce, krave, konje... Koliko je kome šta trebalo. Ja sam imao krasan voćnjak, pun trešanja, jabuka, krušaka, šljiva, oraha i svakojakog drugog voća. Između stabala tekao je potok pun najukusnije ribe na svijetu koja se zove pastrmka. Tu je najljepše baš pored potoka, u hladovini, ispod jabuke senabije koja se svake godine od teška ploda savijala do zemlje. Ja sam često ležao pod njom na travi, u merakli hladovini, slušao kako potok žubori, i ležeći brao mirisne jabuke ...".

Ali izgon iz dženeta, ima povode u institucionalno sistematskom odgajanju zaborava (izgoni 1905. g., 1914. g., 1941. g. 1992. g.) prije svega kroz sadržaje obrazovnih programa, i svojstvene (a pokazuje se, nedopustive) lakovjernosti bošnjačkog naroda. Islam je osnovna koheziona snaga postojanja i opstanka Bošnjaka. A, znano je, u vjeri i ljubavi, prisile nema.

U priči "Okan" bogumili odbijaju da se odreknu vjere i pokore volji križarske "Svetosti". No, istinsko provjetljenje donosi Okan, dijete kao briljantna reminiscencija na najmlađu monoteističku vjeru. "Niko nije tjerao Bogumile, da se njegovoj uzvišenoj poruci poklone, oni su samo slušali glas svoga hafiza od četiri godine... i Muhamedove a.s. upute (Str. 34). Sublimat djelotvornosti vjere personificiran je u hafizu Ademu Demirliću s kojim je Arasa upoznala Sofie i sa čijom se suprugom Nafija-hanumom zbližila dok je radila na istraživanju bosanskog naroda, Bošnjaka. Poslije tragiče sudbine svoje žene kakvu su doživjele mnoge Bošnjakinje, predaje se vjeri. Hafiz je dostojanstvenik amaneta (emaneta) jer amanet je i dar koji čuva vrijednost ako je dijelimo sa onima kojima je utjeha i sveta riječ potrebna. Sveta riječ, kad je potrebno i melem-dodir, djelotvornost je amaneta za sve ljude i za sve prilike, jer bolest i patnja samu sebe održavaju sve dok ne ustuknu pred Dobrotom, uzdanjem u Dobro i činjenjem Dobra.

Primjer institucionalizirane marginalizacije i negiranja Bošnjaka, nalazimo u priči "Očev nauk". Ostanak najboljeg đaka Vojne akademije u armiji ex-Jugoslavije bilo je nacionalno opredjeljenje. Mustafa Bahto odbija, po cijenu da izgubi oficirsku karijeru, da se izjasni kao Srbin odnosno Hrvat.

..." Vi muslimani ste poturčeni Srbi, ili Hrvati, i nema tu diskusije. Potpiši to i da završimo.

-Ne mogu druže pukovniče!...

...Ne mogu potpisati da sam nešto što nisam....

...Sačekaćeš našu odluku vani, Mustafa.

I ja poslušno izađoh na hodnik. .. Najbolji Titov pitomac koji je trebao dobiti zlatni sat i poklon pištolj od samog maršala je izašao praznih ruku...

...-Bi li potpisao da si "neopredijeljen", da završimo sa ovim, Mustafa?- upita me profesor Barić, dok me je pukovnik Janković strijeljao očima

Bih! – odgovorih, zamolivši Allaha za oprost..."

Duhovna sloboda Arasu nije data, ona je osvojena prekoračenjem najtanje niti koja dijeli život i smrt. Zadrhte koraci kada se prelaze mostovi preko Drine, preko kojih vode putevi ka mezarjima. Mostovi kojima je Andrić izrekao hvalospjev, skratit će put krstašima. A izmicanje smrti obavezuje, prije svega iznalaženjem vitalnog produžetka života, vlastitog života, prije svega, kroz egzistenciju djece. Prividi i zablude efektno su dočarani izdajstvom supruge čije ime cinizmom oslobađa okove brižljivo odgajanih zabluda: psi pušteni sa lanca. Kada nam nošenje zavičaja sa sobom i u sebi prestane biti svjetlonosna sjenka, postaje čežnja, čije je ispunjenje neodgodivo kao potreba za vodom. Da bi se putovalo (nastavilo živjeti) mora se dotaći, opipati uspomena i izgovoriti zavjet pripadanja. Morao je Aras kroz sudbinu imenjaka da proživi vlastiti, mogući scenarij povratka kroz priču "Mjesto".

Povratnika administracija obavještava da dokumenti o rođenju, boravku i sl. više ne vrijede, jer je Foća preimenovana u Srbinje, a to znači da povratnik više i ne postoji. No, ta presuda osuđeniku na nestanak daje samo dodatnu snagu da se nađe u prostoru u kojem je prohodao, izgovorio maternje riječi, u dvorištu u kojem je odrastao, u kojem postavlja šator pred očima uljeza, koji zatečeni njegovom hrabrošću i upornošću, dopuštaju da iz šatora gleda svoju kuću.

"...Gubi se iz ovog dvorišta, ako, oćeš da ti je glava živa! – prodera se brkalija. Aras je mirno sjedio i kao da se smješkao. Stara kresnu očima i stade ispred cijevi.

-Skloni se, beno stara! –izdera se brkalija.

-Preko mene mrtve, Stojane! Dosta je bilo ubijanja – odreza stara....

...Bogati, koliko misliš oće ostati? - ne izdrža da ga ne upita. On je samo pogleda sa osmjehom.

Ovo je moje mjesto, moja kuća i moja zemlja - reče i zašuta. Isto uradi i stara

(str. 96).

Topalovićevo pripovjedačko umijeće je najreprezentativnije kada ključne poruke izražava lapidarno. Iza lapidarnosti ostaju prostori fundamentalnih čovjekovih postupaka i osobina. Navedeni dijalog izkazuje kosmičku istinu o domu, o pripadnju, o izvoru čiji je žubor (govor) rječit upravo zovom (u bilo kojem dijelu svijeta se zaticao) onog što je kušao izvor. Onu istinu o domu u kojoj nema mjesta spokojstvu i harmoniji za ukućane koji su to postali na prisilama izgnanstva. Uostalom, u umreženom svijetu i pravda ima svoje niti pa će mučitelj (Radosav, u priči " San", str. 62) okončati u patnjama koje je namijenio logorašima čijim je životima gospodario

Dakle, osvojena sloboda se izkazuje odnosom prema sebi. Arasovi monolozi obiluju ironijom. ("....Nejma tih konjskih snaga koje bi mogle svako jutro, u četiri, prije svakog normalnog pijetla, ustati, umiti se ili ne umiti, nešto u zobnicu staviti, u papir par kriški zamotati, upaliti mašinu i cijeli dan jahati. Tako to rade bosanski vitezovi u Skandinaviji", str. 9, ili ...." To zagledanje u ogledalo bilo je moje jedino svjesno sujevjerje koje sam naivno ili ne, umjesto jutarnje molitve prakticirao. Prororčki ili ne, s nadom ili bez nje....sudeći po silnicama iz zjenica ovaj dan bi trebao biti povijesni, kao i svaki drugi, samo što se većina drugih brzo zaboravi, a ovaj bi se trebao tom truhlom zaboravu ipak oteti, i negdje zapisati." Str. 162. No, nema ironije, u odnosu prema djeci ili Sophi. Ironiju zamjenjuju lirski pasaži. Iz priče u priču (kroz koje Aras - narator upoznaje sam sebe, kao što ga upoznaje i Sophie) iz susreta u susret, Sophi i Aras postaju bliski, elementarno i duhovno. I Sophi traži načina da vrati dijete samo što ta izgubljenost naravno ima sasvim drugačiji uzrok (droga). Od očuha do očuha, vremenom, rasla je potreba Arasove djece, sina Amara i kćerke Nejre za ocem. Metafora Arasove bolesti ima završetak u simbolici budućnosti: susret sa djecom i očuvanje imena.

"...Meni su javili iz centrale da je neko, pod prezimenom Bahto, sa ove adrese naručio taksi – bio je uporan moj tvrdi norveški, ni blizu tečan. - Mora da je neka greška - unervozi se glas iz interfona. - A možda i nije – rekoh isprekidano. - I moje prezime je Bahto. Dugo se ništa nije čulo. Neko gluho doba, svemirsko. Bezgriješno. Potom je nešto zatutnjalo, otprilike na petom spratu. Nešto se odronulo u nečijem srcu....Moje bolesno srce je jedva klipsalo stepenicama. ...Na već otvorenim vratima je stajao momak sa crnim kovrdžama...." (str. 211). Sudbina je u imenu. Amar je dugovječni i ljubav, Neira ja svjetlost.

Izvan korica knjige, a njenim povodom, šta nam obavještava amanet? Žmirka li njegova svjetlost, je li se umorila od bdijenja, objedinjuje li antropologiju drugačijeg u samosvijest, u opstanak, u mudrosti preživljavanja? Prvi bljesak će osvijetliti da u programima osnovnih škola, u nastavnom predmetu književnosti, nema Bosne i Hercegovine. Drugi bljesak će naći dokaze o dalekosežnom ulaganju dvoglave aždahe u turbo kulturu. Treći bljesak.... četvrti bljesak.... Opravdanje i izgovora nema. Ima načina, valjda najzad i samosvijesti, samopoštovanja, da se ne ponovi 1992 .godina. A ako se ponovi, antropolozi neće imati prilike da upoznaju žive uzorke ma kakvu ljubav gajili prema njima.

"AmaNet Mreža" Enesa Topalovića djelo je epske širine koja ponire, kroz osobnosti likova, u povijesno tkivo i zbilju. A svako vrijedno književno djelo izmiče svim "izmima" koji i inače, nisu ništa drugo nego akademske poštapalice. U novijoj BiH književnosti "AmaNet mrežu" treba ubrojiti među najznačajnija prozna ostvarenja s obzirom na psihološko socijalnu dramatiku romana. ■

Smion roman o **tajni Bosanskog štapa**

Enes Ratkušić: "Tajna bosanskog štapa", Narodna biblioteka Mostar, 2014., 331. str

Piše: **Mirsad Sinanović**

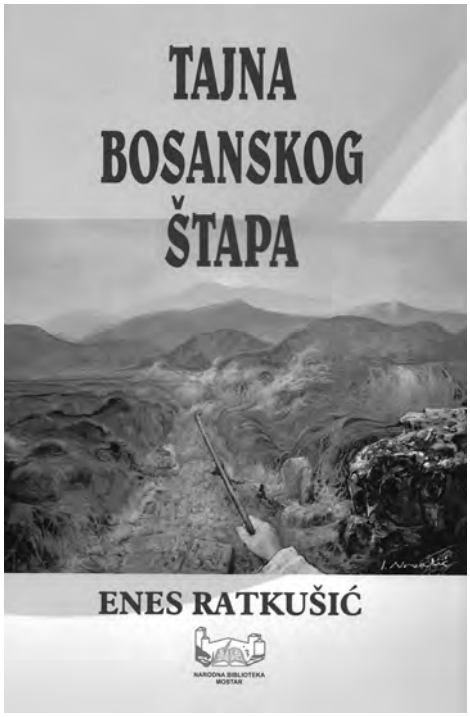

Po formi i sadržaju Enes Ratkušić je bosanskohercegovačkoj književnosti podario neobičan roman, naslovljen *Tajna bosanskog štapa*. Sam naslov nas tjera da pomislimo na poznato predanje o štapu bosanskih didova koje se od svoga nastanka, kroz historiju, zbog korijenskog prisustva vjerske tradicije, koja afirmira princip odgovornosti spram riječi, nije smjelo suštinski mijenjati u svome sadržaju za razliku od legendi, koje su oduvijek bile podložne inovacijama. Ratkušić je smiono iskoristio ovo predanje razvijajući ga u svome romanu.

Maštoviti razvoj ovog predanja autor je vješto i uvjerljivo dramaturški "skenirao" u našu nedavnu prošlost – agresiju na Bosnu i Hercegovinu i vrijeme poslije nje. Vjerovatno ni mnogi čitaoci ovog romana nisu mogli ni pomisliti da bi mogli razmišljati o našoj neposrednoj, ratnoj prošlosti na ovakav način. Dakle, riječ je o vremenu koje nam je veoma blisko i onome što se u njemu tragično događalo, ne samo u našoj zemlji, već i u svijetu – nečemu što nas, okupiranih preživljavanjem pod kišom granata i metaka, bez vode, hrane i struje, nije moglo spoznajno doticati…

Preko štapa bosanskih didova autor romaneskno prolazi kroz našu prošlost da bi se najduže zadržao u našoj " okupiranoj stvarnosti", ali tako da sve unutar samog romana sadržajno ima svoj historijski kontinuitet, izmaštan iznijansiranim likovima i dinamičnom radnjom. I sve je razgranato, posljedično i uzročno uvezano u jednu cjelinu koja diše jednim plućima, idući svome kraju… Plućima bosanskog štapa.

Predanje o štapu naših didova Ratkušić je razvio u cjelovit roman, pokazujući ilustrativno i kroz dijaloge i onu drugu stranu - duhovnu, koju veže za opstanak Bosne. Prema autoru romana, svi vijekovni napadi na Bosnu, od njenog postanka, vrtjeli su se oko očuvanja i neočuvanja ovog nesvakidašnjeg relikta, ali ne u smislu njegove materijalnosti jer štap, kako to autor slikovito kaže "izvan bogobojazne ruke predstavlja najobičniji komad manje ili više lijepo oblikovanog drveta". Sva zbivanja vezana za taj simbol dotojanstva produžio je do današnjeg vremena, pa ih na neki način umnogome aktualizirao, objašnjavajući niti koje ih historijski povezuju.

Imali smo prilike vidjeti da je na stećcima i najstarijim nišanima uslikan štap. On je u ovom kontekstu znak duhovnog znanja i oslanjanja na duhovnog predvodnika, kada je u rukama duhovnog učitelja. Iz današnjeg uklona rekli bismo da dobra vladavina naprosto podrazumjeva duhovnog predvodnika, u čijim rukama štap podrazumjeva snažnu, eshatološki utemeljenu odgovornost, kao najbolju garanciju funkcioniranja zajednice prema Božijim Istinama i Pravdi. Sile mraka i zla su baš zato ubijeđenje da je njegov nestanak, gubitak veze sa tim simbolom dostojanstva, najpodesniji način za potiskivanje Istine i Pravde.

Upravo to nastojanje pronalaska i uklanjanja bosanskog štapa, ta vječita trka za njim motivirana mržnjom prema Bosni kao kosmičkoj, bolje rečeno Božanskoj slici svijeta, okosnica je romana. Ratkušić vješto ispreda zaplet, jer treba biti brz da bi se došlo do štapa. Brzi su i oni koji hoće da se domognu štapa, ali i Bosanci odlučni da ga sačuvaju, sklone na sigurno mjesto, uvjereni da im je spas do Sudnjega dana upravo u toj odlučnosti. Dakle, kao da Ratkušić u svom romanu kaže "Bosnu ne mogu uništiti oni koji s brada gađaju njene gradove, ni sile zla, ti krojači političkih sudbina. Oni sami postaju svijesni da je njihova misija neostvariva ne pro-

nađu li i ne unište štap bosanskih didova, koji naši duhovi velikani čuvaju još iz vremena kada su ga onih 40 muslimana iz Bosne donijeli iz Mekke".

Iz ovog vidimo da iz štapa znakovito proističe nasljedstvo u predvođenju ljudima. Ovo je nauk i njemu se treba potčinjavati, pogotovo u ratnim vremenima, ako se hoće očekivati duhovna pomoć i zaštita. Onaj kome je ukazana takva čast u potpunosti slijedi Božiji odluku prema kojoj je čovjek namjesnik na zemlji. Štapove u svojim rukama imali su didovi i gosti Crkve bosanske i šejhovi bosanskih sufijskih tarikata. Podsjećanja radi, posljednji did Crkve bosanske predao je didovski štap šejhu mevlevijskog tarikata i to na Hodidjedu, nedaleko od Sarajeva. Štap je čuvan pet stoljeća u tekiji na Bendbaši, a "iščezao" kada je srušena. Njegova nedostupnost većini postaje skrivena tajna, kao i romanopiscu Ratkušiću, ali ne i nepostojanje duhovnog vodstva. Upravo ta nedoumica "gdje je štap?" jeste podsticaj na kojem autor dinamizira radnju romana.

Roman Enesa Ratkušića završava se tako što predstavnici sve tri vjerske tradicije zajedno čekaju "neznanca", junaka romana Mustafu, koji pronalazi i spašava bosanski štap… Šta reći, osim jedno: Ovaj roman treba imati svoje čitaoce, kao što čitaoci trebaju imati ovaj roman. ■

Poetizirane zanoktice života

Elis Bektaš:"Margine", Dobra knjiga, Sarajevo, 2013., str. 132

Piše: **Sead Begović**

Elis Bektaš je pjesnik koji zna osluškivati starinu (prošlost), suvremenu zbiljnost i akutne zanoktice ovozemnog podzemlja (i ovom prilikom mislimo na zadnji rat i paradoksalnu vojnu mašineriju). Njegov osjećaj za jezik, koji poopćeno i zamućeno spominje i kritika, zapravo je dobro uočavanje ambijentalne sredine u kojoj se jezik rađa ponad slijedom izdvojenih sadržaja i motiva, a koji će ipak dominirati pjesmom. Taj će jezik uvijek nešto konkretizirati, a ne operacionalizirati sama sebe te stoga nije istrošen od smisla i djeluje uvijek iznova svježe – uvijek s novim iznenađenjima i rješenjima, u smislu njegove magičnosti.

Smrtnost rata, koja obično nije eksplicite podastrijeta, dobro ilustrira pjesma "Krhotine", dok će pjesme pod naslovima "Mejtef" i "Ilahija" neformalno varirati te lirske vrste ili institucije, ne bi li u alegoričkoj frazi pjesnik preispitivao svoju vjeru, ali ne da bi doslovce spiritualizirao. Naravno, riječ je o osobnim vizijama s protegom na estetsko i to ne da se uzdrma svijet već da se osjeti njegova disharmonija. Pjesma "Rahmet", svakako jedna od najdirljivijih i ponajboljih, završit će s neobično dosjetljivom inverzivnom poantom ("...mati me / bez blagosti podsjeti / tvog su oca ubili / a ti tako... a ko je tebe ubio majko..."). Tu već nailazimo na poseban tretman pojma sjećanje koje nas želi podsjetiti na cjelokupni ljudski senzibilitet u poetskoj opsesiji između ponora i njegove suprotnosti. Dobar primjer za to je pjesma "Kalendar" i pjesma "Sjećanje". Još da pritom pripomenemo zamjetnu figurativnu dekoraciju, to jest, zaista lijepe slike koje znaju bljeskovito banuti ne bi li probudili u nama neku dilemu koja istodobno utječe i na misao i na duh.

Antiretoričan, bez jezične napirilitanosti, ovaj pjesnik, pa i kad ruši patetiku, ponegdje će je istodobno i izgrađivati u prirodnom izrazu, kao odjek što se glasa s još nepoznatih mjesta. Rekli bismo riječ je o analitičkoj poeziji s mnogo aluzija i simbola dok se ironički registri posebno osjećaju u prvom ciklusu "Bez priče u stroju" koji se, po svemu sudeći, s ironijskim stavom odnosi spram JNA. Možda je i to jedan od razloga naizmjenične upotrebe srpske ekavice i ijekavice (kao i u njegovim pričama) no, to nipošto ne remeti pristup tekstu već ostaje njegova rodna, odnosno nacionalna autentičnost – uostalom i vlastiti slobodni izbor pisanja, možda da se postigne posebna afektivnost i efektnost. Jer, spomenimo samo još i to: Primijetili smo da se podosta ekavizira u pjesmama u kojima je autor posebno nabrijan na pucnjavu po sebi i drugima, a bome se zna na koga se to ponajviše odnosi. Ako bismo sentencionalno iz poezije Elisa Bektaša pokušali izvući slikoviti zaključak njegove poetike – rekli bismo da je za njega poezija žrtvenik na koji on svakodnevno prinosi svoja očekivanja ili opet ono nešto što se iselilo iz njegova djetinjstva. ■

Simbioza liberalizma i nacionalizma

Zlatko Hadžidedić: "Silom slobodni: paradoksi liberalizma i nacionalizma", Sarajevo – Zagreb; Dobra knjiga – Synopsis, 2013., 255 str.

Piše: **Fahrudin Novalić**

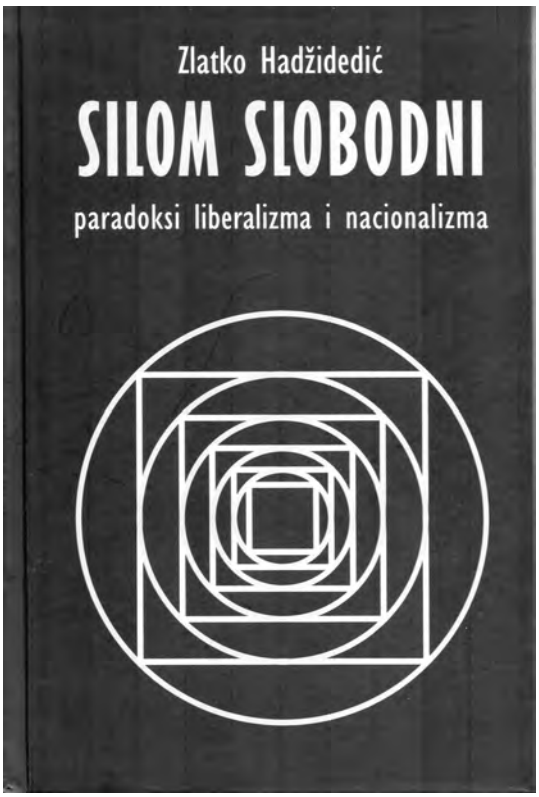

Liberalistička načela, vrijednosti i norme, interesi i potrebe temelj su strukture modernoga društva. Knjiga *Silom slobodni: paradoksi liberalizma i nacionalizma*, autora Zlatka Hadžidedića tematizira simbiozu i paradokse liberalizma i nacionalizma.[1] Paradoksalno je, ističe autor, da su obje doktrine, više ili manje, utemeljene na zajedničkim konceptima, kao što su sloboda, jednakost, samoodređenje, samouprava, suverenitet naroda (11-12. str.). Knjiga je podijeljena u pet poglavlja. U svakom od njih obrađuje se jedno pitanje pojedinoga liberalnog autora – predstavnika konkretnoga stoljeća u povijesti liberalizma.

Prvo poglavlje: Nacija kao izvor legitimiteta bavi se Algernonom Sidneyem – liberalom iz 17. stoljeća. Algernon Sidney je zajedno s Johnom Lockeom bio suosnivač anglosaksonskoga ogranka "ugovornoga" liberalizma. Obojica su napisali svoje glavne radove kao odgovor na knjigu sir Roberta Filmera – *Patriarcha*: *A Defence of the Natural Power of Kings against the Unnatural Liberty of the People,* prvi put objavljene 1680. godine.[2] Sidney je praktično "uspostavio glavni princip nacionalizma prema kojem se stvarna moć određene grupe monopolizira da titulu *nacije* transformira u njeno 'prirodno' pravo na donošenje vlastitih zakona, pod imenom *slobode*" (20. str.). Sloboda je tim činom postala kodna riječ zakonodavne vlasti koju netko može preuzeti vojnim ili političkim sredstvima, a potom je retroaktivno legitimizirati monopolizirajući titulu nacije za sebe (20. str.). Pritom se posjedovanje ove vlasti izjednačava sa slobodom.

U Drugom poglavlju: *Jean-Jacques Rousseau, 18. stoljeće – Nacija kao izvor slobode, kao ce3ntrum* je Rousseau, jedan od najvećih zagovornika slobode, zbog čega su ga i mnogi njegovi protivnici svrstavali u liberale. "Čovjek je rođen slobodan, a svuda je u okovima", piše Rousseau u *Društvenome ugovoru*. U toj misli sadržan je i osnovni Rousseauov *politički credo* – stvaranje suverene i slobodne građanske države u kojoj opća volja mora postati izvor i temelj svakoga prava. Pojedinci vlastitu slobodu ostvaruju identifikacijom sa svojom nacijom. Takva masovna identifikacija supstancijalizira naciju kao stvarnu društvenu pojavu. Stalno uspostavljanje identiteta između čovjekove pojedinačne volje i pretpostavljene volje društva/volje svih/opće volje dovodi u modernom društvu do fenomena *nacija*. "Često postoji velika razlika između volje svih i opće

[1] Zlatko Hadžidedić je ugledni bosanskohercegovački politolog, sociolog i književnik. Među svojim akademskim titulama i kvalifikacijama ima i one zavrijeđene na prestižnim Central European University (CEU) u Budimpešti i London School of Economics, iz oblasti političkih znanosti i sociologije.

[2] Navodimo pomenute radove Sidneya i Locka. Algernon Sidney, *Discourses Concerning Government*, Indianopolis: Liberty Fund, 1996. Sidney je napisao *Discourses* između 1681. i 1683. Rukopis je prvi put objavljen 1698., petnaest godina nakon Sidneyeve smrti (37. str.). John Locke, *Two Treatises of Government*, 1689.

volje; ova druga tiče se samo zajedničkog interesa, dok ona prva uzima u obzir privatni interes, i nije ništa više nego zbir pojedinačnih volja: ali, oduzmite od ovih istih volja pluseve i minuse koji se međusobno poništavaju, i opća volja ostaje kao zbir razlika", citira autor Rousseaua (22. str.).[3] Rousseauova teorija slobode je socio-psihološko biće posredstvom kojega masovne molbilizacije i identifikacije funkcioniraju – osiguravajući ih univerzalnim filozofskim motivom borbe za čovjekovu slobodu.

Autor u trećem poglavlju: "*John Rawls, 20. Stoljećeju – nacija kao izvor pravde*", analizira teoriju pravde Johna Rawlsa. "Iako naizgled radikalno individualistička, ova teorija pruža najrazrađeniji socio-psihološki mikromehanizam putem kojeg se društvo može supstancijalizirati, i putem kojeg se na koncu može transformirati u homogenu zajednicu znanu kao nacija" (23. str.). Načelo *pravde kao pravičnosti* (justice as fairness) u kojem se *pravičnost* objašnjava kao recipročnost, "negira da je gubitak slobode za neke ispravan ukoliko proizvodi više dobra za druge" (24. str.). U Rawlsovom *dobro uređenom društvu*, kao i u bilo kojem demokratskom društvu izvedenom iz klasičnog liberalizma, stalno priznavajući jedni druge kao slobodne i jednake, članovi proživljavaju stalno proceduralno i ritualno iskazivanje uzajamnoga priznavanja kao konstantni politički konsenzus. Tako, neprekidno, afirmiraju ovaj konsenzus kao *osnovnu strukturu društva*.

Četvrto poglavlje tematizira Johna Stuarta Milla (Nacija kao uvjet slobode) kao uzor utilitarizma i liberalizma 19. stoljeća. Naime, nacionalna homogenost, nacionalno samoodređenje i homogena država-nacija u utilitarističkome liberalizmu smatraju se kao *conditio sine qua non* slobode čovjeka. Hadžidedić, pritom, polazi od Millovoga postulata iz njegova eseja *Considerations on the Representative Government*, u kojem on kaže da: "općenito, neophodan uslov za slobodne institucije jeste da se granice vlasti u najvećoj mjeri poklapaju sa granicama nacionalnosti" (28. str.). Ili, Mill praktično izjednačava *slobodne institucije* s nacionalnim institucijama, te da homogena država-nacija postaje nužan uvjet za postojanje *slobodnih institucija* – "jedino se nacionalne institucije mogu smatrati slobodnim, i jedino pojedinci koji žive unutar homogene države-nacije mogu ispoljavati slobodu putem institucija" (28. str.). U Millovom društvu koje je utemeljeno na *principu slobode*, nikome nije dozvoljeno biti otuđen od slobode. Zato individua u liberalnome društvu mora biti, i stoga nužno jeste, "*silom slobodna*: stvar nije u brizi za neposredno očuvanje njene stvarne slobode, nego za očuvanje slobode koja joj je propisana kao princip od strane društva; to jest, u krajnjoj liniji, stvar je u brizi za očuvanje utemeljujućeg principa samog društva" (195. str.). Autor se, pritom, referira na bavljenje liberalnoga društva nametanjem *individualne autonomije*, citatom Jozepha Raza: iz njegova djela *The Morality of Freedom*.

Autor u Petom poglavlju razmatra Lorda Actona (Nacija kao negacija slobode), engleskoga liberala iz 19. stoljeća. Acton je bio "jedini klasični liberal koji je direktno odbacio i nacionalizam i državu-naciju, proglašavajući ih otjelovljenjem neoliberalne, arbitrarne vlasti i suštinski apsolutističkog karaktera moderne demokratske teorije i prakse" (31. str.). Acton razliku između nacionalnosti i Države primjećuje i u "prirodi patriotske privrženosti: naša veza sa rasom je samo prirodna ili fizička, dok su naše dužnosti prema političkoj naciji etičke", citira Hadžidedić Actona (33. str.).[4] Acton je umjesto ideje država-nacije podržao ideju multi-nacionalne države. Liberalna država, prema Actonu, može biti samo multi-nacionalna. Actonov idealni oblik države je multi-nacionalno carstvo poput Britanskoga i Austro-Ugarskog. U ovim modernim carstvima, u odnosu na ona tradicionalna carstva, "podanici se ne stapaju u bezobličnu masu: nacije unutar modernog carstva ostaju interno homogene, kako bi mogle da djeluju kao korporativna tijela i da ograničavaju i dovode u ravnotežu jedna drugu" (33. str.). Sloboda se, prema Actonu, može zasnivati jedino na *načelu međusobnih ograničenja u uravnoteženju* društvenih subjekata kao pravnih osoba s opsežnim ciljevima javnoga karaktera. Oni nadziru i dovode u ravnotežu jedni druge i tako ograničavaju apsolutističke oblike vlasti.

Actonova teorija slobode, utemeljena na osnovnom liberalnom *načelu međusobnih ograničenja i uravnoteženja*, proizvela je ozbiljne anti-liberalne posljedice. Što, pritom, može ostati od funkcioniranja jednog od osnovnih načela ekonomkoga liberalizma – *laissez-faire, laissez passer* – otvaranja najširih mogućnosti privatno-vlasničkoj inicijativi? Jedina liberalna teorija, odričući se homogene države-nacije, "usvojila je logiku rigidne društvene stratifikacije, zagovarajući čak i otvoreno anti-liberalne koncepte društvene i rasne segregacije", ističe autor (34. str.). Liberalizam, da bi ostao vjeran svojim vlastitim načelima, "ne može pobjeći od ključnih principa nacionalističke doktrine", zaključuje Hadžidedić svoje uvodno razmatranje o *Naciji kao negaciji slobode*. (34. str.). Izvore nacionalizma kao ideologije valja potražiti u ideologiji liberalizma. "Pažljivo analiziranje djela ključnih liberalnih mislilaca", primjećuje autor, "uvjerilo me da su principi nacionalizma ugrađeni u same temelje liberalne ideologije" (http://www.radiosarajevo.ba /novost/104741/zlatko-hadzidedic..., 2. 03. 2013.).

Na tragu ključnih načela nacionalističke doktrine i nacionalizma kao psihološkoga fenomena, Rudi Supek u knjizi *Društvene predrasude*, primjećuje: "Prirodna ekspanzija nacionalnog osjećaja vodi univerzalizmu (humanizmu) i internacionalizmu, regresija nacionalnoga osjećaja, kao suprotnost univer-

[3] Jean-Jacques Rousseau, *The Social Contract*, Knjiga II, Poglavlje 3.

[4] Lord Acton, *Nacionality*, u *Selected Woks of Lord Acton*, vol. 1, *Essays in the History of Liberty*, urednik J. Rufus Fears (Indianopolis: Liberty Fund 1985.), str. 423.

zalizmu i kao aktivni sukob s internacionalizmom, vodi u nacionalizam s izrazito degradiranim oblicima konzervativnosti i reakcionarnosti..." (Supek, 1973: 197.-198.). Simbioza liberalizma i nacionalizma s njihovim paradoksima, nužna je posljedica činjenice da liberalizam prisvaja naciju kao ekskluzivno sredstvo političkoga legitimiteta, a nacionalizam prisvaja slobodu kao konačnu vrijednost kojom univerzalno legitimira svoje političke težnje (250. str.).). Zato su neučinkoviti napori da se konceptualno razdvoje ove dvije nominalno razdvojene ideologije.

Kad društvo individui, *upotrebom sredstava svoje moći,* nameće *individualnu autonomiju*, ona postaje *nasilno slobodna*. Pritom se aktualizira i politička manipulacija sredstvima i metodama radikalne odvojenosti politike od etike, kao uvjerljive paradigme etičke i političke antinomije demokracije. Riječ je i o stanovitom obliku mentalnoga ropstva individua, jer nekritički prihvaćaju tuđu moć i autoritet. Ljudi istinsku slobodu ne ostvaruju ničijom političkom milosti, poklanjanjem ili nametanjem. Oni je u stvarnom životu – radu, proizvodnji i djelovanju, mogu i moraju sami izboriti – izgradnjom društvene ravnoteže kao ravnopravni građani i društveni subjekti-akteri, uz pomoć demokratskih – legalnih i legitimnih društvenih i državnih institucija.

Oligarhije liberalnoga kapitalizma točku društvene ravnoteže pozicioniraju bliže polu individualne slobode i tržišnoga natjecanja, a zapostavljaju jednakost i solidarnost u toj mjeri da ih se sve više odriču. Oligarhije tzv. realnoga socijalizma i samoupravnoga socijalizma točku društvene ravnoteže pozicioniraju bliže polu jednakosti i solidarnosti, a zapostavljaju slobodu. Tako pozicionirani motivi proizvode društvenu neravnotežu i nepravdu. U tzv. realnom socijalizmu, individualna sloboda bila je strogo ograničena. Kad se u njemu uspostavila individualna inicijativa i tržišno natjecanje, klatno društvene ravnoteže naglo se pomjerilo na stranu slobode, a jednakost je bila zapostavljena kao i u suvremenome neoliberalizmu. Privatna je inicijativa uvjerljivo doživjela trijumf. Moderno društvo mora ostvarivati i slobodu i jednakost, a ne samo jednu od njih (Katunarić, 2013:76-89). Kompatibilnost liberalnoga i socijalističkoga pristupa ekonomiji i društvu, pokazala se nužnim. ■

Literatura

Katunarić, Vjeran (2013.): *Svjetski antibarbarus: o uzrocima propasti bivšeg i nadolaska novog socijalizma*, Zagreb, Društvo "Povijest izvan mitova".

Supek, Rudi (1973.): *Društvene predrasude: socijalno-psihološka razmatranja*, Beograd, Radnička štampa.

Piše: **Enes Ratkušić**

Iz perspektive podastrtih činjenica o konkretnom problemu knjiga Kasima Mujagića pod naslovom "Istina o Autonomnoj pokrajini Zapadna Bosna 1993. – 1995.", predstavlja značajan doprinos i važan dodatak vrlo malom broju rukopisa koji su tretirali ovu temu, o kojoj se još uvijek, na žalost, najradije šuti, što je suštinski gledano najpogibeljnija vrsta odgovora na događaje iz naše novije historije.

Tematiziranje fenomena Abdićevog pokušaja instaliranja "države u državi", secesionistički akt koji je Bosansku Krajinu koštao velikog broja žrtava, i što je možda još gore uspostavljanja trajnih neprijateljstava između žitelja ovog područja, čak i najbližih srodnika, "autonomaša" i onih koji su se u sudbonosnim trenucima bez dvoumljenja opredijelili za stvarnu, a ne imaginarnu državu, u spisateljskim krugovima se još uvijek tretira više činom hrabrosti nego li znanstveno-istraživačke akribije.

Za razliku od rukopisa koji su se ograničili na striktno držanje teme, Mujagić je fenomenu klasičnog unutarbošnjačkog sukoba prišao na bitno drugačiji način, dajući cijeli pregled ranijih zavjera koje su tokom novije historije za rezultat imale "skidanje bošnjačkih glava", od fizičkih do političkih likvidacija, polazeći od činjenice da se, kako to slikovito naglašava, "u Krajini ništa slučajno ne dešava". Autor u spomenutom fenomenu uočava kontinuitet jedne politike, nikako "skretanje" uvjetovano političkoj nedoraslosti, neadekvatnom odgovoru spram povijesnih izazova.

Upravo zato u Mujagićevom rukopisu na jednom mjestu našli su se braća Pozderac (Hamdija i Hakija), Mustafa Busuladžić, Irfan Ljubljankić, Džemal Bijedić, Hakija Turajlić itd. Oni su suštinski žrtve politike koja je Bosnu i Bošnjake tretirala inferiornim faktorom u svakom pogledu. Krajina je, međutim, i u tom pogledu bila svojevrstan egzemplar.

Na prvi pogled, s obzirom na vremenske perspektive, ovakav pristup može izgledati anahronim. No, kako autor, ilustrirajući to brojnim primjerima, otkriva kontinuitet veza između žrtava režima, koji je cjelokupnu političku filozofiju gradio kao antibosansku u širem odnosno antibošnjačku u užem smislu, ovakav pristup doima se jedino smislenim. Te veze koje, bez obzira na vremenske distance kao i samu prirodu angažmana, zbližavaju Hamdiju Pozderca, kao političara, i Mustafu Busuladžića kao intelektualca, predstavljaju veoma važnu, gotovo nezaobilaznu kariku, izuzetno važnu korelaciju za razumijevanje razdoblja, odnosno, razloga njihovih stradanja.

Naravno, braća Pozderac, Hamdija i Hakija, su posebno tretirani, s obzirom da su upravo ta dvojica pokretači krajiškog ekonomskog preporoda. Dvojac iskrenih namjera je, međutim, u Fikretu Abdiću prepoznao čovjeka koji, zbog vizija i

"Autonomna pokrajina Zapadna Bosna" kao **velikosrpski projekat**

Kasim Mujagić: Istina o "Autonomnoj pokrajini Zapadna Bosna 1993.-1995"., Grafis d.o.o. Cazin, 2013.

koncepcija razvoja jednog giganta, može odgovoriti takvoj vrsti izazova. Niko od njih, naravno, u trenucima ekspanzije "Agrokomerca", nije mogao pretpostaviti da će upravo preko tog giganta krenuti cijeli proces rušenja bivše Jugoslavije, odnosno, pokušaj stvaranja Velike Srbije. Malo ko je računao da će sam Abdić "pristati na saradnju", pogibeljnu ne samo za ovaj privredni gigant, nego i samu Bosnu i Hercegovinu kao državu u najsudbonosnijem trenucima, kada se valjalo boriti za njeno očuvanje na historijskoj pozornici.

Takva vrsta identifikacije problema izostala je bez obzira što su mnogi njegovi potezi od infrastrukturnih projekata u Velikoj Kladuši do izbora saradnika, kao i "naivnog" ulaska sa Agrokomercovim proizvodima u kuhinje bivše JNA, na koncu i spremnost da zarad vlastite dođe i glave svima koji su ga podigli na noge. Podrška Abdiću nije izostala uprkos nizu očiglednih činjenica koje su jasno mogle posvjedočiti njegov diktatorski background.

Navodeći niz primjera, autor otkriva da je sudski proces protiv Fikreta Abdića zbog nezakonitog poslovanja mjenicama, iskorišten isključivo za njegovo vrbovanje, te da će cjelokupan njegov angažman, pogotovo politički, biti u funkciji beogradskih planova, što je najveći izraz dobilo upravo u formiranju tzv. AP Zapadna Bosna.

Pored brojnih dokaza o takvoj vrsti urote, ovaj rukopis donosi obilje svjedočanstava o upletenosti srpskih političkih kadrova, kako na nivou BiH tako i bivše SFRJ, u razaranju Agrokomerca, koji su za svoje ishodište imali uklanjanje Hamdije Pozderca, visokopozicioniranog političara koji, kao predsjednik Ustavne komisije, ustavne promjene nije namjeravao prilagođavati srpskim željama, zbog čega je cijela haranga suštinski i bila pokrenuta.

Ne treba, naravno, kad je o Mujagićevom rukopisu riječ, zaboraviti ni potresna svjedočenja bivših logoraša, koje su Abdićevi "autonomaši" podvrgavali najužasnijim mučenjima i golgotama, koje zdrav razum teško može percipirati, s obzirom da je riječ o sukobu unutar istog naroda koji je veoma često podrazumijevao najmonstruoznija razračunavanja čak i između bliskih srodnika. Ono što je u cijelom slučaju teško "svarljivo" jeste činjenica da su i hiljade Bošnjaka Velike Kladuše bili ne samo taoci jednog sumanutog projekta nego i činjenica ozlostavljanja tek nekolicine srpskih zločinaca, koji su se šepurili ovim gradićem, što je nevjerovatno iz perspektive vjekovno prisutnih vrlina i ratobornog krajiškog duha, nepogodnog za bilo kakva nametanja podaničkog mentaliteta.

Ovaj rukopis, treba to naglasiti, predstavlja važan doprinos u rasvjetljavanju izuzetno važne teme, od koje ni jedno istraživanje, bez obzira na karakter, nema pravo na uzmicanje. ■

Ja sam, elhamdulillah, musliman. Imam aktivno neposredno iskustvo katoličanstva, imam aktivno neposredno iskustvo pravoslavlja, nažalost, manje neposredno i duboko iskustvo judaizma. Ni to što katoličanstvo poznajem, poštujem i volim, ni to što pravoslavlje poznajem, poštujem razumijem i volim, nije dovelo u pitanje nimalo moje muslimanstvo. Naprotiv!

To što svaki treći dan razgovaram sa svojim najboljim prijateljem, fratrom Milom Babićem, nije nipošto dovelo u pitanje činjenicu da sam musliman, pisac, navijač Čelika i Frajburga, kao što nije dovelo u pitanje činjenicu da je on teolog, filozof ili navijač ne znam koje nogometne reprezentacije. Naprotiv!

Jednom sam imao čast primati u Italiji jednu nagradu i u govoru sam neoprezno rekao da je Mile Babić svoga katoličanstva vjerovatno svjesniji nego tadašnji kardinal Ratzinger, kasnije papa Benedikt XVI.

Kada tako nešto kažete u Italiji, naravno morate odmah to objašnjavati. To sam objasnio. Kardinal Ratzinger, kojeg visoko poštujem, katolik je u Vatikanu, okružen je samim katolicima.

Kada bi moglo, u Vatikanu bi i golubovi i kamenje i drveće bili katolički. Tu vam prijeti opasnost da osjećanje da ste katolik automatizirate i izgubite. Mile Babić je katolik u Sarajevu.

On svaki dan ima posla s muslimanima, pravoslavcima, židovima, ateistima, agnosticima, on svaki dan svoje katoličanstvo osvješćuje.

Kulturnog identiteta moramo biti svjesni. Iz te perspektive drame, odnosa dvaju subjekata, razumijevam i religijske identitete, kulturne, ustvari sve je identitet. Jer vi i svoj ljudski identitet, činjenicu da ste čovjek, osvješćujete i prepoznajete, preko razlika od drugih formi postojanja.

Zahvaljujući tome što imamo oko sebe drveće, ptice i krave, razumijevamo da smo ljudi. Zahvaljujući tome što nasuprot nas imamo žene, razumijemo da smo muškarci. I obrnuto. Zahvaljujući tome što preko puta sebe imamo katolike, osvješćujemo svoj muslimanski ili pravoslavni ili koji već identitet.

Postoji Jedan Jedini identitet koji nema granica i ne živi od granica. To je ono starozavjetno "Ja sam Onaj koji Jesam". Tako može govoriti samo Bog, jer je On Izvor svih identiteta. On se prema identitetima na stvarnom svijetu odnosi kao vječnost prema vremenu. Bog je Izvor postojanja. On ne postoji, On daje postojanje. I zato On može reći "Ja sam Onaj koji Jesam". Svi mi koji postojimo moramo reći ja sam ja jer si ti ti, i ti si ti jer sam ja ja.

Književnik Dževad Karahasan, predsjednik Društva pisaca BiH

(dio govora na sesiji Conciliumove konferencije "Religija i identitet"
koja se održavala na Franjevačkoj teologiji u Sarajevu 2014. godine)

CIJENA: 40KN / 10 KM / 5 EUR

ISSN 1330-5182

9 771330 518008